

पैणस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

अर्थप्रकृतिलक्षणतद्भेदाः ...	६	३१७—३२३
अर्थान्तरन्यासतद्भेदाः, अलं...	१०	७०६
अर्थोपपत्तिः, अलं ...	१०	७३७
अर्थोपक्षेपकभेदप्रकारतल्लक्षणानि	६	३०८-३१२
अलङ्कारस्वरूपकथनं ...	१०	६३१
अवस्थाभिः सन्धिनामका इतिवृत्तस्य पञ्च		
भागभागः ...	६	३३०-३३७
असङ्गतिः, अलं ...	१०	७१८

आ

आक्षेपतद्भेदौ, अलं ...	१०	७१४
आधिकारिकप्रासङ्गिकौ नाव्यवस्तुभेदौ	६	२८६
आमुखलक्षणतद्भेदतल्लक्षणानि	६	२८७-२८९
आरभटीभेदास्तल्लक्षणानि च	६	४२०-४२३
आर्थी व्यञ्जना तद्भेदकथनञ्च	२	२७-२८
आलम्बनविभावाः ...	६	६३

इ

ईडासृगलक्षणं ...	६	५१८
------------------	---	-----

उ

उत्कर्षः, अलं ...	१०	७३१
उत्प्रेक्षास्वरूपतद्भेदाः, अलं	१०	६८६-६८२
उदात्तं, अलं ...	१०	७५२
उद्दीपनविभावाः ...	३	१६०
उपमातद्भेदाः, अलं ...	१०	६४३—६६७
उपरोपकभेदाः, [दृश्याव्य']	६	२७६
उपादानलक्षणा	२	१४
उल्लाप्यलक्षणं ...	६	५४५
उल्लेखः, अलं ...	१०	६८२

ए

एकरसगतस्थाधिभावस्य रसान्तरे		
सञ्चारित्वकथनं ...	३	२०४

प्रकरणम् परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्य

गुणभेदाः	...	८	६०५
गुणलक्षणं	...	८	६०४
गोष्ठीस्वरूपं	...	६	५४१

च

चकितं, नायिकालङ्कारः	...	३	१५२
चित्रं, अलं	...	१०	६४५

छ

छेकानुप्रासः	...	१०	६३४
--------------	-----	----	-----

ड

डिमलक्षणं	...	६	५१७
-----------	-----	---	-----

त

तद्रूपः, अलं	...	१०	७४६
तपनं, नायिकालङ्कारः	...	३	१४७
तुल्ययोगिता, अलं	...	१०	६८५
तुल्यलक्षणा, अलं	...	१०	७४४
तेजोललितौदार्यलक्षणानि	...	३	६५
त्रोटकस्वरूपं	...	६	५४०

द

दक्षिणनायकः	...	३	७१
दण्डसहायाः	...	३	८२
देशभेदेः सामान्यस्त्रीभेदाः [१६]	...	३	११२
दौपकं, अलं	...	१०	६८६
दौमिः, नायिकालङ्कारः	...	३	१३१
दुर्मज्ञिकालक्षणं	...	६	५५३
दूतदूतीलक्षणविभागी	...	३	८६
दूतीगुणाः	...	३	१५८
दूतीनिरूपणं	...	३	१५७
दृष्टान्तः, अलं	...	१०	६८८
दोषस्वरूपतद्भेदाः	...	७	५७२—७५

विप्रकारीभूतकाव्यस्य दृश्यव्यभेदेन पुनः

प्रकारद्वयकथनं	...	६	२७३
----------------	-----	---	-----

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

कारणम्

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

ध

धर्मसहायाः	...	३	८३
धीरप्रशान्तलक्षणं	...	३	६८
धीरललितलक्षणं	...	३	६८
धीराधीरलक्षणं	...	३	१०५
धीरोदात्तलक्षणं	...	३	६६
धीरोद्धतलक्षणं	...	३	६७
धृष्टनायकः	...	३	७२
धैर्यलक्षणं	...	३	८४—१३५

न

नाटककार्यपूर्वरङ्गनाट्योपाठलक्षणादिः	...	६	१८०—८२
नाटकरूपप्रकारनिर्वचनं	...	६	२७७—२७८
नाटिकास्वरूपकथनं	...	६	५३६
नाट्यभाषाविभागः	...	६	४३२
नाट्यरासकलक्षणं	...	६	५४२
नाट्यालङ्कारभेदास्तल्लक्षणानि च	...	६	४७१—५०३
नाट्यलक्षणानि	...	६	४३४—४७०
नाट्योक्त्यानां निरूपणं	...	६	४२५—४१
नायकगुणाः [८]	...	३	८६
नायकप्रथमभेदाः	...	३	६५
नायकभेदाः [४८]	...	३	७५
नायकलक्षणं	...	३	६४
नायिकात्रैविध्यकथनं	...	३	८६
नायिकाभेदाः [३८४]	...	३	१२२
नायिकानामलङ्काराः	...	३	१२५
निदर्शना, अल	...	१०	१६६
निर्वङ्गनाट्यभेदास्तल्लक्षणानि	...	३	३२१—४०५
निश्चयलङ्कारः	...	१०	६८५
निष्ठैष्टार्थदूतलक्षणं	...	६	८७

प

पदाकाशानलक्षणतदभेदाः	...	३	१६६—३०४
----------------------	-----	---	---------

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या ।

कारिकासंख्या ।

पदलक्षणं	...	२	८
पद्यस्य काव्यनियमाः	...	६	५५८—५६५
परस्त्रीभेदौ	...	३	१०८
परिकरः, अलं	...	१०	७०४
परिणामलक्षणं तद्भेदौ च	...	६	७७६
परिवृत्तिः, अलं	...	१०	४७३
परिसंख्या, अलं	...	१०	७३५
परीडा	...	३	१०६
पर्यायः, अलं	...	१०	७३३
पर्यायीकृतं, अलं	...	१०	७०८
पीठमर्दनामा नायकसहायः	...	३	७६८
पीठमर्दादीनामुत्तमत्वकथनं	...	३	४
पुनरुक्त्यवदाभासलक्षणं	...	१०	६३२
प्रकरणनामकदृश्यलक्षणभेदाः	...	६	५११—५१६
प्रकरणकालक्षणं	...	६	५५४
प्रगल्भाधीरालक्षणं, अलं	...	३	१०४
प्रगल्भालक्षणं	...	३	१०१
प्रतिनायकः	...	३	१५६
प्रतिसुखाङ्गानि, तद्भेदासल्लक्षणानि च	...	६	३५१—३६१
प्रतिवस्तूपमा, अलं	...	१०	६६७
प्रतीपः, अलं	...	१०	७४१—७४६
प्रसादगुणः	...	८	६११
प्रहसनं, तन्नियमाश्च	...	६	५३३—५३८
प्रहलिकाया अलङ्कारत्वनिराकरणं	...	१०	६४६
प्रस्थानं, उपरूपकाख्यदृश्यकाव्यं	...	६	५४४
प्रागल्भ्यं, नायिकालङ्कारः	...	३	१३३
प्रेक्षणं, उपरूपकभेदः	...	६	५४७
प्रोषितभर्तृकालक्षणं	...	३	११८

फ

मन्त्रार्थारम्भकार्यावस्थामेव तद्वत्त्वलक्षणानि च ६

३१४—३१५

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

भ

भाष्यलक्षणकथनं	...	६	५१३
भाषिकालक्षणं	...	६	५५६
भारतीवृत्तिः	...	६	२८५
भावः, नायिकाखण्डारः	...	५	१२६
भाविकं, अलं	...	१०	७५१
भाषासमः, अलं	...	१०	६४२
भ्रान्तिमान्, अलं	...	१०	६८१

भ

भदः, नायिकाखण्डारः	...	५	१४५
भध्याधीरादीनां लक्षणं	...	५	१०३
भध्याप्रगल्भाभेदान्तराणि	...	५	१०२
भध्यालक्षणं	...	५	१००
भहानाटकलक्षणं	...	६	५१०
भालादीपकं, अलं	...	१०	७२६
भहावाक्यं	...	५	७
साधुर्थ्यलक्षणं	...	५	६२—१५२
साधुर्थ्यं, गुणभेदः	...	८	६०६
मितार्थसन्देहहारकौ दूतौ	...	५	८८
सुग्धालक्षणं	...	५	१५४
सुग्धाकव्यकथोरनुरागेद्वितानि	...	५	६६
सौदृष्टयितं, नायिकाखण्डारः	...	५	१४१
सौग्ध्यं, नायिकाखण्डारः	...	५	१४८

य

यमकलक्षणं	...	१०	६४०
-----------	-----	----	-----

र

रसगतदोषाः	...	७	५७७
रसनिर्वचनं	...	५	३२
रसभावाभासौ	...	५	२४७
रसभेदतत्त्वचणतदवान्तरभेदाः सौदाहरणाः	५		२०६—२५८
रसस्य स्वप्रकाशलाखण्डलसिद्धिः	५		६०

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम् ।   परिच्छेदसंख्या ।   कारिकासंख्या ।

रसस्यानुकटं गतत्वनिरासः	...	३	४८
रसस्यालौकिकत्वसङ्गदयसंवेदकत्वकथनं		३	५६
रसस्वरूपतदास्वादप्रकारौ	...	३	३३
रसानां परस्परविरोधः	...	३	४२
रसास्वादे विभावादीनामेकाकारता		३	६४
रसोद्बोधे विभावादीनां कारणत्वकथनं		३	४५
रासकलचयं	...	६	५४८
रूपकनामदृश्यकाव्यभेदाः	...	६	२३५
रूपकालङ्कारस्वरूपभेदलक्षणानि	...	१०	६६६—६७८

ल

लक्षणभेदाः	...	२	२१
लक्षणलक्षणा	...	२	१५
लक्षणाश्रया व्यञ्जना	...	२	२६
लक्षणावृत्तिकथनं	...	२	१३
लक्षणा सारोपायवसाना	...	२	१७
ललितं, नायिकालङ्कारः	...	३	१४४
लाटानुप्रासः, अलं	...	१०	६३८
लास्याङ्गभेदाललक्षणानि च	...	६	५०४—५०६
लीला, नायिकालङ्कारः	...	३	१३६

व

वक्त्रोक्तिः, अलं	...	१०	६४१
वक्त्ररसः	...	३	२४१
वाक्यस्वरूपं	...	२	६
वासकसज्जालक्षणं	...	३	१२०
विकल्पालङ्कारः	...	१०	७२८
विकृतं, नायकालं	...	३	१४६
विक्षेपः	...	३	१४६
विश्वित्रं, अलं	...	१०	७२९
विश्विक्तिः, नायिकालं	...	३	१३८
विटलक्षणम्	...	३	७८
वेदविदूषकयोर्मध्यता	...	३	८५

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या ।

विदूषकलक्षणं	...	३	७८
विध्याभासः	...	१०	७१५
विनीतिः, अलं	...	१०	७०२
विप्रलब्धालक्षणं	...	३	११८
विभावकथनं तद्भेदौ च	...	३	६१—६२
विभावना तद्भेदौ च, अलं	...	१०	७१६
विभ्रमः, नायिकालं	...	३	१४३
विमर्षाङ्गभेदास्तत्त्वज्ञानानि च	...	६	६७८—६८०
विरहोत्कण्ठितालक्षणं	...	३	१२१
विरोधालङ्कारः समेदः	...	१०	७१८
विलासलक्षणं	...	३	८१—१३७
विलासिकालक्षणं	...	६	५५२
विव्वीकः, नायिकालं	...	३	१३८
विशेषस्तद्भेदाश्च, अलं	...	१०	७२५
विशेषीतिः, अलं	...	१०	७१७
विभ्रमः, अलं	...	१०	७२०
वीथीलक्षणं	...	६	२८६
वीथ्यङ्गभेदास्तत्त्वज्ञानानि च	...	६	५२१—५३२
वृत्त्यनुप्रासः, अलं	...	१०	६३५
वृत्तवस्तुनिधयोगाश्च	...	६	४१०
व्यञ्जनाद्वैविध्यकथनं	...	२	२४
व्यञ्जनावृत्तिः	...	२	२३
व्यञ्जनस्थानीया तात्पर्याख्या वृत्तिः	...	२	४१
व्यञ्जनास्वीकारः	...	५	२६०—२७१
व्यतिरेकस्तद्भेदाश्च, अलं	...	१०	७००
व्यभिचारिभावलक्षणभेदनामानि	...	३	१६८—२०२
व्याघातः, अलं	...	१०	७२६—२७
व्याकीर्तिः, अलं	...	१०	७४८
व्याजस्तुतिलक्षणभेदौ, अलं	...	१०	७०७
व्यायोगलक्षणं	...	६	५१४

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

श

शठनायकः	...	३	७४
शब्दार्थव्यञ्जनयोः परस्परं सहकार्यसह-			
कारकभावकथनं	...	२	२६
शिल्पकलक्षणं	...	६	५११
शृङ्गारसहायाः	...	३	७७
शोभालक्षणं	...	३	६०—१०६
श्रव्यकाव्यभेदौ	...	६	५५७
श्रीगदितम् उपरूपकभेदः	...	६	५५०
शुल्यनुप्रासः	...	१०	६३६
श्लेषलक्षणभेदाः	...	१०	६४३—६४४
श्लेषालङ्कारः	...	१०	७०५

स

संलापकम् उपरूपकभेदः	...	६	५४६
संसृष्टिः, अलं	...	१०	७५६
सकलनायिकानामनुरागेज्जिबानि		३	१५५
सदृकस्वरूपं	...	६	५४२
समं, अलं	...	१०	७२१
समवकारलक्षणं	...	६	५१५
समाधिः, अलं	...	१०	७४०
समुच्चयालङ्कारः	..	१०	७२६
सङ्कोक्तिः, अलं	...	१०	७०१
सम्यग्ज्ञानि मुखगतानि तल्लक्षणानि च		६	३३८—३५०
सात्त्वतीवृत्तिसिद्धिप्रियास्तल्लक्षणानि च		६	४१६—४१८
सात्त्विकभावास्तल्लक्षणानि	...	३	१६६—१६७
समासीक्तिः, अलं	...	१०	७०३
सारः, अलं	...	१०	७३१
सङ्करः, अलं	...	१०	७५७
सङ्केतगृहस्थलकथनं	...	३	१२
सामान्या वा साधारणी स्त्रील० तदभेदौ च		३	१११
सामान्यालङ्कारः	...	१०	७४५

प्रकरणम् । परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या

सूत्रालङ्कारः	...	१०	७४८
स्थायिभावलक्षणभेदतत्त्वानामानि	...	३	२०५—२०
स्मरणालङ्कारः	...	१०	६६८
स्वभावोक्तिः, अलं	...	१०	७५०
स्त्रियस्त्रैविध्यकथनं	...	३	६८
स्त्रीलक्षणं	...	३	६७
स्त्रोभेदाः [१३]	...	३	१०८
स्वाधीनभर्तृकालक्षणं	...	३	११३

ह

हस्तीश्लक्षणं	...	६	५५५
हसितं, नायिकालं	...	३	१५१
हावः, नायिकालं	...	३	१२७
हिला, नायिकालं	...	३	१२८

परिच्छेदः कारिकासंख्या

१ प्रथमः काव्यस्वरूपनिरूपणं	१—५ का०
२ द्वितीयः वाक्यस्वरूपनिरूपणं	६—३२ का०
३ तृतीयः रसभावादिनिरूपणं	३३—२४८ का०
४ चतुर्थः ध्वनिगुणौभूतव्यङ्गाख्यकाव्यभेद- निरूपणं	२५०—२६६ का०
५ पञ्चमः व्यञ्जनाव्यापारस्थापनं	२६७—२७१ का०
६ षष्ठः दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणं	२७२—५७१ का०
७ सप्तमः दोषनिरूपणं	५७२—६०३ का०
८ अष्टमः गुणविवेचनं	६०४—६२३ का०
९ नवमः रीतिविवेचनं	६२४—६३० का०
१० दशमः अलङ्कारनिरूपणं	६३१—७५७ का०

साहित्यदर्पणम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अवतरणिका ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिम्भितपरिसमाप्तिकामो वाङ्-
मयाधिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते (क) ।

(क) प्रथम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

साहित्यदर्पणव्याख्या विमलाख्या विरच्यते ॥

अथ प्रथमकारिकायां सरस्वत्याराधनेन स्वार्थनिर्वाहप्रयुक्तिपरतां, प्रकट-
यितुमवतरणिकां ग्रन्थकदाचष्टे ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थस्य सद्भावाव्यविशेषस्य
आरम्भे आरम्भप्राक्काले आद्यकृतिरूपस्य आरम्भस्य सङ्गलाचरणाधिकरणत्ववाचा-
दियं लक्षणां तत्प्रयोजनञ्च सङ्गलाचरणयोरव्यवहितत्वबोधः । केचित् तु आरम्भे
भाविनि सतीत्यर्थः इत्याहुः तन्न तथा सति आरम्भप्राक्काल इति पदादिव आरम्भे
भाविनि सतीत्यस्मादारम्भप्रागभावसमानकालीनत्वस्यैव बोधः न तु सदाचार-
परम्परापरिप्राप्तस्य आरम्भाव्यवहितप्राक्कालीनत्वस्य, न च कालान्तरीणसङ्गला-
चरणस्यापि अट्टद्वारा प्रकृतीपयोगित्वाधीनत्वयोरव्यवहितत्वबोधोऽकिञ्चित्कार-
इति वाच्यं तस्य प्राश्न्यनात्यन्तोपयोगित्वकल्पनात् । निर्विघ्नेन प्रतिबन्धकौ-
भूतदुरदृष्टाभावद्वारा प्रारिम्भितस्य चिकीर्षाविषयस्य परिसमाप्तिः चरमवर्णपर्यन्ता-
नुष्ठानं तत्कामो ग्रन्थकृदिति शेषः । वाङ्मयानि अष्टादशविद्याः काव्यकला-
कामशास्त्रादीनि च तदधिकृततया तदव्यक्ततया वाग्देवतायाः सरस्वत्याः
साम्मुख्यम् आराधनेन स्वार्थसाधनानुकूलत्वमाधत्ते करोति । अत्र प्रथमपुरु-

मङ्गलाचरणम् ।

शरदिन्दुमुन्दररुचिञ्चेतसि सा मे गिरां देवी ।

अप्रहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु १(१)

धाभिधानं रामः स्वयं याचते जीवत्यहो रावण इत्यादिवत् काल्पनिकं भेद-
मुररीकृत्य, अन्यथा अस्मात्कर्तृत्वेन उत्तमपुरुष एव स्यात् । न च वृत्तिकारकारिका
कारयोर्वास्तवी भेद इति वाच्यं रसम्बरुघं निरुपयिष्याम इति प्रतिज्ञातुर्हति
कारस्य कारिकया रसरूपणमसङ्गतं स्यात् ।

(ख) शरदिन्द्विति । सा वेदागमप्रमिद्धा सह एन विष्णुना वर्त्तमाना
वा (अकारो विष्णुर्दृष्ट इत्येकाक्षरकोषात्) गिरां देवी सरस्वती मम चेतसि
वर्त्तमाना सती तमोऽज्ञानमपहृत्य विनाश्य अखिलान् सर्वान् अर्थान् वाच्य
लक्ष्यतात्पर्यव्यञ्जकपान् सन्ततं यदा यदा अर्थज्ञानमुपयुक्तं तदैव प्रकाशयतु
प्रकटीकरोतु । यदा सन्ततमिति तम इत्यस्य विशेषणं निविडमिति तदर्थः ।
सा कौटुशी ? शरदिन्दोरिव मुन्दरौ अतिविशदा रुचिर्दीर्घतिर्यस्याः सा तथा ।
शरदिन्दुरपि तमः ध्वान्तं विनाश्य अर्थान् वस्तूनि प्रकाशयतीत्युपमा । वाङ्म-
याधिकृतत्वव्याख्यापनाय गिरां देवीत्यनेन सरस्वत्या उपन्यासः । अथवा देवी
दुर्गा मम गिरामर्थान् चेतसि व्युत्पितसूनां हृदि प्रकाशयतु । सा कौटुशी ?
शरदिन्दुमुन्दरः शिवः तत्र रुचिरभिलाषी यस्याः सा तथा अन्यत् समानम् ।
एतत्पक्षे वाङ्मयाधिकृतयेति कर्तृविशेषणम् । वाङ्मयाधिकृतः ग्रन्थकृदिति
तदर्थः । अवाग्देवताया इति गोपनीयदेवताया इत्यर्थः इष्टदेवताया गोप-
नीयत्वमागमे सुप्रसिद्धम् । अत्र सेत्यनेन सरस्वत्याः श्रवणं चेतसि वर्त्तमानेत्य-
नेन मननं ध्यानञ्च लभ्यते इति त्रिविधं सरस्वत्याराधनमत्रोक्तं तस्य विघ्ना-
भावद्वारा प्रारिप्सितपरिसमाप्तिरेव फलं न तु विघ्नं यथा निष्पापस्य ब्रह्म-
लोकप्राप्तिरेव सन्ध्यापासनस्य फलं न तु पापक्षयपूर्वकब्रह्मलोकप्राप्तिः । तदुक्तं,
सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोक-
मनामयमिति । यदा निर्विघ्नेन इति विघ्नाभावहास्यार्थम् । अभावश्च यथा-
यथमत्यन्ताभावी ध्वंसश्च याज्ञः अत्यन्ताभावपक्षे अत्यव्यतिरेकानुविधायित्वरूपं
जलत्वमादाय व्यापारत्ननिर्वाहः एतन्नते सर्वत्रैव विशिष्टफलवत्त्वमित्यर्थसम्भव
इति सर्वं समञ्जसम् ।

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति (ग) ।

काव्यफलान्याह ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥२॥ (घ)

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव (ङ) । उक्तञ्च—

(ग) प्रवृत्त्यङ्गं प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति अस्येति प्रकृत्यमाणस्येत्यर्थः । काव्याङ्गतया काव्यफलसाधनेऽप्रधानकारणतया काव्यफलैरिति ध्यायेन धनवान् इतिवद् अभेदे तृतीया काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वमित्यर्थः । यथा दर्शपौर्णमासाङ्गानां प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासफलैरेव फलवत्त्वं तथास्यापीति भावः । ननु प्रयाजादीनामङ्गापूर्वजननद्वारा परमापूर्वं प्रत्युपकारः सम्भवतीति तत्र तथास्तु प्रकृते तु शास्त्रस्य काव्यगुणदोषादिज्ञापनोपचीणत्वेन चतुर्वर्गे प्रत्युपकारासम्भवात् क्वं तत्साधनत्वमिति चेन्न काव्यं हि स्वरूपं न कारणं किन्तु कृतिज्ञानान्यतरविषयतया इति अत्रास्योपकारः सम्भवतीति न कापि विप्रतिपत्तिः । ननु अस्य चतुर्वर्गातिरिक्तकाव्यगुणादिज्ञानरूपफलसत्त्वात् कथमेवकारार्थान्वय इति चेन्न फलवत्त्वमित्यत्र वतीः प्रशस्तार्थत्वोत्कृष्टफलपरत्वात् । एवञ्च चतुर्वर्गफलसाधनत्वज्ञापनेन अत्र लोकानां सामानिवेशप्रवृत्तिर्भविष्यतीति भावः ।

(घ) काव्यफलप्रदर्शनपुरःसरं काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते चतुर्वर्गेति । चतुर्वर्गे धर्मार्थकाममोक्षा एव फलं सुखादभनायासात् अल्पधियां सुकुमारमतीनाम् अपिना परिणतबुद्धीनाञ्च एवकारेण वेदशास्त्रव्यवच्छेदः यत इति काव्यादित्यस्य विशिष्यम् । एवञ्च प्राचीनसम्मतं नीरसकाव्यं चतुर्वर्गसाधनत्वान्न निरूपणीयमिति फलितम् । तेन आयासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेन तस्य काव्यस्य स्वरूपमिति स्वं असाधारणं रूपम् इतरव्यावर्तको धर्मः लक्षणमित्यर्थः निरूप्यते ज्ञायते ।

(ङ) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वमुपपादयति चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हीति । रामादिवत् रामादिनेव चतुर्वर्गकामेन पित्राज्ञापरिपालनादौ प्रवर्तितव्यं न राव-

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति” । (च)

किञ्च । काव्यात् धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्त-
वादिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च
कामधुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थ-
प्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्ति-
श्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्-
पत्त्याधायकत्वाच्च (छ) । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो

यादिवदिति रावणादिनेव परदारहरणादौ न प्रवर्त्तितव्यम् इत्यर्थः । कृत्यं
विहितं कर्म अकृत्यं निषिद्धं कर्म तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ यत्रविशेषौ तयोस्तदृश-
स्तज्जनकज्ञानं स एव द्वारं व्यापारः तेन । तथाहि काव्यात् विहितकर्मणि
कर्त्तव्यताज्ञानं तत्तत्तत्र प्रवृत्तिः तदनुष्ठानं ततो धर्मः तस्मादर्थकामौ धर्मादर्थश्च
कामश्चेत्यादिस्मरणात् । विहितकर्मफलत्यागात् निषिद्धाननुष्ठानाच्चापवर्गः । सुक्तः
कर्मफलत्यागात् शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीमिति स्मरणात् व्यापारे व्यापारिणी
नान्यथासिद्धिरिति न्यायेन काव्यस्य धर्मादिजनकत्वमिति भावः ।

(च) अत्र प्राचीनसंवादमाह उक्तञ्चेति । धर्मार्थकाममोक्षेषु तदुपायेषु
वैचक्षण्यं विशिष्टज्ञानं कलासु नृत्यगीतादिचतुःषष्टिप्रकारासु साधुकाव्यस्य निषे-
वणं करणं ज्ञानञ्च ।

(छ) ननु काव्यं कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति
कारणमासां धर्मादिं प्रति तु अन्यथासिद्धमेवेत्यत्र आह किञ्चेति काव्यादिति
प्राप्त्यन्तश्चतुष्टयेनान्वेति । सर्वो गुणज्ञापनम् आदिना विष्णुजन्मादिज्ञापनं तद-
द्वारेत्यर्थः एवञ्च काव्यान्तरमफलमत आह एक इति एकोऽपीत्यर्थः । सुप्रयुक्तः
रसवत्तया रचितः सम्यक् तादृश्येण ज्ञातः अत्र वाकारी बोद्धव्यः इत्यादि-
वाक्येभ्यः । सत्काव्यकृतिज्ञप्तान्यतरस्य धर्मसाधनत्वं श्रूयतेति भावः । प्रत्यक्ष-
सिद्धेति धनित्वादिना कवीनां धनप्राप्तिर्लोकप्रसिद्धैवेत्यर्थः । कामप्राप्तयेति
काम्यते इति कामो विषयभोगः तस्य प्राप्तिः । धर्मादर्थस्ततः कामः कामात्
सुखसमुन्नतिरिति स्मरणात् । एतज्जन्येति काव्यजन्येत्यर्थः । धर्मस्याननुसन्धाना-
देव तदधीनोत्पत्तिकथोरर्थकामधोरुत्पत्तिसम्भावनैव नास्तीति तथोरनुपादानम् ।

जीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्द-
सन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्या-
देव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः ससु वेदशास्त्रेषु काव्येषु
किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौषधोपश-
मनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः
सितशर्कराप्रवृत्तिः साधनीयसी न स्यात् ? किञ्च (ज) । काव्य-
स्योपादेयत्वमात्रेयपुराणेऽप्युक्तम् ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

यदा धर्मप्रधानं फलं तेन अर्थकामयोरपि संग्रहः अननुसन्धानादपारमार्थिकत्वेन
भाभ्यत्वानिर्द्धारणात् । लोच्योपयोगिवाक्यमुपनिषदादि तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वात्
दृढतरज्ञानजनकत्वात् ।

(ज) ननु काव्यादुपनिषदादिव्युत्पत्तिसत्तत्तदधीनज्ञानं ततो मोक्षप्राप्तिसम्ब-
न्धव्याप्तिर्हताद-स्थमवेति चेत् सत्यम् उपनिषदादिज्ञानादपि मोक्षप्राप्तिरित्याभि-
प्रायेणास्योत्थापनम् । काव्यादेवेति एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति चतुर्वर्गेति वेदाः
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः शास्त्राणि मीमांसादीनि । दुःखादेवेति सुखव्यव-
च्छेदः । परिणतबुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मप्राप्तिः सुखान्न भवति । सुकुमार-
जतीनान्तु दुःखादपि न भवतीति भावः । परमानन्दसन्दोहः रसास्वादसुख-
परम्परा । आपिना परिणतबुद्धिसमुच्चयः । तथाच रसास्वादानाद्यस्य प्रवर्त्त-
मानस्य कृत्याकृत्यापदेशपर्यवसन्नं सत्काव्यं चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः । ननु
चतुर्वर्गार्थं प्रेक्षावन्तः वेदादीनानादृत्य किमित्यनाप्तवाक्ये काव्ये प्रवर्त्तन्तामित्याभि-
प्रायेण शङ्कते नन्विति । तर्हि काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वस्वीकारे प्रयत्नश्चतुर्वर्गाय-
तुग्रमः । काव्यात् तावत् रसास्वादी दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिश्च भवति वेदाद-
प्यतः दुःखेनैव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्यपेक्षया काव्यादर इति सर्वे समीचीनम् ।
ए देव लौकिकदृष्टान्तेन दृश्यति कटुकेति । कटुकेति तित्ताद्युपलक्षणं सित-
शर्करा अतिशुभ्रगुडावकारवर्णः तथा उपशमनीयत्वे प्रतिकार्यत्वं । ततश्च
काव्यस्य अनाप्तवाक्यत्वेऽपि स्मृतिसदाचारवत् वेदानुमापकत्वेन प्राप्ताख्यसधस्य-
मिति भावः । काव्यस्य सधौक्तिकमुपादेयत्वमुपपाद्य वाचानकं तदुपपादयान
किञ्चेति ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति” ॥ (भ)

त्रिवर्गसाधनं नाय्यमिति च विष्णुपुराणे (ज) ।

“काव्यालापाश्च ये केचिद्वीतकान्याखिलानि च ।

शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति” ॥ (ट)

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभि-
धेयञ्च प्रदर्शितम् । (ठ)

तत् किं स्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् “तद-
दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घ्यौ पुनः कापीति” एतच्चिन्त्यम्
(ड) । तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा—

(भ) नरत्वमिति । लोके जगति नरत्वं मानवजन्म दुर्लभम् अस्तीति-
ल्लेख्योनिष्मरणान्ते तस्याधिगमादिति भावः । तत्र नरत्वं विद्या आत्मज्ञानं
सुदुर्लभा अतिदुष्प्रापा । तत्र विद्याशार्मप इत्यर्थः काव्येन काव्यरचायत्नः
दुर्लभं दुष्प्रापम् । अटि कोऽपि विद्वान् कदाञ्चित् एकं हौ वा श्लोको रचायत्
शक्नोति किन्तु काव्यरचयं प्ररुतुं नैत्याह शक्तिरिति । शक्तिः सामर्थ्यं काव्य-
करणज्ञानेषु इति भावः । सुदुर्लभा अतिदुरापेक्ष्यः । ततश्च बहुतरङ्गस्यभाषे-
न्यता काव्यशक्तिरिति फलितम् ।

(ज) त्रिवर्गसाधनमिति । त्रयाणां वर्गः धर्माशंकासा इत्यर्थः तस्य
साधनं लाभीपाय इत्यर्थः नाय्यम् अभिनेय नाटकादि दात चेति उक्तमिति
पूर्वेणान्वेति ।

(ट) पुनश्च काव्यस्योपादेयत्वमाद्येयपराण्यप्राप्त्यात् द्रष्टव्यं काव्यालापा
इति । ये केचित् काव्यालापाः सरसशब्दाश्रव्याहाराः आखिलानि समयांस्य
भीतकानि सङ्गीतयः विद्यन्ते इति शेषः एते शब्दमूर्त्तिधरस्य वेदस्यस्य महा-
त्मनः विष्णोः नारायणस्य अंशाः स्वरुपावशेषा इत्यर्थः ।

(ठ) तेन हेतुना चतुर्वर्गफलसाधनत्वेनेति भावः । अभिधेयश्च अस्य ग्रन्थस्य
चतुर्वर्गफलप्राप्त्यर्थेन अभिहितं चकारात् प्रयोजनसम्बन्धावर्पोति भावः सम्बन्ध-
स्याव प्रयोजनाभिधेयर्थाः कार्यकारणभावरूप इति ।

(ड) तदिति । अदोषौ वक्ष्यमाणदोषवर्जितौ सगुणौ वक्ष्यमाणगुण-
समन्वितौ कापि पुनः अनलङ्घ्यौ अलङ्कारयन्तौ वा अस्तुटालङ्कारौ शब्दार्थौ

“न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ?” ॥ (ठ)

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदृष्टतया काव्यत्वं न स्यात्
प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्मादव्याप्तिर्ल-

शब्दश्च अर्थश्च तौ अर्थविशिष्टशब्द इति भावः तत् काव्यमित्यर्थः । केचित्तु
शब्दार्थोभयपर्याप्तत्वं काव्यस्यत्याहुः तन्न, तथा सति शब्दभावप्रत्यक्षत्वे काव्यं
श्रूयसीतीति न प्रयुज्येत व्यासजातुतिघर्षस्य खौकिकपक्षे स्वाययप्रत्यक्षस्य
कारणत्वात् । एतत् लक्षणेति यावत् चित्त्वं निश्चाये पृथ्यायति यावत् ।

(ठ) न्यक्कार इति । रावर्णाक्षिरियम् । ते सप्त यत् अरयः शत्रवः
वर्तन्ते इति शेषः अयमेव अरिमहाव एव न्यक्कारः निकारः विलांकाधिपते-
विजितसर्षारिः शत्रुसङ्घावस्य अनादृशतिशयप्रतिपादनाय न्यक्कारत्वेन आरोपः ।
तत्रापि तेषु अरिषु सत्त्वपि असौ रामः तापसः तपसि प्रवृत्तस्य सप्त अरिरय-
मिति द्वितीयो न्यक्कार इति शेषः । ईर्ष्यातिशयव्यापनाय रामस्य अटःशब्देन
निर्देशः न तु नास्तीति बोध्यम् । सोऽपि तस्मात्तदोऽपि अत्रैव लङ्घ्यामेव
न त दूरे इति शेषः राक्षसकुलं निहन्ति न तु निवृत्तं कुत्रापि अवतिष्ठते नापि
दि त्रि राक्षसान् नाशयति येन क्षमा स्यादिति भावः । रावणः जीवति अहो
आश्चर्यम् एतादृशपरिभवेऽपि रावणस्य जीवनमसम्भवमिति भावः । प्रबोधित-
वता प्रभुत्वेन बधिर बोधने इत्यस्य भौवादिकस्य रूपमिदम् । यद्वा प्रबोधितं
प्रबोधनमस्यासीतीति तथोक्तेन जागरितेनेत्यर्थः कुम्भकर्णेन किम् ? न किमपि
कार्यं साधितमिति भावः । शक्रजितं यः शक्रं जितवान् तं मेघनादमित्यर्थः
धिक् धिक् इत्यजितापि न किमपि कार्यं साधितवान् इति पुनः पुनर्निन्दामि
इत्यर्थः । स्वर्ग एव ग्रामटिका क्षुद्रग्रामः अन्त्यार्थे टीप्रत्ययः । तस्या विलुण्ठनेन
वृथा उच्छूनैः बलदर्पितैः इत्यर्थः एभिः भुजैः बाहुभिः विश्रया इति शेषः किम् ?
निष्प्रयोजना इमे बाहुव इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृथं, सूर्याश्वैर्यदि नः
सज्जौ सततयाः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

(ण) विधेयाविमर्शेति । विधेयस्य साध्यस्य अविमर्शः अप्राधान्येन निर्देशः

क्षणदोषः । ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दृष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत् ? तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदृष्टादयो दोषाः ? किं तर्हि सर्वमेव काव्यम् । तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्थानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्व-व्यवस्थापि न स्यात् (ण) । यदुक्तं ध्वनिकृता ।

स एव दोषः तेन दृष्टतया दोषयुक्ततया । अत्र श्लोके विधेयस्य लङ्कारस्य अनु-
वायमनुक्तौ न विधेयसुदीरघेयैर्द्व्युक्तनयेन रचनावैपरीत्यात् अप्राधान्येन निर्देशः
तथा स्वर्ग्यामटिकेत्यत्र द्वयात् विधेयं सजासे गुणीभावात् अनुवायताप्रतीतिकर
इति द्विविधो विधेयावमर्शो द्रष्टव्यः । इष्टापत्तौ दोषमाह प्रवृत्तेति । प्रवृत्त
वैपरीत्ये ध्वनित्वेन वाच्यार्थादधिकचमत्कारिव्यङ्ग्यवत्तया वाच्यार्तिशशिनि व्यङ्गी-
ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तममिति लक्षणात् अस्य श्लोकस्य उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता
स्वीकृता । अत्र ईर्ष्याजल्यस्त्रावमानेन रूपस्य निर्वेदाख्यस्य सञ्चारिभावस्य व्यञ्ज-
तया ध्वनित्वमवगन्तव्यम् । तस्मादुक्तदोषसङ्घातेऽपि काव्यत्वाङ्गीकारात् अव्याप्तः
लक्ष्यं लक्षणमननुरूपं लक्षणस्य निरुक्तकाव्यलक्षणस्य दोषः । अंशाभ्याम् उभ-
यतः दृष्टादुष्टभागाभ्याम् आकृष्यमाणं व्यावर्त्यमानम् इदं लङ्कार इति पद्यम् ।
श्रुतिदृष्टादयः आदिशब्दात् अपुष्टत्वादियहणम् । तथाहि तामेवार्थमवगच्छ
इत्यर्थः । काव्यात्मभूतस्य काव्यस्य रसात्मकवाक्यस्य आत्मभूतस्य आत्मतां प्राप्तस्य
रसस्य वक्ष्यमाणस्य शृङ्गारादिरूपस्य अनपकर्षकत्वे अपकर्षानाधायकत्वे तेषां श्रुति-
दृष्टत्वादीनां दोषत्वमपि दोषावहत्वमपि न अङ्गीक्रियते । ननु दोषाः सर्वदेव
दोषावहः ते कदाचित् न दोषावहः इति कथमित्याशङ्क्याह अन्यर्थात् । अन्यथा
वैपरीत्ये इत्यर्थः नित्यदोषाः श्रुतसंस्कारतादयः अनित्यदोषाः श्रुतिदृष्टत्वादयः
तेषां भावः तस्य व्यवस्था निर्धारणं न स्यात् न भवेत् । रसापकर्षकत्वमात्र-
मेव श्रुतिदृष्टत्वादयो दोषतामावहन्ति तदा तु रसं नापकर्षयन्ति वा लृप्तकर्षयन्ति
तदा ते न दोषाः । तस्मात् ते अनित्यदोषाः । श्रुतसंस्कारतादयस्तु सर्वदेव
रसमपकर्षयन्तीति ते नित्यदोषा इति भावः । अत्र तु विधेयाविमर्शदोषः रसा-

“श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः” ॥ (त)

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् । सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् तर्हि ईषदोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तेर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति सम्भवे ईषदोषाविति चेत् एतदपि काव्य-लक्षणेऽवाच्यम् । रत्नादिलक्षणे कौटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि कौटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुं तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य (थ) । उक्तञ्च ।

पकर्षकतया सर्वमेव पदं दूषयन्तीति नास्यांशिकतेति फलितम् । उक्तमर्थे प्रमा-
णेन द्रढयति यदुक्तमिति ।

(त) श्रुतिदुष्टादय इति । ये च श्रुतिदुष्टादयः अनित्याः असर्वकालिका दोषा दर्शिताः ते ध्वन्यात्मनि व्यञ्जप्रधाने शृङ्गारे एव हेयाः त्याज्या इति उदा-
हृताः उक्त एवकारो अन्यव्यवच्छेदकः तेन रौद्रवीरादिरसे उद्धतस्य वक्तुः श्रुति-
कटादिकं गुण एव एतच्च उत्तरत्र स्फुटीकृतं ग्रन्थकृता ।

(थ) ननु शब्ददोषाणां तेषां रसापकर्षका दोषा इति दोषसामान्यलक्षण-
प्राप्तार्थं परम्परया रसदूषकत्वं त्वयापि वाच्यमत आह किञ्चैवमिति । एवं
श्रुतिकटादीनां परम्परया दोषत्वाङ्गीकारे काव्यं भवदुक्तकाव्यलक्षणं प्रविरल-
विषयं स्वल्पलक्ष्यम् अविष्टापत्तौ निर्विषयमिति निर्लक्ष्यमित्यर्थः । एकान्त-
मत्यन्तम् । ननु यदि सर्वत्रैव दोषः सम्भवति तदा ईषदोषौ शब्दार्थौ काव्य-
मिति विवक्षणीयमित्यभिप्रायेणाह ननु ईषदर्थे नञ इति । यदि निपुणतरक-
विना निर्दोषं काव्यं रचयितुं शक्यते तदा तच्चातिव्याप्तिं दर्शयति तर्हीति
नञ ईषदर्थस्वीकारे इत्यर्थः । सति सम्भवे इति ततश्च सदोषाणां मध्ये ईष-
दोषावेव शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थः करणे बलवद्दोषरहिततावित्यर्थः सम्पद्यते इति
एतद्दूषयति एतदपीति बलवद्दोषरहितत्वमपीत्यर्थः रत्नादीति आदिपदेन सुव-
र्णादियद्वयं कौटानुवेधादीत्यादिपदेन मलिनत्वादिपरिहृदः परिहारो राहित्यम् ।

“कौटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥ (८)

किञ्च । शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम् । गुणानां रसैकधर्मत्वस्य “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः” इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात् । रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत इति चेत् तथाप्ययुक्तम् । तथाहि, तयोः काव्यस्वरूपत्वेन अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा ? नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत् ? कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या एतन्नभ्यत इति चेत् ? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति । न हि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये “शौर्यादिमन्तो देशाः” इति केनापि उच्यते । ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभि-

दृष्टान्तं विवृण्वन् प्रकृतसुपपादयति न हीति । रत्नस्य रत्नादेः रत्नत्वं रत्नादित्वं व्याहृतुं व्यावर्त्तयितुम् ईशाः समर्थाः । उपादेयतारतम्यम् उतकृष्टाद् वैल-
क्ष्यमपकर्षमिति यावत् तद्वत् अत्र काव्ये वर्त्तमाना अपि शुतिदुष्टादयः काव्यस्य काव्यत्वं व्याहृतुं जेशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुमिच्छन्तेनान्वयः ।

(८) अत्रार्थे प्रमाणसुपदर्शयति उक्तमिति । “कौटानुविद्धः कौटस्ततः यः रत्नादिः तस्य साधारण्येन साम्येन यत्र स्फुटः सुश्रुतः रसादीनाम् आदि-
पदेन रसाभासादयो गृह्यन्ते । अनुगमः उपालम्भः तत्र दुष्टेष्वपि काव्यता मता अङ्गीकृता अन्यत्रेति पाठे अदुष्टेषु इति तथैवायं । तथाचोक्ताव्याप्तिताद-
वस्थानेवात्र बोध्यम् ।

(९) इत्यम् अटोषाविति शब्दार्थविशेषणं दूषयित्वा सगुणाविति विशेषणं दूषयति किञ्चेति । न हि शब्दार्थेषु गुणानामवस्थानं रसेष्वेव तदवस्थानस्य स्वयं ये रसस्याङ्गिन इत्यनेन प्रतिपादितत्वादिति भावः । रसाभिव्यञ्जकत्वेन रसादिप्रकाशकत्वेन उपचारत ; परस्परया उपपद्यते युज्यते सगुणत्वविशेषणमिति शेषः । तदन्वयेति तस्य रसस्य अन्यतः तत्सत्ते तत्सत्ता व्यतिरेकः तदसत्ते तद-

व्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत् ?
न । गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्षमात्रा-
धायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम् (ध) । उक्तं हि, “काव्यस्य
शब्दार्थौ शरीरं रसादिश्चात्मा गुणाः शौर्यादिवद् दोषाः काण-
त्वादिवद् रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् अलङ्काराः कटक-
कुण्डलादिवदिति” । एतेन “अनलङ्कृतौ पुनः क्वापीति”
यदुक्तं तदपि परास्तम् । अस्य ह्यर्थः “सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्
तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति” । तत्र सालङ्कार-
शब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् । एतेन
“वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति” वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि
परास्तम् । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (न) । यच्च क्वचिद-
स्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम् ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः

ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सत्ता तथोरनुविधायित्वात् सदसद्भावशालित्वात् । अयं भावः यत्र यत्र गुणो-
ऽस्ति तत्र तत्र रसोऽस्तीति अन्वयः । यत्र यत्र रसो नास्ति तत्र तत्र गुणो
नास्तीति व्यतिरेक इति । गुणवत्त्वेति गुणवत्त्वस्य सगुणत्वस्य अन्वयानुपपत्तेः
विना रसमस्त्वितेरित्यर्थः एतत् रसवन्ताविति विशेषणम् । उत्कर्षमात्राधाव-
कत्वम् उत्कर्षमात्रजनकम् । स्वरूपाधायकत्वं स्वस्य रूपं लक्षणं तस्य आधा-
यकत्वं साधकत्वम् ।

(न) उक्तमिति । रसादिरित्यादिपदेन रसाभासभावतदाभासभावशान्ति-
भावोदयभावसन्निभावशब्दत्वादीनां ग्रहणम् । गुणाः माधुर्यैजः प्रसादाख्याः
वक्ष्यमाणाः । दोषाः भुतिदुष्टत्वादयः । रीतयः वैदर्भीगौडीपाञ्चालीलाटोप्रभ-
वयः । अलङ्काराः अनुप्रासोपमादयः । एतेन वक्ष्यमाणहेतुना परास्तं निरा-
कृतम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वमिति शेषः । एतेन
उक्तहेतुना वक्रोक्तिः वक्रा विचित्रा उक्तिः वैचित्र्यमित्यर्थः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥ (प)

(प) य इति । रेवातीरे कृतक्रीडतया तत् स्थानं प्रति उत्सुकाया नायि-
काया उक्तिरियम् । यः कौमारं हरति विवाहेन अपनयतीति कौमारहरः
पतिः स एव वरः अभिमतः एतेन अभिमतस्य पत्युः सत्ता प्रतिपादिता । अत्रापि
तत्तद्रतिकारणमस्तीत्यत्र आह ता एवेति । ता एव यासु तत्र क्रीडितं तत्सजा-
तीयौ इत्यर्थः । उन्मीलिताभिर्विकसिताभिः मालतीभिः पुष्पतरुविशेषैः सुरभयः
सौरभवाहिनः प्रशस्तम् उदं गतिर्येषां तादृशाः अनुकूलौ वङ्गन् वायुरित्यादौ
वङ्गघातीर्गमनायता प्रसिद्धा । वायुगमनस्य प्राशस्त्यं मान्यम् । कदम्बानिलाः
धूलिकदम्बवायवः चैत्रे तस्यैव सङ्गावादिति भावः । केचित् तु कदम्बानिलाः
‘कदम्बवनवाताः वनानिलानां प्रौढत्वेन वनवह्निर्भूतानां मान्द्योपलभात् उद्दीप-
कत्वेनाह प्रौढा इति व्याचक्रुः । तत्र, तथापि कदम्बपर्यन्तानुषावनस्य निष्प्रयो-
जनकत्वात् अरण्यानिला इत्यनेनैव तदर्थलाभात् न च मालतीसम्बन्धेनैवानिलानां
सौगम्यलाभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं विलक्षणसौगम्यलाभाय तस्य
सार्थकत्वात् यथा रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीरसैरलसः । अयमञ्जलि
पञ्चशरानुचरो नवनीपवनीधुवनः पवनः ॥ नवेति नवपुष्पितेत्यर्थः । अत्र
चन्दनसम्बन्धेन सौगम्यलाभेऽपि विलक्षणसौगम्यलाभाय कदम्बसम्बन्धवर्णनम् ।
सा चैव तदवस्थैव अस्मि भवामि वर्तते इत्यर्थः । तथापि तादृशसामग्रीसत्त्वेऽपि
सुरतव्यापारलीलाविधौ निधुवनव्यापारविधानार्थं रेवायाः नर्मदायाः रोधसि
तटे वेतसीतरुतले चेतः चित्तं समुत्कण्ठते तत्रैव विहर्तुमभिलषतीत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । एतत् अस्फुटालङ्कारत्वस्य उदाहरणं चिन्त्यं विचार्यं
दूषमित्यर्थः । अत्र ह्येति विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिरूपं विशेषोक्तिः
सति हेतौ फलाभावरूपा ते मूलं यस्य तादृशस्य ताभ्यां निरूपितस्य इत्यर्थः
सन्देहसङ्करालङ्कारस्य किमत्र विभावना भवति वा विशेषोक्तिरित्येवंरूपस्य अल-
ङ्कारस्य स्फुटत्वं सुव्यक्तत्वं तथाहि उत्कण्ठायाः पत्याद्यभावरूपकारणं विनापि
उत्कण्ठारूपकार्यकथनात् किमिदं विभायना, वा उत्कण्ठाभावस्य कारणस्य
पत्यादेः सत्त्वेऽपि फलरूपस्य उत्कण्ठाभावस्य अकथनात् विशेषोक्तिरिति सन्देहः
स्फुटतया प्रतिभाति । केचित् तु रेवातीरे कृतसङ्केतायाः नायिकायाः खगट्टे
सखीं प्रवृत्तिरियं यः कौमारं अनूदावस्थायां हरतीति कौमारहरः जार इत्यर्थः

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्दे-
हसङ्गरालङ्कारस्य स्फुटत्वम् । एतेन—

“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कितम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कौर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति” ॥ (फ)

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम् । यत्तु ध्वनि-
कारणोक्तं “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” तत् किं वस्त्वलङ्कार-
रसादिलक्षणस्तिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा ? उत रसादि-
रूपमात्रो वा ? नाद्यः, प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीय-
श्चेत् ? ओमिति ब्रूमः (ब) । ननु यदि रसादिमात्ररूप एव
ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा—

“अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।’

मा पहिअ ! रत्तिअंधअ ! सेज्जाइं सह णिमज्जहिमि” ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत् ?
अत्रापि रसाभासवत्तयैव ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो ग्रामं

स एव हि वरः विलक्षणरतिसमर्थतया अभिनत इत्यर्थः एवञ्चात्र रसस्य प्रधान-
त्वान्नालङ्कारतेति काव्यप्रकाशकारोक्तौ रसस्य रसाभासस्य इत्यर्थः रतेरुपपत्ति-
गोचरत्वेन रसाभासस्यैव सत्त्वादित्याहुः तत्र व्यञ्जकामावादुपपत्तेरत्राभावात्
वक्तृवैशिष्ट्यमेव व्यञ्जकमिति चेन्न वक्तृत्वादव्यवहारो मानाभावात् प्रत्युत स एव हि
वर इत्यनेन उपपत्तिरतिरत्यन्तासम्भवित्वमुक्तम् । एतेन सत्केन हेतुना ।

(फ) अदोषमिति । अदोषं दोषशून्यं गुणवत् सगुणम् अलङ्कारैरलङ्कितं
साङ्गिकारमित्यर्थः रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कौर्त्तिं यशः प्रीतिम् आनन्दञ्च
विन्दति लभते । इत्यादीनां वचनानामित्यर्थः । एतेन निर्दोषस्य सगुण-
लङ्कारस्य काव्यस्य प्रशस्तता न तु सदोषादेः काव्यत्वाभाव इति सूचितम् ।

(ब) ध्वनिकारोक्तं दूषयति यत्त्विति । काव्यस्य आत्मा स्वरूपावायकी
धर्मविशेषः ध्वनिः व्यङ्ग्यरूपोऽर्थः इत्यर्थः । प्रहेलिकादौ तरुण्याखिङ्गितः कस्य
नितम्बस्त्वलमाश्रितः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुरित्यादौ इत्यर्थः
अत्र किञ्चिद्गूजलकलसरूपं व्यङ्ग्यम् । ओमिति स्वीकरोमि इत्यर्थः ।

यातीति” बाक्ये तदभृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्गावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेत् ? न । रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानहारेण । वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् (भ) । तथाच आग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् ।

“वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितमिति” । (म)

(स) अत्रा इति । अत्रा अत्र निमज्जति अत्राहं दिवसे एव प्रलोक्य । सा पथिक ! रात्राप्यत्र ! श्रव्यायामावयोर्निमज्ज्यतीति संस्कृतम् । रात्राप्यत्रात्वेन कथितात्मानं पथिकं प्रति कस्याश्चित् नायिकाया उक्तिरियम् । हे रात्राप्यत्र ! पथिक ! अत्र अस्मिन् स्थाने अत्रा शब्दः निमज्जति निमग्नः स्तम्भाया इति यावत् स्वपितृत्वार्थः न शङ्काकारणमिति भावः अत्र अस्मिन् स्थाने अहं श्रय इति शेषः । दिवसे एव दिनमध्य एव प्रलोक्य प्रकर्षेण पश्य आवयोः श्रव्या मन च इत्यर्थः श्रव्यायां सा निमज्जति । अत्र वस्तुमात्रव्यञ्जने स्तम्भायामात्रप्रवेशरूपस्य वस्तुन एव व्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः । रसाभासिति रतेरुपपत्तिविषयत्वात् अत्र शङ्कारो रसः तद्वत्तयैव तद्विशिष्टत्वेनैवेत्यर्थः । अन्यथा अत्र शङ्काराभासरूपव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाभावकत्वास्वीकारे इत्यर्थः देवदत्त इति तथाच यथाकथञ्चिद् व्यङ्ग्यतद्भावे न काव्यव्यवहार इति भावः । नीरसस्य काव्यत्वास्वीकारे हेतुमाह रसास्वादिति रसास्वादसुखानां पिण्डं समूहः तस्य दानहारेण रसानुभवरूपसुखपरस्परप्रदानेन इत्यर्थः । वेदशास्त्रविमुखानां काठिन्यात् तदर्थयङ्ग्यात्ममर्थानामिति यावत् सुकुमारमतीनां मृदुबुद्धीनां विनेयानां शिक्षणीयानां राजपुत्रप्रभृतीनां गुणीभूतशब्दार्थेषु रसास्वादप्रधानेषु प्रथमं रसास्वादसुखोद्देशेन प्रवृत्तिस्ततः काव्यार्थानां कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरतावधारणमिति भावः । चिरन्तनैः प्राचीनैः पण्डितैः इत्यर्थः ।

(म) अत्रार्थे अपिपुराणं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति तथेत्यादि । वार्त्ता वैदग्ध्यं वैचित्र्यं प्रधानं यत्र तस्मिन् एवकारेण अलङ्कारादिव्यवच्छेदः । अत्र काव्ये रस एव जीवितं प्राणभूतः ।

व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं “काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसा-
दिरूपे न कस्यचिद्विमतिरिति” ध्वनिकारेणाप्युक्तम् । “न
हि कवेरिति वृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मलाभ इति हासादेरेव तत्-
सिद्धेरित्यादि” । ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषामपि
नौरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् ? न, रसवत्प-
द्यान्तर्गतनौरसपदानामिव पद्यरसे प्रबन्धरसेनैव तेषां रस-
वत्ताङ्गीकारात् । यत्तु नौरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णसद्भावाद्
दोषाभावादलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्का-
व्यबन्धसाम्याद् गौण एव (य) । यत्तु वामनेनोक्तं “रौति-
रात्मा काव्यस्येति” तन्न रौतेः सङ्घट्टनादिविशेषत्वात् । सङ्घट्ट-
नायाच्च अवयवसंस्थानरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् (र) ।
यच्च ध्वनिकारेणोक्तम् ।

“अर्थः सहृदयश्चाप्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृताविति” ॥

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” स्ववचन-

(य) विमतिः विवेचः । इतिवृत्तं नौरसप्रबन्धः तन्मात्रस्य निर्वाहेण
रचनेन आत्मलाभः आत्मनः स्ववाचककविसंज्ञाप्राप्तिः चरितार्थतेवि यावत्
इति हासादेः भारतादेः । तत्सिद्धेः काव्यपदप्राप्तिसिद्धेः । तर्हि रसवत् एव
काव्यलक्ष्मीकारे, पद्यानामित्युपलक्षणं पद्यं गद्यश्च मित्रश्च तत् त्रिष्वेव व्यवस्थित-
मित्यनेन गद्यानामपि काव्यलक्ष्मीकारात् । तेषां नौरसपद्यानां स्वव्यञ्जकप्रति-
पादकत्वसम्बन्धेन रसवत्त्वमिति भावः ।

(र) वामनोक्तं दूषयति यच्चिति । काव्यस्य आत्मा रौतिः वैदर्भीदिः ।
तत्र सङ्घट्टनाविशेषत्वात् रचनाभेदत्वात् सङ्घट्टनाया रचनाविशेषस्य च अवयव-
संस्थानरूपत्वात् अवयवानां काव्यशरीराणां शब्दार्थानां संस्थानं समुचितस्थानेषु
न्यासः तस्मात् ।

विरोधादेवापास्तम् (ल) । तत् किं पुनः काव्यमित्युच्यते ।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ ३ ॥

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधायकोऽस्य तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् । रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते । तत्र रसो यथा—

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखीं प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता” ॥ (व)

(ल) पुनश्च ध्वनिकारोक्तं दूषयति यद्वेति । सङ्घटनानां सामाजिकानां ज्ञाप्यः प्रशंसनीयः यः अर्थः काव्यस्य आत्मा व्यवस्थितः आत्मत्वेन निर्णीतः तस्य अर्थस्य वाच्यप्रतीयमानाख्यौ अभिधेयव्यङ्ग्यनामानौ उभौ भेदौ स्मृतौ कथितौ इति तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये वाच्यस्य अभिधेयस्य अर्थस्य आत्मत्वं स्वरूपाधायकत्वं काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति स्वस्य यत् वचनं पूर्वोक्तं तेन विरोधात् विसंवादात् एव अपास्तं निराकृतम् । य एकत्र एकं व्यवस्थाप्य अन्यत्र तदन्वया व्यवस्थापयति का तस्य वचने आस्येति भावः ।

(व) तत् तस्मात् उक्तमतानां सदोषत्वादित्यर्थः काव्यं किं पुनः किंस्वरूपमिति कथ्यते निरूप्यते वाक्यमिति । रसात्मकं वाक्यं काव्यम् । रस्यते आस्वादयते इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन रसतदाभासभावतदाभासादयो गृह्यन्ते । रसमुदाहरति तद्वेति । शून्यमिति । वासगृहं शून्यं सख्यादिरङ्गितं विच्छिन्नं दृष्ट्वा बाला नवीढा बधूः शयनात् शय्यायाः किञ्चित् ईषत् पूर्वाङ्गिणीति भावः शनैः मन्दं निःशब्दं यथा तथा उत्थाय निद्राव्याजं लज्जनिद्रासुपागतस्य सच्छलं निद्रितस्य पत्युः मुखं सुचिरं बहुक्षणं निर्वर्ण्य दृष्ट्वा विश्रब्धं निःशब्दं यथा तथा परिचुम्ब्य जातपुलकां सखीमात्रां गण्डस्थलीं पत्युरिति शेषः आलोक्य दृष्ट्वा लज्जया नम्रं मुखं यस्याः तादृशी सती हसता प्रियेण पत्या चिरं चुम्बिता । अत्र शय्यायाः किञ्चिदुत्थानं प्रियजामरश्चे भटिति संवरणार्थम् उत्थाने शनैस्व

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः । भावो यथा महापात्र-
राघवानन्दसान्निविशहिकाणाम् ।

“यस्यालीयत शल्कसौमि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं

दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधौशः पदे रोदसी ।

क्रोधे चक्रगणः शरे दशमुखः पाणी प्रलम्बासुरः

ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कक्षैचिदस्त्रै नमः” ॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः (श) । रसाभासो यथा ।

“मधु हिरण्यः कुसुमैकपात्रे पपी प्रियां स्नामनुवर्त्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमोलिताक्षीं शृङ्गीमकण्डूयत कृष्णसारः” ॥

ज्ञानरणहेतुशब्दानुत्पत्त्यर्थं विशिष्टत्वं निद्रानिषयार्थं वेदितव्यम् । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ।

(श) भवमुदाहरति भावो यथेत्यादि । यस्य शल्कः मत्स्यत्वक् तस्य
सौमि एकदेशे जलधिः समुद्रः अलीयत लीनोऽभूत् । एतेन मीनावतारो
दर्शितः । पृष्ठे जगन्मण्डलम् अलीयतेति सर्वत्रान्वेति । एतेन कूर्मावतारः
शोक्तः । दंष्ट्रायां दशने धरणी पृथ्वी । एतेन वराहावतारः सूचितः । नखे
दितिसुताधौशः द्विरख्यकशिपुः ॥ एतेन वृषिंहावतारः कथितः । पदे
रोदसी याबापृथिव्यौ अत्रालीयेतामिति वचनविपरिणामो बोद्धव्यः । एतेन
वामनावतार उक्तः । क्रोधे चक्राणां राजन्यानां गणः । एतेन भार्गवावतारः
प्रकटितः । शरे दशमुखः रावणः । एतेन रामावतारः सूचितः । पाणौ
भुजे प्रलम्बः नाम असुरः । एतेन बलावतारः कथितः । ध्याने विश्वं
जयत् । एतेन बौद्धावतारः शोक्तः । अस्मै तलवारे अधार्मिकाणां स्निग्धानां
कुलम् । एतेन कल्कवतारः कथितः । कक्षैचित् अनिवर्षनीयस्वरूपाय
अस्मै देवाय इति शेषः नमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र भगवान्
परमात्मा विषयो यस्यास्तादृश्यो रतिः अनुरागः भावः भावशब्दवाच्यः । सच्चा-
रिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिरुदबुद्धमात्रः स्यादौ च भाव इत्यभिधीयते
इति वक्ष्यमाणवचनात् ।

अत्र हि सञ्योगशृङ्गारस्य तिर्यग्निषयत्वादसाभासः । एव-
मन्यत् (ष) ।

दोषाः पुनः काव्ये किं स्वरूपा इत्युच्यन्ते ।

दोषास्तस्यापकर्षकाः ॥ ४ ॥

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव देहहारे-
श्वेव शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो
मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः
काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः
(स) । गुणादयः किंस्वरूपा इत्युच्यन्ते ।

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥ ५ ॥

(ष) रसाभासमुदाहरति रसाभासो यथेत्यादि । मञ्जु इति । दो-
षीत्यस्य वाचकशब्दे इति व्युत्पत्त्या द्विषो भ्रमरः स्वां प्रियां भ्रमरीमित्यर्थः
अनुवर्त्तमानः अनुसरन् सेवसान इति यावत् कुमुदमेव एकमद्वितीयं पात्रं
वस्मिन् मञ्जु पपी । कृष्णसारः स्वर्गविशेषश्च स्वर्गेन प्रियस्वर्गसुखेन निमोक्त-
ताक्षीं सुद्रितनयनां मृगौम् अकण्डूयत त्रिगच्छकण्डूयनेन सिधवे इत्यर्थः ।
उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । रसाभासः अनौचित्यप्रवृत्तौ रस इत्यर्थः शृङ्गारस्य उत्तम-
प्रकृतिकत्वात् अत्र तिर्यग्जातिगतत्वेन अनुत्तमप्रकृतिकत्वात् अनौचित्यमातं
कोध्यम् अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावधारिति वक्ष्यमाणवचनात् । अन्यत्
भावाभासादिकमित्यर्थः ।

(स) ननु दोषाणां काव्यलक्षणाघटकत्वात् परिहायेत्येऽपि तत्स्वरूप-
ज्ञानस्य आवश्यकत्वात् तदाकाङ्क्षासुत्यापयति दोषा इति । तस्य रसस्य अप-
कर्षकाः लघयितारः । व्यभिचारिभावादेः वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिभाषानां
निर्वेदादौतानाम् आदिप्रदेन शृङ्गारादिरसपरिश्रवः । स्वशब्दवाच्यत्वादयः
स्वशब्देन स्वप्रतिपादकशब्देन निर्वेदादिशब्देन वाच्यत्वम् अभिधेयत्वं कथनम्
इत्यर्थः तत्प्रभृतयः ।

गुणाः शौर्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् ।
रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण
तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका
उच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र
गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति
प्रागेवोक्तम् । एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः । (ह)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्ण-

धारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकरा-

ष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गसाध्वि-

विग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-

राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्य-

स्वरूपनिरूपणं नाम

प्रथमः परिच्छेदः ।

(ह) गुणादीनाह उत्वर्षेति । गुणाः अलङ्काराः रीतयश्च उत्कर्षस्य
रसोद्दीपनस्य इति भावः हेतवः कारणानि । गुणानां रसधर्मत्वं शब्दार्थोत्-
कर्षणेन रसोत्कर्षकत्वमित्यर्थः । .

इति वि, ए, उपसधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण

विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणप्रथमपरिच्छेद-

व्याख्या समाप्ता ।

द्वितीयः परिच्छेदः

वाक्यस्वरूपमाह ।

वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥६

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच्चयस्य
एतदभावेऽपि वाक्यत्वे वङ्किना सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् ।
आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च श्रोतुर्जिज्ञासा-
स्वरूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरवः पुरुषो हस्तौत्यादी-
नामपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्वृद्धाविच्छेदः । बुद्धिविच्छे-
देऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरो-
च्चरितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्य-
तयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् । (क)

(क) उपोद्घातसङ्ख्या वाक्यं निरूपयति वाक्यमित्यादि । प्रकृतसिञ्चानु-
बुद्धिचिन्ताविषयत्वमुपोद्घातः । प्रकृतश्चात्र वाक्यलक्षणम् । पदोच्चयः पदसमु-
दायः । योग्यतामाह पदार्थानामिति । पदार्थानां सुविङ्कितानि पदानि
लेशमर्थानां प्रतिपाद्यानां परस्परसम्बन्धे परस्परात्बन्धे बाधाभावः अबाधकत्वं
सद्भाव इत्यर्थः ततश्च तात्पर्यविषयीभूतसम्बन्धेन तन्निरूपकाणां पदार्थानाम् एक-
तरस्मिन् अपरपदार्थान्वयः योग्यता इति फलितम् । आकाङ्क्षौ विद्यमानस्य
वङ्किरणकत्वस्य सेकादौ येन केनचित् सम्बन्धेन सद्भाववशात् वङ्किना सिञ्चती-
त्यादेर्वाक्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय तात्पर्यविषयीभूतेति सम्बन्धविशेषणमवगन्तव्यम् ।
योग्यताव्यावृत्तिं दर्शयति पदोच्चयस्वेत्यादि । एतदभावे निरुक्तयोग्यताविरहे
इत्यर्थः । आकाङ्क्षामाह आकाङ्क्षेत्यादिप्रतीतिः पदार्थोपस्थितिः पर्यवसानम्
अन्वयबीधजनकत्वेनेच्छाविरहः तद्विरहः तदभावः । नन्वेवमाकाङ्क्षापदस्य
अभावबीधकत्वेन लक्षणापत्तिरित्यत आह स चेति । श्रोतुः जिज्ञासास्वरूपः
ज्ञानेच्छारूपः यतोऽभावाभावः प्रतियोगिस्वरूप एव न त अतिरिक्त इति भावः ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम् ॥ ७ ॥

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव ।

इत्य' वाक्यं द्विधा सतम् ॥ ८ ॥

इत्यमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च (ख) ।

पयसा सिञ्चतीत्यादौ पयसेति पदार्थस्य सिञ्चतीति पदार्थेन अन्ययबोधजनने श्रोतुरिच्छासम्भवेऽपि योग्यताविरहान्न वाक्यत्वमिति बोध्यं प्रतिपद्यवसानञ्च क्वचित् स्वाभाविकत्वेन क्वचिज्जनितान्वयबोधजनकत्वेन भवति तत्राद्यमाह निराकाङ्क्षेत्यादि । अत्र गौरश्च इत्यादिप्रश्नान्तपदोपस्थितानां पदार्थानामभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधीऽव्युत्पन्न इति श्रोतुरिच्छाविरहो जायते । अत्र अभेदसम्बन्धेन बाधसत्त्वेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धेन बाधविरहरूपयोग्यतासङ्गावेऽपि न वाक्यत्वमिति बोध्यम् । द्वितीयं यथा, विसलं जलं नद्याः कच्छं महिषश्चरतीति अत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थेनान्वयबोधे सति सिद्धे कच्छ इत्यनेन श्रोतुरन्वयबोधेच्छाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा नद्या इति काकाक्षिगोलकन्यायादनुषङ्गाद्वा कच्छ इत्यनेन सम्बन्धात् गृहीतवक्तृताव्यर्थस्य श्रोतुरुभयान्वयबोधेच्छा सम्भवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह आसत्तिरित्यादि बुद्धेः पदार्थोपस्थितेः अविच्छेदः अव्यवधानं व्यवधानञ्च कालबाहुल्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सम्भवति तत्राद्यमाह बुद्धीति वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे दिनान्तरेति अत्यन्तव्यवधानदर्शनार्थम् । सङ्गतिः सम्मेलनम् । द्वितीयं यथा, गिरिर्भक्तमग्निमानिति पदार्थोपस्थितेर्व्यवधानम् । ननु आकाङ्क्षायोग्यते आत्मार्षधर्मौ कथं पदोच्चयधर्मत्वं लभेते इत्याशङ्काह अत्रेति । आकाङ्क्षायोग्यतयोः आत्मार्षधर्मत्वे यथाक्रमम् आत्मधर्मत्वे चापि पदोच्चयधर्मत्वम् उपपन्नात् परम्परया इत्यर्थः । परम्परा चात्र स्वजन्यजनकत्वसम्बन्धस्वाश्रयोपस्थापकत्वसम्बन्धरूपा बोध्या । आसत्तेरपि उक्तरूपाया आत्मधर्मत्वात् एषेव रीतिरनुसरणीयेति ध्येयम् ।

(ख) महावाक्यमाह वाक्योच्चय इति । वाक्यानाम् उच्चयः सङ्घातः महावाक्यम् । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे चक्षुषा गृह्यतां मननं वर्तते इत्येतयोः भिन्नरूपवसति गृही भुङ्क्ते इत्येतयोः तथा भिन्नदिनोच्चरितयोः चक्षुषा गृह्यतां घटो वर्तते इत्येतयोरपि महावाक्यत्वं स्वादित्यत आह योग्यतेत्यादि ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायत इति” ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” । मङ्गी-
वाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि (ग) । पदो-
च्चयो वाक्यमित्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह ।

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥ ६ ॥

यथा घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति साकाङ्क्षानेकपद-
वाक्यानाम् । अर्थबोधका इति कचटतपानाम् । वर्णा इति
बहुवचनमविवक्षितम् (घ) । तत्र ।

(ग) उक्तार्थे प्रमाणेन दृश्यति स्वार्थेति । स्वार्थबोधेन समाप्तानां
निराकाङ्क्षाणां वाक्यानाम् अङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया गुणप्रधानसद्भावेनाकाङ्क्षाया पुनः
संहृत्य एकार्थप्रतिपादकत्वेन मिलित्वा एकवाक्यत्वं महावाक्यत्वं जायते ।
स्वार्थबोधसमाप्तत्वं पदोच्चयस्यापि बोद्धव्यम् अन्यथा शून्यं वासगृहं विलोक्य
इत्यादिभागस्यापि वाक्यत्वापत्तिरिति ध्येयम् । वाक्यार्थानां गुणप्रधानभावेन
वैशिष्ट्यादेकत्वे तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामप्येकत्वमिति भावः ।

(घ) अद्वयनिरूपणे प्रसङ्गसङ्गतिसुपपादयति पदोच्चय इत्यादि । वर्णाः
स्वरव्यञ्जनरूपाः प्रयोगार्हाश्च ते अनन्वितैकार्थबोधकाश्चेति विग्रहः । नापदं
शस्त्रे प्रयुज्यतेति निषेधात् विभक्तिरहितस्य न प्रयोगार्हतेत्यत आह प्रयोगार्हा
इति प्रातिपदिकस्य नाम्नः एतदुपलक्षणं धातोरपि तस्यापि केवलस्याप्रयोगित्वा-
दिति बोध्यम् । वाक्यमहावाक्ययोरिति व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः एवमग्रेऽपि ।
तयोरन्वितार्थबोधकत्वात् विशिष्टवाक्यार्थस्य विशेषणविशेष्यार्थातिरिक्तत्वेनैकत्व-
मित्यभिप्रायेणेदं लक्षणम् अन्यथा एकार्थबोधका इत्यनेनैव वारणे सिद्धे अन्-
न्वित्युपादानं व्यर्थं स्यात् । साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षाणाम् अन्वयबोधजनकानाम्
अनेकेषां पदानां वाक्यानाञ्च व्यवच्छेद इत्यर्थः । तथाच अयोग्यानामनासद्धानां
समुदायस्य अनन्वितार्थबोधकत्वेऽपि न पदत्वमित्यभिप्रायः । ननु एकवर्णविवर्ण-
पदयोर्वर्णबहुत्वाभावादव्याप्तिरत आह वर्णा इति । ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति विधा मतः ॥१०

एषां स्वरूपमाह ।

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणाया मतः ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ॥११॥

ता अभिधायाः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बाधनादग्रिमा-
ऽभिधा । उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य “गामानय” इत्युक्ते

बोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमात् घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वितार्थबोधकस्य घट-
मित्यादेः कथं पदत्वम् ? न च शक्तिसत्पदमिति मतानुसारेण घटं घटजनकत्व-
मित्यपरम् । परं पदम् अनर्थोः प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेनान्वितार्थबोधकत्व-
मक्षतमिति वाच्यं तथा सति घटमित्यादेः पदसमुदायस्य वाक्यत्वं स्यात् न
चेष्टापत्तिरेवं सति शून्यं वासगृहं विखीकृत्यादि यद् वाक्योदाहरणं दर्शं तदसङ्गतं
स्यात् तस्य तथाविधवाक्यसमुदायत्वेन महावाक्यतयैवोदाहर्तुमुचितत्वात् । न च
प्रत्ययार्थातिरिक्तानन्वितैकार्थबोधकत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं तथापि अभेदसम्ब-
न्धेन नौखाद्यन्वितोत्पलादिबोधकनौखीत्यलमित्यादिपदेषु सुख्यार्थान्वितबोधकेषु
खाक्षयिकत्वे चादिपदेषु च अव्याप्तिरनुद्धारात् समस्तस्य पदत्वास्वीकारे क्षीरोदधौ
वसतीत्यादौ पदगतत्किञ्चलदोषोदाहरणमसङ्गतं स्यात् न चैतरपदार्थनिरपेक्षं
यदन्वितं तद्विग्रमन्वितमिह विवक्षणीयमिति वाच्यं तथात्वे ग्रामं शब्दित्यादि-
समुदायस्य कर्तृधदसापेक्षान्वितबोधकस्य पदत्वापत्तिः । एवमेकेति न सङ्गच्छते
घटी घटा इत्यादिद्विवचनान्तादिपदेषु अनेकार्थबोधकत्वेनाव्याप्तिः । न चैकेति
एकजातीयेत्यर्थः इति वाच्यं धवखदिरपलासा इत्यादौ युगपच्चन्द्रसूर्योपस्थापके
पुष्पवन्ताविति पदे च अव्याप्तितादवस्थात् अपिच पदघटकानां यावतां वर्णाना-
मनन्वितैकार्थबोधकत्वमुत केषाञ्चित्, तत्र नायः सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनमित्यादौ
विशेषणविभक्तैरनर्थकत्वात् सुन्दरस्येत्यादिपदे अव्याप्तिः । नापि द्वितीयः, वज्रिना
सिञ्चतीत्यादौ सर्वेषामनन्वितैकार्थबोधकत्वाभावेऽपि प्रत्येकं तथात्वसम्भवादतिव्याप्तिः ।
एवञ्च पदलक्षणमेवं वाच्यम् असमासाङ्गसुशिङ्खोपयुक्प्रकृतिः पदम् । युगन्तेन
केवलप्रकृतेः, असमासाङ्गत्वेन पितुः स्वस्येत्यादौ पूर्वावयवस्य राजदन्तेत्यादौ
उभयोरपि प्रकृतिरित्यनेन वाक्यमहावाक्ययोर्व्यवच्छेदः । समासावयवस्य पद-
त्वाङ्गीकारे नौखीत्यलमित्यादिपदस्य वाक्यत्वं स्यात् ।

तं गवानयनप्रवृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य “साक्षादिमत्-
पिण्डानयनमर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरञ्च “गां
वधान अश्वमानय” इत्यादावावापोद्धारभ्यां गोशब्दस्य
“साक्षादिमानर्थः” आनयनशब्दस्य “चाहरणमर्थः” इति
सङ्केतमवधारयति (ङ) । क्वचित् च प्रसिद्धपदसमभिव्या-
हारात् (च) । यथा—

(ङ) योग्यताघटकपदार्थानाह अर्थ इति पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । एषां
वाक्यव्यवस्थानामित्यर्थः । अभिधया बोध्यः अभिधाजन्यबोधविषय इत्यर्थः
अर्थबोधे शब्दस्य वृत्तीनाञ्च कारणत्वमिह विषयविषयिणीरभेदोपचाराद् बोध्यम् ।
कारणन्तु तद्वृत्तिज्ञानमेव शब्दस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च शक्तयः अर्थबोधे सह-
कारिण्यः वृत्तयः । तत्र अभिधादिषु मध्ये सङ्केतितार्थस्य बोधव्याकरणादि-
नियन्तितस्य इत्यर्थः न तु सङ्केतयद्विषयस्य अर्थस्य सङ्केतस्य अभिधाया अभिन्न-
त्वेन आत्माश्रयत्वापत्तेः । सङ्केतयद्विषयांस्त्वं व्यवहारादीनाह उक्तमेति ।
उक्तमवृत्तेन प्रयोजकप्रयोज्यभावप्रकटनाय वृत्तयोरुक्तमध्यमत्वकल्पनं बोध्यम्
उक्तमेव वृत्तेन सङ्केतयद्वता इति भावः । उपलभ्य बुद्ध्या बालः अगृहीत-
सङ्केत इति भावः अस्य वाक्यस्य गामानयेत्यर्थः प्रथमं शक्तिग्रहात् प्राक् प्रति-
पद्यते बुध्यते । आवापोद्धारभ्याम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाहि गां वधानेत्यत्र
गोपदं साक्षादिमत्पदार्थबोधः आनयपदव्यतिरेकेणाहरणपदार्थबोधाभावश्च । तथा
अश्वमानय इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण साक्षादिमत्पदार्थबोधाभावः आनयपदसत्त्वेन
आहरणपदार्थबोधश्चेति अन्वयव्यतिरेकौ बोध्यौ । सङ्केतम् अभिधां नाम शक्तिं
सा च अतिरिक्तैव न तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा । ईश्वर-
मगच्छतां पामरादीनामपि शब्दबोधदर्शनात् अतिप्रसङ्गाच्च । अतएव आधु-
निकसङ्केतितानां मैत्रचैत्रादिपदानामपि सङ्केतः सङ्गच्छते । नात्र शौचव्यप-
गमे पिता नामधेयं कुर्यादिति शास्त्रात् सामान्यतश्चैत्रादीनामप्येश्वरसङ्केति-
त्वमिति वाच्यं तत्र तथागतिसम्भवेऽपि यादृच्छिकसङ्केतितवृत्तित्ववित्यादिप-
दानां सङ्केतासङ्गतिप्रसङ्गात् तस्याश्च पदार्थेषु वैशिष्ट्यं नाम सम्बन्धः कल्प्यते,
अष्टपदाभिधेयोऽयमिव्यादिप्रतीतिवत्त्वादिति साम्यदायिकाः ।

(च) क्वचिदिति । प्रसिद्धस्य गृहीतसङ्केतस्य पदस्य समभिव्याहारात्
साङ्गव्यात् समीपोच्चारितत्वादिति यावत् प्रेषावद्भिः प्रायेण योग्यपदार्थोपस्था-

“इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति” इत्यत्र (ङ) ।

क्वचिदाप्तोपदेशात् । यथा “अयमश्वशब्दवाच्यः” इत्यत्र । तच्च सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा नाम ।

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥२२॥

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णमवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्यडवित्यादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतव्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः (ज) । एष्वेव हि

एकपदं समीपे युज्यते इत्यभिसन्दधानः प्रसिद्धपदान्वययोग्यपदार्थे शक्तिशब्दो भवतीति भावः । एवञ्च अश्वकार्ययोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषस्यात्र हेतुत्वकल्पनान्न तत्र शक्तिशब्दः सङ्केतमवधारयतीति योव्यम् । एवमग्रेऽपि ।

(ङ) इहेति । इह अस्मिन् प्रभिन्नकमलोदरे विकसितपद्ममध्ये मधुकरः भ्रमरः मधूनि पिबति । अत्र कमलमधु पिबति इत्येषां पदानामन्वययोग्यार्थकत्वज्ञानेन मधुकरपदस्य भ्रमर एव शक्तिशब्दः । मधिकादौ तादृशयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषज्ञानाभावात् न शक्तिशब्दः । कमलाभ्यन्तरे भ्रमर एव पिबतीति ज्ञानता जनेन कमलपदसमभिव्याहारात् मधुकरपदस्य सङ्केतो गृह्यते ।

(ज) क्वचिदाप्तोपदेशादिति । आप्तस्य विश्वस्य प्रामाणिकस्य इत्यर्थः उपदेशात् वचनानात् एतदुपलक्षणं व्याकरणादयोऽपि शक्तिशब्दोपाया द्रष्टव्याः । तदुक्तं, शक्तिशब्दं व्याकरणीयमानकोषाश्रयात् व्यवहारतश्च । सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा वाक्यस्य शेषाद्विवर्तेर्वदन्तीति । दात्यादिशब्दानां दद्यादपत्येषु शक्तिशब्दः व्याकरणात् । गोसदृशपिण्डदर्शनात् गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणे अयं गवय इत्युपमानात् । विनायके विघ्नराजहैमातुरगणाधिषा इति कोषात् । आप्तवाक्यादिषु उदाहृतं स्वयमेव गन्तव्यता । वाक्यस्य शेषाद् यथा—यवमयश्चरुर्भवति, वाराही चोपानत्, वेतसकटे प्राजापत्यं धिनीतीत्यादौ यववराहवेतसशब्दाः किं केचनयोगात् यवनामवायसजम्बूनां वाचकाः

व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो गृह्यते न व्यक्तौ । आनन्त्यव्यभिचार-
दोषापातात् (भ) ।

उत्तरार्थाप्रयोगात् दीर्घशूकशूकरव्यञ्जनानामिति विप्रतिपक्षौ वसन्ते सर्वशस्यानां
जायते पत्रसातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कर्णिशशालिनः । वराहं
गावोऽनुधावन्ति, अप्सुजी वेतस इति वाक्शेषरूपवेदविरोधिनी खेच्छप्रतीतिः
स्मृतिरिव वेदविरुद्धा हेया इत्याचार्य्यप्रयोगादेव दीर्घशूकादौ शक्तियङ् इति ।
शक्तिः कवित्वबीजरूपः, संस्कारविशेष इत्यादौ विवृतम् ।

(भ) आनन्त्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गशङ्कया व्यक्तिशक्तिवादमपह्नाय उपाधि-
शक्तिवादमाह सङ्केत इति । द्रव्यं संज्ञाविषयः संज्ञा च द्विविधा चिरन्तनी
आधुनिकी च । तत्राद्या हरिहरादिः, द्वितीया डित्यडवित्यादिः । गोपिष्ठा-
दिषु गोव्यक्तादिषु । सिद्धः नित्यः एतन्मते गुणानामपि नित्यत्वम् आविर्भाव-
तिरोभावेन उत्पत्तिविनाशप्रतीतिविषयत्वम् । वस्तुधर्मी द्रव्यमात्रवृत्तिः ।
विशेषाधानहेतुत्वमुपपादयति । एषु साध्यरूपवस्तुधर्मेषु । एषु एव जात्यादिषु
चतुर्षु मध्यं उपाधिषु धर्मेषु जातिगुणक्रियासु इत्यर्थः संज्ञाशब्दानां संज्ञायांमेव
सङ्केतयङ् । उपस्थाप्योपस्थापकभावेनाविनाभावादव्यक्तेराच्चेपपक्ष इत्याहुः तन्न
संज्ञायाः शब्दानतिरिक्तत्वेन तस्य च उच्चारणभेदेन भिन्नतया निरुक्तदोषद्वयप्रस-
ङ्गात् एवञ्च डित्यडवित्यादिकं व्यक्तिस्वरूपमेव न तु पदार्थान्तरमिति ध्येयम् आन-
न्त्येति नानाव्यक्तिषु नानाशक्तिकल्पनायां गौरवम् आनन्त्यदोषः । ननु दृष्टव्यक्तिषु
एव शक्तियङ् न तु अनन्तव्यक्तिषु अतः कुतो गौरवमित्याह व्यभिचारिति सङ्केतयङ्-
काले अदृष्टव्यक्तावपि शाब्दबोधस्य कार्यस्य सत्त्वात् दृष्टव्यक्तिसङ्केतयङ्गरूपकारणस्य
असत्त्वादव्यभिचारदोष इति बोध्यं कार्यस्य कारणाभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचार
इति लक्षणात् । ननु गुणद्रव्यक्रियाणां प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन आनन्त्यव्यभिचारास्य
कथं शक्तियङ् इति चेन्न तन्मते गुणादीनामपि जातिवदेकत्वमेव भेदप्रतीतिस्तु
प्राशयभेदादौपचारिकीति । एतदसङ्गमानाश्च अन्ये जातावेव शक्तिरिति वदन्ति
यथा काव्यप्रकाशे सङ्केतितयतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरिव वेति । एतन्मते गवादौ
गोत्वादिरिव शुक्रादौ शुक्रत्वादः पाकादौ पाकत्वादः डित्यादौ डित्यत्वाद-
जातिरस्ति डित्यादीनां प्रत्यवस्थाकाख्यभिन्नत्वेन भिन्नत्वाङ्गीकारात् तद्वृत्तिडित्य-
त्वादजातिस्वीकारः । एवञ्च शुक्रत्वादिकात्याश्रयस्य शुक्रादिगुणस्य एवाच्चेपः
पटादिपरत्वे तु लक्षणेवेति मन्तव्यम् । ननूपाधौ सङ्केतयङ्गाङ्गीकारे विशिष्यं
प्राभिधा गच्छेद् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति न्यायात् गमानयेत्यादौ गोपदादिना
लक्षं गवादर्थेङ् इति चेन्न गवादेराच्चेपेण लामात् तदुक्तं व्यक्त्यविनाभावात् तु

अथ लक्षणा ।

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता १३(ज)

जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । यथा क्रियते इत्यादौ कर्ता कर इत्यादौ कर्मेत्यादि ।
आक्षिप्यो न अनुमानं व्याप्रादिज्ञानव्यतिरेकेण व्यक्तेरनुभवात् किन्तु स्मरणमेव
गोलादिप्रकारकगवादिसंरक्षाभावेन गोलादिविशिष्टशब्दानुपपत्तेः अतएवोक्तं
जातिशक्तिं पदं व्यक्तिनेवानुभावयति स्मारयति चेति जातिशक्त्युपाधिशक्त-
मित्यर्थः ।

(ज) अथेति । अभिधानिरूपणानन्तरमित्यर्थः लक्षणा निरूप्यते इति शेषः ।
मुख्यार्थबाधे इति मुख्यार्थस्य अभिवेयार्थस्य बाधे चैतन्यानुपपत्तिर्यद् अत्र मुख्यार्थ-
सम्बन्धश्चेदपि बोध्यं तेन विना लक्षणाया अयाङ्कत्वात् उक्तञ्च सम्बन्धानुप-
पत्तिभ्यां शब्दलक्षणा इति तद्युक्तः मुख्यार्थसम्बन्धीत्यर्थः मुख्यार्थासम्बन्धिनि
लक्षणा नास्तीति सूचनाय एतत् । अन्यः मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नः
मुख्यार्थभिन्न इत्यर्थस्तु न मनोरमः प्रयोजनाभावात् स्वार्थस्यापि बोधिकायाः सुपा-
टादङ्गलक्षणानां रानोऽपि सर्वे सहे इत्यादि वक्ष्यमाणानां स्वार्थस्यैव दुःखसङ्घि-
त्वेन बोधिकायां रामशब्दलक्षणायामव्याप्राधायकत्वाच्च अतएव कदली कदली-
त्यादि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणामूलध्वनेरुदाहरणमपि सङ्गच्छते । अत्र
द्वितीयकदल्यादिपदानां धौनरुक्त्वात् कदलीत्यादिना अन्यतमलभमानानां श्रौत-
त्वादिना कदल्यादिरूपमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात् । एवं पण्डित-
कवयः कवयोऽन्ये कवयस्तु केवलं कवय इत्यत्र द्वितीयकविपदस्य काव्यजन्यलभ-
पूजाख्यातिभागित्वेन कवेरेवोपस्थानेऽपि लक्षणा । एवञ्च सामान्यशब्दस्य
विशेषपरत्वेऽपि लक्षणा सम्भवति शक्यतावच्छेदकघटितविशिष्टधर्मस्यापि शक्यता-
वच्छेदकातिरिक्तत्वस्वीकारात् यथा त्वामसि वच्मि इत्यादौ । रुदिः प्रसिद्धिः
सा च भूरिप्रयोगरूपा तस्याः ज्ञानात् अवाचकशब्दः सप्रयोजनक इति सामान्यतः
प्रयोजनज्ञानाद् वा प्रयोजनस्य विशेषज्ञानस्तु लक्षणाजन्यबोधानन्तरमेव भवतीति
तस्य हेतुत्वमुपपन्नं प्रयोजनादित्युद्दिश्य पञ्चमीत्यन्ये । अत्र प्रागुक्तयोर्मुख्यार्थ-
बाधमुख्यार्थसम्बन्धश्चेदर्थोद्देशकक्रादित्यायेन मिलितयोरेव कारणत्वं चरमयोस्तु
ट्यारणिमणिन्यायेन प्रत्येकमेवेति विशेषज्ञापनाय विभिन्नविभक्त्या व्यवधानेन
च तेषां निर्देशः । वक्तृतात्पर्यं हि लक्षणा तच्च अस्माच्छब्दान्मुख्यार्थसम्बन्धी
बोध्य इति वक्तुरिच्छाविषयत्वम् । हेतवस्तु तस्या एव बोधकाः । एवञ्च निरुक्तः

“कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देश-
विशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् यया शब्दस्य शक्त्या स्वसंयुक्तान्
गुरुषादीन् प्रत्याययति यया, च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ
गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन्
स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा
शब्दस्यापिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुज्ञाविता वा शक्ति-
लक्षणा नाम । पूर्वच हेतू रुद्धिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र
“गङ्गातटे घोषः” इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वघावन-
त्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य
कस्यचित् सम्बन्धिनो लुप्त्येतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् ।
“रुद्धेः प्रयोजनाद्वापौति” (ट) । केचित् तु “कर्मणि
कुशलः” इति रुद्धावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः “कुशं

हेतुवयजन्तुज्ञानविषयीभूय लक्षण्या मुख्यायंसम्बन्धो प्रत्याय्यते इति भावः ।
मुख्यायंसम्बन्धिविरोधित्वां व्यञ्जनायाम् एतादृशज्ञानविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

(ट) उदाहरति कलिङ्ग इत्यादि । साहसिकत्वं चेतनधर्मः तस्य अचेतने
देशे अन्यथानुपपत्तिं दर्शयति कलिङ्गादिशब्द इति असम्भवन् साहसिकाद्यन्व-
योग्यमर्थमभिधातुमशक्नुवन् इत्यर्थः । प्रकृते घोषवासादौ असम्भवन् अभिधातु-
मशक्नुवन् । केचिदभिधां स्वाभाविकं व्यापारं वदन्ति तन्मतमनादृत्य लक्षणाया
वैलक्षण्यमाह स्वाभाविकेतरिति । अन्ये तु ईश्वरेच्छाविषयत्वरूपमाहुस्तत्र ईश्वरानु-
ज्ञाविता ईश्वरेण अनुत्थापितेत्यर्थः । इदानीन्तनवक्तृभिरपि तेति यावत् । प्रति-
पादयतीति प्रतिपादनं वाक्यं तस्मात् । अलभ्यस्य मुख्यशब्दघटितवाक्येन अप्रति-
पादयत्य इत्यर्थः तौरस्य विप्रकृष्टांशगतशीतत्वाद्यपेक्षया सन्निकृष्टांशगतशीतत्वादे-
राधिक्यमवातिशयः । एवञ्च अतिशीतेऽतिपावने तौरे घोष इति व्यञ्जनाजन्यबोधो
लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः । कश्चिन्नेव तु शक्ति इति लक्षणाया
निषेध उक्तः । अशक्तिः रुद्धिप्रयोजनविरहात् । यथा, कसले चरणाघातं
मुखं सुमुखि ! तेऽकरोदित्यत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते एषा नेयार्थलक्षणादीपतया
वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानहंत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या न भवतीत्यव्याप्ति-
वारणाय चरमहेतुवयसुपन्यस्तं तदेव दर्शयति हेतुमिति रुद्धिप्रयोजनशोरन्वतर-
मित्यर्थः सम्बन्धिनो मुख्यायंसम्बन्धिनः लक्षणे लक्षणायाम् ।

लाति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृते-
ऽसम्भवनं विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दत्तरूपमर्थं
बोधयति । तदन्ये न मन्यन्ते । कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्-
पत्तिलभ्यत्वेऽपि दत्तरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्वि शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य
मुख्यार्थत्वे “गौः शेते” इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । “गमेर्डोर्”,
इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयन-
कालेऽपि प्रयोगात् (ठ) ।

(ठ) लाति गृह्णातीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया लभ्यः प्रति-
पाद्यः । प्रकृते कर्मण्यौत्थनेनान्ये असम्भवनं योग्यतामलभमानः । दत्तरूपस्यैव
इत्येवकारेण कुशग्रहणव्यवच्छेदः । अत्र हेतुमाह अन्यदिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थ-
प्रतीतौ प्रकाराभूतो धर्मः व्युत्पत्तिनिमित्तं यथा गोशब्दस्य गमनकर्तृत्वं सङ्केतयद्दे
प्रकाराभूतो धर्मः । प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकं यथा गौत्वलातिः । शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति न नियमः । पाचकादिशब्दस्य ह्यो-
रैक्यसत्त्वेऽपि गवादिशब्दस्य व्यभिचारात् प्रकृते तु कुशग्राहिरूपव्युत्पत्ति-
निमित्तस्यानेकपदार्थघटितत्वेन गुरुत्वात् तदपेक्ष्य लघुना दत्तरूपपाखण्डो-
पाधिनैव सङ्केतयद्दे । ननु रुद्धिवत् व्युत्पत्तिरपि पदार्थोपस्थापिकेति रुद्धि-
विषयस्यैव व्युत्पत्तिविषयस्य मुख्यत्वमाप्तामिति चेन्न रुद्ध्या प्रतिबद्धाया व्युत्पत्तेः
पदार्थोपस्थापकत्वासम्भावात् । तदुक्तं भट्टैः, लब्धात्मिका सती रुद्धिर्भवेद् योगाप-
हारिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधत इति । लब्धात्मिका
जनितपदार्थोपस्थापिका कोषपरम्पराप्रसिद्धा सती अनादिसिद्धा योगापहारिणी
व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य प्रतिबन्धिका कल्पनीया लाघवप्रतिसम्बादभिरिदानीन्तनैरुद्भाव-
नीया आत्मानं पदार्थोपस्थितिं न लभते न जनयति । योगबाधतः योगे
बाधनात् रुद्धेस्तस्याः पदार्थोपस्थापकत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य कृतयोगस्यैव पदार्थोप-
स्थापकत्वमात्रं कल्प्यते इति भावः । मुख्यार्थत्वे मुख्यार्थत्वस्वीकारे शयनकाले
गमनकर्तृत्वरूपमुख्यार्थबाध इति भावः । यदि पुनः स्यादप्रत्ययानां व्युत्पत्तेः
प्राधिक्यं कल्प्यते तदा निषङ्गे सायकाः सन्तीत्यादौ लक्षणापत्तिर्दोषो द्रष्टव्यः
योऽन्तकर्मण्यौति बोधातोर्थकप्रत्ययनिष्पन्नस्य सायकशब्दस्य विनाशाभावकालेऽपि
प्रयोगादिति ।

साहित्यदर्पणम् ।

तद्भेदानाह ।

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा ॥१४॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा । “खेतो धावति” ।

प्रयोजने यथा । “कुन्ताः प्रविशन्ति” । अनयोर्हि खेता-
दिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः
कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः
पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्बुद्धिः । उत्तरत्र
कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्य
आत्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणायान्तु परस्यैव उपलक्षण-
मित्यनयोर्भेदः । इयमेव “अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते (ड) ।

(ड) लक्षणाया विशेषलक्षणमाह मुख्यार्थस्येति । वाक्यार्थ इति सप्तम्यर्थो
घटकत्वं ततश्च मुख्यार्थस्य वाक्यार्थे अन्यसिद्धये वाक्यार्थघटकान्वयबोधाय यथा
बुद्ध्या इतरस्य शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य आक्षेपः प्रत्ययः सा उपा-
दानलक्षणा स्यात् । संज्ञावीजमाह आत्मनोऽपीति मुख्यार्थस्यापीत्यर्थः उपा-
दानात् प्रत्यायनात् मुख्यार्थविषयिणी प्रतीतिरुपादानम् । एषा उपादान-
लक्षणा । यद्वा उपादीयते मुख्यार्थोऽपि प्रतीयते अनेनेत्युपादानं तन्नास्ती
लक्षणा उपादानं लक्षणञ्च इत्युक्त्वा शङ्कैव सा द्विषेति काव्यप्रकाशे तन्नाम-
प्रसिद्धा । अत्र वाक्यार्थ इत्यनेन तात्पर्यविषयभूतो वाक्यार्थो यावत् । अन्यथा
इदमनर्थकं क्वचिन्नास्तीत्यत्र क्वचिन्मनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थे क्वान्वयबोधस्य
मुख्यार्थाक्षेपं विनापि सम्भवनाभिः तात्पर्यविषयस्य क्वचिच्छब्दिभिर्बोध्यनिष्ठ-
मनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थस्य घटको य उभयान्वयः तदबोधाय मुख्यार्थस्याक्षेपो
युज्यते । कदली कदलीत्यादावुपादानलक्षणासंयहाय शक्यतावच्छेदकाति-
रिक्तेति अत्र क्वचित् मुख्यार्थ एव धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा कदली कदलीत्यादौ
विबोध्यकदलीपदं शैत्यरूपधर्मान्तरेण कदलीमेव बोधयति । क्वचित् मुख्यार्थ-
अतिवृत्तश्च धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा काकेशी रक्ष्यतामन्नमित्यत्र काकपदेनान्नोप-

अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादेष्टा लक्षणलक्षणा ॥ १५ ॥ (ठ)

रुद्धिप्रयोजनयोर्लक्षणा यथा । “कलिङ्गः साहसिकः”
“गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थः
ऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

घातकत्वेन काककुङ्कुरमार्जारौ लक्ष्यन्ते अत्र प्रयोजनाभावात् रुद्धिः । द्वित्रिणी
यान्तीत्यादौ द्वित्रिपार्थवाङ्मतेन द्वित्रिणसदभिन्नाश्च प्रतीयन्ते द्वित्रिणां बाहुल्य-
मत्र प्रयोजनम् । क्वचिच्च मुख्यार्थविशिष्टः प्रतीयते यथा श्वेतो धावति
कुन्ताः प्रविशन्तीति । ननु काकिभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यादावन्वयानुपपत्तिरेक
नास्तीति कथं लक्षणा इति चेन्न तात्पर्यविषयस्यान्वयस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेणा-
निर्वाहान्वयानुपपत्तिरित्यस्य विवक्षायात् काकिभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यादौ काककुङ्कुर-
मार्जाराणामन्नरक्षणान्वयश्च काकत्वरूपशक्यतावच्छेदकरूपेणात्रानिर्वाहः स्फुट
एवमन्वयापि अनयोर्ह्येति स्वस्य सिद्धये प्रकारतया अन्वयसिद्धये आचिष्यन्ते
स्वसम्पर्कपदैः प्रत्याव्यन्ते । मुख्यार्थस्योपयोगश्चान्वयानुपपत्तिज्ञानेन स्वसन्धिसिद्ध-
ज्ञानेन च सम्भवति । अत्रेदमवधेयं श्वेतो धावतीत्यादावितराक्षेपेऽपि गुणतया
क्रियावैशिष्ट्यरूपकर्तृत्वस्यापि बोधः इति तस्योपलक्षणरूपतयैव बोधः । यद्यप्यः
प्रविशन्तीत्यादौ यष्टीनां क्रियासम्भवात् विशेषणतया बोधः । कृतिमत्त्व-
रूपकर्तृत्वपक्षे उभयत्वेन तद्व्यतिरेकतया द्वयोरेवोपलक्षणत्वेन प्रकारत्वमिति । प्रयो-
जनं प्रयोजनीभूतज्ञानविषयः । अस्याः संज्ञान्तरमाह इयमेवेति अजहत् स्वार्थो
यां सा । गां बध्नीयादित्यादौ नोपादानलक्षणीदाहर्तव्या रुद्धिप्रयोजनाभावात्
किन्वाक्षेपादेव तत्र व्यक्तेर्लाभः । न चात्र प्रयोगप्राचुर्यरूपा रुद्धिरस्तीति वार्त्तं
लक्ष्यार्थविनिर्मुक्तौ शक्यार्थे प्रयोगार्हस्य शब्दस्य लक्ष्यार्थे प्रयोगप्राचुर्यं रुद्धिरेव
लक्षणाहेतुः अन्यथा जाला व्यक्तिराचिष्यते इति प्राचीनप्रवादविलयः स्यात् ।

(ठ) लक्षणलक्षणमाह अर्पणमिति । वाक्यार्थे परस्मैव मुख्यांभिन्नस्यैव
अन्वयसिद्धये स्वस्य अर्पणं स्वार्थपरित्याग इत्यर्थः यथा भवतीति शेषः उपलक्षण-
हेतुत्वात् मुख्यार्थाविषयिण्याः प्रतीतेः एषा लक्षणलक्षणा ।

विदधदीदृशमेव सदा सखे !

सुखितमासुख ततः शरदां शतम्” (ण) ॥

अत्र अपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा आत्मानमर्पयन्ति । अत्र अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादनाद्युक्त्यर्थवाधः । वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः । फलमप्यपकारातिशयः । इयमेव “जहत्स्वार्था” इत्युच्यते (त) ।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा १६ (थ)

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ।

(ण) उपकृतमिति । हे सखे ! भवता बहु उपकृतं तत्र तस्मिन् उपकारविषये इत्यर्थः किमुच्यते, कथ्यते, परम् अत्यर्थं मुजनता सौजन्यं प्रथिता प्रकृतिता, सदा ईदृशमेव सौजन्यमिति भावः विदधत् कुर्वन् ततः तस्मिन् कर्मणि प्रकृते इत्यर्थः शरदां वत्सराणां शतम् आसुख तिष्ठ । अत्यन्तापकारिणं प्रत्युक्तिरियम् ।

(त) अत्र अपकारादीनां प्रकृतानामिति भावः वाक्यार्थे वक्तृतात्पर्यविषये इति भावः उपकृतादयः आत्मानमर्पयन्ति स्वार्थे परित्यज्य विपरीतमर्थमपकृतादिकं लक्षयन्तीत्यर्थः फलं प्रयोजनमपकारातिशयः । जहत्स्वार्थेति जहत् स्वार्थो यां सा ।

(थ) इत्थं लक्षणाया द्वौ भेदावुक्ता पुनस्त्री द्विधा योजयति आरोपेति । ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा रुदिप्रयोजनाभ्याम् उपादानोपलक्षणाभ्यामेति भावः । आरोपः आहार्याभेदप्रतीतिः आध्यवसानं सिद्धाभेदप्रतीतिः ताभ्यां प्रत्येकं द्विधा ततश्च सारोपा रुदिहेतुका उपादानलक्षणा सारोपा रुदिहेतुका लक्षणलक्षणा सारोपा फलहेतुका उपादानलक्षणा सारोपा फलहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना रुदिहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना रुदिहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका लक्षणलक्षणा इत्यष्टभेदा लक्षणा इत्यर्थः ।

सारोपा स्यान्निगोर्णस्य मता साध्यवसानिका १७ (द)

रूढौ उपादानलक्षणा सारोपा यथा । “अश्वः श्वेतो धावति” । अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिगोर्णस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा । “एते कुन्ताः प्रविशन्ति” । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारोपात्वम् । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा । “कलिङ्गः पुरुषो युध्यते” । अत्र पुरुषकलिङ्गयोराधार्याधारसम्बन्धः । प्रयोजने यथा । “आयुर्वृतम्” अत्र आयुष्कारणमपि वृत्तं कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्य-
वैलक्षण्येनापि अभिचारेण आयुष्करत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा । राजकीये पुरुषे गच्छति “राजासौ गच्छति” इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः । यथा वा । अग्रमात्रेऽवयवे “हस्तोऽयम्” । अत्र अवयवावयविभाव-
लक्षणः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि “तच्चासौ” । अत्र तात्कर्म्य-
लक्षणः सम्बन्धः । इन्द्रार्थासु स्थूणासु “अमी इन्द्राः” । अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि निगोर्णस्य पुनर्विष-
यस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्तत्वात् साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु
भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव (ध) ।

(द) सारोपां साध्यवसानाच्चाह विषयस्येति । अनिगोर्णस्य शब्दस्य विषयस्य लक्ष्यस्य या अन्वेन मुख्यार्थेन तादात्म्यप्रतीतिम् अभेदप्रतिपत्तिं करोति सा तथोक्ता सारोपा, या च निगोर्णस्य आर्थस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्तत्वात् सा साध्यवसाना ।

(ध) उदाहरति रूढावित्यादि । अश्वः अनिगोर्णस्वरूपः शब्दप्रतिपादः । अत्र अश्वः श्वेत इत्यत्र समवायसम्बन्धः । कुन्ताः अस्त्रविशेषाः अत्र धार्य-
धारकसम्बन्धः । राजासौ गच्छतीत्यत्र राजवत् परिच्छेदाद्यतिशयबोधनं प्रयो-

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।

सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः १८(न)

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि” । अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्नेहेषु वर्तते । प्रयोजने यथा । राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु “एते राजकुमारा गच्छन्ति” । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “तैलानि हेमन्ते सुखानि” । प्रयोजने यथा । “राजकुमारा गच्छन्ति” । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “राजा गौडिन्द्रः कण्टकं शोधयति” (प) । प्रयोजने यथा “गौर्वाहीकः” (फ) । रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी

जनम् । इसीऽयमित्यत्र प्राचुर्यप्रयोगात् रुदिरित्यवगन्तव्यम् । तच्चासा-
वित्यत्र तत्कर्मनैपुण्यातिशयः प्रयोजनम् । इन्द्रार्थासु इन्द्राराधनार्थं निर्मि-
तासु स्थूणासु स्तम्भविशेषेषु । इन्द्रवत् पूज्यत्वरूपं प्रयोजनम् । पूर्वोदाहरणानि
यथा श्वेतो धावति घृतमानयेयादीनि ।

(न) एवं लक्षणाया अष्टविधत्वमुक्त्वा पुनर्वैविध्यमाह सादृश्येति । ताः
सकला अष्टभेदा अपि लक्षणा सादृश्येतरसम्बन्धाः सादृश्यभिन्नसम्बन्धवत्येत्
शुद्धाः, सादृश्यात् तु सादृश्यसम्बन्धयोगात् तु गौण्याः मताः कथिताः तेन
हेतुना लक्षणाः षोडशभेदिताः । सादृश्यसम्बन्धवत्यः अष्टौ तदन्यसम्बन्धवत्यश्च
अष्टावित्यर्थः ।

(प) राजा गौडिन्द्रः कण्टकं शोधयतीति । शोधयति उद्धरति निर्वहं
करोतीत्यर्थः । अत्र तीक्ष्णायुधविशेषः कण्टकपदार्थरूपमुख्यार्थः शोधनास्तम्भवात्
दुःखदत्तेन तत्सदृशक्षुद्रशत्रौ लक्षणाया वर्तते । यत् तु क्षुद्रशत्रौ च कण्टकम् इत्य-
भिधानं तत् निरुद्धलक्षणाया यादृकं न त्वभिधाया इति विभाव्यम् ।

यथा । “राजा कण्टकं शोधयति” । प्रयोजने यथा ।
“गौर्जल्पति” ।

अत्र केचिदाहुः “गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्या-
दयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने
निमित्तीभवन्ति” । तदयुक्तम् । गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाही-
कार्यमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभि-
धाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् । अन्ये पुन-
र्गोशब्देन “वाहीकार्यो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारि-
गुणसाजात्येन वाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदपि
अन्ये न मन्यन्ते । तथाहि अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्यः प्रतीयते
न वा ? । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात् ।
अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः । वाहीकार्येऽस्यासङ्केतित-
त्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये
प्रवेशासम्भवात् । शाब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते । न
द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्यो न प्रतीयते तदास्य
वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मादत्र
गोशब्दो मुख्यया ह्युक्त्या वाहीकशब्देन सह अन्वयमलभ-
मानोऽन्नत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयति । वाहीक-
स्यान्नत्वादतिशयबोधनं प्रयोजनम् (व) । इयञ्च गुणयो-

(फ) गौर्वाहीक इति वाहीकः हलवाहकः । अत्र अन्नत्वादिसाधर्म्य-
सम्बन्धः अन्नत्वादतिशयबोधनं प्रयोजनम् ।

(व) अत्र केचिदाहुः इत्यादि । गौर्जल्पति कथयतीत्यर्थः । अत्र गौर्जल्पनस्य
असम्भवात् सुखार्थबोधः । गोसहचारिणः गोस्याविनः जाड्यं कण्डवं दुमान्द्यसु
अपाटवं तत्प्रभृतयः गुणाः धर्माः लक्ष्यन्ते लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते । ते च
गुणाः गोशब्दस्य वाहीकार्यस्य अभिधाने अभिधया प्रतिपादने निमित्तीभवति
हेतुतामापद्यते विरतत्वात् गतशक्तिलादित्यर्थः । सकृदुच्चरितः शब्दः

गात् “गौणी” इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारमिश्रणात् शुद्धा ।
उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशय-
महिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा अग्निमाणवकयोः
शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव
लक्षणा ।

व्यङ्गास्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः १६

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शिताः स्ताः प्रयोजनरूप-
व्यङ्गास्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र
गूढः काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा ।
“उपकृतं बहु तत्रेति” । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनसंवेद्यः ।
यथा ।

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” ।

सङ्गदेवायै गमयतीति न्यायादिति भावः । विरतायाश्चेति शब्दबुद्धिकर्मणां
विरस्य व्यापाराभाव इति न्यायादिति भावः । यच्च श्लेषादावस्य नियमस्य
व्यभिचारो दृश्यते तत्र अनेकार्थस्य अभिधया प्रतिपादनादिति चेन्न
तत्र युगपदेव अनेकार्थानाम् अभिधया प्रतिपादनम् इह तु प्रथमं
गोशब्देन पशुमात्रबोधस्तस्यान्वयानुपपत्तौ वाङ्मैकार्थप्रतीतिरिति ध्येयम् ।
स्त्वर्थेति स्वार्थस्य गोपदार्थस्य गोत्वस्येत्यर्थः सङ्गचारिणो ये गुणाः जाड्यमान्द्यादयः
तस्याजात्येन तत्समानजातित्वेन वाङ्मैकार्थगुणाः जाड्यमान्द्यादय इति भावः
इत्यन्ते लक्षणाजन्यबोधविषयीक्रियन्ते । लक्षितात् लक्षणाजन्यबोधविषयात्
गुणात् जाड्यमान्द्यादेरित्यर्थः । अविनाभावः आक्षेपः तद्वारा तेनेत्यर्थः ।
अविनाभावलभ्यस्य आक्षेपलभ्यस्य अर्थस्य शब्दे अन्वये शब्दबोधे इत्यर्थः प्रवेश-
सम्भवात् शब्दप्रतिपादानामेव शब्दबोधी भवतीति भावः शब्दो शब्दबोध-
विषयिणी आकाङ्क्षा इच्छा शब्देनैव न तु आक्षेपेणेति भावः । प्रपूयते ।
सामानाधिकरण्यम् अभेदान्वय इत्यर्थः । स्वमतमाविष्करोति तस्मादिति उक्त-
समानां दीपकवज्रितत्वादित्यर्थः । इच्छा शक्त्या अभिधया इत्यर्थः ।

अत्र “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते ।
आविष्कारातिशयस्याभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते (भ) ।

धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥ २० ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः (स) ।

क्रमेणोदाहरति ।

“स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लहलाका घना
वाताः श्रौकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वेदेहौ तु कथं भविष्यति हहा ! हा देवि ! धीरा भव ॥”

(भ) गौणी लक्षणा उक्ता तदव्युत्पत्तिमाह इत्येति । गुणयोगात् वाच्य-
लक्ष्ययोः सादृश्यात्मकः सन्तत्यः गुणः तदयोगात् तत्सङ्गादादित्यर्थः । पूर्वं
असादृश्यमूला लक्षणा इत्यर्थः उपचाराभिधेयत्वात् सादृश्याधीनारोपायोगात्
शुद्धा । विश्वकलितयोर्विभिन्नयोः भेदप्रतीतिस्थगनमात्रं भेदज्ञानतिरोधानमेव ।
यथा, अग्निमाणवकयोः अग्निः साणवकः नवीपनीतः ब्रह्मचारित्यर्थः । तयोः
साम्यतं फललक्षणायाः पुनर्भेदं दर्शयति व्यञ्जयति । उपदिशतीत्यादि ।
श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानामित्यस्य पूर्वार्थम् । तदर्थ-
मर्थः । जडाः अनभिज्ञा अपि श्रीपरिचयात् सम्पत्संयोगात् विदग्धचरितानां
विज्ञव्यवहाराणाम् अभिज्ञा भवन्ति । कामिनीनां यौवनसद एव ललितानि
स्त्रीलाविलासादीनि उपदिशति । अत्र उपदिशति आविष्करोतीत्यर्थः उप-
देशस्य अचेतने यौवनसद असम्भवात् सुख्यार्थबाधः तस्मात् उपदेशशब्देन आवि-
ष्काररूपार्थो लक्ष्यते इति भावः । तदेवं फललक्षणा षष्ठ्यभेदाः षोडशभेदा
भवन्ति रुदिलक्षणास्तु षष्ठ्यभेदा इति मिलित्वा चतुर्विंशतिभेदा लक्षणा बोध्याः ।

(स) पुनश्च फललक्षणाभेदमाह धर्मीति । एताः पूर्वोक्ताः फललक्षणाः
षोडशभेदाः फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन द्विधा भवन्तीति द्वात्रिंशद्भेदाः । तदेवं
फललक्षणा द्वात्रिंशद्भेदाः रुदिलक्षणाश्चाष्टौ मिलित्वा चत्वारिंशत्प्रकाराः
लक्षणा बोद्धव्याः ।

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवाति-
शयः फलम् । “गङ्गायां घोषः” । इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु
शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् (य) ।

तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥२१॥(र)

रुद्रावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशलक्षणाभेदाः ।

किञ्च ।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥२२॥(ल)

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां
घोषः” । वाक्यगतत्वेन यथा । “उपपन्नं बहु तत्रेति” ।
एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।

(य) क्षिप्वेति । सीताविरहिणी रामस्योक्तिरियम् । क्षिप्त्वा श्यामल-
म्बुया कान्तिः तया क्षिप्तम् आच्छादितं विद्यत् अन्तरीक्षं, विद्यद् विष्णुपदं वापि
पुंस्वाकाशविहायसी इत्यमरः । यैः तथोक्ताः वेङ्कत्यः चरन्यः बलाकाः वक्रपङ्क्तयः
क्षेषु तादृशाः घवाः मेघाः । वाताः वायवः शीकरिणः सायुकणाः तथा
पयोदमुहदां मयूराणां कलाः मधुरास्तुटाः आनन्दकेकाः आनन्दजनितकेका-
रवाः कानं यथेष्टम् अविशान्तमित्यर्थः सन्तु वर्तन्ताम् अस्मि अहं दृढम् अत्यर्थं
कठोरहृदयः कठिनात्मा रामः सर्वं सहे रोढुं शक्तीमीत्यर्थः । वैदेही जानकी
तु कथं भविष्यति केन प्रकारेण स्यास्यति इत्यर्थः हहा इति खेदसूचकमव्ययं
हहा देवि ! सीते ! धीरा धैर्यशालिनी भद्र मदन्तरेण अस्मिन् समये नोत्प्रेष्यता
भव इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अत्यन्तदुःखसहिष्णुरामे
धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैव अतिशयः धैर्यादुत्कर्षः फलमिति बोध्यम् । अत्र सहे
इत्युत्तमपुरुषस्यैव वक्तृत्वेन रामस्य त्वामि पुनस्तस्य उपादानम् अत्यन्तदुःखसहिष्णु-
रामप्रतिपादनार्थमत एव अत्र सुखार्थवाधादुपादानलक्षणेति बोध्यम् ।

(र) उपसंहरति । तद्वैवमिति तत् तस्मात् एवं प्रकारेणेत्यर्थः बुधैः
विद्वद्भिः चत्वारिंशत् लक्षणाभेदाः मताः कथिताः ।

(ल) पुनश्च सर्वासामेव भेदं दर्शयति पठेति । ताः चचत्वारिंशद्विधा
अपि लक्षणाः पदवाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन इत्यर्थः प्रत्येकं द्विधा भव-
तीति शेषः । तदेवं मिलित्वा अशीतिप्रकारा लक्षणाः ।

अथ व्यञ्जना ।

विरतास्त्रभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥२३(व)

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-
लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा
उपक्षीणासु यया अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य
प्रकृतिप्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेश-
विषया व्यञ्जना नाम (श) । तत्र ।

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा॥२४(ष)

अभिधामूलामाह ।

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्तिते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया॥२५(स)

(व) व्यञ्जनां निरूपयति अथेति । अथ लक्षणानिरूपणात् परमित्यर्थः ।
विरतास्त्रिति । अभिधाद्यासु अभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु विरतासु
यथा वृत्त्या अपरः वाच्यलक्ष्यतात्पर्यार्थेभ्यः भिन्नः अर्थः बोध्यते प्रत्याख्यते शब्दस्य
अर्थादिकस्य च वृत्तिव्यापारविशेषः व्यञ्जना नाम ।

(श) व्यञ्जनेति । व्यञ्जनं ध्वननं गमनं प्रत्यायनञ्च आदि यस्य तादृशः
यः व्यपदेशः संज्ञा स विषयो यस्य।स्तथोक्ता ।

(ष) अभिधेति । अभिधा लक्षणा च मूलं यस्याः तथोक्ता शब्दस्य व्यञ्जना
द्विधा अभिधामूला एका लक्षणामूला अपरेति ।

(स) अनेकार्थस्येति । संयोगाद्यैरनन्तरौक्तैः अनेकार्थस्य अनेके एकभिन्नाः
धौ बहुवो वेत्यर्थः अर्थाः यस्य तादृशस्य शब्दस्य एकत्र एकास्मिन् अर्थे नियन्तिते
नियस्य प्रतिपादिते सति अन्यधीहेतुः अन्यस्य अर्थान्तरस्य धीहेतुः बोधोपायः यः
व्यापार इति शेषः सा अभिधाश्रया अभिधामूला व्यञ्जना । यत्र तु संयोगादिकं
नान्ति तत्र धावन् एवार्था वाच्या इति बोध्यम् । प्रथममभिधायां संयोगादि-

आद्यशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” इति । (ह)

“सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति वियोगेन तमेव । “भौमार्जुनौ” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्णार्जुनौ” इति कर्णः सूतपुत्रः । “स्थाणुं वन्दे” इति स्थाणुः शिवः । “सर्वं जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः । “मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “यातु वो दयितामुखम्” इति मुखं साम्मुख्यम् । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः शशी । “निशि चित्रभानुः” इति चित्रभानुर्वह्निः । “भाति रथाङ्गम्” इति नपुंसकव्यक्त्वा रथाङ्गं चक्रम् । स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्ये इति तस्य विषये नोदाहृतम् (च) । इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः ।

नियन्तितमर्थे बोधयित्वा उपलब्धीनां पथ्यालोचनेन अपरार्थप्रतीतेरभिधामूलत्वमिति भावः ।

(ह) संयोग इति । संयोगः सङ्गः विप्रयोगः वियोगः साहचर्यं सङ्गकारित्वं विरोधिता वैरम् अर्थः प्रयोजनम्, अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिश्च इत्यमरः । प्रकरणं प्रस्तावः लिङ्गं चिह्नम् अन्यस्य तुल्यविभक्तिकस्य शब्दस्य सन्निधिः सान्निध्यं सामर्थ्यं नियतशक्तिः औचित्यौ औचित्यं देशः नियमितं स्थानं काक्षः निर्दिष्टसमयः व्यक्तिः पुंस्त्रादिकं तथा स्वरादयः उदात्तानुदात्तस्वरितप्रभृतयः शब्दार्थस्य अनवच्छेदे अनिर्धारणे विशेषस्मृतिहेतवः विशेषबोधकारणानि ।

(च) उदाहरति सशङ्खचक्रः हरिरित्यादि । वियोगेन शङ्खचक्रपरि-

“स्वरोऽपि काक्कादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिक्रदेव उदा-
त्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेष-
प्रतीतिक्रदेवेत्येतद्विषय उदाहरणमुचितमेवेति” । तत्र । स्वराः
काक्कादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति
न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम् ।
किञ्च । यदि यत्र कचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियम-
भावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोः अनुपस्वरवशेनैकत्र नियमनं
वाच्यं तदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः । न च तथा ।

ह्यारण्येत्यर्थः तं विष्णुमेव अभिधत्ते अभिधत्ता बोधयति न तु इन्द्रादिकमित्येव-
कारणार्थः । साहचर्यमुदाहरति भीमिति । अर्जुनः पार्थः पृथापुत्रः धनञ्जयः
न तु कर्त्तव्यीत्यादिः । विरोधितामुदाहरति कर्णार्जुनाविति । कर्णः सूतपुत्रः
तेनैव सहार्जुनस्य सततवैरित्वादिति भावः न तु श्रवणेन्द्रियादिः । अयमुदा-
हरति—स्थायमिति । शिववन्दनस्यैव भवच्छेदनफलकत्वादिति भावः न तु
शाखापत्तवादिह्रीनं शुक्लतरुकाण्डम् । प्रकरणमुदाहरति सर्वमिति । अत्र
पञ्च एव प्रकृतत्वं न तु कस्यचित् देवताविशेषस्य । लिङ्गमुदाहरति कुपित
इति । कोपचिदस्य चेतनधर्मत्वात् मकरध्वजी नात्र समुद्र इति भावः । अन्य-
शब्दसन्निधिसुदाहरति देव इति । अत्र पुरारिशब्दसाम्प्रदायात् देवशब्दः शिव-
मेवाभिधत्ते न तु अन्यं कञ्चनेति बोध्यम् । सामर्थ्यमुदाहरति मधुनेति । वसन्त-
स्यैव कीकिलमादने सामर्थ्यात् न तु मधुशब्दः मयविशेषमभिधत्ते इति भावः ।
औचित्यमुदाहरति या तु इति । अत्र सुखशब्दः औचित्यात् साम्प्रदायिकमेव न
तु वदनादिकमभिधत्ते इति बोध्यम् । देशमुदाहरति विभातीति । शशी न
तु कर्पूरादिरिति शेषः । कालमुदाहरति निशीति । वङ्गिनं तु सूर्यः तस्य
निशि अदर्शनादिति भावः । व्यक्तिमुदाहरति भातीति । अत्र रथाङ्गशब्दः
नपुंसकलिङ्गेन चक्रमेवाभिधत्ते न तु चक्रवाकादिमिति भावः । स्वरस्त्विति
विशेषप्रतीतिकृत्य विशेषस्य अन्यतरस्य अर्थस्य प्रतीतिकृत्य बोधकः, यथा इन्द्र-
अनुविर्वहस्त्वित्यादौ स्वरभेदेन इन्द्रः शत्रुयस्येति बहुव्रीहिसमासे इन्द्रशत्रुशब्दः
इन्द्र एव आसनकर्त्ता वदस्येतिवमर्थमभिहितवान् न तु इन्द्रस्य शत्रुरिति वस्तु-
पुरुषसमासीयस्वराप्रयोगात् वदस्य इन्द्रहन्तृत्वमित्यादि ।

अतएवाहुः “श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यत इति च नयः” इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण (क) । आदिशब्दाद् “एतावन्मात्रस्तनी” इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्या-कारत्वम् । एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्द-स्थान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना । यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्ग-महाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम् ।

“दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मौलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्वाजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्गतो भोगिभिः ।
नक्षत्रेशकतेक्ष्णो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः” ॥ (ख)

(क) उदात्तादिषुपः उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः मध्यमः स्वरितः । सुनेः भरतस्य पाठीकदिशा पाठीकरीत्या यथा ह्यास्यङ्कारयोः स्वरितोदात्तं वीर-रौद्राद्भुतेषु उदात्तस्वरितं करुणदीप्तसंभयानकेषु अनुदात्तस्वरितमुपपादयेदिति । काव्यमार्गे काव्यपद्धतौ । उपजीव्यानां यानाश्रित्य जीवतीत्युपजीव्यास्तेषां कटाक्षनिक्षेपेण दृष्टिपातेन ।

(ख) अभिधामूलामुदाहरति दुर्गेति । दुर्गेः प्राकारपरिखादिभिः अल-ङ्घितः प्रतिरोद्धुमपारितः विग्रहः स्यामः यस्य तादृशः यः शत्रूणां दुर्गाणि भित्त्वापि संघातमातनोतीति भावः अथवा विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः अत्रुभिः यस्य दुर्गाणि भित्त्वा शरीरं नाक्रमितुं शक्यते इति भावः । तेजसा कान्त्या सौन्दर्येणेत्यर्थः मनसिजं कामं सम्मौलयन् सङ्कोचयन् खर्वयन्नित्यर्थः प्रोद्यत् प्रकर्षेण उद्यत् राजकं राजसमूहं ज्ञाति गृह्णाति वशीकरोतीति प्रोद्यद्वाजकलः, गृहीतः गरिमा गौरवं येन तथोक्तः, भोगिभिः सुखभोगरतैः पुरुषैः विष्वक् समस्तात् इतः परिश्रुतः न क्षत्रेषु क्षत्रियश्रेष्ठेषु कृतम् ईर्ष्यं दृष्टियेन तथाविधः श्रेष्ठानपि क्षत्रियान् अगणयन्नित्यर्थः गिरिः हिमालयः गुरुः अगुरो यस्य तस्मिन् हरे इत्यर्थः गाढां मङ्गवीं रुचिम् अनुरागं भक्तिमिति यावत् धारयन् शिवो-

अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्य उमानाञ्जी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् (ग) ।

लक्षणामूलामाह ।

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत् तु प्रयोजनम् ।

यया प्रत्याख्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया २६ (घ)

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधयां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना ।

पासक इत्यर्थः तथा गां पृथ्वीमाक्रम्य विभूतिभिः सम्पद्भिः भूषिता अलङ्कृता तनुर्यस्य तथाविधः उभावल्लभः तदाख्यो राजविशेषः वा उमानाञ्जी महादेवी तस्याः वल्लभः पतिः राजति शोभते ।

(ग) व्यञ्जनयैवेति । व्यञ्जनया अभिधामूलया इत्यर्थः पश्चात् अनेकार्थ-शब्दानां पर्यालोचनेन गौरीवल्लभरूपो द्वितीयोऽर्थः बोध्यते तद्वयथा दुर्गेशः पार्वत्या लङ्घितः अङ्गाङ्गत्वेन आक्रान्तः विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः, तेजसा तृतीयनयनोत्थेन वर्जितेत्यर्थः मनस्विजं मदनं समीलयन् दहन् प्रीयन्ती भाले विराजन्ती राजकला चन्द्रकला यस्य तादृशः, गृहीतगरिमा विश्वम्बरत्वादिति भावः, भोगिभिः भुजङ्गैः विष्वक् सर्वतः उतः पद्मगालङ्कार इत्यर्थः, नक्षत्राणां ईर्ष्येण राज्ञा चन्द्रेणेत्यर्थः कृतम् अलङ्कृतमित्यर्थः ईर्ष्यं तृतीयनेत्रमिति यावत् यस्य तादृशः, गिरिगुरौ हिमाद्रौ गाढां सहतीं रुचिं प्रीतिं धारयन् शश्वरत्वादिति भावः, गां वषमाक्रम्य विभूतिभिः भस्मभिर्भूषिता तनुर्यस्य तथोक्तः उमायाः पार्वत्याः वल्लभः पतिः शम्भुः राजति इत्येवंरूपो द्वितीयोऽर्थः व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते ।

(घ) लक्षणामूलामुदाहरति लक्षणामूलैति । यस्य प्रयोजनस्य कृते बोधाय इत्यर्थः लक्षणा प्रयोजनवतीति शेषः उपास्यते आश्रियते स्वीक्रियते इति यावत् तत् तु प्रयोजनं यया प्रत्याख्यते बोध्यते सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना स्यात् ।

एवं शब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जनामाह ।
 वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
 प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च ॥
 वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवार७(ङ)

व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकाल-
 वैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा

धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।

केलीवनौयमपि वञ्चलकुञ्जमञ्जुः

दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ॥ (च)

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं “प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेक्ष्यताम्”
 इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते ।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः

(ङ) आर्थीं व्यञ्जनामाह वक्तिरिति । वक्तुः कथयितुः यत् समीपे उच्यते
 स बोद्धव्यः तस्य वाक्यानाम् अन्यसन्निधिः अन्यस्य सन्निधानं वाच्यञ्च तयोः
 प्रस्तावः प्रकरणं देशः स्थानं कालः समयः तेषां काकोः ध्वनिविकारस्य तथा
 चेष्टादिकस्य वैशिष्ट्यात् वैचित्र्यात् या वृत्तिः अन्यम् अर्थं बोधयेत् प्रस्तावयेत् सा
 अर्थसम्भवा आर्थी व्यञ्जनेति शेषः ।

(च) काल इति । कालः समयः मधुः वसन्तः एष च पुष्पधन्वा कामः
 कुपितः धीराः मन्दाः रतिखेदहराः सुरतपरिग्रहापहारकाः समीराः वायवः
 वहन्ति वञ्चलानाम् अशीकानां कुञ्जेन खतादिपिहितस्थानेन मञ्जुः मनोशा इयं
 केलीवनी क्रीडाकालनं किन्तु पतिः दूरे वर्तते इति शेषः अद्य किं करणीयं
 कथय । अथ वक्तुः कामुकत्वं वाक्यस्य उद्दीपकत्वं प्रस्तावस्य सखीसमीपे
 सुरतप्रसङ्गपरत्वं देशस्य कालस्य च कामोद्देकपरत्वं वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम् । वाक्य-
 वैशिष्ट्येऽपि एतदुदाहरणं बोध्यम् ।

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्” ॥ (छ)

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षण्या लक्ष्यम् ।

तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते ।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

“उभ्र णिच्चल ! णिप्पंदा भिसिणीपत्ताञ्चि रेहइ बलाआ ।

णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व” ॥

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्न-
कामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं
प्रयोजकम् (भ) ।

(छ) निःशेषेति । उपपत्तिमानेतुं प्रेषितां दूतीं प्रति कस्याश्चिदुक्ति-
रियम् । रे मिथ्यावादिनि ! मम प्रयत्नेनापि स नाथात इति मृषाभाषिणि !
बान्धवजनस्य मादृशस्य अज्ञातः अविदितः पीडागमः क्लेशानुभवः यथा तत्स-
न्नुद्धौ । दूति ! त्वमितो मत्तः सकाशात् स्नातुं वापीं सरसीं गता न पुनस्तस्य
अधमस्य अन्तिकं समीपं गताः? यत् तव स्नतटं निःशेषं यथा तथा च्युतं
चन्दनं यस्मात् तादृशं विशिष्टावगाहनेन चालनादिति भावः एवं सर्वत्र ।
निर्घटः निःशेषेण मृष्टः चालितः रामो खौदित्यं यस्मात् तथोक्तः, नेत्रे भयने
दूरम् अत्यर्थम् अनञ्जने कञ्चलरहिते, इयं तन्वी क्षीणा तनुः पुलकिता लोमा-
क्षिता सर्वमेतत् स्नानफलमापाततः अभिषया प्रतिपाद्यते । किन्तु कीदृश्याया
दूत्या वैशिष्ट्येन तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यञ्जनया प्रतीयते । यदि च
निःशेषच्युतचन्दनमित्यादेः स्नानकार्येण तथापि स्नाने स्नतटस्यैव निःशेषच्युत-
चन्दनत्वं न किन्तु सर्वस्यैवाङ्गस्य, अघरस्यैव निर्घटरागलं न किन्तु ओष्ठस्नापि,
नेत्रयोरत्यन्तमनञ्जनत्वं न अपि तु अनञ्जनमेव, ततश्चैतत् बुभुवनस्यैव फलमिति
दूत्या वैशिष्ट्यमिति बोध्यम् ।

भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥२८॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः (ज)

एतद्वैशिष्ट्यं यथा ।

“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ” (ट)

अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति कांक्षा व्यज्यते ।

चेष्टावैशिष्ट्यं यथा ।

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमौलितम् ॥ (ठ)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमौलनादिचेष्टया

(ज) उच्य इति । ऊह निश्चल ! निष्यन्दा विसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशक्तिरिवैव संस्कृतम् । हे निश्चल ! चल-नाचम ! निरुत्साह इत्यर्थः निर्मलमरकतभाजने स्वच्छमरकतमणिपात्रे परिस्थिता शङ्खशक्तिरिव शङ्खकपालमिव विसिनीपत्रे इयं बलाका वकी निष्यन्दा राजते ऊह पश्य ।

(झ) प्रयोजकं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणमित्यर्थः ।

(च) भिन्नैति । भिन्नः श्लोकद्वर्षादिभिर्विक्रतीकृतः यः कण्ठध्वनिः स धीरैः विदग्धिः काकुरिति अभिधीयते कथ्यते । आकरादिभ्यः प्राचीनाचार्य-प्रशस्येभ्यः ।

(ट) सुर्विति । हे सखि ! असौ मत्पतिरित्यर्थः गुरुणा पित्रादीनां परतन्त्रतया पराधीनतया वत खेदे दूरतरम् अतिदूरं देशं गन्तुम् उद्यतः प्रवृत्तः, अलिकुलैः अमरसङ्घैः कोकिलैश्च ललिते सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः सुरभिसमये वसन्तं न एष्यति ? न आगमिष्यति ? अपि तु एष्यत्येव ।

(ठ) सङ्केतेति । विदग्धया चतुरया कथाचित् कामिन्या विटम् उपपतिं सङ्केतकाले सङ्केतकालज्ञाने मनो यस्य तादृशं कः सङ्केतसमय इति जिज्ञासु-मित्यर्थः ज्ञात्वा विदित्वा हसदस्यां नेत्राभ्याम् अर्पितः स्थापितः आकूतः अभिप्रायः यस्मिन् तद् यथा तथा लीलापद्मं हसस्थं क्रीडाकमलं निमौलितं सङ्गीचितम् ।

कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्तादीनां व्यस्तसमस्तानां (ङ)
वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ २६ (ढ)

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यञ्जत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अपि
अनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा,
“कालो मधुः” इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा, “निःशेष-
च्युतचन्दनम्” इत्यादि । व्यञ्ज्यार्थस्य यथा, “उभ्र णिञ्च-
लेत्यादि” । प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते (ण) ।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ३० (त)

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं
तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् त्रिविधो मतः ।

(ङ) व्यस्येति । व्यस्तानां वक्तादीनां प्रत्येकस्येत्यर्थः समस्तानां मिलित-
नामित्यर्थः ।

(ढ) त्रैविध्यादिति । इयं व्यञ्जना आधीति शेषः अर्थानां वाच्यलक्ष्य-
व्यञ्जानां त्रैविध्यात् त्रिप्रकारत्वात् प्रत्येकं त्रिविधा वाच्यव्यञ्जना लक्ष्यव्यञ्जना
व्यञ्ज्यव्यञ्जना च मता ।

(ण) प्रकृतिप्रत्ययेति । प्रपञ्चयिष्यते प्रकाशयिष्यते चतुर्थपरिच्छेदे
इति शेषः ।

(त) शब्देति । अर्थः शब्देन बोध्यः प्रतिपाद्यः सन् व्यनक्ति अर्थान्तरं
व्यञ्जनया बोधयति । शब्दोऽपि अर्थान्तरम् आश्रयतीति तथाभूतः सन् व्यनक्ति
प्रकाशयति तत् तस्मात् एकस्य अन्योरन्यतरस्येत्यर्थः व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिता
सहकारित्वं सहायत्वमित्यर्थः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ३१ (य)

अभिधोपाधिको वाचकः। लक्षणेपाधिको लक्षकः।
व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः। किञ्च।

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ३२ (द)

अभिधया एकैकपदार्थबोधनविरमाद् वाक्यार्थरूपस्य
पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिस्तदर्थञ्च
तात्पर्यार्थस्तद्बोधकञ्च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां
मतम् (ध)।

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम

द्वितीयः परिच्छेदः।

(य) अभिवेति। शब्दोऽपि अभिधादिवचनम् अभिधालक्षणाव्यञ्जनावय-
मित्यर्थः; तदेव उपाधिः व्यापारविशेषः तद्वैशिष्ट्यात् तद्वैचित्र्यात् वाचकः लक्षकः
व्यञ्जक इति द्विविधो मतः कथितः।

(द) सम्प्रति प्राचीननैयायिकमतां तात्पर्याख्यामाह तात्पर्याख्यामिति।
पदार्थानाम् अन्वयबोधने संसर्गप्रत्यायने तदर्थमिति यावत् निमित्तार्थे सप्तमी।
तात्पर्याख्यां तात्पर्यनाम्नीं वृत्तिं व्यापारं तथा तदर्थं तस्य तात्पर्यार्थस्य बोधकं
वाक्यञ्च परे प्राचीनाः नैयायिकाः आहुः वदन्ति।

(ध) अभिहितान्वयवादिनाम् अभिहितानाम् अभिधया उपस्थापितानाम्
उपलक्षणमेतत् लक्षणया च प्रतिप्रादितानाम् अर्थानाम् अन्वयः सम्बन्धः तं
वदन्तीति तथोक्तानां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः अभिहितान्वयवादिनस्तु प्रथम-
मेव सम्बन्धं पदार्थम् अभिधया लक्षणया वा प्रतिप्रादयन्तीति न तैः तात्पर्या-
वृत्तिरङ्गीकृतेति द्रष्टव्यम्।

इति त्रि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर-

भट्टाचार्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य

द्वितीयपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयं रस इति उच्यते ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्॥३३॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तौ-
क्त एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं
लोचनकारैः, “रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्
व्यवहार इति” अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे
पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्व-
प्रतिपादनार्थं ततश्च हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभि-
चारिण एव । तदुक्तं, “रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रति-
पद्यते” इति (क) ।

(क) अथ काव्यनिरूपणानन्तरम् अयं काव्यलक्षणघटकः इत्यर्थः ।
विभावेनेति । विभावेन अनुभावेन तथा सञ्चारिणा व्यक्तः प्रकटितः रत्यादिः
रतिहासादिरूपः स्थायिभावः सचेतसां सामाजिकानां रसताम् एति प्राप्नोति
रसरूपेण परिणतिं गच्छतीत्यर्थः । रत्यादीर्नायकादिनिष्ठत्वेऽपि तादृशकाव्यार्थ-
भावनया सामाजिकनिष्ठत्वं बोध्यम् । यद्यपि विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका
व्यभिचारिण इत्यादिना सात्त्विकानामपि रसघटकत्वं निरूपितं तदपि तेषाम्
अनुभावरूपात् न पृथगुक्तिः । दध्यादीति आदिपदेन प्रपानकरसादीनां परि-
ग्रहः । यथा दुग्धमम्लयोगेन दधिरूपेण परिणमति तद्वत् रत्यादिः विभावादि-
योगेन सामाजिकानां रसरूपेण इत्यर्थः । रूपांतरं विभिन्नस्वरूपं परिणतः

अस्य स्वरूपकथनगर्भ आस्तादप्रकारः कथ्यते (ख) ।

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्तादसहोदरः ॥

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।

स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्ताद्यते रसः ॥ (ग)

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥ ३४ ॥

प्राप्त इत्यर्थः । रसस्य पूर्वसिद्धता नास्तीत्याह नन्विति । दीपेन यथा पूर्व-
सिद्धान् घटादिपदार्थान् प्रकाशयति तथा विभावादयः रसं नेत्यर्थः । उक्तमर्थं
प्रमाचयति तदुक्तमिति । ओदनमिति ओदनम् अन्नं न खलु ओदनं पच्यते
अपि तु तच्छुल्ल एव पक्वान्नस्यैव ओदनत्वात् किन्तु ओदनं पचतीति यथा व्यव-
ह्रियते तद्वत् रसाः प्रतीयन्ते इति रत्यादिप्रतीतिविशेषस्यैव रसत्वादिति भावः ।
उच्यते तादृशं नायकादिनिष्ठतया पूर्वसिद्धत्वमस्ति, किन्तु तादृशरत्यादिर्न
रससंज्ञया उच्यते सामाजिकनिष्ठ एव रसः स च काव्यार्थभावनासमुद्भवस्तत्-
त्त्वमनुभूयमान एव तस्मान्नास्य पूर्वसिद्धत्वमिति भाव्यम् । रसावस्थ इति रसे
अवस्था अवस्थानं यस्य तादृशः रसपदवीसापन्न इत्यर्थः न तु कदाचिदनुभूयमानः
रसस्य व्यापकत्वादिति भावः, भावः रत्यादिः स्थायित्वां व्यापकत्वमित्यर्थः
प्रतिपद्यते लभते । स्थायोरत्यादिः रसः न तु व्यभिचार्यति भावः ।

(ख) किं स्वरूपो रसः कथं वा अस्य आस्ताद इत्याह अस्मिन् । अस्य रसस्य
स्वरूपं लक्षणं तस्य कथनं गर्भे मध्ये यस्य तादृशः आस्तादप्रकारः अनुभवविशेषः
कथ्यते निरूप्यते ।

(ग) सत्त्वोद्रेकादिति । सत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्य उद्रेकात् कैश्चित् न तु
सर्वैरिति भावः प्रमादभिः विद्वद्भिः अखण्डः पूर्णः स्वप्रकाशः स्वेन आत्मना
प्रकाशते इति स्वप्रकाशः न तु कोऽप्यस्य प्रकाशक इति भावः आनन्दचिन्मयः
आनन्दसंवलितज्ञानमयः वेद्यान्तरस्य अन्यस्य ज्ञेयस्य स्पर्शेन शून्यः रसास्तादकावे
अन्यज्ञानस्यासङ्गादादिति भावः अतएव ब्रह्मणः परमात्मनः आस्तादस्य साक्षात्-
कारस्य सहोदरः सहजः परमात्मज्ञानकावे अपरज्ञानस्यापाधादिति भावः ।
लोकोत्तरः पक्षीकिङ्कः द्रव्यमत्कारः पञ्चविकासः स एव प्राणः जीवनभूतो यस्य

इत्युक्तप्रकारो वाङ्मयेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो
धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसौ अभिभूयाविर्भावः । अत्र
च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशौलनम् । अखण्ड
इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र (घ) हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरौत्या ।
चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो
विस्मयापरपर्यायः । तत्प्राणत्वञ्च अस्मद्वृद्धप्रपितामहसद्वृद्धय-
गोष्ठौगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह
धर्मदत्तः स्वग्रन्थे ।

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यङ्गुतो रसः ।

तादृशः नायकादीनां नायिकादिरत्यादिषु लौकिकचमत्कारस्यैव सम्भवात् अस्य
तु सामाजिकनिष्ठस्य अलौकिकत्वमिति भावः । अयम् उक्तस्वरूपो रसः
स्वाकारवत् स्वदेहवत् अभिव्रजेन आस्वादयते अनुभूयते यथा आत्मनोऽभिन्नोऽपि
देहः अहं स्थूलः अहं कृश इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते तथा रसोऽपि नाय-
कादिनिष्ठतया भिन्नोऽपि रानीऽहं सीताविषयकरतिमानित्येवमात्मनिष्ठतया
आस्वादयते इति भावः ।

(घ) सत्त्वं निरूपयति रज्जु इति । अनुत्कृष्टं मनोधर्मविशेषः रजः
निकृष्टमनोधर्मविशेषः तमः तमभ्याम् असृष्टं स्पर्शरहितं मनः, मानसो धर्म-
विशेष इत्यर्थः । इह रसनिरूपणप्रसङ्गे इत्यर्थः । सत्त्वं उच्यते कथ्यते ।
इति एवम् उक्तप्रकारः कथितरूपः वाङ्मयेः लौकिकेभ्यः मेयेभ्यः वेदेभ्यः या
विमुखता वैमुख्यं ताम् आपादयति आवहति इति तद्योक्तः यस्मिन् सति वाङ्म-
यज्ञानं न तिष्ठतीति भावः । कश्चन अनिर्दिष्टरूपः आन्तरः मानसः धर्मः गुण-
विशेषः । उद्रेकः अत्र सत्त्वोद्रेके इत्यर्थः । विभावादिति अयं रसः विभावा-
दिभिः सह यः रत्यादिः तस्य प्रकाशो यत्र तादृशः सुखचमत्कारः अलौकिकं
सुखम् आत्मा स्वरूपं यस्य तथाविधः । यद्यपि विभावादीनां प्रत्येकस्य खण्डत्व-
मस्ति तथापि समूहालम्बनात्मकतया अस्य अखण्डत्वमिति बोध्यम् । अत्र
अखण्डत्वे ।

तस्मादङ्गु तमेवाह कृती नारायणो रसमिति” ॥ (ङ)

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तं, “पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्भससन्ततिमिति” (च) । यद्यपि “स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि “रसः स्वाद्यते” इति काव्यनिकं भेदमुररीकृत्य (छ) कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तं, रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्धः (ज) एव हि रसः” इति । एवमन्यत्रापि एवंविधस्थलेषु उपचारेण (झ) प्रयोगा ज्ञेयाः । ननु एतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् (ञ) । ततश्च ।

(ङ) रसे इति । सर्वत्रापि रसे चमत्कारः चित्तविस्तार एव सारः स्थिरांशः ब्राह्म इति भावः, सारो बले शिरांशे चेत्यमरः । अनुसूयते तत् चमत्कारसारत्वे तस्य रसस्य चमत्कारसारत्वे विषयवप्राणत्वे स्थिते इत्यर्थः सर्वत्रापि सर्वोऽपीत्यर्थः प्रथमावास्तवत्वः । रसः अदभुतः । अदभुत इति सामान्यं रसमात्रसंज्ञेति भावः ।

(च) पुण्यवन्त इति । पुण्यवन्तः प्राक्तनपुण्यशालिनः योगिवत् योगिन इव रससन्ततिं रसानां शृङ्गारादीनां सन्ततिं समूहं विस्तारमित्यर्थः अन्यत्र रससन्ततिं परमात्मतत्त्वविस्तारमित्यर्थः रसो वै स इत्यादिश्रुतौ परमात्मनो रससंज्ञया स्तद्धिष्ठितत्वादिति भावः । प्रमिष्वन्ति अनुभवन्ति* ।

(छ) स्वाद इति । काव्यार्थस्य संभेदात् परिशीलनात् आत्मनः स्वस्य आनन्दसमुद्भवः सुखसमुत्पत्तिः स्वादः काव्यार्थपरिशीलनजनितानन्दानुभवः स्वाद इति फलितार्थः । काव्यनिकम् आरीपितम् । उररीकृत्य अङ्गीकृत्य ।

(ज) रस्यमानतेति । रस्यमानता आस्वादस्तन्मात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरात् अनुभवरूपात् अनन्धः अभिन्नः ।

(झ) उपचारेण आरीपेण, प्रकाशशरीरादनन्ध एवेति कथनेन इत्यर्थः ।

(ञ) नन्विति एतावता अज्ञेयत्वं न ज्ञानविशेषत्वम् । द्वयोरिति व्यञ्जनागम्यो रस इति स्थितिः । यदि रसः ज्ञानविशेषरूपव्यञ्जना च ज्ञानविशेषरूपा तदा अभयोस्तुल्येति कथं साध्यसाधकत्वमिति भावः ।

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम् । अतएवाहुः । विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चित् व्यापारः अतएव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारता अत्र प्रसाधनग्रहिलैः अस्माभिः रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति (ट) । ननु तर्हि

(ट) स्वज्ञानेनेति । सिद्धे अर्थे वस्तुनि सति व्यञ्जकः ज्ञापकः स्वस्य ज्ञानेन अन्यस्य सिद्धस्य अपरस्य अर्थस्य धीहेतुः ज्ञानकरणं भवति यथा दीपः स्वज्ञानेन अन्येषां घटपटादीनां ज्ञानहेतुर्भवति । अन्यथा सिद्धवस्तुज्ञापकत्वाभावे अस्य व्यञ्जकस्य कारकात् जनकात् हेतोः को विशेषः । अर्थं भावः जनको हेतुः असिद्धं वस्तु उत्पादयति ज्ञापकस्तु सिद्धमेव वस्तु ज्ञापयतीति । इत्युक्तदिशा एवमुक्तरीत्या घटप्रदीपवत् यथा घटं प्रदीपो व्यनक्ति तद्वत् व्यञ्जको व्यञ्ज्यं व्यनक्ति अतस्तयोः पार्थक्यं भिन्नत्वमेव न तु एवमपत्वमिति भावः । अतएव उक्तात् विसंवादादेर्वैत्यर्थः । आहुः कथयन्ति अभिनवगुप्तमतानुसारिण इति शेषः । कृतिः करणं ज्ञप्तिः ज्ञानानुकूलव्यापारः तदभेदेभ्यः विलक्षणः विभिन्नः स्वादनाख्यः कश्चित् अनिर्दिष्टः केनाप्यनुज्ञावित इति यावत् व्यापारः शक्तिविशेषः येन रसः स्वाद्यते इति भावः । अतएव विभिन्नत्वादेव विलक्षणा कृतिज्ञप्तिभिन्ना व्यपदेशाः संज्ञाः उक्तव्यापारस्येति भावः । अस्माभिः तु अभिधादिविलक्षणव्यापारप्रसाधनग्रहिलैः अभिधादिभ्यः अभिधालक्षणातात्पर्याभ्यः विलक्षणः विभिन्नः यः व्यापारः व्यञ्जनेत्यर्थः तस्य प्रसाधने स्थापने ग्रहिलैः प्रयासिभिः । यदि ज्ञानसामान्यबुद्धौ व्यञ्जनाया रसस्य च ऐक्यमापतेत् तथापि ज्ञानविशेषेण ज्ञानविशेषस्यापि व्यञ्जनं दृश्यते यथा प्रदीपसामान्यज्ञानेन घटाद्विज्ञानं व्यज्यते तद्वत् व्यञ्जनया रसो व्यज्यते इति व्यञ्जनाया वक्तृतात्पर्यरूपज्ञानविशेषरूपया रसस्य आनन्दचिन्मयस्य पार्थक्यमेव सिद्धेऽर्थे इति तु प्रायिकं कश्चित् असिद्धार्थानामपि व्यञ्जनात् यथा सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापत्रं निमीलितमिति सन्ध्यासङ्केतकाल इति प्रच्छन्नकासुकं प्रति पद्मनिमीलनेनैव कयाचित् व्यज्यते इत्यत्र सन्ध्यायाः सङ्केतकालेन असिद्धलेऽपि व्यञ्जनागम्यत्वमिति सुधीर्मात्मानम् ।

(ठ) करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्भूतत्वं न स्यादित्युच्यते ।

करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ ३५ ॥

आदिशब्दादुर्वीभक्तभयानकादयः । तथापि असहृदयानां
सुखसुदृणाय पक्षान्तरमुच्यते ।

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदनुमुखः ३६

न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते । करुणा-
दिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ।

अनुपपत्त्यन्तरमाह (ड) ।

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥३६॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादि-
प्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् । ननु कथं दुःखकार-
णेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतैभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वभ्योऽपीति का क्षतिः ३७ (ठ)

(ठ) नन्निति तर्हि रसस्य आनन्दचिन्मयत्वे इत्यर्थः ।

(ड) अनुपपत्त्यन्तरमिति । अन्यम् अनुपपत्तिम् भयौक्तिकतामित्यर्थः ।

(ट) हेतुत्वमिति । लोकः चराचरवस्तुजातं तस्य संश्रयात् संसर्गात्
स्वभावाद्वा शोकहर्षादिः हेतुत्वं कारणत्वं गतेभ्यः प्राप्तेभ्यः वनवासादिभ्यः लौकिका-
क्षतलौकिकनिष्ठाः शोकहर्षादयः जायन्तां यथा रामवनवासे रामस्य 'दुःख'

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-
च्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावन-
व्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहाय अलौकिकविभाव-
शब्दावाच्यत्वं भजन्ते (ए) । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव
सुखमेव जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो
लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनियमः ।
काव्ये पुनः “सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति
नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य
काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्ते
इत्युच्यते ।

अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ॥३८॥ (त)

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामौदृशी रसाभिव्यक्तिर्न (य)
जायते इत्याह ।

न जायते तदा स्वादो विना रत्यादिवासनाम् ३९ (द)

लौकिकमिति भावः काव्यसंश्रयात् काव्यविनिवेशात् अलौकिकविभावत्वं विल-
क्षणकारणत्वं प्राप्तेभ्यः तेभ्यः सर्वेभ्यः वनवासादिभ्योऽपि सुखं सञ्जायते समुद्भ-
भवति इति अत्र का च्छतिः ज्ञानिः ?

(ए) त एव ह्येत्यादि । त एव दुःखकारणानि वनवासादय इत्यर्थः
काव्यनाट्ययोः समर्पिताः अभिनिवेशिताः सन्तः अलौकिकं विलक्षणं यत्
विभावनं रत्यादेरास्वादाङ्गुरयोर्गन्तानयनं तदेव व्यापारः तद्वत्तया कारणशब्द-
वाच्यत्वं कारणशब्दप्रतिपाद्यत्वं विहाय त्यक्त्वा अलौकिकः विलक्षणो यः विभा-
वादिशब्दः तदाच्यत्वं भवन्ति प्राप्नुवन्ति । प्रतिनियमः स्थितिः ।

(त) अश्रु इति । चेतसः चित्तस्य द्रुतत्वात् गलितत्वात् अश्रुपातादयः
आविर्भवन्तीति शेषः तदश्रुपातादिकम् आनन्दसंवलितमेवेति भावः ।

(य) रसाभिव्यक्तिः रसास्वादः ।

३९

(द) नेति । रत्यादिवासनां विना तस्य रसस्य आस्वादः न जायते ।

वासना च इदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या (घ) न स्याच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्याद् यद्रागिणामपि (न) केषाञ्चिद्र-
सोद्बोधो न दृश्यते तत्र स्यात् । उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥ (प)

इति ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः (फ) सौता-
दिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधः ? इत्युच्यते ।

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।

तत्प्रभावेण यस्यासन् पायोधिप्लवनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥४०॥ (व)

रत्यादिवासनावन्त एव रसस्यास्वादयन्ति नान्ये इति भावः । वासना संस्कार-
विशेषः ।

(घ) आद्येति इदानीन्तनीत्यर्थः ।

(न) रागिणाम् अनुरागवताम् ।

(प) सवासनानामिति । सवासनानाम् - इदानीन्तनप्राक्तनवासनावतां
सभ्यानां सङ्घट्टयानां रसस्य आस्वादनम् अनुभवः भवेत् । निर्वासनास्तु इदानी-
न्तनप्राक्तनान्यतरवासनारहितास्तु रङ्गान्तः रङ्गभूमिमध्ये काष्ठं कुड्यां भित्तिः वा
अस्मि तस्मिन्निभाः काष्ठादिवत् रसबीधरहितास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

(फ) नन्विति । रामादीनां रत्यादेः उद्बोधः तस्य कारणैः हेतुभिः ।

(व) व्यापार इति । विभावादेः व्यापारः सामर्थ्यविशेषः इत्यर्थः अस्ति
यः नाम्ना साधारणी कृतिः साधारणीकरणम् उच्यते इति शेषः तत्प्रभावेण
तेषां विभावादीनां प्रभावेण सामर्थ्येन यस्य रामस्य वा हनुमतः पायोधिप्लव-
नादयः समुद्रतरणादयः समुद्रजङ्गनादयो वा आसन् प्रमाता विद्वान् सामा-
जिकः तदभेदेन तेन रामेण वा हनुमता यः अभेदः भेदाभावः तेन तदभिन्नतया
इत्यर्थः स्वात्मानं स्वस्वरूपं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोधः ?
इत्युच्यते ।

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ॥४१॥ (भ)

रत्यादयोऽपि साधारण्येन न प्रतीयन्त इत्याह ।

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥४२॥ (म)

रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादि-
र्भवेत् परगतत्वेन तु अरस्यतापातः (य) । विभावादयोऽपि
प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥४३॥ (र)

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनाम्
इत्युच्यते ।

(भ) उत्साहादौति । विभावादेः साधारण्योक्त्यव्यापारवशात् नृणा-
मपि साधारण्याभिमानतः रामस्य नम च साधारण्योऽयं समुद्रलङ्घनादिरिति
तात्कालिकज्ञानतः समुद्रादिलङ्घनादौ उत्साहादिसमुद्बोधः उत्साहादीनां
सम्बन्धोऽदयः न दुष्यति ।

(म) साधारण्येनेति । रत्यादिः सौताविषयकरामादेरनुरागादिरपि तद्वत्
समुद्रलङ्घनादिवत् साधारण्येन यथा रामवदङ्गमपि सौताविषयकरतिमानित्यादि
प्रतीयते ज्ञायते समालिङ्गैरिति शेषः ।

(य) आत्मगतत्वेन आत्ममात्रनिष्ठत्वेन । परगतत्वेन नायकमात्रगतत्वेन
इत्यर्थः अरस्यतापातः वैरस्यभावापत्तिः ।

(र) परस्येति । तस्य रसस्य आस्वादे आस्वादचक्षे इत्यर्थः विभावादेः
आत्मत्वनिहीनतादेः परस्य न परस्य इति, मम इति न ममेति च परिच्छेदः
अवबोधः न विद्यते न भवति ।

विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेत्युषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥४४॥ (ल

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्गुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक् चारणम् (व) । विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकोक्तः ।

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ४५ (श)

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते (ष)

(ख) विभावेनेति । अलौकिकं तत्त्वोकावृत्ति विभावेनादिव्यापारम्
 उपेयुषां प्राप्तवताम् एतेषां विभावादीनां काव्यनिविष्टितानां सौतादीनाम्
 अलौकिकत्वं साधारणत्वं भूषणम् अलङ्कृतिः सहृदयानाम् आस्वादास्वादिनि
 भावः न तु दूषणं परानुरागजननादिति भावः ।

(व) विशेषेण अतिशयेन आस्तादस्य अङ्गुरयोग्यता अङ्गुरवत् सूक्ष्मरूपेण भाविर्भावः तद्वयनं तस्य प्रापणमित्यर्थः एवंभूतस्य सूक्ष्मरूपेण आस्तादयोग्यतां नीतस्य इत्यर्थः भावनं प्रकाशनम् । तथाभूतस्य रसरूपेण भावितस्य इत्यर्थः एतस्य रत्नादेः चारणं प्रसारणं विस्तारित्विति यावत् ।

(३) कारणमिति । ते विभावाद्याः लोकतः लोकोनिष्ठा इत्यर्थः कारण-
कार्यसञ्चारिरूपाः विभावाः कारणानि अनुभावाः कार्याणि सञ्चारिणः सङ्-
कारिणः अपि रसस्य उद्बोधे आविर्भावे कारणान्येव सामान्यतः हेतव एव मताः
त्रयाणामेव एषां रसनिष्पादकत्वादिति भावः ।

(४) पूर्वं कारणसङ्गावः पश्चात् कार्यनिष्पत्तिरिति स्थितिः । तत् कथं रसास्वादे विभावादीनां योगपदमित्याह नन्विति । एकः अभिन्नः इत्यर्थः प्रतिभासः स्फुरणं विभावाद्यन्वितरत्यादेरनुभवस्य पौर्वापर्यव्यवगमादिति भावः ।

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ॥

प्रपानकरसन्यायाच्चर्यमाणो रसो भवेत् ॥४६॥ (स

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदास्वादः
प्रपानकरसे संजायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः ।
ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत्
कथम् एकस्य द्वयोर्वा सङ्गावेऽपि स स्यात् ? इत्युच्यते ।

सङ्गावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।

भटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ४७ (इ

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् यथा ।

“दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनुरुरः पाश्वे प्रसृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावदग्राङ्गुली

(स) प्रतीयमान इति । विभावादिः प्रथमं रसोदगीघात् प्रागित्यर्थः
प्रतीयमानः प्रत्येकं हेतुः रसास्वदकारणम् उच्यते । ततः पश्चात् रसोदगीघ-
काक्षे सम्मिलितः मिश्रितः सर्वो विभावादिः विभावानुभावव्यभिचारिभावसं-
वितरत्यादिरित्यर्थः प्रपानकरसन्यायात् प्रपानकरस इव चर्यमाणः आस्वादमानः
सन् सचेतसां सामाजिकानां रसः भवेत् रसरूपेण परिणमेदित्यर्थः ।

(इ) सङ्गाव इति । विभावादेः द्वयोः एकस्य वा सङ्गावः समावेशः चेत् यदि
भवेत् तदा भटिति शीघ्रम् अन्यसमाक्षेपे अन्यस्य अन्ययोः अन्येषां वा समाक्षेपे
अध्याहारे दोषो न भवेत् यत्र विभावोऽस्ति अनुभावसञ्चारिरत्यादयो न सन्ति
तत्र तेषामध्याहारः यत्र विभावानुभावौ सः सञ्चारिरत्यादयः न सन्ति तत्र
तेषामध्याहारः यत्र अनुभावसञ्चारिणौ सः तत्रापि अन्येषां पूर्ववत् समाक्षेपः
एवं सर्वत्र ।

छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः” ॥ (ज)

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्तस्य मालविकारूप-
विभावमात्रवर्णने सञ्चारिणामौक्षुक्वादीनामनुभावानाञ्च
नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाच्चेपः । एवमन्याच्चेपेऽपि ऊह्यम्
(क) । “अनुकार्यगतो रसः” (ख) इति वदतः प्रत्याह ।

पारिमित्यालौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।

अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ४८ (ग)

(ज) उदाहरति दीर्घाक्षमिति । मालविकाया वर्णनमिदम् । नर्तयितुः
चपलचितुः कामसेल्यर्थः मनसः यथैव यादृश एव छन्दः अभिप्रायः, छन्दोऽभिप्राय
आशय इत्यमरः । अस्या मालविकाया वपुः शरीरं तथैव सृष्टं तथाहि वदनं
दीर्घं प्रायते अक्षिणी यस्य तादृशं, तथा शरदिन्दोरिव कान्तिर्यस्य तथाभूतं
बाहू भुजौ शंसयोः स्तम्भयोर्गतौ विनतौ, उरः वक्षःस्थलं निविडौ घनौ उन्नतौ
क्षनौ च व तादृशम् अतएव सङ्क्षिप्तम् अल्पायतनं पार्श्वे प्रसृष्टे लिप्ते इव तत्रत्वाना-
मस्यामलव्यत्यादिति भावः मध्यः कटिदेशः पाणिनितः वितस्त्रिवेष्टनेन परिमित
इत्यर्थः । कघ्नं नितम्बं नितम्बविशिष्टं तथा पादौ चरणौ उदया उन्नताया
अङ्गुल्यः यथोक्तथाभूतौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) अन्याच्चेपे विभावाच्चेपे इत्यर्थः । यथा, परिरुदितकृष्णालौकानमङ्गं
प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रायेणामिः क्रियुषुः । कल्ययति च हिमांशोर्निष्क-
लङ्घ्य लज्जामभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥ अत्र नायिकायाः सन्धोग-
शङ्कारस्य आलम्बनविभावो नायकः तच्चेष्टादिकमुद्बोधनविभावः तयोः समाच्चेपो
द्रष्टव्य इति ।

(ख) नायकादिनिष्ठतां रसस्य परिहरति अनुकार्य इति । अनुकार्यः
नायकादिः । तद्वतः तन्निष्ठः न तु सामाजिकवृत्तिरिति भावः ।

(ग) पारिमित्यादिति । पारिमित्यात् परिमितत्वात् अनुकार्यमात्रगत-
त्वेन अल्पत्वात् अस्य तु बहुसामाजिकनिष्ठत्वेन व्यापकत्वमिति भावः लौकिकत्वात्
तत्तन्निष्ठत्वात् अस्य तु अलौकिकत्वमिति भावः सान्तरायतया नायकाव्य-
दर्शनादेः आदिपदेन अवयवपरिशुद्धः प्रतिकूलतया यदि अनुकार्यगत एव रसः
तदा सामाजिकाः कथं काव्यदर्शनव्यवस्थेः व्यया भविष्युः तेषाममौष्टरसास्वाद-

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्धोघो हि परिमितो
लौकिको नायकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च । कस्मात् कथं
रसरूपतामियात् । रसस्य एतद्धर्मकत्वात् (घ) अनुकटङ्गत-
त्वञ्च अस्य (ङ) निरस्यति ।

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ।
दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥ ४८ (च)
किञ्च ।

काव्यार्थभावेनानायमपि सभ्यपदास्पदम् ॥ ५० (छ)

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपता-
मात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते ।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ५१ (ज)

प्रत्याज्ञाविरहादिति भावः अनुकार्यस्य नायकादेः रत्याद्युद्धोघः नायिकादि-
विषयक इति शेषः रसः न भवेत् ।

(घ) एतद्विलक्षणधर्मकत्वात् एतस्मात् उक्तत्रिविधात् पारिमित्यादेरित्यर्थः
विलक्षणः विपरीतः धर्मः यस्य तस्य भावः तस्मात् ।

(ङ) नटगतत्वञ्चास्य निराकरोमि अनुकर्मिति । अनुकर्त्ता नटः तद्वतः
तस्य भावः तत् ।

(च) शिञ्चेति । 'नर्तकः नटः शिक्षा गुरुसकाशादुपदेश्यदृश्यम् अभ्यासः
पुनः पुनरनुशीलनं तत्प्रवृत्तिभिः राघवादेः रामादेः स्वरूपतां तुल्यतां दर्शयन्
नायकेन प्रकटयन् रसस्य आस्वादकः नैव भवेत् ।

(छ) ननु यदि नटोऽसौ सङ्गदयो भवति तदापि किं तस्य रसास्वादी न
स्यादित्याशङ्क्याह किञ्चेति काव्येति । अयं नटोऽपि काव्यार्थभावेनैव काव्यार्थस्य
परिशीलनेन सभ्यपदास्पदं भवति सभ्यवत् रसास्वादमाप्नोतीत्यर्थः ।

(ज) रसस्य स्वप्रकाशत्वं पूर्वसुक्तं तदेवाव्यधर्मत्वखण्डनेन द्रष्टव्यं नाय-
नित्यादि । अयं रसः न ज्ञाप्यः ज्ञापयितुं शक्यः वा ज्ञानज्ञानविषयः स्वसत्तायां
स्वस्य रसस्य सत्तायां विद्यमानतायां प्रतीतेः ज्ञानस्य अव्यभिचारतः निश्चयादि-

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति ।
न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेण अभावात् ।

यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।

तस्मान्न कार्यः ॥ ५२ ॥ (भ)

यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव
स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्
(ज) । कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि
चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं च एकदा सम्भवति । रसस्य
च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादि-
ज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ।

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ५३ (ट)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवो नापि भवि-
ष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपकाशरूपत्वात् (ठ) । कार्यज्ञाप्य-
विलक्षणभावात् न अवर्त्तमानोऽपि (ड) ।

त्वयः अन्येषां तु ज्ञाप्यानां प्रतीतिः पूर्वमपि मुष्णस्ति अस्य तु प्रतीतिकाल एवेति
ज्ञाप्यलक्षणायोगादिति भावः ।

(भ) यस्मादिति । यस्मात् एष रसः विभावादिसमूह एव आलम्बनम्
आत्मा यस्य तादृशः तस्मात् न कार्यः ।

(ज) विभावादीति । विभावादि ज्ञानं कारणं यस्य तथाभूतः । न प्रती-
येरन् न बुद्धेरन् न हि कारणं कार्यं युगपत् ज्ञायते इति भावः ।

(ट) नो इति । अयं रसः पूर्वसंवेदनेन संवेदनात् पूर्वभावेन इत्यर्थः
उज्झितः परित्यक्तः हि यतः असंवेदनकाले असंवेदितश्चे अस्य रसस्य भावः
सत्ता न विद्यते । नित्यवस्तुनः सर्वकालिकी स्थितिरस्तीति भावः ।

(ठ) नापीति । भविष्यदवस्तुनः साक्षादानन्दमयस्वरूपकाशरूपत्वासम्भवात् न
हि भविष्यन् साक्षादानन्दं विलसितं भवतीति भावः ।

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिति ॥

तथाऽभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः ५४ ॥ (ङ)

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु
रसस्य ।

तथा ।

साक्षात्कारतया न च ।

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ५५ (ण)

(ङ) कार्यज्ञाध्ययिविलक्षणभावात् वैलक्षण्यात् कार्यत्वाभावात् ज्ञाद्यत्वा-
भावाच्च इत्यर्थः रसः वर्तमानः अपि न वर्तमानत्वस्य कार्यज्ञाद्यान्यतरविषय-
नियमादिति भावः ।

(ङ) विभावादौति । निर्गोक्षि विकल्पी विभिन्नकल्पः विशिष्टप्रकारः
यस्य तादृशं निरवच्छिन्नमित्यर्थः सम्बन्धानवमाद्येत्यर्थः ज्ञानं विभावादिभिः
परामर्शः सम्बन्धनं विषयः यस्य तस्य भावः तस्मात् तथा सचेतसां सङ्गदयानां
स्फुटं परमानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वात् ज्ञेयत्वात् अपि तस्य रसस्य ग्राहकं प्रतिपादकं
न इत्येते निर्विकल्पकं ज्ञानं न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपदार्थे बोधयतीति भावः ।
अयं तु रसः विभावादिविशिष्टः तथा सुखसंवलितज्ञानसंयोगोऽपीति भावः ।
तथा अभिलाषः वचनं तस्य संसर्गः सम्बन्धः तदयोग्यत्वविरहात् वक्तुमशक्यत्वादि-
त्यर्थः सविकल्पकज्ञानस्य सम्बन्धावगाहिन इत्यर्थः न संवेद्यः । सविकल्पकज्ञान-
गम्यानां हि वचनगम्यत्वमस्ति रसस्य तु न तथेति भावः ।

(ण) साक्षादिति । साक्षात्कारतया साक्षादनुभवयोग्यतवेत्यर्थः तस्य
रसस्य प्रकाशः न परोक्षः प्रत्यक्षविलक्षणः न हि परोक्षवस्तुनः साक्षात्कारी भव-
तीति भावः । अपरोक्षः प्रत्यक्षश्च न शब्दसम्भवात् शब्देः काव्यार्थसूचकैः सम्भवात्
उत्पत्तिः न हि शब्दप्रमाणाश्रयानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

तत् कथय कौटुम्भस्य तत्त्वम् । एवमश्रुतादृष्टपूर्वनिरूपण-
प्रकारस्येत्याह ।

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सद्ब्रह्मैरयम् ५६ (त)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भाव इत्याह ।

प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ५७ (थ)

चर्वणा आस्वादनम् । तच्च “स्वादः काव्यार्थसम्भेदादा-
त्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारम् । ननु यदि रसो न कार्य-
स्तत् कथं महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः” इति लक्षणं कृतम् ? इत्युच्यते ।

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ५८ [द]

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुप-
चर्यते (ध) ।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ५९ [न]

(त) तस्मादिति सत्त्वविरोधादित्यर्थः । अयं रसः सद्ब्रह्मैः सामाजिकैः
अलौकिकः अलौकसिद्धः जगद्विज्ञान इत्यर्थः । सत्यं तत्त्वतः वेद्यः ।

(थ) प्रमाणमिति । स्वाभिन्ने चर्वणास्वरूपे अत्र रसे चर्वणा आस्वाद
एव विदुषां प्रमाणं मतम् ।

(द) निष्पत्त्येति । चर्वणस्य निष्पत्त्या अस्य रसस्य उपचारतः परम्परया
स्वाश्रयशालित्वसम्बन्धेनेत्यर्थः निष्पत्तिः ।

(ध) कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिदभवतया उप-
चरितेन आरोपितेन कार्यत्वेन कल्पितकार्यत्वेन न तु वास्तवनेति भावः कार्य-
त्वम् उपचर्यते आरोप्यते । वस्तुतस्तु चर्वणा रसाभिन्ना एव यदा तु रस
आस्वाद्यते तदैव चर्वणानिष्पत्तिः यदा नास्वाद्यते न निष्पद्यते इति आविर्भाव-
तिरोभावाभ्यां चर्वणारूपस्य रसस्य निष्पत्तिरिति ध्येयम् ।

तस्य रसस्य । आदिशब्दादलक्षत्वादि । ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽखण्डत्वम् ? इत्याह ।

रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ।

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिध्यति ६० [प]

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदेवास्य स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तम् । “यद्यपि रसानन्यतया चर्वणा न कार्या तथापि कादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासना-परिणतिरूपे रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादि-तादात्म्याङ्गीकारे च आस्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्य-वर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः” इति च । “अभिन्नोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादितादात्म्यगोचरीकृतः” इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो दण्डः । तादात्म्यादेव अस्य अखण्डत्वम् । रत्यादयो

(न) अवाच्यत्वादिकमिति । तस्य रसस्य अवाच्यत्वादिकम् अभिधादिव्यापारावेद्यत्वं व्यञ्जनरूपे व्यञ्जनानिरूपणप्रसावे पञ्चमपरिच्छेदे इति भावः । वक्ष्ये कथयिष्यामि ।

(य) अस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च पूर्वमुक्तं प्रमाद्यति रत्यादिरिति । यस्मात् रत्यादिः ज्ञानतादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव रसो भवेत् आनन्दसंवलित-ज्ञानवाराश एव रसत्वादिति भावः अतएव ज्ञानतादात्म्यादेव अस्य रसस्य स्वप्रकाशत्वम् अखण्डत्वं पूर्णत्वञ्च सिध्यति यत् यत् ज्ञानमयं वस्तु तत्तत् स्वप्रकाश-अखण्डञ्च भवतीति भावः ।

(फ) प्रकाशशरीरात् ज्ञानशरीरात् ज्ञानरूपादित्यर्थः । अतिरिक्तं भिन्नम् । तादात्म्याङ्गीकारात् ज्ञानाभिन्नत्वस्वीकारादित्यर्थः । रसानन्यतया रसभिन्नतया चर्वण आखादः न कार्या कार्यत्वेन न वाच्या यतो रसो न कार्य इति भावः ।

हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकैभूताः स्फुरन्त एव
रसतामापद्यन्ते (फ) । तदुक्तम् ।

“विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्ड्यो यान्यखण्डताम्” ॥ (ब)

इति । “परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्म-
तत्त्ववेदितव्य इति च” । अथ के ते विभावानुभावव्यभि-
चारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह ।

कदाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिदभवतया कार्यतत्त्वमुपकल्प्य
आरीष्य तदेकात्मनि चर्वणमये अनादिवासना सामाजिकानां प्राक्तनी या
वासना संस्कारविशेषः तस्याः परिणतिरूपे आविर्भूतज्ञानरूपे रत्यादिभागेऽपि
रसेऽपीत्यर्थः व्यवहारकाव्यत्वेन इति शेषः । एतेन रसस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञान-
मयञ्च प्रतिपन्नमिति बोध्यं सुखादितादात्म्याङ्गीकारे सुखमानन्दः आदिपदेन
चमत्कारपरिग्रहः यदि आनन्दमयः चमत्कारमयो वा रस इति अङ्गीकरोषि
तदेत्यर्थः । आत्माकोऽन् अस्मात्काम्यन्विनीम् आलङ्कारिकीमित्यर्थः सिद्धान्तश्रवणं
चरमसम्पत्तिमिति भावः अधिश्य आत्मा दिव्यवर्षसदृशं मानवानामेकेन
वत्सरेण देवानामेकं दिनं तस्य षड्यधिकत्रिंशत्संख्याभिः एकः दिव्यवत्सरः तत्
सदृशं यावत् प्रमोदिनद्रां सुखस्वप्नम् उपेयाः स्वमस्य चिरं सुखेन तिष्ठेत्यर्थः ।
अस्मत्सिद्धान्ताश्रयेण न कोऽपि वादो त्वां जेतुं शक्नोतीति स्वपक्षीयं प्रत्युक्तिरिय-
मिति भावः । प्रमादा प्रमया मावप्रधानो निर्देशः । अभिन्नोऽपि ज्ञानभिन्नो-
ऽपीत्यर्थः स रसः वासनया संस्कारेण उपनीता उपस्थापिता या रत्यादिः
तदेव गीचरीकृतः तस्या विषयौकृतः वासनोपपादितानन्दचिदात्मक इति
फलितम् । वेदान्तिभिः ब्रह्मनोमांसा वेदान्तसदनुसारिभिरित्यर्थः वेदान्तमते
ज्ञानमय आत्मा स्वप्रकाश इति भावः । तादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव
इत्यर्थः । रत्यादयः आदिपदेन विभावानुभावसञ्चारिणः यद्व्यज्जन्ते । प्रथमं
रसतापतेः प्रागित्यर्थः । रसताम् आपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति रसरूपेण परिणमन्तीत्यर्थः
अतोऽयं रसः अखण्डः पूर्ण एकरूप इति यावत् ।

(ब) उक्तसर्थे प्रमाणेन द्रष्टव्यं तदुक्तमिति । विभावाः अनुभावाः
सात्त्विकाः व्यभिचारिणश्च प्रथमं रसोत्पत्तेः प्राक् खण्ड्यः विभिन्नत्वेनेत्यर्थः
प्रतीयमानाः बोधविषयौक्तिवमाणाः सन्तः अखण्डतां पूर्णताम् एकरूपत्वं
यान्ति प्राप्नुवन्ति ।

रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः १६ [भ

ये हि लोके रामादिगतवतिहासादीनामुद्बोधकारणानि
सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः “विभा-
व्यन्ते आस्त्रादाङ्गुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्ना-
दिभावा एभिः” इति विभावा उच्यन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥ (म)

इति । तद्भेदावाह ।

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ १२ [य

सष्टम्, तत्र ।

आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्भवात् ॥ १३ ॥

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य
विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र नायकः ।

त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

(म) रत्यादीति । लोके तत्सङ्गीकृतिलक्षणायां ये रत्यादीनामुद्बोधकाः
उद्बोधकारणानि सीतादयः काव्यनाट्ययोः निवेशिता इति शेषः विभावा
उच्यन्ते इति शेषः ।

(म) शब्देति । शब्दोपहितरूपान् काव्यनाट्यप्रकाशितरूपान् बुद्धेर्व्यञ्जना-
जन्यबोधस्य विषयतां गतान् प्राप्तान् तान् कंसादीन् वीररससालम्बनाभिप्राये-
षोक्तनिर्दिष्टप्रत्यक्षानिव परिदृश्यमानानि च साधनत्वेन वीररसनिष्पादकत्वेन मन्यते
सङ्गदय इति शेषः ।

(य) आलम्बनेति । तस्य विभावस्य आलम्बनोद्दीपनाख्यौ उभौ भेदौ
स्मृतौ । आलम्बनम् आययः नायकादिः, वं नायकादिस्तमालम्ब्य रसस्य उद्भवाः
उद्भवाः भवतीति शेषः ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ६४ [र]

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सद्वृत्तम् । एवमादिगुण-
सम्पन्नो नेता नायको भवति । तद्भेदानाह ।

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्यथमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ ६५ ॥

स्यष्टम्, अत्र धीरोदात्तः ।

अविकल्पनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ६६

अविकल्पनोऽनात्मश्चाघाकरः । महासत्त्वो हर्षशोकाद्यन-
भिभूतस्त्रभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः । अथ धीरोद्धतः (ल) ।

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मश्चाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ६७ [व]

यथा भीमसेनादिः । अथ धीरललितः ।

(र) त्यागीति । त्यागी दानशीलः, कृती कृतकार्यः, कुलीनः सत्कुलोत्-
पन्नः, सुश्रीकः समृद्धिमान् वा सुष्ठु शोभासम्पन्नः, रूपं सौन्दर्यं यौवनं तारुण्यम्
उत्साहः तद्वान्, दक्षः कार्यकुशलः, अनुरक्तलोकः लोकरञ्जकः, तेजोवैदग्ध्य-
शीलवान् तेजस्वी विदग्धः सुशीलश्चेत्यर्थः, नेता नायकः ।

(ल) अविकल्पन इति । अविकल्पनः आत्मश्चाघावर्जितः, क्षमावान्
शक्तौ क्षमाशीलः, अतिगम्भीरः अतिदुरवगाहस्त्रभावः स्थेयान् महासङ्कटेऽपि
कार्यादविचल इत्यर्थः ।

(व) मायापर इति । मायापरः कपटनिरतः, प्रचण्डः उग्रः, अहङ्कारः
समेतमिमानः दर्पः आत्मगौरवं तदभूयिष्ठः प्रायेण तद्विशिष्ट इत्यर्थः । अन्यत्
स्यष्टम् ।

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ६८

कला नृत्यादिका । यथा रत्नवल्यादौ वस्त्रराजादिः ॥ अथ
धीरप्रशान्तः (श) ।

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ६९

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः (ष) । एषाञ्च
शृङ्गारिरूपत्वे (स) भेदानाह ।

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ७०

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठ-
त्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ७१

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिण-
नायकः । यथा ।

“स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः

यूतैरात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरौः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाङ्गिकाः” ॥ (छ)

(श) निश्चिन्त इति । निश्चिन्तः चिन्तारहितः, मृदुः कोमलचित्तः,
अनिशं कलापरः नृत्यगीतादिनिरतः ।

(ष) सामान्येति । सामान्यगुणैः त्यागो ज्ञातृत्यादिसामान्यनायकगुणैः
इत्यर्थः भूयान् प्रचुरः प्रायशः पूर्ण इत्यर्थः ।

(स) शृङ्गारिरूपत्वे शृङ्गारिनायकरूपत्वे इत्यर्थः ।

(छ) स्नातेति । कुन्तलेश्वरसुता कुन्तलाः जनपदविशेषाः तेषामौश्वरः
राजा तस्य सुता स्नाता अतुस्नाता तिष्ठति वर्त्तते अवश्यमस्या सेति भावः ।
अङ्गराजस्वसुः अङ्गानां राजा अङ्गराजः तस्य स्वसुः भगिन्याः वारः निवसित-

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ७२ [च

यथा मम ।

“शीघ्रं वीक्ष्य सुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः

पादेन प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे !

ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः” ॥ (क)

अनुकूल एकनिरतः

॥ ७३ ॥

एकस्यामेव नायिकायामासक्तौऽनुकूलनायकः ।

दिवसेः कमलंया कथाचित् राक्षपत्रा द्यूतैः राज्ञां सह द्यूतक्रीडनैरित्यर्थः
इयम् उपस्थिता रात्रिः जिता पणत्वेनेति भावः । अथ च देवी महाराज्ञी
प्रसाद्या अनुनेया देवेनेति शेषः सुखं कृताघराधत्वादिति भावः । इति इत्थं
संवा अनन्तरमुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या यद् यत् वक्तव्यमिति विदित्वा विज्ञा-
पिते निवेदिते सति देवेन महाराजिन अप्रतिपत्तिमूढमनसा इतिकर्तव्यविमूढ-
चित्तेन द्वित्रा नाडिकाः व्याप्य स्थितं तूष्णीमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) कृतागा इति । कृतागाः कृताघराधोऽपि निःशङ्कः निर्भयः,
तर्जितः निर्भर्त्सितोऽपि न लज्जितः न सङ्कुचित इत्यर्थः, दृष्टः दोषो यस्य
तादृशीऽपि मिथ्यावाक् संवावादी नाहमेवंरूप इति भाषणशील इत्यर्थः अन्तत्
स्यष्टम् ।

(क) शीघ्रमिति । प्रवासे सखार्थं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे सखे !
अहं शीघ्रं रक्तं मदपराधादिति भावः सुखं तस्या इति शेषः वीक्ष्य विचुम्बितुं
समीपं यातः, ततः अनन्तरं तथा मत्कान्तया पादेन चरणेन प्रहृतं मयि
पादप्रहारो दत्त इत्यर्थः । सपदि तत्क्षणात् तं पादं धृत्वा मयि सहासे
हसतीत्यर्थः तत्र किञ्चित् विधातुं कर्तुमक्षमतया वाष्पम् अशुः त्यजन्त्याः वाम-
भ्रुवः सुन्दर्याः मत्प्रियाया इत्यर्थः स कोपोऽपि चेतसि मनसि ध्यातः चिन्तितः
सन् कौतुकम् आनन्दं वितनुते विस्तारयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

यथा ।

“अस्माकं सखि ! वाससौ न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्नदः ।
किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियी नान्यतः
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्” ॥ (ख)

शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः ।

दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ७४

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बद्धभावो द्वयोरपि नायि-
कयोर्वह्निर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाच-
रति स शठनायकः । यथा ।

“शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।
तदेतत् काचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचो-
विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति” ॥ (ग)

(ख) अस्माकमिति । सौभाग्यं व्यञ्जयन्त्याः कस्याश्चित् सखीं प्रत्युक्ति-
रियम् । हे सखि ! अस्माकं वाससौ वसने परिधेयमुत्तरीयश्चेत्यर्थः न रुचिरे
न मनोहरे, ग्रैवेयकं यौवाभूषणं न उज्ज्वलं, गतिः चलनं नो वक्रा वक्रभावायुक्ता
इत्यर्थः, हसितं हासः न उद्धतम् उत्कटं चित्तमित्यर्थः, कश्चित् मदीऽपि सौभाग्य-
यौवनादिजनितो मनोविकारोऽपि नैव अस्ति, किन्तु अन्ये जना अपि किं पुनः
स्वकीया इति भावः अस्याः मनेति भावः प्रियः सुभगोऽपि महिलान्तरवत्प्रभो-
ऽपि अन्यतः अन्यस्यां महिलायां दृष्टिं न निक्षिपतीति वदन्ति इयता अनेन
विश्वं जगत् दुःस्थितं दुःखेनावस्थितं मन्यामहे केवलमहं प्रियवाङ्मयेन सुखमनु-
भवामि नापरा इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) शठेति । हे शठ ! घूर्त ! अन्यस्याः नायिकायाः काञ्चीरणितं
रत्ननाभनिम् आकर्ण्य आश्लिष्यन् आश्लिष्यन्नेव मत्सखीमिति शेषः सहसा प्रशि-
थिलः विश्रथः भुजग्रन्थिः यस्य दाहकः यत् अपरः मत्सखा आश्लिष्यन्समये

एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥७५ [घ]

सर्वेषामुक्तषोडशभेदानाम् । अथ प्रसङ्गादेतेषां सहा-
यमाह ।

दूरानुवर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ७६

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्त-
रोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिदूनः पीठमर्दनामा सहायो
भवति । यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः । अथ शृङ्गार-
सहायाः (ङ) ।

शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविद्रूपकाद्याः स्युः ।

भक्तानर्मसु निपुणाःकुपितबधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ७७

अन्यनायिकाया रश्मिनारश्मितशब्देन तां प्रति मनसः प्रवृत्तेराभिप्रेतमङ्गं यत्
कृतवानसि इत्यर्थः तदेतत् तव अप्रियकरणमित्यर्थः क्व कृत आचक्षे कथयामि ?
कुत्रापि तत्कथनस्थानं न लभे इति भावः । छतमधुमयेन तव बहुवचोरूपेण
विवेच आघूर्णन्ती मे नखी किमपि न गच्छति न चवधारयति किं कार्यं कर्त्तव्यं
किमर्त्तव्यमिति न निश्चिनीतीति भावः । कस्याश्चित् नायिकाप्रेरिताया दूत्या
जायकं प्रत्युक्तिरियम् । शिखरिणीवृत्तं, रत्नेन्द्रेन्द्रिका यमनसभसा गः शिख-
रिणीति तत्प्रज्ञप्तात् ।

(घ) एषामिति । एषां नायकानां षोडशभेदानाम् उत्तममध्यमाधमत्वेन
हेतुना त्रैविध्यात् त्रिरूपत्वात् चत्वारिंशत् तथा अष्टौ च अष्टचत्वारिंशदित्यर्थः
नायकभेदा उक्ताः कथिताः ।

(ङ) दूरेति । तस्य नायकस्य दूरानुवर्तिनि अतिविस्तारिणि इत्यर्थः प्रास-
ङ्गिके प्रसङ्गक्रमेण उल्लापिते इतिवृत्ते किञ्चित् तद्गुणहीनः प्रायेण नायकवत्
गुणवान् इत्यर्थः पीठमर्दाख्यः पीठमर्दो नाम सहायः स्यात् ।

आदिशब्दान्मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः । तत्र
विटः (च) ।

सम्भोगहीनसम्पद

विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।

वेशोपचारकुशलो

वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥ ७८ ॥ [छ]

चेटः प्रसिद्ध एव ।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विटूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ७९ [ज]

स्वकर्म भोजनादि । अर्थचिन्तनसहायमाह ।

मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्नावपादयः ८० [झ]

(च) शङ्कारखेति । मन्त्राः अनुरक्ताः नर्मसु परिहासादिषु । सहाः
निर्दोषाः ।

(छ) सम्भोगेति । सम्भोगेन सम्पक् भोगेन सुखाद्युपभोगेन हीनाः
नष्टाः सम्पदः यस्य तादृशः । धूर्तः चतुरः, कलैकदेशज्ञः यत्किञ्चित्कानिपुणः ।
वेशेषु वेशाननाशयेषु यः उपचारः व्यवहारः तत्र कुशलः दक्षः, वाग्मी सुवक्ता,
मधुरः मनोरञ्जनकृत्, गोष्ठ्यां सभायां बहुमतः बहुजनप्रियः, विटः तदास्याः,
शङ्कारसहायः भवेदिति शेषः ।

(ज) कुसुमेति । कुसुमवसन्तादिनामा, कर्मणा वपुषा शरीरेण वेशेन
परिच्छेदेन भाषाद्यैः वचनाद्यैः हास्यकरः लोकाणां हास्यकृत्, कलहे रतिः
अनुरागो यस्य तादृशः, स्वकर्म निजं कर्म भोजनं ज्ञानातीति तन्माभूतः,
शङ्कारसहायः, विटूषकः स्यात् ।

(झ) मन्त्रीति । अर्थचिन्तायां कार्यचिन्तनव्यापारे मन्त्री सहायः स्यात् ।
अर्थाः कार्याणि तन्नावपादयः तत्रः स्मराङ्गकर्मण्यन्, आह्लासः परराङ्गकर्म,
आदिपदेन दुष्टनिग्रहश्चित्प्रतिपालनादयो यज्जाले ।

यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे “मन्त्री स्वधोभयञ्चापि सखा
तस्यार्थचिन्तने” इति केनचिन्नक्षणं कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचि-
न्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षितव्यं न तु सहायकथनप्रकरणे
नायकस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः” इत्युक्तेऽपि नाय-
कस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदपि उक्तं “मन्त्रिणा ललितः
शेषा मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः” इति तदपि स्वलक्षणकथनेनैव
धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् (ज) ।
न च अर्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पा-
दकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् । अथान्तःपुरसहायाः ।
तद्वदवरोधे ।

वामनषण्डकिरातमुच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः
मदमूर्खताभिमानौ दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ॥
सोऽयमनूढाभाता[ट]राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः

आद्यशब्दात् मूकादयः । तत्र षण्डवामनकिरातकुब्जादयो
यथा रत्नावल्याम् ।

“नष्टं वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम्

अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशन्ति त्रासादयं वामनः ।

(ज) मन्त्रिणेति । ललितः धीरललितः मन्त्रिणा आयत्तसिद्धिरिति
शेषः । शेषाः धीरोदात्तादयः मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः मन्त्रिषु स्त्रेषु च आयत्ता
सिद्धिर्द्वेषां तथाभूताः मन्त्रिसिद्धिताः कार्ये पश्यन्तीति भावः । मतार्थं कृतार्थं
पुनस्तस्य कथनं व्यर्थमिति भावः ।

(ट) स इति । अनूढाद्याः अविवाहितायाः रक्षितायाः उपपन्ना
इत्यर्थः माता सौदरः ।

(ठ) नष्टमिति । मनुष्यगणनाभावात् मनुष्येषु अगण्यत्वादित्यर्थः त्रपाम्
अज्याम् अपास्य त्यक्त्वा त्रासादिति सर्वत्र योज्यं वर्षवरेः क्लीबैः नष्टं पलायितम्

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुजा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः” ॥ (४)
शकारो सृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं
ज्ञातव्याः । अथ दण्डसहायाः ।

दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाःसामन्तसैनिकाद्याश्च

दुष्टनिग्रहो दण्डः स्पष्टम् (४) । अथ धर्मसहायाः ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मेऽऽ

ब्रह्मविदो वेदविदः आत्मविदो वा (४) । तत्र ।

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः

॥ ८४ ॥

आद्यशब्दात् मन्त्रिपुरोहितादयः ।

मध्यौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ८५ [ख]

अयं वाननः खर्वाकृतिः पुरुषः कञ्चुकिनः कञ्चुकस्य वारणस्य अन्तः अभ्यन्तरं
विशति, पर्यन्ताश्रयिभिः नगरप्रान्तवर्त्तिभिः किरातैः व्याधैः नाम्नः किरं पर्यन्तम्
अतन्तीति खनामव्युत्पत्तिरित्यर्थः सदृशम् उचितं कृतं पर्यन्ताश्रयणं कृतमित्यर्थः ।
कुजाः आत्मेक्षणाशङ्किनः आत्मनः ईर्ष्यया दर्शनम् आशङ्कन्ते इति तथोक्ताः
सन्तः नीचतयैव नतभावेनैव शनकैः मन्दं मन्दं यान्ति यच्छन्ति । मन्दुराशा
वानरनिर्ममे वर्णनमिदम् । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(४) दृष्टेऽस्ति । दृष्टेषु दुष्टनिग्रहस्यापारेषु सुहृदः कुमाराः पुत्राः षाट-
विकाः वनचारिणः सामन्ताः अधीनवृषाः सैनिकाद्याः सहायाः भवन्तीति शेषः ।

(४) ऋत्विगिति । धर्मे धर्मकार्ये ऋत्विजः पुरोहितविशेषः पुरोधसः
पुरोहिताः ब्रह्मविदः ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनः तथा तापसाः एते सर्वे सहायाः स्युः
भवेयुः ।

(५) उत्तमा इति । पीठमर्दाद्याः खर्वाक्ताः उत्तमाः श्रेष्ठाः सहाया इति
शेषः आद्यशब्देन विदूषकौ मध्यौ सहायौ तथा शकारचेटाद्याः अधमाः सहायाः
परिकीर्तिताः कथिताः ।

आद्यशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकादयः । अथ प्रसङ्गाद्
दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

निसृष्टार्थी मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ८६ [त]

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् । तत्र ।

उभयोर्भावमुन्नोय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ८७ [थ]

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ८८ [द]

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।

ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ८९ [ध]

(त) दूतं निर्वक्ति अथेति निसृष्टार्थ इति । कार्यप्रेष्यः कार्येषु प्रेष्यः
निर्गोप्यः दूतः । स त्रिधा निसृष्टार्थः, मितार्थः तथा सन्देशहारकः । दूत्यश्च
त्रयाविधाः निसृष्टा, मितार्था तथा सन्देशहारिकेत्यर्थः ।

(थ) निसृष्टार्थमाह उभयोरिति । उभयोः भावम् आश्रयम् । उन्नोय
उदमान् स्वरम् उत्तरं सिद्धात् वदति कार्यं च सुश्लिष्टं सुसङ्गतं कुरुते स
निसृष्टार्थः स्मृतः कथितः ।

(द) मितार्थेति । मितं परिमितम् अर्थं भाषते इति मितार्थभाषी
अथ च कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः । यावद्भाषितं प्रमुखा यावत् कथितं
सन्देशं हरतीति सन्देशहारकः ।

(ध) सत्त्वगुणान् गुणानां सात्त्विका इति । शोभा इति अष्टम् ।

तत्र ।

शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

नौचे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ६० [न]

तत्रानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महीपतेः

इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशते-

अभवन्नास्य विमानना क्वचित्” ॥ (प)

एवमन्यत्रापि । अथ विलासः ।

धीरा दृष्टिर्गतिश्चिवा विलासे सस्मितं वचः ६१ [फ]

यथा ।

“दृष्टिस्तृणीकृतजमन्त्रयसत्त्वसारा

धीरोहता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

(न) श्रीमामाह शूरतेति । शूरता शौर्यं, दक्षता चित्रकारिता, सत्यं स्वयमाचक्षं, महोत्साहः कार्येषु उत्तमातिशयः, अनुरागिता अनुजीविप्रियता, नौचे क्षुब्धे दुर्वले इत्यर्थः घृणा दया, अधिके बलीयसि स्पृहां जिगीषा, एते गुणाः यतः यस्मात् भवन्ति तां श्रीमां विदुः ।

(प) अनुरागितायामुदाहरति अहमिति । अजराजगुणवर्णनमिदम् । प्रकृतिषु प्रजासु सर्वो जगः अहमेव महीपतेः अजस्य मतः सम्मत इति अचिन्तयत् । अजस्य तु समदर्शितायामाह उदधेरिति । उदधेः समुद्रस्य निम्नगाशतेषु नदीसमूहेषु इव अस्य अजस्य क्वचित् क्वापि जने इत्यर्थः विमानना न अभवत् । सुन्दरीवत्, अनुजीर्यदि सौ जगौ गुणैः समरा लौ यदि सुन्दरी तदेति तल्लक्षणात् ।

(फ) धीरेति । विलासे सति दृष्टिर्धीरा, गतिः चिन्ता मनोज्ञा, वचः वचनं सञ्चितम् ईषदास्यसहितं भवति ।

कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानः

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एषः” ॥ (व)

सङ्क्षोभेष्वप्यनुद्गे गो माधुर्यं परिकीर्तितम् ६२ [भ]

ऊह्यमुदाहरणम् (म) ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ६३ [य]

यथा ।

“आहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः” ॥ (र)

(व) विद्यासमुदाहरति दृष्टिरिति । कुशस्य संग्रामभूमौ उद्धतागमनं दृष्ट्वा रामस्य सविस्मयवचनमिदम् । दृष्टिः कुशस्येति शेषः दृष्टौकृतः दृष्टवत् गुच्छौकृतः जगन्नयस्य द्विजगतामित्यर्थः सत्त्वस्य प्राणिनः सारः बल यथा तादृशो तथा धीरीदृता धीरा उद्धता च मतिः धरित्रीं पृथ्वीं नमयतीव । अयं कुशः कौमारकेऽपि गिरिवत् पर्वत इव गुरुतां दधानः अतएव धीरो रसः किम् ? उत अथवा एषः दर्पः एतं आगच्छति ? वसन्ततिलकं वृत्तं, ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभया जगौ न इति लक्षणात् ।

(भ) माधुर्यमाह संचोभेषु इति । संचोभेषु सत्यक् आभातुकूलव्यापारेषु अपि अनुद्गेः सर्वग्राहित्वं माधुर्यं परिकीर्तितं कथितम् ।

(म) उदाहरति—

निपीय कटु कर्णपदव्या खेदमपि न मनागपि रानः ।

शूलपाणिरिव धीरमुदयं कालकूटपटल किल पूर्वं ॥

अस्वार्थः । कर्णपदव्याः शूलपथस्य कटु कर्कशं वच इति शेषः पूर्वं पूर्वं शिन् काले शूलपाणिः शिवः उयं तीक्ष्णं धीरं भयङ्कर कालकूटपटलामक निपीय श्रुत्वा अन्यत्र पीत्वा मनागपि अल्पमपि खेदं न अवाप न प्राप ।

(य) गाम्भीर्यमाह भीति । भीर्मयं, शोकः स्वजनघनविषीगलं दुःखं, क्रोधः कोपः, हर्षः आनन्दः इत्यादिभिर्हेतुभिरपि निर्विकारता अविकृतत्वं गाम्भीर्यम् ।

(र) उदाहरति । मया आहृतस्येति । अभिषेकाय आहृतस्य वनाय

व्यवसायादचलनं धैर्यं विधु महत्यपि ॥८४॥

यथा ।

“श्रुतामरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्ररुद्धग्रानपरो बभूव ।

आत्मेस्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति”(व)

अधिचेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणालयेऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥ [श]

वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ८५ष

एषामपि उदाहरणानि ऊह्यानि ।

अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति ।

वनगमनाय विष्टपस्य आश्रितस्य च तस्य रामस्य स्त्रियोऽपि आकारविभक्तः
आकारविकारः न ललितः न दृष्टः । अत्र राज्यविभोगेऽपि अविकृतत्वं बोध्यम् ।

(ख) धैर्यं निर्वृत्ति व्यवसायादिति । पश्यति विघ्नेऽपि व्यवसायात् उद्यो-
गात् आरम्भकर्मण इत्यर्थः अचलनम् अपराङ्मुखित्वेत्यर्थः धैर्यम् ।

(व) उदाहरति श्रुतेति । अस्मिन् क्षणे वसन्ताविर्भावसमये हरः शत्रुः
श्रुता अप्सरसां गीतिर्येन तादृशः अप्सरसां गीतिमाकर्णयन्नपीत्यर्थः प्रसङ्गानपरः
समाधिनिष्ठः बभूव । हि यतः विघ्नाः अन्तरायाः आत्मेस्वराणां जितेन्द्रियाणां
समाधिभेदे योगभङ्गने न हि प्रभवः सुरुषाः भवन्ति । उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्योरुप-
जातिवृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ न इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति,
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति च लक्षणात् ।

(श) तेजो निर्वृत्ति अधीति । प्राणालयेऽपि जीवनव्यपगनेऽपि परेण
अन्वेन प्रयुक्तस्य कृतस्य अधिचेपापमानादेः तिरस्कारस्य अन्यविधस्य अपकारस्य
चेत्यर्थः यत् असहनं तत् तेजः समुदाहृतं कथितम् ।

(ष) ललितमौदार्यञ्चाह वाग्विशेषः । वाग्वेशयोः वाचि वेशे च नधुरता
मनोहरता शृङ्गारचेष्टितञ्च ललितम् । सप्रियभाषणं दानं शत्रुमित्रयोः समता
समदर्शितञ्च औदार्यम् ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥८६॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्व्यागादिभिर्यथासम्भवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा । तत्र स्वस्त्री ।

विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ८७

यथा ।

“लज्जापञ्चतपसाहणाद् परभर्तृनिष्पिवासाद् ।

अविनयदुर्मेहाद् धन्यां घरे कलत्ताम्” ॥ (४)

सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ८८

तत्र ।

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रती वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ८९

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम् ।

(स) विनयेति । विनयः शिष्टाचारः आर्जवमकापञ्चम् इत्येवमादिभिर्युक्ता गृहकर्मपरा गार्हस्थ्यविधानरता पतिव्रता पत्यनुरागिणी स्त्रीया भवति ।

(४) उदाहरति लज्जेति । लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परभर्तृनिष्पिवासानि । अविनयदुर्मेधानि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥ इति संस्कृतम् । धन्यानां मुख्यवतां जनानां गृहे कलत्राणि स्त्रियः लज्जायां पर्याप्तानि प्रसाधनानि अलङ्काराः येषां तादृशानि, परभर्तृषु परपुरुषेषु इत्यर्थः निष्पिवासानि दृष्टारहितानि, तथा अविनये अशिष्टव्यवहारे दुर्मेधानि मेघारहितानि, अप्रवृत्तानीति भावः ।

(च) मुग्धां निर्वक्ति प्रथमेति । प्रथमम् अवतीर्णः सङ्गृतः यौवनस्य मदनस्य च विकारो यस्याः तथोक्ता, रती सुरतव्यापारे वामा प्रतिकृष्टा, माने भर्तारं प्रति कोपे संदुः, तथा समधिकलज्जावती अतिशयलज्जावती इत्यर्थः मुग्धा कथिता ।

“मध्यस्थ प्रथिमानमेति जघनं वक्षीजयोर्मन्दतां
दूरं यात्युदरश्च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।
कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणाद्
अङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः” ॥ (क)
प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये ।
“दत्ते सालसमन्यरं भुवि पदं निर्य्याति नान्तःपुरात्
नोहामं हसति क्षणात् कलयते क्लीयन्त्रणां कामपि ।
किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमलवसृष्टं मनाग् भाषते
सम्भ्रमङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुल्लासयन्तीं सखीम्” ॥ (ख)

(क) कर्मणीदाहरति मध्यस्थेति । कन्दर्पं कामं नूतनमनोराज्याभिषिक्तं
दृष्ट्वा क्षणात् क्षणमात्रेणैव सुभ्रुवः कामिन्याः अङ्गानि परस्परम् अन्योऽन्वं निर्लु-
ण्ठनं विदधते इव । तथाहि, जघनं मध्यस्थ मध्यदेशस्य प्रथिमानं पृथुत्वं
विशालत्वम् एति प्राप्नोति, मध्यदेशे या विशालता आसीत् सा जघनेन लुण्ठिता,
जघनस्य या क्षीणतासीत् सा मध्यदेशेनेति भावः । वक्षीजयोः स्तनयोर्मन्दता
क्षीणता दूरम् अत्यंशं उदरं याति प्राप्नोति, उदरे या स्थूलतासीत् सा स्तनाभ्यां
लुण्ठिता, स्तनयोश्च या क्षीणतासीत् सा उदरेष्वेति भावः । तथा रोमलतिका
रोमावली नेत्रयोः अार्जवं सारल्यं धावति प्राप्नोति, नेत्रयोः या सरलतासीत्
सा रोमावल्या लुण्ठिता, सरला लोमावली जाता इति भावः, रोमावल्या सा
कुटिलतासीत् सा इदानीं नेत्राभ्यामिति भावः । राज्ञः प्रथमाभिषेकसमये
सानन्दाः प्रजाः परस्परं लुठन्तीति प्रसिद्धिः । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) दत्ते इति । सालसमन्यरं यथा तथा भुवि पदं दत्ते निक्षिपति,
अन्तःपुरात् न निर्य्याति निर्गच्छति, उहामम् उत्कटं यथा तथा न हसति,
क्षणात् क्षणं क्षणमात्रेणैव कामपि अनिर्वचनीयां क्लीयन्त्रणां लज्जानजितां वेदनां
कलयति व्यनक्ति, किञ्चित् दृष्ट्वा अल्पमित्यर्थः भावेन गभीरः दुरवगाहः यः
वक्रिमलवः कौटिल्यभावलेपः तेन सृष्टं यथा तथा मनाक् अल्पं भाषते
कथयति, तथा प्रियस्य पत्युः कथाम् उल्लासयन्तीम् उदघोषयन्तीं सखीं
सम्भ्रमङ्गम् उदीक्षते निरोक्षते । कर्तृपदं प्रभावतीत्यङ्गीकृतम् । आर्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

रतौ वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
श्रव्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोदा प्रिया” ॥ (ग)

माने सदुर्यथा ।

“सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरशुभिः” ॥ (घ)
समधिकलज्जावती यथा । “दत्ते सालसमन्यरमित्यत्र श्लोके” ।
अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लब्धाया रतिवामताया
विच्छित्तिविशेषवत्तया (ङ) पुनः कथनम् ।

(ग) दृष्टेति । नवोदा अभिनवविवाहिता प्रिया दृष्टा निरीक्षिता सती
मवेति शेषः अधः दृष्टिं ददाति अधोमुखी भवतीत्यर्थः, आभाषिता आलपने
कृतप्रयत्नेति भावः आलापं न कुरुते उत्तरं न ददातीत्यर्थः, श्रव्यायां परिवृत्य
तिष्ठति, बलात् बलमाश्रित्य, यवर्धे पञ्चमी । आलिङ्गिता आश्लिष्टा सती
वेपते कम्पते, सखीषु वासभवनात् निर्यान्तीषु निर्गच्छन्तीषु सतीषु निर्गन्तुमेव
ईहते चेष्टते । अतः सम्प्रति वामतयैव प्रतिकूलतयैव मम प्रीतये आनन्दाय
जाता । आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) सेति । सा बाला पत्युः प्रथमापराधसमये, सख्या अयं सख्यः स
आसौ उपदेशश्चेति तं विना सखीशिक्षामन्तरेणेत्यर्थः सविभ्रमाङ्गवलनया सह
वक्रोक्तिसंसूचनं नो जानाति । केवलं स्वच्छैः निर्मलैः अक्षयैः निर्मलयैः
कपोलयीमूर्खात् गलितैः लुठल्लः लोलः श्ललाः अलकासूर्यकुन्तलाः येषु तादृशैः
अशुभिः वाय्वैः पर्यस्ते पूर्णे नेत्रोत्पले यस्यालपामृता सती केवलमेव रोदिति ।
आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) विच्छित्तिविशेषवत्तया वैचित्र्यविशेषवशेनेत्यर्थः ।

अथ मध्या ।

मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥१००॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं सृगाच्या

चातुर्यसुदृढमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः” ॥ (च)

प्ररूढस्मरा ययाऽत्रैव उदाहरणे । प्ररूढयौवना यथा
मम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं

वक्षोजी करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणौ सुधास्यर्द्धिनी

श्लेरेन्दौवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा” ॥ (छ)

(च) मध्यां क्रमेण उदाहरति कान्ते इति । उदाहृतः उत्कटः बभौभवः
कामो यस्याः तथाभूतया सृगाच्या इतेषु सुरतक्रीडासु कान्ते पत्नौ तथा तेन
प्रकारेण कथमपि चातुर्यं प्रथितं प्रकटीकृतं यथा अनेकवारं तत्कूजितानि
तानि सुरतकूजितानि अनुवदद्भिः गृहकपोतशतैः यस्याः शिष्यायितं शिष्यवत्
आचरितं गृहकपोताः पुनः पुनः सुरतकूजनानि श्रुत्वा तथैव पुनः पुनः शिष्यवत्
आयचयन्ति स्मिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(छ) नेत्रे इति । तस्याः कामिन्याः नेत्रे नयने खञ्जनगञ्जने खञ्जनपत्रि-
तिरस्कारकारिणी, पाणिद्वयं भुजयुगलं सरसिजप्रत्यर्थि पङ्कजसद्वन्मिलयः,
वक्षोजी सनी करिकुम्भयोर्विभ्रमकरीं सान्तिजननीं वा विद्यासकारिणीम्
अत्युन्नतिं गच्छतः प्राप्नुतः, कान्तिः काञ्चनचम्पकस्य प्रतिनिधिः, वाणौ वक्षनं
सुधास्यर्द्धिनी अमृतजयिनीत्यर्थः, कटाक्षच्छटा श्लेरे यत् इन्दौवरदाम नीलोत्-
पलमाल्यं तत्कोदरं वपुः शरीरं यस्यास्तादृशी । आर्द्रलविक्रीडितं वृत्तम् ।

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा ।

स्मरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥ १०१

स्मरान्वा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विश्वचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नौवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः ! श्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥ (ज)

गाढतारुण्या यथा ।

“अत्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे
वक्रम्बुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।
मध्योऽधिकं तनुरननगुरुर्नितम्बो
मन्दा गतिः किमपि चाङ्गुतयौवनायाः” ॥ (झ)

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगुरुपङ्काङ्गुमलिनः

(ज) धन्येति । या त्वं प्रियसङ्गमेऽपि रतान्तरेषु सुरतव्यापारमध्येषु विश्वचाटुकशतानि कथयसि सा त्वं धन्या पुण्यवती असि । हे सख्यः ! प्रियेण करे नौवीं वसनयसि प्रति प्रणिहिते सति तु श्रपामि श्रपयं करोमि, यदि किञ्चिदपि स्मरामि । न किमपि तात्कालिकचाट्यादिकं धृतमिति भावः । वसन्ततिशब्दं वृत्तम् ।

(झ) अत्युन्नतस्तनमिति । अङ्गुतयौवनायाः कामिन्याः सरः वचःस्थलम् अत्युन्नतौ स्तनौ यत्र तादृशं, नयने नेत्रे सुदीर्घे अतिविशाले मुखौ वक्त्रे कुटिले, वचनं ततोऽपि सुवीऽपि अतितरां वक्रमित्यर्थः, मध्यः मध्यदेशः अधिकं तनुः स्त्रीषः, नितम्बः अनूनगुदः अतिविशालः किमपि गतिः मन्दा गतिः । वसन्ततिशब्दं वृत्तम् ।

क्वचिचूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।

बलौभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥ (ज)

भावोक्तता यथा ।

“मधुरवचनैः सम्भूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः

अलसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।

असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकिताः

त्रिभुवनजये सा पद्मेधोः करोति सहायताम्” ॥ (ट)

लक्ष्मव्रीडा यथा । “धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव” ।

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् ! कुरु

प्राणेश ! वृटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।

इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना

सृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मीहनम्” ॥ (ठ)

(ज) क्वचिदिति । प्रच्छदपटः अथान्तरणवसनमित्यर्थः क्वचित् तान्मूलाक्तं तान्मूलरागरङ्गितं, क्वचित् अगुरुपङ्केन मालिनः कृष्णः, क्वचित् चूर्णोद्गारी, क्वचित् अपि च सालक्तकपदः अलक्तकपदचिह्नितः सन् बलौभङ्गाभोगैः तथा अलकेभ्यः चूर्णकुन्तलेभ्यः पतितैः शीर्णकुसुमैः पर्युषितपुष्पैः स्त्रियाः सर्वावस्थं सर्वप्रकारं रतं कथयति प्रकटयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ट) मधुरवचनैरिति । सा कान्ता पद्मेधोः कामस्य त्रिभुवनजये मधुरवचनैः मिष्टभाषितैः सम्भूभङ्गैः भूभङ्गिभिः कृता अङ्गुल्या तर्जना येषु तैः अलसवलितैः मृदुमन्दव्यापारितैः महोत्सवबन्धुभिः परमप्रीतिकरैः अङ्गन्यासैः शरीरसञ्चालनैः तथा स्फारस्फारैः अयाचतैः अपाङ्गविलोकिताः सहायतां साहाय्यम् आनुकूल्यं करोति । हरिणीवृत्तं, न समरसला गः षड्वेदैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ।

(ठ) स्वामिन्निति । सम्पूर्णचन्द्रानना पूर्णचन्द्रमुखी कापि रमणी सुरतावसानसमये, हे स्वामिन् ! अलकं चूर्णकुन्तलं भङ्गुरय भङ्गुरं कुरु, हे विलासिन् ! भालं ललाटं सतिलकं तिलकालङ्कृतं कुरु, हे प्राणेश ! पयोधरतटे

मध्याप्रगल्भाभेदान्तराख्याह ।

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे १०२

ते मध्याप्रगल्भा ।

तत्र ।

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दृष्टेदृष्टा ।

धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः १०३ [ड]

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः

व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” ॥ (क)

व्रजितं छिन्नं हारं पुनर्योजय, इति उक्ता तेन खामिना तथैव उक्तप्रकारे-
णैवार्थः सृष्टा तत्तत्कार्यकरणेनेति भावः जातपुलका सञ्जातरोमाद्या सती पुनः
सोपहनं प्राप्ता पुनः कान्तेन सङ्गं सुरतव्यापारे प्रवृत्तवतीति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ड) प्रियमिति । सोत्प्रासवक्रोक्त्या-उत्प्रासः मनाक्स्मितम्, उत्प्रासः
समनाक्स्मितमित्यमरः । तेन सह वर्तमाना या वक्रा भङ्गियुक्ता उक्तिः
तथा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(क) तदिति । त्वं मम प्रिया इति अवितथं सत्यम् अवादीः उक्त-
वानस्ति, यत् यस्मात् प्रियजनेन अन्यक्वामिनीजनेन परिभुक्तं परिहितं दुकूलं
वसनं दधानः धारयन् सन् मम अधिवसतिम् आलयम् आगाः एतद्दुकूलपरि-
धानेन विलक्षणा शोभा जातां तद्दर्शनेन मङ्गती मे प्रीतिरिति अहो अवितथ-
वादित्वमिति भावः । हि तथाहि कामिनां मण्डनश्रीः अलङ्कारशोभा वल्लभा-
लोकनेन प्रियजनदर्शनेन सफलत्वं व्रजति प्राप्नोति । साखिनीवृत्तं, ननमय-
वयुतेयं साखिनीभोगिलीकैरिति तल्लक्षणात् । एकां सम्भुज्य तत्परिहितवसु-
वृद्धिप्रायं मङ्गलत्वं खामितं प्रति कक्षाशिव् सोत्प्रासवक्रोक्तिरियम् ।

मध्यैव धीराधीरा यथा ।

बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रुषं, रोषान्नया किं कृतं ?
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ? कस्याग्रतो रुद्यते ?
नन्वेतन्मम, का तवास्मि ? दयिता—नास्मीत्यतो रुद्यते” ॥ (ण)

इयमेवाधीरा यथा ।

“साहं मनोरथशतैस्तव धूर्त्त ! कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या ।
अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशः
तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥ (त)

(ण) बाले इति । नायकनायिकयोरुक्तिप्रत्युक्ती । हे बाले ! इति नायकोक्तिः । नाथ ! स्मामिन् ! इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । हे मानिनि ! रुषं कोपं विमुञ्च त्यज इति नायकोक्तिः । रोषात् कोपात् कोपनाशित्य इत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी । मया किं कृतम् अनुष्ठितं न किमपि ते अहितं कृतमिति भावः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । अस्मासु खेदः कृत इति शेषः इति नायकोक्तिः । भवान् मे मद्यं न अपराध्यति सर्वे अपराधा मयि वर्त्तन्ते इति शेषः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । तत् तदा गद्गदेन अहंस्फुटेन वचसा किं कथं रोदिषि ? इति नायकोक्तिः । कस्य अग्रतः समक्षं रुद्यते ? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । ननु भो ! एतत् रोदनं मम अग्रत इति शेषः इति नायकोक्तिः । अस्मि अहं तव का ? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । दयिता प्रिया मम त्वमिति शेषः इति नायकोक्तिः । नास्मि न प्रिया भवामीति अतः रुद्यते मयेति शेषः नायिकायाः प्रत्युक्तिः । आदू'खविकीर्णितं वृत्तम् ।

(त) साहंसिति । परनायिकारतं पतिम् आगत्य कृतापराधतया चरण-
पातितमालोक्य कस्याश्चिदुक्तिः । हे धूर्त्त ! सैव कृत्रिमेष कपटेन न तु अनुराग-
निवन्धनेनेति भावः, हावेन विहासविशेषेण रम्या मनोहारिणी कान्ता मनो-
रथशतैः साहं तव मनसि स्थिता इह जगति अस्माकं कश्चित् अवकाशः स्थानं
नास्ति तस्मात् चरणपातविडम्बनाभिः पादपतनरूपैरकल्याणैः कृतम् अर्थं न हि,
पादपतनं कार्यमित्यर्थः । वसन्ततिखकं वृत्तम् ।

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ।

उदासी सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वह्निः १०४ [य]

तत्र प्रिये । यथा ।

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्यङ्गमाद् दूरतः

ताम्बूलानयनच्छलेन रमसाऽऽश्लेषोऽपि संविधितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥ (द)

धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् १०५ [ध]

अमुं नायकम् ।

यथा मम ।

“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।

किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नस्तरक्षतेस्तस्याः” ॥ (न)

(य) प्रगल्भेति । प्रगल्भा प्रौढा कृष्णा तिरीहिता कोपस्य आकृतिः यस्याः तादृशी सुती वह्निः आदरान् दर्शयन्ती तत्र प्रिये सुरते उदासी उदासीना भवति ।

(द) उदाहरति एकवेति । चतुरया कयाचित् कामिन्या कान्तं विदेशाटागतमिति शेषः प्रति उपचारतः बाह्यपरिष्वेद्या इत्यर्थः कोपः कृतार्थीकृतः सफलकृतः । तथाहि. दूरतः दूरात् प्रत्यङ्गमात् एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसनसंस्थितिः आसनेन उपवेशनेन संस्थितिः सङ्घावस्थानं परिहृता परित्यक्ता, ताम्बूलस्य आनयनमेव क्लृप्तं व्याजः तेन रमसाऽश्लेषः वेगालिङ्गनं वा सङ्घर्षमालिङ्गनं, रमसो वेगङ्घर्षयोरित्यमरः । संविधितः सम्यक् परिहृत इत्यर्थः, तथा अन्तिके समीपे परिजनं व्यापारयन्त्या प्रेरयन्त्या सत्या आलापोऽपि न मिश्रितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) धीरेति । सोल्लुण्ठभाषितैः प्रियवत् भाषितमप्रियम् उल्लुण्ठः तेन सङ्घितैः भाषितैः वचनैः ।

(न) अनलङ्कृत इति । हे सुन्दर ! यतः अनलङ्कृतः अशीमितोऽपि त्वं

तर्जयेत्ताडयेदन्या

॥ १०६ ॥

अन्या अधीरा । यथा “शोषं वीक्ष्य सुखम्” इत्यत्रैव ।
अत्र च सर्वत्र रूपेत्यनुवर्तते ।

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥ १०७ ॥ [प]

ता अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः ।

यथा ।

“दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पञ्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोल्लसन्मानसाम्
अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति” ॥ (फ)

मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।

मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥

जी मम मनः प्रसभं सहसा हरसि, सम्प्रति तस्याः नायिकायाः नखरचतैः
अलङ्कृतः शीभितः त्वं किं पुनः ?

(प) कनिष्ठेति । नायकप्रणयं प्रति कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् अल्पमहत्त्व-
रूपादित्यर्थः ।

(फ) दृष्ट्वेति । धूर्त्तः पतिः एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसनसंस्थिते
आसनीयविष्टे प्रियतमे दृष्ट्वा पश्चात् पृष्ठतः उपेत्य आगत्य आदरात् एकस्याः
प्रियायाः नयने पिधाय आच्छाद्य विहितं कृतं क्रीडानुबन्ध एव कृतं व्याजः
येन तादृशः, ईषत् अल्पं विक्रिता कन्धरा येन तथोक्ताः, तथा सपुलकः सज्जात-
लोमाश्चः सन् प्रेम्णा प्रणयेन ललसत् विकसत् मानसं यस्यात्मानम्, अन्तर्हासेन
आन्तरिकेण विकासेन लसन्ती कपोलफलकौ यस्यास्तादृशीम्, अपरां कामिनीं
चुम्बति । आर्द्रलविस्मृतिं वक्ष्ये ।

परकौया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा १०८ [बं

तत् ।

यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितवपा १०९ [भ]

यथा ।

“स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः

श्वश्रुरिङ्कितदैवतं नयनयोरौहालिहो यातरः ।

तददूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते

वैदग्धीमधुर ! प्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयमत्र श्मः” ॥ (म)

अत्र हि मम परिणैताऽन्नाच्छादनादिदाहृतया स्वाभ्येव
न तु वल्लभः । त्वन्तु वैदग्धीमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च मम

(ब) कन्यका अजातोदाहा, कन्या तजातोपयमा इत्यमरः ।

(भ) परोढामाह तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये यात्रादिनिरता यात्रा उत्स-
खः इत्यादिषु निरता आसक्ता कुलटा व्यभिचारिणी, गलिता गता वपा लज्जा
वस्त्राक्षयामृता, अन्योढा परोढा कथ्यते इति शेषः ।

(म) उदाहरति स्वामीति । निःश्वसितेऽपि निःश्वासपरित्यागेऽपि स्वामी
असूयति असूयां करोति, इयं परपुरुषाप्राप्त्या निःश्वसितौति कुड्गर इति भावः ।
सपत्नीजनः मनोजिघ्रः मनसि किं मया क्रियते इति पथ्येवेच्छते इति भावः ।
श्वश्रूः इङ्कितस्य दृढतस्य भावस्य, इङ्कितं दृढतौ भाव इत्यमरः । दैवतम्
अधिष्ठात्री देवीत्यर्थः । यातरः आह्वयशरदेवराणां पत्राः नयनयोः नेत्रयोः
दृष्ट्वा चेष्टा कटाक्षविवेपादिकमित्यर्थः तां लिङ्गतीति तथोक्ताः नेत्रेङ्कितानां
कोडुर इत्यर्थः । हे वैदग्धीमधुर ! वैदग्ध्या चातुर्येण मधुरः मनोहरः तत्-
सम्बुद्धौ । हे प्रबन्धरसिक ! प्रबन्धः सुरतव्यापारः तत्र रसिकः निपुणः तत्-
सम्बुद्धौ । तत् तस्मात् उक्तात् अन्तराद्यादित्यर्थः दूरात् अयम् अञ्जलिः रचितः
इति शेषः, अधुना ते तव दृग्भङ्गिभावेन कटाक्षपातेनेत्यर्थः किम् ? अत्र
अतृप्त्यातिविषये इत्यर्थः अयं श्मः व्यर्थः विफलः, न अहमिदानीं तव मनोरथ-
पूरयितुं शक्नोमि तत् क्षमस्वेति भावः । आदूर्णविक्रीडितं वृत्तम् ।

वल्लभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते ।

कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥११०॥

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वम् । यथा मालती-
माधवादौ मालत्यादिः ।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ।

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् वह्निः ॥

काममङ्गीकृतमपि परिचीणधनं नरम् ।

मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥ [य]

तस्कराः पण्डुका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥

एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥१११॥

पण्डुको वातरोगपण्डादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते तं
छन्नकामाः । तत्र रागहीना यथा नटकमेलकादौ मदन-
मञ्जर्यादिः । रक्ता यथा सृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।
पुनश्च ।

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

(य) साधारणीं प्रसूतिं धीरेति । कलासु नृत्यगौतादिषु प्रगल्भा
प्रवीणा । वित्तमात्रं केवलं धनं न तु गुणादिकमिति भावः । रागम् अनु-
रागम् । निष्क्रामयेत् गृह्यात् वञ्चिकारयेत् ।

स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽभिसारिका ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ११२

तत्र ।

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ११३

यथा “अस्माकं सखि ! वाससौ” इत्यादि ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरौर्ध्वाकषायिता ११४

यथा “तदवितथमवादीरित्यादि” ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ११५

क्रमाद् यथा ।

“न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां

करुणां यथा च कुर्वते स मयि ।

निपुणं तथैनमवगम्य वदेः

अभिदूति काचिदिति सन्दिदिग्ने” ॥ (२)

“उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला

(२) न चेति । काचित् प्रमदा अभिदूति दूतौसमीपे यथा स मत्प्रिय इति शेषः मे मम लघुतां न च अवगच्छति बुध्यते, यथा च मयि करुणां दयां कुर्वते तथा अवगम्य एनं मत्प्रियं वदेः इति निपुणं यथा तथा सन्दिदिग्ने सन्दि-
ष्टम् । प्रमिताचरावृत्तं, प्रमिताचरा सजससैः कथितेति तल्लक्षणात् ।

यत्नेन प्रतिपादिता सुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।

आरब्धे रभसान्धया प्रियसखि ! क्रीडाभिसारीत्सवे,

चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः” ॥ (ल)

संलीना खेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥

विचित्रोज्ज्वलवेशा तु बलन्नूपरनिस्वना ।

प्रमोदस्मेरवदना स्याद् वैश्याऽभिसरेत् यदि ॥

मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्ठ्याऽभिसरेद् यदि ११६

तत्राद्ये “उत्क्षिप्तमित्यादि” * । अन्ययोरुच्चामुदाहरणम् । प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते (व) ।

(ल) उत्क्षिप्तमित्यादि । हे प्रियसखि ! इदं चरकङ्कणद्वयम् उत्क्षिप्तम् उत्क्षिप्त्य परिहितं, रणनं मा भूदिति सर्वत्र योज्यम् । सेखला रश्मिर्दृढं बद्धा, यत्नेन सुखरयीः रणतोः मञ्जीरयोः नूपुरयोः मूकता प्रतिपादिता, इत्थं सया रभसात् उल्लासात् क्रीडाभिसारीत्सवे आरब्धे सति चण्डालः अति-निष्ठुरत्वादिति भावः विधुः चन्द्रः तिमिरमेव अवगुण्ठनपटः तस्य क्षेपम् अप-सारणमित्यर्थः विधत्ते करोतीत्यर्थः, गूढमभिसर्तुकामाया मम सहसा चन्द्री-दयात् सर्वं वैफल्यं जातमिति भावः । आदूखविक्रीडितं वृत्तम् ।

* तत्र यथा प्रेष्ठ्याभिसारिका ।

“ताम्बूलाक्तं दशनमसक्तदं दर्शयन्तीह चेटी

घोटो क्रीषाविकृतविरुतं हेतुह्वीनं हसन्ती ।

स्थानस्थानस्खलितपदवित्यासमाभासमाना

धूनामग्रे वसति कुटिलं नर्तितोज्ज्वलितम्” ॥

आदृतपूर्वोऽप्येष पाठः प्रकृतानुपयोगित्वाद्दधः कृतः ॥

(व) संलीनेति । खेषु गात्रेषु संलीना अतिसङ्कुचितशरीरेत्यर्थः, मूकीकृतं निःशब्दीकृतं विभूषणं यथा तादृशी, अवगुण्ठनसंवीता कृतावगुण्ठना, कुलजा

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
 मालयञ्च स्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥
 एवं कृताभिसाराणां पुञ्चलीनां विनोदने ।
 स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥
 चाटुकारमपि [श] प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
 पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥११७॥

यथा मम तातपादानाम् ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः
 कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
 पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
 पाणिभ्यामवरुध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ॥ (ष)

प्रियः कृत्वापि संक्षेपं यस्या नायाति सन्निधिम् ।

कुलीनेत्यर्थः, बलद्वूपुरनिस्सना बलन् उद्धृष्टन् नूपुरयोः निस्सनी यस्याः सा, प्रसीदेन आनन्देन स्मरं विकसत् वदनं यस्यास्तादृशी, मदेन स्खलितः अन्यथाभूतः संलापो यस्याः सा, विभक्तेन विस्मासिन उत्फुल्ले लीचने यस्याः तथोक्ता, आविद्धा गतिः यस्य तादृशः सञ्चारः यस्याः स्खलङ्कतिरित्यर्थः, प्रेष्टा दूती ।

(श) चाटुकारं प्रियकरम् ।

(ष) नो इति । रोषात् पतिं निराकृत्य पश्चात्तापयुतायाः स्खञ्जनं प्रयुक्तिः । मूढया मन्दबुद्ध्या मया चाटुश्रवणं तीषामोदवचनं नो श्रुतं प्रिय-
 स्थिति शेषः, अन्तिके समीपे द्वारः प्रियेण मत्तोषणार्थं दत्त इति शेषः, दृशा चक्षुषा न च वीक्षितः दृष्टः, कान्तस्य प्रियहेतवे प्रियाचरणार्थं निजसखीनां वाचोऽपि अनुनयवचनाद्यपि दूरीकृताः न श्रुता इत्यर्थः । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे पादान्ते मम चरणतले विनिपत्य गच्छन् असौ मत्प्रियः अवरुध्य पाणिभ्यां कण्ठे कथं न नार्पितः न धृतः ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ११८ [स

यथा ।

“उत्तिष्ठ दूति ! यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः” ॥ (ह)

नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥ ११९ ॥

यथा ।

“तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छन्तु वालां

जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्” ॥ (च)

कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।

(स) प्रिय इति । विप्रलब्धा प्रतारिता । अन्तर्त्तु सर्वं स्पष्टम् ।

(ह) उत्तिष्ठेति । हे दूति ! उत्तिष्ठ, यामः गच्छामः गृहमिति शेषः, यामः प्रहरः, द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः । यातः गतः, तथापि न आयातः आगतः अतः परम् अनन्तरम् अपि या नारी जीवेत् तस्याः नार्याः जीवितनाथः प्राप्तेन च भवेत् स इति शेषः । नार्याङ्गत्वं, यस्याः प्रथमे पादे डादश्च मानास्तथा तृतीयेऽपि अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्येति लक्षणात् ।

(च) तामिति । मेघं प्रति यच्चस्य विद्योगिनः उत्तिष्ठियम् । परिमित-कथां मितभाषिणीं मे मम द्वितीयं जीवितं प्राप्नुतां मयि सहचरे दूरीभूते दूरवर्तिनि एकाम् एकाकिनीं चक्रवाकीमिव स्थितां तां मन्यन्तीं जानीयाः अवगच्छ । यदि किञ्चिदाकारवैलक्षण्यं दृश्यते तदपि नान्यथा शङ्कितव्यमित्याह, गुरुषु विरहमहत्युषु एषु दिवसेषु गच्छन्तु गाढोत्कण्ठाम् अत्युत्कण्ठावतीं वान्यामप्रौढां तां शिशिरमथितां हिमशोषिताम् अतएव अन्यरूपां विज्ञतावधवां विश्रीकामित्यर्थः पद्मिनीं वा कमलिनीमिव जातां मन्ये सम्भावयामि । मन्दा-क्लान्ताङ्गत्वं, मन्दाक्लान्ताम्बुधिरसुनरैर्मौ मनौ तौ गद्यम् इति लक्षणात् ।

सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा १२० [क

यथा राघवानन्दानां नाटके ।

“विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयेः

अलं गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेयं किमनया ।

नवामेकामेकावलिमयि ! मयि त्वं विरचयेः

न पथं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ” ॥ (ख)

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।

तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥१२१॥

यथा ।

“किं रुद्धः प्रियया कयाचिदथवा सख्या समोद्देजितः

किंवा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।

इत्यालोच्य मृगौदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राभ्युजं

दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं क्षिप्त्वा पुष्पस्रजः” ॥ (ग)

(क) कुरुते इति । यस्याः वासवेष्मनि शय्यागृहे सञ्चिते मण्डनं कुरुते वासगृहं सञ्चयित्वा स्वयं मण्डनादि करोति सा विदितः ज्ञातः प्रियसङ्गमः यथा तादृशी सती वासकसज्जा स्यात् ।

(ख) विदूरे इति । केयूरे करभूषणविशेषौ विदूरे दूरवर्तिनौ कुरु, करयुगे रत्नवलयेः अलं न कार्यमित्यर्थः, इयं ग्रीवाभरणलतिका गुर्वी अति-महती अनया किम् ? अयि सखि ! त्वं मयि नवाम् एकां केवलाम् एकावलीं विरचयेः विरचितां कुरु, अनङ्गोत्सवविधौ कामोत्सवव्यापारे बहुतरं नेपथ्यम् अवलङ्करणं न पथ्यं न हितकरम् । शिखरिणीकृतम् ।

(ग) किमिति । कयाचित् अपरया इत्यर्थः प्रियया किं रुद्धः, अथवा सम सख्या दूया उद्देजितः विरक्तोक्तः, किंवा कारणगौरवं प्रयोजनविशेषः अस्तीति शेषः, यत् येन अद्य वल्लभः प्रियः न आगतः ? इति आलोच्य मृगौदृशा करिणात्स्या करतले वक्त्रं वदनमेवाभ्युजं विन्यस्य दीर्घं यथा तथा निःश्वसितं

इति साष्टाविंशतिशत-

मुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं

शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥ १२२ ॥

इह च “परस्त्रियो कन्यकोढे सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्-
कण्ठिते पञ्चाद्विदूषकादिना सङ्गाभिसरन्त्यावभिसारिके कुतो-
ऽपि सङ्केतितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति त्रयवस्थैवा-
नयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्” इति कश्चित् ।

क्वचिदन्योन्यसाङ्ग्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते १२३ [च

यथा ।

“न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च यासकौ रहस्वाम् ।

विट ! विटपममुं ददस्व तस्यै

भवति यतः सदृशोद्धिराय योगः ॥ (ङ)

तव कितव ! किमाहितैर्हया नः चितिरुहपक्षवपुष्यकर्णधूरैः ।

चिरं बहुचयं रुदितश्च, पुष्पस्रजः कुसुमदामानि चिताः परित्यक्ताश्च । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) अन्वीत्यसाङ्ग्यं परस्परमेलनम् ।

(ङ) नेति । हे विट ! धूर्त ! वयम् अमुष्य विटपस्य दानयोग्याः
दानपात्राणि न खलु नैव, या असकौ कान्ता रहः विजने त्वां पिबति चूषती-
त्यर्थः, पाति रक्षति परिवरति चेत्यर्थः, तस्यै अमुं विटपं सपुष्पपक्ष्वां शाखां
ददस्व, यतः दानात् सदृशोद्धवयोद्धिराय योगः सम्भवेन्न भवति । पुष्प-
ताशावृत्तम्, अयुजि न युगरेक्तो यकारो युजि तु नगौ जरगाश्च पुष्पितायेति
तल्लक्षणात् ।

(च) सवेति । हे कितव ! धूर्त ! नः अस्माभं हया निरर्थकं आहितैः

ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ (च)

इति गदितवती रुषा जघान

स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या

सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च" ॥ (छ)

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा । एकमन्यत्रापि ऊह्यम् ।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥१२४॥

ता नायिकाः । अयासामलङ्काराः ।

यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्रजाः ।

लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विव्शोकः किलकिञ्चितम्

दत्तैः क्षितिदृढस्य वृक्षस्य पल्लवपुष्पाख्येव कर्णपूराः कर्णभूषणानि तैः किम् ? ननु भीः जनविदितैः जनानां विज्ञातैः भवद्व्यलीकैः तवाप्रियैः कर्णयुग्मं श्रोत्रयुगलं मनेति शेषः चिरपरिपूरितमेव अतः स्थानाभावात् कर्णपूरार्थपुष्प-पल्लवदानं निरर्थकमेवेति भावः । पुष्पितायावृत्तम् ।

(छ) इतीति । इयं गदितवती अन्या कामिनी रुषा कोपेन स्फुरितेन मनोरमाः पद्माख्येव केसराः किञ्चल्काः यस्य तादृशेन, श्रवणनियमितेन कर्ण-स्थितेन आकर्षणशक्तेन च असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं कान्तं जघान आहतवती इत्यस्थितनीलोत्पलेन कटाक्षेण च ताडयामासित्यर्थः । पुष्पितायावृत्तम् ।

मोहायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ।
 विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ॥
 हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।
 स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥ १२५ ॥

पूर्वं भावादयो दैर्घ्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति
 किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं (ज)
 पुष्णन्ति । तत्र भावः ।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया १२६ [भ
 जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो
 भावः ।

यथा ।

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते” ॥ (ज)

अथ हावः ।

भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः ।

भाव एवात्यसंलक्ष्यविकारो हाव १२७ [ट

(ज) शैवने इति । सत्त्वजाः सत्त्वगुणजाताः स्वभाविका इत्यर्थः । अस्त्र-
 हाराः शरीरशोभाजनका घर्मा इत्यर्थः । अङ्गजाः शरीरोत्पन्नाः । अयवजाः
 अप्रयाससिद्धाः नैसर्गिका इत्यर्थः । विच्छित्तिविशेषं वैचित्र्यातिशयम् ।

(भ) भावमाह निर्विकारात्मके अविकृते चित्ते, मनसि प्रथमविक्रिया
 विकारः भावः ।

(ज) उदाहरति यथैव स एवेति । शैवनाविर्भावात् मनसः अन्यथा-
 भाव इति भावः ।

यथा ।

“विद्वन्वती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरद्दालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन” ॥ (ठ)

अथ हेला ।

हेलात्यन्तसंमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ॥ १२८

स एव भाव एव । यथा ।

तद्द से भक्ति पउत्ता बहुए सव्वङ्गविभममा सअला ।

संसइअमुदभावा होइ चिरं जइ सहीणमि” ॥ (ड)

अथ शोभा ।

रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।

शोभा प्रोक्ता

॥ १२९ ॥ [ठ]

(ट) द्वावमाह भूनेत्रादौति । अल्पं संसृत्यः विकारी यस्य तादृशो भावः द्वाव उच्यते ।

(ठ) उदाहरति विद्वन्वतीति । शैलसुता पार्वती अपि स्फुरतः विकसतः बालकदम्बात् ईषट्टनानि तैः विकसिताभिनवकदम्बसदृशैरित्यर्थः अङ्गैः अवयवैः भावं रत्याख्यं विद्वन्वती व्यञ्जयन्ती पर्यस्तविलोचनेन विभान्तनेत्रेण अतएव चारुतरेण अतिमनोहरेण मुखेन साचीकृता ईषत् वक्राकृता सती तस्थौ । उपजातिवृत्तम् ।

(ड) हेलासुदाहरति तद्द इति । तथा तस्या भक्तिप्रवृत्ता बद्धाः सर्वाङ्ग-विभ्रमाः सकलाः । संश्रयितसुग्धभावा भवति चिरं यथा सखीनामपीति संकृतत् । अस्यार्थः । तस्याः बद्धाः नवीदायाः बालायाः भक्तिप्रवृत्ता सकलाः समयाः सर्वाङ्गेषु विभ्रमाः विखासाः प्रवृत्ताः सञ्जाताः, यथा सखीनां सहचरीणामपि किमन्वेषामित्यपिशब्दावः चिरं संश्रयितसुग्धभावा सन्दिग्ध-श्रेयवा भवति ।

(ढ) शोभामाह रूपेति । लाक्षित्यं सौन्दर्यं, लक्षितं त्रिषु सुन्दर-मित्यमरः ।

तत्र यौवनशोभा ।

“असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाह्यात् परं साय वयः प्रपेदे” ॥ (ख)

एवमन्वयापि ।

अथ कान्तिः ।

सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः ॥ १३० ॥ [त]

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णशोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि” ।

अथ दीप्तिः ।

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ १३१ ॥

अथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम् ।

“तारुण्यस्य विलासः समधिकलावस्यसम्पदो ह्रासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्” ॥ (घ)

अथ माधुर्यम् ।

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥ १३२ ॥

(ख) उदाहरति असम्भृतमिति । अथ शैशवादनन्तरं सा पार्वती अङ्गयष्टेः असम्भृतम् अनाकृतं मण्डनं भूषणम्, अनासवाख्यम् आसवाख्यारहितं विना सुरापानमित्यर्थः मदस्य मत्ततायाः करणं साधनं, कामस्य मन्दनस्य पुष्पव्यतिरिक्तं पुष्पभिन्नमस्त्रं, बाह्यात् परं वयः यौवनमित्यर्थः प्रपेदे प्राप । उप-
जातिवृत्तम् ।

(त) कान्तिमाह सैवेति । सैव शोभैव मन्मथेन कामेन आप्यायिता वर्द्धिता द्युतिः यस्याः तदाभूता कान्तिरुच्यते इति शेषः ।

(घ) दीप्तिमुदाहरति तारुण्येति । तारुण्यस्य यौवनस्य विलासः स्वरूपं समधिकं यत् लावण्यं तदेव सम्पदं तस्याः ह्रासः ह्रासं विकास इत्यर्थः धरणितलस्य पृथिव्याः आभरणम् अलङ्कारः, तथा युवान एव अनाः वेषां मनसः विषयस्य वशीकरणम् । आप्यावृत्तम् ।

यथा ।

“सरसिजमनुविह्वं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकतीनाम्” ॥ (८)

अथ प्रगल्भता ।

निःसाध्यसत्त्वं प्रागल्भ्यम् ॥ १३३ ॥ [ध]

यथा ।

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषैशुश्र्विताशुस्मनैरपि ।
दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासौकुर्वन्ति योषितः” ॥ (न)

अथ औदार्यम् ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३४ ॥ [प]

(८) माधुर्यमुदाहरति सरसिजमिति । शैवलेन अनुविह्वं सङ्गतमपि सरसिजं रम्यं मनीहरं, हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्म कलङ्कः मलिनमपि लक्ष्मीं श्रियं तनोति विस्तारयति, इयं तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तला वल्कलेन इव लक्ष्म्याऽपि अधिकमनोज्ञा अतिमनोहारिणी । हि तथाहि मधुराणाम् आकृतीनां किमिव मण्डनं भूषणं न भवति ? अपि तु सर्वमेव वस्तु इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

(ध) प्रागल्भ्यमाह निःसाध्यसत्त्वमिति । निःसाध्यसत्त्वं निर्भीकत्वम् असङ्कुचितत्वमिति यावत् प्रागल्भ्यं प्रौढत्वमित्यर्थः ।

(न) उदाहरति समाश्लिष्टा इति । योषितः काव्यैः समाश्लिष्टाः समाश्लिङ्गिताः कान्तेनेति सर्वत्र योज्यम् । समाश्लेषैः समाश्लिङ्गनैः चुम्बिताः चुम्बनैः दष्टाश्च दंशनैः कान्तं प्रियं दासौकुर्वन्ति अधीनौकुर्वन्ति इत्यर्थः । पद्यावक्रं वृत्तं, युजीवतुर्थतो येन पद्यावक्रं प्रकीर्तितम् ।

(प) औदार्यमाह औदार्यमिति । सर्वदा सर्वेभ्यन् काले विनयः नम्रता शिष्टाचार इति यावत् ।

“न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताच्या वहिः
सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्य्यशुषी लोचने” ॥ (फ)

अथ धैर्य्यम् ।

मुक्तात्मशाधना धैर्य्यं मनोवृत्तिरचञ्चला १३५[व]
यथा ।

“ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किंवा सृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जौवितम्” ॥ (भ)

(फ) उदाहरति नेति । सा कान्ता मे मम आगसि अपराधि स्फुटे
व्यक्तेऽपि परुषां कर्कशां गिरं वाचं न ब्रूते, भ्रूयुगं भङ्गुरं कुटिलं न वितनुते
न करोति, तथा श्रवणतः कर्णाभ्याम् उत्तंसम् अवतंसं कर्णभूषणमित्यर्थः क्षितौ
धरण्यां न क्षिपति, परं केवलं गर्भगृहे गृहान्तरे स्थिता इति शेषः वहिः
गवाक्षविवरेण व्यापारिते अन्तर्गृहे चाहिते अक्षिषी यथा तादृश्याः सख्याः
वक्त्रं वदनमभि अभिलस्य इत्यर्थः पर्य्यशुषी अशुष्ये लोचने प्रयच्छति पातयती-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(व) धैर्य्यमाह मुनेति । मुक्तात्मशाधना यस्यां तादृशी अच-
ञ्चला अचपला मनोवृत्तिः धैर्य्यम् ।

(भ) उदाहरति ज्वलतु इति । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं गगने अखण्डकलः
पूर्ण इत्यर्थः शशी ज्वलतु अग्निवत् किरणान् विस्तारयतु इत्यर्थः, मदनः कामः
दहतु भक्षीकरोतु, सृत्योः परेण किंवा विधास्यति करिष्यति सृत्युपयन्तविधानमेव
तस्य चरमसीनेति भावः, मम तु दयितः पतिः तातश्च श्लाघ्यः प्रशंसनीय अभि-
मत इत्यर्थः अत्यत्र माननीय इत्यर्थः, केचित्तु मम तु तातः पिता दयितः प्रियः
श्लाघ्यश्चेत्यर्थ इति पत्यर्थे विहाय व्याचक्रुः । जननी माता अमलान्वया विद्युद्-
बन्धौया, कुलं स्वामिकुलमित्यर्थः अमलिनं कण्टक रहितम्, अयं जनः अहमित्यर्थः

अथ लीला ।

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥ १३६ ॥

यथा ।

“मृणालव्यालवलया वेषीवन्धकपर्दिनौ ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती अगत् ॥ (म)

अथ विलासः ।

यानस्यानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना १३७ [य]

यथा ।

“अत्रान्तरे किमपि वाग्भिभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताङ्गाः ।

तदभूरिसात्त्विकविकारमपास्तघैर्ध्वम्

आचार्य्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत्” ॥ (१)

न तु एव न स्थिरः जीवितञ्च न स्थिरमिति शेषः, अतः अस्थिरस्य देहस्य जीवनस्य च कृते घटमाद्यभूतकुलानि न कलङ्कविध्यामीति भावः । हरिणीवृत्तं, न समरमला गाः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ।

(म) लीलामुदाहरति मृणालेति । पार्वती मृणालमेव व्यालः पन्नगः घलघं यक्षाः तादृशी, वेषीवन्धः केशपाश एव कपर्दः जटानूटः तच्छालिनी, अतएव लीलया हरस्य शम्भोः अनुकारिणी सती अगत् पातु रक्षतु ।

(य) विलासमाह वानेति । इष्टस्य प्रियस्य सन्दर्शनादिना यानं गमनं स्थानं स्थितिः आसनम् उपवेशनं तत्प्रभृत्यानां तथा मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषस्तु वैचित्र्यं विलासः स्यात् ।

(१) उदाहरति अनेति । मालत्वाः भावं दृष्टवती माधवस्य सख्युः सखीवतीपि तदर्थं निदम् । अत्र अस्मिन् अन्तरे अवसरे भावताङ्गाः दीर्घाः

अथ विच्छातः ।

स्ताकाऽप्याकल्परचना

विच्छित्तिः कान्तिप्रोषकत् ॥ १३८ ॥ [ल]

यथा ।

“स्वच्छाभः सपनविधौ तमङ्गमोष्ठः

ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनुविविक्तमस्त्रितयान्

आकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥ (व)

अथ विव्वोकः ।

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः १३९ [श]

नेत्राद्याः साल्लयाः किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थः वाचां विभवं सामर्थ्यम् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं वैचित्र्यं यस्य तथोक्तम् अवचनीयवैचित्र्यामित्यर्थः, सल्लसिताः प्रकटिताः बिम्बनाः विलासविशेषाः यत्र तादृशं, भूरयः वङ्गवः सात्त्विकानां सत्त्वस्त्रेडादीनां विकाराः यस्मिन् तथाभूतम्, अपास्तं निरस्तं धैर्यं यस्मात् तत् धैर्यविध्वंसक-मित्यर्थः, विजयि विजयशीलं साम्राज्यं मदनसम्बन्धि आचार्यकम् आचार्यकर्म शिक्षाकार्यमित्यर्थः आविरासीत् प्रकटौ बभूव । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ल) विच्छित्तिमाह लोकेति । अल्पापि कान्तिप्रोषकत् कान्तिप्रोषिणी आकल्परचना अलङ्काररचना विच्छित्तिः ।

(व) उदाहरति स्वच्छेति । विलासिनीनां कामिनीनाम् अङ्गं स्वच्छे बिम्बे अभसि सपनेन विधौतं विशेषतः आलितम्, ओष्ठः ताम्बूलानां द्युत्या रागेण विशदः निर्मलः तथा वासः वसनन्तु प्रतनु सृज्जं, तथा विविक्तं पूर्णं निर्मलमिति यावत् इतीयान् एवं प्राय इत्यर्थः आकल्पः भूषणम् अस्तु भवतु नाधिकमिति भावः । यदि कुसुमेषुणा कामेन शून्यः न रक्षितः आकल्प इति भावः यत् किञ्चिदाभरणमस्तु खिन्तु तत् मदनव्यस्रकं भवितुमर्हतीति भावः । प्रहर्षणीवृत्तं, चराशाभिर्मलकरणाः प्रहर्षणीयमिति तल्लक्षणात् ।

(श) विव्वोकमाह विव्वोक इति । अतिगर्वेण अलङ्कारातिशयेन इष्टे प्रियेऽपि वस्तुनि विषये अनादरः अथर्वः विव्वोकः ।

यथा ।

“यासां सत्यपि सदगुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतोऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः
तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते” ॥

अथ किलकिञ्चितम् ।

स्मितशुष्करुदित-

हसितवासक्रोधश्चमादौनाम् ।

साङ्ख्यं किलकिञ्चित-

मभीष्टतमसङ्गमादिजाड्यर्षात् ॥ १४० ॥ [स]

यथा ।

“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं

भर्त्सनाञ्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरते करभोरुः

हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि” ॥ (ह)

(ष) उदाहरति यासानिति । सदगुणानुसरणे सत्यपि यासां नारीणां परा केवला दोषानुवृत्तिः दोषग्रहणम् । याः वरं प्राणान् अर्पयन्ति त्यजन्ति, प्रिये पत्यौ सम्पूर्णदृष्टिं न पुनः अर्पयन्तीति शेषः । अत्यन्ताभिमते अतिप्रियेऽपि वस्तुनि विषये यासां निषेधात्मकः विधिः न न इति व्याहार इत्यर्थः त्रैलोक्यस्य विलक्षण प्रकृतिर्यासां तथाविधाः ताः वामाः प्रतिकूलवर्त्तिन्यः नाथ्यः ते तव प्रसीदन्तु प्रसन्ना भवन्तु । आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) किलकिञ्चितमाह कितेति । अभीष्टतमस्य प्रियतमस्य सङ्गमादि-
जात् इर्षात् आनन्दात् कितस्य सदुद्भासस्य शुष्करुदितस्य अनशुरोदनस्य हसितस्य
त्रासस्य भयस्य क्रोधस्य मानस्य शमस्य आयासस्य एवमन्यस्य साङ्ख्यं सम्मेलनं
किलकिञ्चितम् ।

(ह) उदाहरति पाणिरोधमिति । करभोरुः कान्ता सुखेऽपि अवि-
रोधिता अविनष्टा बाञ्छा यत्र तत् यथा तथा कामिनः कान्तस्य पाणिरीधं

अथ मोहायितम् ।

तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।

मोहायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् १३१ च
यथा ।

“सुभग ! त्वत्कारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा ।

उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्यङ्गानि साङ्गना” ॥ (क)

अथ कुट्टमितम् ।

केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् १४२ [ख]
यथा ।

“पल्लवोपमितिसाम्यसपत्नं दष्टवत्यधरविम्बमभौष्टे ।

पर्यङ्गुलि सरुजिव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण” ॥ (ग)

स्वगात्रे अदिक्षितस्य पाणेः रीधः अयरीधः तं, नधुरं स्मितं मृदुहसितं गभै
यासां तथाविधाः भर्त्सनाश्च, तथा हारि मनोहरं शुक्लरदितश्च करोति । स्वाग-
तावृत्तं, स्वागता रनभगैर्गुरुणा चेति तल्लक्षणात् ।

(क) मोहायितमाह तदिति । तस्य वल्लभस्य भावः भावितः चिन्तितः
येन तादृशे चित्ते मनसि सति वल्लभस्य प्रियस्य कथादिषु कर्णकण्डूयनादिकं
मोहायितमिति प्राहुः ।

(क) उदाहरति सुभगेति । हे सुभग ! सा अङ्गना कामिनी तव
कथायाः आरम्भे सति कर्णकण्डूतिलालसा कर्णकण्डूयनपरा तथा उज्जृम्भं वदन-
मेव अम्भोजं पश्यं यस्याः तथाभूता सती अङ्गानि भिनत्ति स्वाङ्गभङ्गं करोतीत्यर्थः ।

(ख) कुट्टमितमाह केशेति । केशस्तनाधरादीनां ग्रहे ग्रहणे हर्षे आनन्दे-
ऽपि प्रियस्पर्शादिति भावः सम्भ्रमात् यत् शिरःकरविधूननं शीघ्रहस्तकम्पनं तत्
कुट्टमितं प्राहुः ।

(ग) उदाहरति पल्लवेति । अभौष्टे प्रिये पल्लवेन या उपमितिः उपमानं
तेन साम्यं सादृश्यं तस्य सपत्नं तत् अधरविम्बं दष्टवति सति तरुण्याः कामिन्याः

अथ विभ्रमः ।

त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।

अस्थानेभूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः १४३(घ)

“श्रुत्वाऽऽयान्तं वह्निः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः” ॥ (ङ)

अथ ललितम् ।

सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् १४४[च

यथा ।

“गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्चितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम” ॥

तारलोहम् अतिचञ्चलं सुखरमित्यर्थः; वलयं यस्य तादृशेन करेण हस्तेन सरुजिव
सपीडनेनैव पर्यङ्गुलि परिकूजितम् । अचरदंशनोद्यते प्रिये वलयालङ्कितेन पाणिना
निषेधादिति भावः ।

(घ) विभ्रममाह त्वरयेति । दयितस्य प्रियस्य आगमनादिषु हर्षरागादेः
आनन्दानुरागादेः हेतोः त्वरया अस्थाने अयोग्यस्थाने भूषणादीनां न्यासः परि-
धानमित्यर्थः विभ्रमः मतः ।

(ङ) उदाहरति श्रुतेति । वह्निः वाह्यदेशे कान्तमायान्तं दृष्ट्वा असमाप्त-
विभूषया अशेषितालङ्करणया कयाचित् भाले ललाटे अञ्जनं, दृशोः चक्षुषोः
लाक्षा अलक्तकरागः, कपोले गण्डे तिलकः कृतश्च ।

(च) ललितमाह सुकुमारतयेति । सुकुमारतया सुकोमलतया अङ्गानां
विन्यासः विशेषेण न्यासः विज्ञेयः ललितं भवेत् ।

(छ) उदाहरति गुर्विति । अथ अनन्तरं सेति पदमध्याहार्यम् । गुरु-
तरः गम्भीरः कलः मधुरास्फुटः नूपुरस्य अनुनादः अनुध्वनिः यस्मिन् तत् यथा
तथा सलितं मनोहरं यथा तथा नर्चितं निःक्षिप्तं वामं दक्षिणेतरे पदपद्मं
चरणकमलं यथा तादृशी, तथा इतरत् अन्यत् दक्षिणमित्यर्थः पदम् अनतिलोलं
जातिचपलं यथा तथा आदधाना अर्पयन्ती सती मन्मथमन्यरं मदनजडं यथा
तथा जयाम् ।

अथ मदः ।

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः १४५[ज]

यथा ।

“मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्त्रहस्तलिखिता मम मञ्जरौति ।
अन्याऽपि किं न खलु भाजनमौदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ (भ)

अथ विकृतम् ।

वक्तव्यकालेऽप्यवचो ब्रीडया विकृतं मतम् १४६[ज]

यथा ।

“दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित् ।
पर्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥ (ट)

(ज) मदमाह मद इति । सौभाग्ययौवनादिना यः अवलेपः गर्वः सज्जः विकारः मदः ।

(भ) उदाहरति मेति । कामपि सौभाग्यगर्ववर्ती प्रति कस्याचिदुक्तिः । कान्तस्य प्रियस्य स्त्रहस्तेन लिखिता मञ्जरौ रचनाविशेष इत्यर्थः, मम कपोलतले चकास्ति राजते इति कृत्वा गर्वे मा उदह न गर्वं कुरु इत्यर्थः चेत् यदि वैरी विपक्षः वेपथुः कस्यः कान्तस्पर्शजनितः सत्त्विकभावविशेष इत्यर्थः अन्तरायः विघ्नः न भवति तदा अन्या अपरापि नारी दृष्टशीनां प्रियस्त्रहस्तलिखितमञ्जरी-दीनां भाजनं पात्रं न खलु नैव भवति किम् ? वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

(छ) विकृतमाह वक्तव्येति । वक्तव्यकाले वचनावसरेऽपि ब्रीडया वक्तव्य-अवचः अकथनं विकृतं मतम् ।

(ट) उदाहरति दूरागतेनेति । दूरागतेन मया कुशलं पृष्टा सा किञ्चित् न उवाच, तु किन्तु तस्याः पर्यश्रुणी अश्रुपूर्णे नयने सर्वं कथयाम्बभूवतुः । आश्चर्यवचम् ।

अथ तपनम् ।

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम् ॥१४७[ठ]

यथा मम ।

“आसान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः चामां भुजावङ्गरीम् ।
किञ्च प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि” ॥ (ड)

अथ मौग्ध्यम् ।

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वल्गुभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः १४८[ठ]

यथा ।

“के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

(ठ) तपनमाह तपनमिति । प्रियविच्छेदे कान्तविरहे सति स्मरा-
वेशोत्थचेष्टितं स्मरस्य कामस्य यः आवेशः तेन उत्पन्नं उत्पन्नं चेष्टितं व्यापारः
तपनम् ।

(ड) उदाहरति आसानिति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् । हे
प्राणसमान ! सा तव कान्ता इति अध्याहार्यै, आसान् निःआसान् मुञ्चति
लज्जति, भूतले घरण्यां विलुठति, तव मार्गं पथानम् आलोकते अवलोकयति,
दीर्घं रोदिति, अत इतः इतस्तत इत्यर्थः चामां विरङ्गवीणानित्यर्थः भुजावङ्गरीं
बाहुलतिकां विक्षिपति, किञ्च स्वप्नेऽपि ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती सती निद्रां
वाञ्छति, पुनः किन्तु दग्धो विधिः तां निद्रामपि न प्रयच्छति न ददाति ।
आद्रुणविक्रीडितं वचम् ।

(ठ) मौग्ध्यमाह अज्ञानादिवेति । प्रतीतस्य प्रसिद्धस्य वा ज्ञातस्यापि
वस्तुनः अज्ञानादिव वल्गुभस्य प्रियस्य पुरः अगतः या पृच्छा जिज्ञासा तत् तत्त्व-
वेदिभिः मौग्ध्यं प्रोक्तम् ।

नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम् ॥ (ण)

अथ विक्षेपः ।

भूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम् ।

रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके १४६

यथा ।

“धम्मिल्लमद्वैमुक्तं कलयति तिलकं तथा शकलम् ।

किञ्चिद्वदति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥ (घ)

अथ कुतूहलम् ।

रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम् १५० [६

यथा ।

“प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान” ॥ (ध)

(ण) उदाहरति के इति । हे नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं मुक्ताफलं येषां फलं ते दुनाः के ? क्व वा ग्रामे सन्ति ? केन वा प्ररोपिताः ?

(त) विक्षेपमाह भूषाणामिति । दयितस्य प्रियस्य अन्तिके समीपे भूषाणान् अलङ्कृतीनाम् अर्द्धरचना, वृथा निरर्थकं विष्वक् समन्तात् अवेक्षणम् अवलोकनम् ईदृशत् मन्दं मन्दं रहस्यस्य गोपनीयस्य आख्यानं कथनस्य विक्षेपः ।

(घ) उदाहरति धम्मिल्लमिति । तन्वी क्लृप्तो धम्मिल्लं बद्धकेशं, धम्मिलाः संयताः कक्षा इत्यमरः । अर्द्धमुक्तं शकलं खण्डं तिलकं कलयति करोति, किञ्चित् रहस्यं वदति, तथा विष्वक् सर्वतः चकितं यथा यथा अवलोकते ।

(६) कुतूहलमाह रम्येति । रम्यं मनीषं वस्तु तस्य समालोके सम्यक् दर्शनं लोलता सटण्णता औत्सुक्यमिति यावत् कुतूहलं स्यात् ।

(ध) उदाहरति प्रसाधिकेति । काचित् पुरमुन्दरी प्रसाधिकया अलङ्कारिण्या लम्बितं सङ्गीतम् अग्रपादं द्रवरागमिव आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टा व्यक्ता लीलागतिः विलासमन्दगमनं यथा लाट्शी सती आगवाचात् अलक्तकाङ्क्षां अपदवीं पदपङ्क्तिम् आततान विस्मारयामास । उपजातिवचम् ।

अथ हसितम् ।

हसितन्तु वृथाहासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥१५१॥ [न]

यथा ।

“अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां स्माराज्यमधितिष्ठति” ॥ (प)

अथ चकितम् ।

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥१५२॥ [फ]

यथा ।

“व्रस्यन्ती चलशफरीविघटितोरुः

वामोरुरतिशयमवाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोः

खीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः” ॥ (व)

(न) हसितमाह हसितमिति । यौवनोद्भेदसम्भवः यौवनप्रकाशजः
वृथा निरर्थकः हासः हसितम् ।

(प) उदाहरति अकस्मादिति । इयं तन्वङ्गी कशाङ्गी अकस्मात् विना
हेतुमित्यर्थः यत् पुनः जहास हसितवती नूनं मत्वे इत्यर्थः, प्रसूनबाणः पुष्पशरः
कामः अस्यां कशाङ्गां स्माराज्यं स्वर्गराज्यवत् अधितिष्ठति ।

(फ) चकितमाह कुत इति । दयितस्य प्रियस्य अग्रे कुतोऽपि अत्यादिपि
कारणादित्यर्थः भयसंभ्रमः भयेन व्ययता चकितम् ।

(व) उदाहरति व्रस्यन्तीति । खलाभिश्चपलाभिः शफरीभिः प्रोष्ठीभिः,
प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोरित्यमरः । विघटितौ करु यस्याः सा अतएव व्रस्यन्ती
व्रासं गच्छन्ती वामोरुः विभ्रमस्य विव्वासस्य भ्रमणविशेषस्य वा अतिशयम् अवाप
प्राप्तवती, अहो आश्चर्यं, तरुण्यः युवत्यः हेतोः कारणात् विनापि खीलाभिः
प्रसभं सहसा क्षुभ्यन्ति खीभं गच्छन्ति, कारणे सति विद्यमाने किमु वक्तव्यमिति
शेषः । प्रहर्षणीयम् ।

अथ केलिः ।

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥ १५३ [भ]

यथा ।

“व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैः

अपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी” ॥ (म)

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेद्भितानि ।

दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम् ।

बहुधा पृच्छमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।

सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ।

अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी १५४ [य]

(भ) केलिमाह विहारे इति । विहारे विहारकाले कान्तेन सह क्रीडितं केलिः उच्यते ।

(म) उदाहरति व्यपोहितुमिति । काचित् उन्नतपीवरस्तनी कान्ता उन्मनाः उत्सुकचित्ता सती मुखानिलैः वदनमरुद्भिः लोचनतः स्तब्धपुष्पः पुष्पजं रजः कुतश्चित् संलभ्यमिति भावः व्यपोहितुम् अपनेतुम् अपारयन्तं प्रियं कालं पयोधरेण स्तनेन उरसि वक्षसि जघान आहतवती ।

(य) दृष्टेति । बाला कन्या वा मुग्धा प्रिये अनुरागिणी सती दृष्ट्वा प्रियेण अवलोकिता व्रीडां लज्जां दर्शयति सम्मुखं प्रियस्येति शेषः, न पश्यति नावलोकते, प्रच्छन्नं निवृत्तस्थितं वा भ्रमन्तं तं प्रियं तिर्य्यक् पश्यति । बहुधा पुनः पृच्छमानापि प्रियेति शेषः, अधोमुखी सती सगद्गदस्वरं मन्दं मन्दं

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेज्जितानि ।

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।

विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्घ्यता ॥

कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।

बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥

आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।

विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहु मानं करोति च ॥

सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।

सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥

स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।

आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥

प्रियं प्रायेण भाषते वदति, तथा सावधाना अवहिता अन्यैः प्रवर्तितां प्रस्तुतां तस्य प्रियस्य कथां वार्ताम् अन्यत्र दत्ताक्षौ अपितनयना सती शश्वत् सततं शृणोति ।

(२) चिरायेति । प्रियस्य सविधे समीपे स्थानम् अवस्थानं बहु मन्यते, अनलङ्घ्यता अभूषिता सती अस्य प्रियस्य विलोचनपथं दृष्टिपथं न गच्छति । कापि कानिना कुन्तलानां केशानां संव्यानस्य परिधानवस्त्रस्य च संयमः बन्धनं स एव व्यपदेशः कुल तस्मात् तन्माश्रित्येत्यर्थः, यवय्वे पञ्चमी । बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं स्फुटं दर्शयेत् । वागाद्यैः मिष्टवचनप्रयोगादिभिः प्रियस्य परिचारकान् ध्यान् आच्छादयति वशीकरोति । अस्य प्रियस्य मित्रेषु सुहृदसु बहुमानं करोति च । सखीमध्ये गुणान् प्रियस्येति शेषः ब्रूते, स्वधनं निजं धनं प्रददाति च प्रियायेति शेषः । सुप्ते निद्रिते प्रिये इति शेषः स्वपिति, अस्य स्वामिनः दुःखे दुःखं सुखे सुखं धत्ते अनुभवति । प्रिये दूरतः दूरात् पश्यति सति शश्वत् निरन्तरम् अस्य दृष्टिपथे स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः । सम्मुखे,

यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियसंधोलुखी ॥
न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजेन केनचित् ॥
दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते ।
नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे सलिना कृशा ॥
मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥
विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी चाधिगच्छति ।

प्रियस्त्विति शेषः परिजनं स्मरविक्रियं सकामावेशम् आभाषते कथयति । यत्-
किञ्चित् अतिसामान्यमित्यर्थः अपि अहासकारणमपीत्यर्थः संवीक्ष्य इहा मुधा
निरर्थकं हसितं कुरुते हसतीत्यर्थः । कर्णकण्डूयनं तद्वत् तथा कवरीमोक्ष-
संयमौ केशमीक्षवन्ने करोति । जृम्भते अङ्गं स्फोटयति, बालकम् आश्लिष्य
आलिङ्ग्य चुम्बति, तथा वयस्यायाः सख्याः भाले ललाटे तिलकक्रियाम् आरभेत्,
अङ्गुष्ठाग्रेण वज्रपादाङ्गुल्यग्रेण लिखति, सकटाक्षं निरीक्षते अवलोकयति,
स्वाधरं निजमधरं दशति, अधोलुखी सती प्रियं ब्रूते च । यत्र नायकः प्रियः
दृश्यते तं देशं स्थानं न मुञ्चति, न त्यजति, केनचित् कार्यव्याजेन कर्मच्छलेन
अस्य कान्तस्य गृहम् आगच्छति, कान्तेन दत्तं किमपि वस्तु अङ्गे धृत्वा बहु
मन्यते, तस्य प्रियस्य योगे सङ्गवासे नित्यं सततं हृष्यति आनन्दमनुभवति,

भाषते सूत्रतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ।
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ॥
 मध्यव्रीडानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ।
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा व्युर्वारयोषितः १५५ [र]

दिक्षात्रं (ल) यथा मम ।

“अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयतीव हन्त दृष्टापि ।

सरसनखक्षतमखिलमाविष्कुरुते भुजामूलम् ॥ (व)

यथा ।

लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
 दूतीसम्प्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते १५६ [श]

विद्योमे प्रियस्येति शेषः सखिना कृपा च भवतीत्यर्थः । तच्छीलं तस्य कान्तस्य
 चरित्रं प्रियस्य बहु मन्यते । अल्पसूत्र्यानि प्राध्वयते याचते, सुप्ता सती न
 परिवर्तते प्रियं विसृज्योक्त्यै पार्श्वपरिवर्तनं न करोतीत्यर्थः । अल्पसंमुखीना
 संमुखवर्तिनी सती सार्वजनिकान् विकारान् सम्मुखेदादीन् अधिगच्छति च
 प्राप्नोति अनुभवतीत्यर्थः । अनुरक्ता अनुरागवती सती स्निग्धं सूत्रतं सख्यसमुद्रं
 भाषते । एतेषु मध्ये नवस्त्रियाः नवोद्गायाः चेष्टितानि कार्याणि, अधिका
 लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति, मध्यायाः नायिकायाश्चेष्टितानीति शेषः, मध्या
 व्रीडा लज्जा यासु तादृशानि अल्पलज्जानीत्यर्थः, अन्यस्त्रियाः परकीयाया
 इत्यर्थः, प्रगल्भायाः प्रौढायाः तथा वारयोषितः साधारण्या इत्यर्थः चेष्टितानि,
 संसमाना त्रपा लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति ।

(ल) दिक्षात्रं किञ्चित् ।

(व) अन्तिकेति । हन्त हर्षे इयं कामिनी दृष्टापि भवति शेषः अन्तिक-
 गतं समीपवर्तिनमपि माम् अवलोकयतीव, तथा सरसेन आर्द्रेण नखक्षतेन
 अखिलं भुजामूलं बाहुमूलम् आविष्कुरुते प्रकटयति दर्शयति चेति यावत् ।

(श) लेख्येति । लेख्यस्य मणयव्यञ्जनपत्रस्य प्रस्थापनैः प्रेषणैः, स्निग्धैः

दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रव्रजिता कारूः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा
॥ १५७ ॥ [ष]

कारू रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री ।
आदिशब्दात् तास्त्रूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः । तत्र सखी
यथा—

“खासान् मुञ्चतीत्यादि” । स्वयं दूती यथा मम ।
“पन्थिअ ! पिआसिअो विअ लक्खीअसि जासि ता किमसत्तो ।
ए मणं वि वारअो इधअत्थि घरे घणरसं पिअंताणं” ॥ (स)
एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ।

दूतीगुणानाह ।

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।

सखेहैः वीक्षितैः अवलोकितैः, सदुभाषितैः तथा दूतीसन्धीषणैः नार्व्याः कामिन्याः
भावस्य प्रेम्णः अभिव्यक्तिः प्रकटनम् इत्येते । ”

(ष) दूत्य इति । सखी सहचरी, नटी नर्तकी, दासी किङ्करी, धात्रेयी
धात्रीकन्या, प्रतिवेशिनी प्रतिवेशवासिनी, बाला अप्रौढा कन्या, प्रव्रजिता सन्ध्या-
सिनी, अन्यत् स्पष्टम् एताः दूत्यः भवन्तीति शेषः ।

(स) पन्थिअ इति । पाथ्य ! पिपासित इव लल्यसे यासि तत् किम-
न्यत्र । न मनागपि वारक इच्छसि घनरसं पिबताम् ॥ इति संस्कृतम् ।
हे पाथ्य ! पथिक ! पिपासितः दृष्टार्त इव लल्यसे दृश्यसे, तत् तस्मात्
किं कथम् अन्यत्र यासि गच्छसि, इह अस्मिन् स्थाने घनरसं मेघप्रयः जल-
मित्यर्थः शृङ्गाररसमिति ध्वनिः पिबतां जनानां मनाक् अल्पमपि न वारकः
निषेद्धा अस्ति ।

(इ) कलेति । कलाः नृत्यगीतादिकाः, कौशलं दक्षता, उत्साहः

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥

एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः १५८ [ह]

एता दूत्यः । अथ प्रतिनायकः ।

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः १५९ [च]

यथा रामस्य रावणः । अथोद्धीपनविभावाः ।

ते च ।

उद्धीपनविभावास्ते रसमुद्धीपयन्ति ये ॥ १६० [क]

आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥ १६१ ॥

चेष्टाद्या इत्यादिशब्दाद्रूपभूषणादयः । कालादीत्यादि-
शब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरभङ्गारादयः । तत्र
चन्द्रो यथा मम ।

“करमुदयमहौधरस्तनाग्रै

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

स्थेयान् यत्रः, भक्तिः प्रभावतुरागः, चित्तज्ञता मनोविज्ञानं, स्मृतिः कर्तव्यार्थ-
कारणं, माधुर्यं मनोहरत्वं, नर्मविज्ञानं परिहासाभिज्ञता, तथा वाग्मिता
मधुरभाषितमित्यर्थः एते तस्य दूतस्य दूत्याश्च गुणाः ।

(च) धीरोद्धत इति । धीरोद्धतः मायापर इति पूर्वोक्तः पापकारी
पापाश्रयः व्यसनी स्रगयाद्यष्टादशदीपाविष्टः । यदुक्तं, स्रगयाक्षी दिवास्वप्नः
परीवादः स्त्रियो मदः । तैर्यत्रिकं वृषाद्या च कामजी दशको मयः ।
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयायंदूषणम् । वान्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि
गणोऽष्टकः । कामजेषु प्रसक्तोऽपि व्यसनेषु महौपतिः । विद्युन्वतेऽयं धर्माभ्यां
क्रोधजेष्वप्यत्र नैव तु इति अनुवचनम् । प्रतिनायकः प्रतिकूलनायकः ।

(क) उद्धीपनेति । ये रसम् उद्धीपयन्ति उद्भ्रान्तं कुर्वन्ति ते उद्धीपन-
विभावाः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ख) करमिति । अयं मुखांशुः चन्द्रः गलितं तमसां तिमिराणां पटलमेव

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

ल्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥ (ख)

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने

अथानुभावाः ।

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैः

वहिर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सो-

ऽनुभावः काव्यनाय्ययोः ॥ १६२ ॥ [ग]

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैः आलम्बनो-
द्दीपनकारणैः रामादेः अन्तः उद्बुद्धं रत्यादिकं वहिः प्रकाशयन्
कार्यमित्युच्यते स काव्यनाय्ययोः पुनः अनुभावः । कः पुनः
असौ इत्याह ।

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि १६३

अंशुकं वसनं यस्मात्, तादृशे उदयमहीवर एव स्तनः तस्य अग्रे उपरीत्यर्थः
करं किरणं हस्तश्च निवेश्य अपर्यिता अमरेशदिशः पूर्वदिशः अङ्गनाया इति
ध्वनिः विकसितं कुमुदमेव ईक्षणं नयनं यस्य तादृशं मुखम् अयं वदनश्च
विचुम्बति । पुष्पितायावत्तम्, अयुजि न उग्ररेफतो यकारो युजि तु नजौ
ज्वरमात्रं पुष्पितायेति तल्लक्षणात् ।

(ग) उद्बुद्धमिति । स्वैः स्वैः निजैः निजैः कारणैः उद्बुद्धम् उत्थापितं
भावं वहिः प्रकाशयन् लोके लोकवृत्त्यवस्थायां यः कार्यरूपः सः काव्यनाय्ययोः
अनुभावः ।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्य
अनुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः ।

विकाराः सत्त्वसम्भूताः

सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ १६४ ॥ [घ]

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारौ कश्चन आन्तरो
धर्मः । (ङ)

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः १६५ [च]

गोबलीवर्दन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः

स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय

ह्रस्वष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १६६ ॥

तत्र ।

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः ।

(घ) विकारा इति । सत्त्वं रजस्तमोगुणवर्जितमनोधर्मविशेषः तस्मात्
सम्भूताः सत्त्वपन्नाः विकाराः प्रकृतेरव्यधात्वरूपा धर्मा इत्यर्थः सात्त्विकाः
परिकीर्तिताः उक्ताः ।

(ङ) स्वात्मविश्रामेति । स्वस्य आत्मनि स्वरूपे विश्रामो यस्य सः
स्वात्मविश्रामः रस इत्यर्थः तस्य प्रकाशकारौ अभिव्यञ्जक इत्यर्थः आन्तरः
ज्ञानसः धर्मः गुणः ।

(च) सत्त्विति । सत्त्वमात्रात् केवलात् सत्त्वात् उद्भवः येषां ते अनुभावतः
अनुभावात् भिन्नाः पृथगपीत्यर्थः गोबलीवर्दन्यायेन यथा गामानयेत्युक्ते बलीवर्दस्व
स्य गोत्वात् तदानयने निश्चयेऽपि बलीवर्दयङ्गं तथा अनुभावरूपत्वेऽपि सात्त्विकानां
विशेषेण यङ्गमिति भावः ।

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥
हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।
मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ॥
रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।
विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥
अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ।
प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः १६७ [छ]

यथा मम ।

“तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने
उदङ्घ्रोमाच्चं व्रजति जडतामङ्गमखिलम् ।

(छ) सन्नादीन् व्याकरोति सस्य इति । भवेन हर्षेण आमयः व्याधिः
इत्यादिभिः कारणैः चेष्टायाः प्रतीकातः निश्चलीभाव इत्यर्थः । रतिः सुरतक्रिया
घर्मो निदाघः श्रमः शरीरव्यापारः इत्यादिभिः कारणैः वपुषः शरीरात्
जलोद्गमः जलनिर्गमः स्वेदः । हर्षः आनन्दः अद्भुतं चमत्कृतिः भयम् इत्या-
दिभ्यः कारणैः रोमेषां विक्रिया विकारः रोमाञ्चः । मदः सुरासेवनं सम्पदः
सम्यक् आनन्दः पीडा रोगः तत्प्रभृतिभिः हेतुभिः गद्गदम् अस्यदभाषणं
वैस्वर्यं स्वरभङ्गं विदुः । रागः अनुरागः द्वेषः श्रमः परिश्रमः इत्यादिभ्यः
कारणैः गात्रस्य कम्पः वेपथुः । विषादः विषयता मदः मद्यपानजो विकारः
रोषः क्रोधः तत्प्रभृतिभिः कारणैः वर्णान्यत्वं अन्यवर्णप्राप्तिः विवर्णता । क्रोधः
कीपः दुःखं मनसः चोभः प्रहर्षः प्रकटानन्दः एभ्यः जातं नेत्रोद्भवं वारि
जलम् अश्रु । सुखदुःखाभ्यां चेष्टायाः शरीरव्यापारस्य ज्ञानस्य च निराकृतिः
अपगमः प्रलयः ।

(ज) तन्विति । नायकस्य नायिकास्यशङ्कनितस्य सात्त्विकभावस्य वर्णन-
मिदम् । अस्याः कान्तायाः तनुस्पर्शात् शरीरस्पर्शात् हेतोः नयने नेत्रे दर-
मुकुलिते ईषत्मुकुलभावं प्राप्नुत इत्यर्थः । अखिलं समयम् अङ्गम् उदङ्घ्नतः
उदङ्घ्नतः रोमाञ्चाः यस्यात् तथाभूतं सत् जडतां व्रजति गच्छति । कपोली

कपोलौ घमाद्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषयं

मनः सान्द्रानन्दं सृशति भटिति ब्रह्म परमम्” ॥ (ज)

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

विशेषादाभिमुख्येन

चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्ना-

स्वयस्विंशच्च तद्भिदाः ॥ १६८ ॥ [भ]

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भाक्-
तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ।
के ते इत्याह ।

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्रामोहौ विबोधः

स्वप्नापस्मारगर्वामरणमलसतामर्षनिद्रावहित्याः ।

औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता

व्याधिसत्तासलज्जा

मण्डदेशौ घमाद्रौ स्वेदाक्षौ भवतः । किं बहुना उपरताः अशेषाः समयाः
विषयाः बाह्यव्यापाराः यस्य तादृशं मनः भटिति सङ्घसा सान्द्रानन्दं घना-
नन्दस्वरूपं परमं ब्रह्म ध्रुवं निश्चितं सृशति अनुभवतीत्यर्थः । सर्वत्र समेति
अव्याहार्यम् । शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्चिन्ना यमनसभला यः शिखरिणीति

(भ) विशेषादिति । विशेषात् उत्कर्षभावात् आभिमुख्येन आनु-
क्येन चरन्तः प्रादुर्भवन्तः स्थायिनि रत्यादौ उन्मग्नाः कदाचित् उद्विक्ताः
निर्मग्नाः कदाचित् तिरोहिताः ये घमाः ते व्यभिचारिणः तद्भिदाः तेषां भेदाः

हृषीसूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्ता-

वितर्काः ॥ १६८ ॥

तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्थावसानना । [ज]

दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योऽक्षुसितादिकृत् १७०

तत्र तत्त्वज्ञानात् निर्वेदो यथा ।

“मृत्कुम्भवालुकारम्भपिधानरदनार्थिना ।

दक्षिणावर्त्तशङ्कोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया” ॥ (ट)

आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजं पीडिताङ्गता ।

उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।

गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलतानिलात् ॥

दृष्टाद्वर्षाः शुचोऽनिष्ठात्

ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ॥ १७१ ॥ [ठ]

(ज) निर्वेदमाह तस्मिन् । तत्त्वज्ञानात् आपदः ईर्ष्यादिषु कारणात् स्थायान् अवसानना अवज्ञानं निर्वेदः ।

(ट) उदाहरति सदिति । मृत्कुम्भस्य मृत्तिकाकुलस्य वालुकारम्भस्य पिधानम् आच्छादनं तदर्थिना मया हन्त इति खेदे अयं दक्षिणावर्त्तशङ्कः चूर्णीकृतः वृथासंसारसुखार्थिना परमाद्येसाधनसमर्थतया अत्युपादेयः अयं दीदः कथं जर्जरीकृत इति भावः ।

(ठ) आवेगमाह आवेग इति । सम्भ्रमः आवेगः तत्र आवेगे वर्षजं दृष्टिजाते पीडिताङ्गता सङ्कुचिताङ्गत्वं भवति । उत्पातजे उत्पातात् जाते सति अङ्गं शरीरे स्रस्तता श्रेयिष्णुं भवति । अग्निजे सति धूमादिभिः आकुलता

तत्र शत्रुजो यथा ।

“अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनाचिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्” ॥ (ड)

एवमन्यत् ऊह्यम् । अथ दैन्यम् ।

दौर्गत्याद्यैरनौजस्य दैन्यं मलिनतादिक्लृत् १७२ [ठ

यथा ।

“वृद्धोऽन्धः पतिरिष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं

कालोऽभ्यर्णजलाममः कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नो ।

यन्नाक्षत्रिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला

दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चरं रोदिति” ॥ (ण)

भवति । राजविद्रवजादेः राजोपद्रवादिजातात् आवेगादिति शेषः । अस्त्र-
नामादिकोवर्गं संशामप्रवर्त्तनमिति यावन्न भवति । गजादेः आवेगे मतीति
भावः सन्धकम्पादिजायते इति शेषः । अनिष्ठात् वायोरावेगे सति पांशुभिः
आकुलता भवति । इष्टात् आवेगे सति हर्षाः, अनिष्ठात् अहितात् आवेगे
जाते शुषः शोकाः भवन्ति । अन्ये आवेगाः यथायथं ज्ञेयाः वेदितव्याः ।

(ड) दिश्रात्रमुदाहरति अर्घ्यमिति । सः भार्गवः अर्घ्यम् अर्घ्यं गृह्णा-
चेति शेषः इति वादिनं नृपं दशरथम् अनवेक्ष्य अगणयित्वेत्यर्थः यतः यस्मिन्
प्रदेशे भरताग्रजः रामः तिष्ठतीति शेषः, ततः तत्र प्रदेशे चक्ष्रेषु कोप एव दहनः
अग्निः तस्य अचिषं शिखास्वरूपाम् उदग्रतारकां तीक्ष्णतारां दृशं चक्षुषं सन्दधे
संक्षितवान् । उपजातिवृत्तम् ।

(ठ) दैन्यमाह दौर्गत्याद्यैरिति । दौर्गत्याद्यैः दारिद्र्यादिभिः हेतुभिः
मलिनतादिक्लृत् अनौजस्यम् अजः बलं तेजो वा तच्छून्यत्वं दैन्यम् ।

(ण) उदाहरति वृद्ध इति । एष वृद्धः अन्धः पतिः मञ्चकगतः
पर्यङ्कभायो श्वश्रूश्च इत्यर्थः, गृहं स्थूणाः सन्धदार्ढ्या एव अवशेषाः यस्त्र
तादृशं, कावः समयः अभ्यर्णजलाममः सन्निहितवृष्टिः, वत्सस्य विदेशगतस्य
पुत्रस्येत्यर्थः कुशलिनी कल्याणी वार्त्तापि नो प्राप्तेति शेषः, यदात् सञ्चित-

अथ श्रमः ।

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः १७३[त]

यथा ।

“सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषसृङ्घी

गत्वा जवाक्षिचतुराणि पदानि सीता ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्” ॥ (थ)

अथ मदः ।

सम्प्रीहानन्दसम्प्रीदो मदो मद्योपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति ॥

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥१७४॥[द]

यथा ।

“प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

तैलविन्दुघटिका भग्ना इति हेतोः पर्याकुला श्रूयः गर्भभराखसां पूर्णगर्भांमिति
यावत् निजवधूँ दृष्ट्वा चिरं रोदिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) श्रममाह खेद इति । रत्यध्वगत्यादेः सुरताध्वमादिभिर्ज्ञेयैः
श्वासस्य निद्रादेश कारकः खेदः श्वसादः श्रमः ।

(थ) उदाहरति सद्य इति । शिरीषसृङ्घी शिरीषकुसुमसुकुमारा सीता
पुरीपरिसरे जयोध्यां परितः इत्यर्थः जवात् वेगात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा
सद्यः तत्क्षणं कियत् गन्तव्यमस्ति इति असकृत् पुनः पुनः ब्रुवाणा सती रामा-
श्रुणः रामस्य नयनजलस्य प्रथमावतारं पूर्वाविष्करणं कृतवती । सीतया सह
रामस्य वनगमनारम्भवर्णनमिदम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(द) मदमाह सम्प्रीदिति । मद्यस्य उपयोगः पानं तस्मात् जातः
सम्प्रीहानन्दयोः सम्प्रीदः सम्प्रीखनं मदः । अमुना मदेन उत्तमः साधुशीलो
जनः शेते । मध्यः मध्यविधौ लोकः हसति गायति च । अधमप्रकृतिः
नीचस्वभावो जनः परुषं कर्कशं वक्ति रोदिति च ।

गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः” ॥ (घ)

अप्रतिपत्तिर्जडता स्याद्विष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीभावादयस्तत्र १७५ [न

यथा मम लुब्धक्याश्चरिते प्राज्ञतकाव्ये ।

णवरिश्च तं जुञ्जुञ्जलं अखीखणिहिदसजलमंथरदिद्विम् ।

आलेख्यआपिदं बिभ्र खणमेतं तस्य त्विभ्रं मुक्तसङ्गं” ॥ (प)

अथ उग्रता ।

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥१७६॥ [फ]

यथा ।

“प्रणयिसखीसखीलपरिहासरसाधिगतैः

(घ) उदाहरति प्रातिक्षमिति । विसरकेण विवारमधुपानेन प्रातिक्षं प्रागल्भ्यं गतादां सुभ्रुवां रसशीलां वक्ता वाक्यं तस्य रचनया रसणीयः मनीहरः, गूढेन सूचितेन प्रकाशितेन रहस्येन गुह्यविषयेण सहासः हासपूर्णः परिहासः प्रवृत्ते । उपजातिवृत्तम् ।

(न) जडतामाह अप्रतिपत्तिरिति । इष्टानिष्टयोः प्रियाप्रिययोर्दर्शन-श्रुतिभिः अप्रतिपत्तिः कर्तव्यविजडता जडता स्यात्, अत्र जडतायाम् अनिमिषेण निनिमिषेण नयनेन निरीक्षणं तूष्णीभावाः मौनित्वं तत्प्रभृतयः भवन्तीति शेषः ।

(प) उदाहरणि णवरिश्च इति । केवलं तद् युवयुगलमन्योऽन्यनिहित-सजलमन्थरदिष्टि । आलेख्यार्पितमिव खणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गमिति ॥ संस्कृतम् । तत् युवयुगलम् अन्योन्यस्मिन् निहिता अप्रतिता सजला अश्रुपूर्णं मन्यरा जडा दृष्टिः येन तादृशम् अतएव आलेख्यार्पितमिव मुक्तसङ्गम् आसङ्ग-रहितं सत् तत्र उणमात्रं संस्थितम् ।

(फ) उग्रतामाह शौर्येति । शौर्यं बलशालित्वम् अपराधः अन्यकृत-सिभवः एवमादिभ्यः भवतीति तथोक्तं चण्डत्वं प्रचण्डत्वं तीक्ष्णत्वमित्यर्थः उग्रता स्यात्, तत्र उग्रतायां खेदः शिरःकम्पः तर्जना ताडनादयश्च भवन्ति ।

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि बधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः ।

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ (व)

अथ मोहः ।

मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥१७७॥ [भ]

यथा ।

“तौब्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभट्टं व्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव” ॥ (म)

अथ विबोधः ।

निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः ।

(व) उदाहरति प्रणयौति । प्रणयिनी या सखी सहचरौ तस्याः सखीलः सविलासः यः परिहासः तस्य रसेन आवेशेन अधिगतानि प्राप्तानि तैः ललितैः सुन्दरैः शिरीषपुष्पैः यानि हननानि प्रहाराः तैः यत् वपुः ताम्यति क्लिश्यतीत्यर्थः, तत्र वपुषि शरीरे शस्त्रम् असिम् उपक्षिपतः चाख्यतः तत्र शिरसि एषः अकाण्डयमदण्ड इव भुजः पततु । नर्दटकं वृत्तं, यदि भवती नली भजजलाः गुरुनर्दकमिति तल्लक्षणात् ।

(भ) मोहमाह मोह इति । भीतिः भयं दुःखावेगः दुःखापातः तयोः अनुचिन्तनैः हेतुभिः घूर्णना गात्रपतनं भ्रमणम् अदर्शनम् इत्यादिकृत् इत्यादि-हेतुभूता या विचित्तता विचेतनत्वं मोहः ।

(म) उदाहरति तौब्रेति । रतिः कामपत्नी तौत्रः तौष्णः दुःसह इति यावत् यः अभिषङ्गः पराभवः, अभिषङ्गः पराभवे इत्यमरः । तत्प्रभवेण इन्द्रियाणां वृत्तिं संस्तम्भयता निरुत्थता मोहेन अज्ञातं भर्तुः व्यसनं विबोधः यया तथाभूता सती मुहूर्तं कृतोपकारा प्राप्तीपकारा बभूव । उपजाति वृत्तम् ।

(य) विबोधमाह निद्रेति । निद्रायाः अपगमः नाशः तस्य हेतुभ्यः जृम्भा

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमौलनाङ्गावलोकनात् ॥१७८॥[य]

यथा ।

चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणाम्
अशिशिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः” ॥ (र)

अथ स्वप्नः ।

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः १७९ [ल]

यथा ।

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोः
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
सुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥ (व)

अङ्गभङ्गः नयनमौलनम् अङ्गावलोकः शरीरदर्शनं करोति जनयतीति तथोक्तः
चेतनायाः आगमः उपस्थितिः विबोधः ।

(र) उदाहरति चिरिति । प्रभातवर्णनमिदम् । तरुण्यः युवत्यः चिर-
रतिः बहुवचनकृतः सुरतप्रसङ्गः तथा यः परिखेदः परिग्रहः तस्मात् हेतोः प्राप्तं
निद्रासुखं येः तेषां प्रियाणां चरमं पश्चादपि शयित्वा निद्रायाः पूर्वमेव पति-
अवीधात् प्राक् इत्यर्थः प्रबुद्धाः जागरिताः अपि अपरिचलितं निश्चलं पतिनिद्रा-
भङ्गभयादिति भावः गात्रं यासां तथाविधाः सत्यः अशिशिलः गाढः यः भुज-
चक्रेण परस्परभुजवलयेन आश्लेषः तस्य भेदं विश्लेषं विसंस्पर्शनं न कुर्वते ।
सास्त्रिनीवृत्तम् ।

(ल) स्वप्नाद् स्वप्न इति । निद्राम् उपेतस्य गतस्य यः विषयानुभवः सः
स्वप्नः, तत्र कोपः आवेगः भयं ग्लानिः सुखं दुःखञ्च भवति ।

(व) उदाहरति मामिति । मया कथमपि अतिक्लेशेण स्वप्नलब्धायास्ते

अथ अपस्मारः ।

मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥१८०॥

यथा ।

“आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्ललङ्गजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानाममावपस्मारिणमाशशङ्के” ॥(घ)

अथ गर्वः ।

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥१८१॥[स]

यथा ।

“धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ? ।

तव निर्दशास्तेष्वेतेः गाढालिङ्गनाथम् आकाशप्रणिहितभुजं मां पश्यन्तीनां
स्थलीदेवतानां वनदेवतानां सुक्तावत् स्थूलाः अयुविन्दवः तद्विशिष्येषु बहुशः
पुनः पुनः न खलु पतन्ति इति न अपि तु पतन्त्येव मां दृष्ट्वा वनदेवता अपि
रुदन्तीति भावः । मालिनीवृत्तम् ।

(घ) अपस्मारमाह मन इति । यद्गादीनाम् आवेशनादिना आक्रमणा-
दिना अनितः मनसः चित्तस्य क्षेपः विकृतिः अपस्मारः, तत्र भुवि पतनं कम्पः
प्रकृष्टः स्वेदः फेनलालादीनामुद्गमश्च भवति ।

(व) उदाहरति आश्लिष्टेति । असौ कृष्णः, आश्लिष्टा आलिङ्गिता
भूमिर्येन तथोक्तम्, एतेन भूपात उक्तः । उच्चैः रसितारं शब्दं कुर्वन्तं, खलन्तः
आस्फोटयन्तः भुजाकाराः वृक्षसदृशाः वृक्षन्तः महान्तः तरङ्गाः यस्य तादृशं,
फेनायमानं फेनमुद्गमन्तम्, आपगानां नदीनां पतिं समुद्रम् अपस्मारिणम् अप-
स्माररीगयन्तम् आशशङ्के तर्कितवान् ।

(स) गर्वमाह गर्व इति । प्रभावेण श्रिया विद्याया तथा सत्कुलतादि-
भिश्च जातः मदः अहङ्कारः गर्वः, तत्र अवज्ञा लोकान् प्रति हृष्यत्वबुद्धिः
सविलासं समङ्गि अङ्गदर्शनं, शरीरप्रदर्शनं, तथा अविनयादिः अश्लिष्ट-
अवहारादिर्भवति ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यताम् ? ॥ (ह)

अथ मरणम् ।

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् १८२ [च]

यथा ।

“राममन्मथशरेण ताडिता दुःसह्येन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेश्वसतिं जगाम सा” ॥

अथ आलस्यम् ।

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैः

जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १८३ ॥ [ख]

यथा ।

“न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् ।

जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा” ॥ (ग)

(ह) उदाहरति हृतायुष इति । अश्रुत्यान्त उक्तिरियम् । यावदहं हृतायुषः अस्त्रधारी भवामीति शेषः, तावत् अन्यैः आयुषैः अस्त्रैः किम् ? विफलमन्त्रेषामस्त्रधारणमिति भावः । मम अस्त्रेण यत् कार्यं न सिद्धं न निष्पन्नं तत् कार्यं केन साध्यताम् ? वद ।

(च) मरणमाह शराद्यैरिति । शराद्यैः अस्त्रप्रहाराद्यैः जीवस्य जीवनस्य त्यागः मरणं, तत्र अङ्गपतनादि भवति ।

(क) उदाहरति रामेति । निशाचरी ताडका दुःसह्येन सीढुमशक्येन, राम एव मन्मथः कामः तस्य शरेण हृदये वक्षसि ताडिता आहतता अतएव गन्धवता रुधिराण चन्दनेनेव उक्षिता सिक्ता सती जीवितेश्वस्य यस्य कालस्य च वसतिम् आलस्यं जगाम । यथा कामशरात्तां कामिनी चन्दनलिप्ताङ्गी सती कान्तागारं प्रजति तच्चदिति भनिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ख) आलस्यमाह आलस्यमिति । श्रमेण गर्भादिना वा शरीरस्य जाड्यं चक्षुनाक्षमत्वमित्यर्थः आलस्यं, तत्र जृम्भा उपवेशनादिकं भवति ।

अथ अमर्षः ।

निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

नेत्ररागशिरःकम्पभूभङ्गोत्तर्जनादिकृत् ॥१८४॥ [घ]

यथा ।

“प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां दो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम्” ॥ (ङ)

अथ निद्रा ।

चेतःसम्मीलनं निद्रा असक्तममदादिजम् ।

जुम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगान्धर्वादिकारणम् १८५ [च]

(ग) उदाहरति नेति । बाला कामिनी गर्भऋषेण अलता मयरा सती अङ्गं तथा पूर्ववदित्यर्थः न भूषयति नालङ्करोति तथा सखीं न आभाषते नालपति, केवलम् आसीना उपविष्टा सती सुहुः पुनः पुनः कृन्वति आलस्यं त्यजतीत्यर्थः ।

(घ) अमर्षमाह निन्देति । निन्दा आक्षेपः तिरस्कारः अवमानः अवज्ञा इत्यादिहेतोः अभिनिविष्टता वैरनिर्यातनाभिनिवेशः अमर्षः, तत्र नेत्ररागः अक्षुषी रक्तलं, शिरःकम्पः, भूभङ्गः, तथा उत्तर्जनादि भवति ।

(ङ) उदाहरति प्रायश्चित्तमिति । पूज्यानां वः शुष्माकं व्यतिक्रमात् आज्ञाभङ्गात् प्रायश्चित्तं पापशोधनानुकूलं कर्म चरिष्यामि, येन पूज्यपूजाव्यतिक्रमजं पापं नश्येदिति भावः, तु किन्तु शस्त्रग्रहः शस्त्रधारणमेव सहाव्रतं न दूषयिष्यामि । भवद्भिः प्रुन्यैः शस्त्रग्रहणं मम निषिध्यते, अहन्तु भवतां तडाक्य-मगणयित्वैव पश्चात् प्रायश्चित्तं करिष्यामि अधुना तु शस्त्रग्रहणेन शत्रून् घातयिष्यामीति परशुरामोक्तिः ।

(च) निद्रामाह चेत इति । यमेष क्लमेन क्लान्त्या मदादिना च जनिवं चेतसः चित्तस्य सम्मीलनं सुकुलीभाव इत्यर्थः निद्रा, तत्र जुम्भा, अक्षिसीलनम्, उच्छ्वासः, तथा गान्धर्वादिश्च भवति ।

यथा ।

“सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्यराक्षरम् ।

निद्रार्द्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि” ॥ (ङ)

अथ अवहित्या ।

भयगौरवलज्जादे-

र्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या ।

व्यापारान्तरसक्त्य-

न्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥१८६॥ [ज]

यथा ।

“एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ ।

लीलाकमलपद्माणि गणयामास पार्वती” ॥ (झ)

अथ औत्सुक्यम् ।

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

(ङ) उदाहरति सार्थेति । सखायं प्रति कस्यचिन्नायकस्य उक्तिः । सा सत्कान्ता निद्रया अर्द्धमीलिते अक्षिणी यस्याः तथाभूता अतएव सार्थकानि अर्थयुक्तानि अनर्थकानि च पदानि यस्मिन् तत् तथा मन्यराणि अक्षराणि यस्मिन् तत् यथा तथा ब्रुवती मे मन हृदि लिखितेव चित्रितेव अस्ति ।

(ज) अवहित्यासाह मयेति । भयात् गौरवात् लज्जादेशे हेतोः र्षादीनाम् आकाराणां गुप्तिः गोपनम् अवहित्या, तत्र व्यापारान्तरे कार्यान्तरे सक्तिः आसङ्गः अन्यथा अवभाषणम् अन्यथा विलोकनादिकञ्च भवति ।

(झ) उदाहरति एवमिति । देवर्षौ नारदे एवं वादिनि सति पितुः हिमाद्रेः पार्श्वे स्थिता पार्वती अधोमुखी अवनतवदना सती लीलाकमलपद्माणि औङ्गापदपद्माणि गणयामास ।

(ञ) औत्सुक्यसाह इति । इष्टस्य प्रियस्य अनवाप्तेः अप्राप्तेः हेतोः

चित्ततापत्वरालेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् १८७[अ]

यथा ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरदा एव चैवक्षपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कटम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसौतकृत्ये चेतः सज्जुक्कण्ठते” ॥ (ट)

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तत्
रसनधर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दावाच्यत्वेन
गतार्थे (ठ) भन्तव्यम् ।

अथ उन्मादः ।

चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

अस्यानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥१८८॥ [ड]

यथा ।

“भातद्विरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?” ।

कालक्षेपस्य कालविलम्बस्य असङ्ख्येयत्वा औत्सुक्यं, तत्र चित्तस्य मनसः तापः
त्वरालेदः दीर्घनिःश्वासादिकं भवति ।

(ट) उदाहरति य इति । व्याख्यातं काव्यनिरूपणप्रस्तावे । १२ पृष्ठा-
याम् द्रष्टव्यम् ।

(ठ) रसनधर्मयोगित्वादिति । रसनं स्वदनमेव धर्मः तदयोगित्वात्
तद्वर्त्मवत्त्वात् व्यभिचारिभावस्य औत्सुक्यस्य गतार्थं कृतार्थम् ।

(ड) उन्मादमाहं चिन्तेति । कामशोकभयादिभिः हेतुभिः चित्तस्य
सम्मोहः उन्मादः, तत्र अस्याने हासः रुदितं गीतं प्रलपनं प्रलापः इत्यादिकं
भवति ।

(ट) उदाहरति भातरिति । हे भातः द्विरेफ ! भ्रमर ! समन्तात्

भङ्गारमनुभूय सानन्दम् ।

“ब्रूषे किमोमिति ? सखे ! कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति ? कुतोऽस्ति च कौटुशीयम्” ? ॥ (ठ)

अथ शङ्का ।

परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम् ।

वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपाश्वर्लोकास्यशोषकृत् १८६ [ण]

यथा मम ।

“प्राणेशेन प्रहितनखरेध्वङ्गकेषु क्षपान्ते
जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।
धत्ते लाक्षासक्तदधरे दत्तदन्तावघाते
क्षामाङ्गीयं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती” ॥ (त)

अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भू समुन्नमनादिकृत् ।

चतुर्दिग्ध अमता भवता मम प्राणाधिका प्रियतमा किं कीचिता दृष्टा ? हे सखे !
ओम् इति किं ब्रूषे ? तत् तर्हि आशु शीघ्रं मे भग्नं कथय ब्रूहि इयं किं किं
व्यवस्यति करोति कुतः कुत्र अस्ति कौटुशी च वर्तते इति । वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

(ण) शङ्कामाह परेति । परस्त्र क्रौर्ये क्रूरता तथा आत्मनः दोषः
तदेवमादिभिः अनर्थस्य तर्कणं शङ्का, तत्र वैवर्ण्यं कम्पः वैस्वर्यं स्वरभङ्गः पाश्वर्-
लोकः पार्श्ववर्षोक्तनम् आस्यस्य सुखस्य शोषश्च भवति ।

(त) उदाहरति प्राणेशेनेति । इयं क्षामाङ्गी कृशाङ्गी क्षपान्ते रात्र्यव-
साने प्राणेशेन कालेन प्रहितनखरेषु दत्तनखविलेखनेषु ध्वङ्गकेषु जातातङ्का सती
चिरं चन्दनालेपनानि, रचयति, दत्तदन्तावघाते अपरे अभितः सर्वतः चक्षुषी
विक्षिपन्ती सती असक्तत् पुनः पुनः लाक्षां धत्ते अपर्ययति । मन्दाक्रान्तावृत्तं,
मन्दाक्रान्तावृत्ति, रसनगैर्मी भनौ तौ गद्यम् इति तत्तत्तत्तत् ।

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥१६०॥[थ]

यथा मम ।

“मयि सकपटं किञ्चित् क्वापि प्रणौतविलोचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्बिजृम्भिततारकम् ।
स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्छितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम्” ॥ (द)

अथ मतिः ।

नीतिमार्गानुसृत्यादे-

रर्थनिर्द्धारणं मतिः ।

स्मेरता धृतिसन्तोषौ

बहुमानश्च तद्गवाः ॥ १६१ ॥ [ध]

असंशयं चतुपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” ॥ (न)

(थ) स्मृतिमाह सदृशेति । सदृशज्ञानेन चिन्ताभिष्य पूर्वानुभूतस्य विष-
यस्य वस्तुनः ज्ञानं स्मृतिः उच्यते, तत्र भुवीः समुद्रमनादिकं भवति ।

(द) उदाहरति मयीति । प्रीयितस्य नायकस्य सखायं प्रत्युक्तिः । मयि
सकपटं क्वापि कुवापि कामिनौकने इति भावः किञ्चित् ईषत् प्रणौतविलोचने
निक्षिप्तनयने किमपि नयनं प्राप्ते दृष्टिपथं गते मति तिर्यक् बिजृम्भिता तारका
यस्य तादृशं तथा स्मितं सहासं यथा तथा उपगताम् उपस्थितां सखीं दृष्ट्वा
सलज्जम् अवाञ्छितम् अवनमितं कुवलयदृशः नीलीतृपलाद्याः स्मेरं तत् आननं-
स्मरामि ।

(ध) मतिमाह नीतीति । नीतिमार्गः नीतिशास्त्रं तस्य अनुसृत्यादेः
अनुसरणादेः हेतोः अर्थानां कार्याणां निर्द्धारणं निरर्थकं मतिः, तत्र स्मेरता धृतिः
सन्तोषः बहुमानश्च भवति ।

(न) उदाहरति असंशयमिति । इयं श्रुत्यन्ता असंशयं निश्चितं चतस्रस्य

अथ व्याधिः ।

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैः

भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ॥ १८२ ॥ [प]

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्प-
नादयः । स्पष्टसुदारणम् ।

अथ त्रासः ।

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः १८३ (फ)

यथा ।

“परिस्फुरन्मौनविघटितोरवः

सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः

सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्” ॥ (ब)

अत्रियजातेः परिग्रहे क्षमा योग्या, यत् यस्मात् आर्यं साधु मे मन मनः अस्याम्
अभिलाषि ससुत्सुकं, हि यतः सन्देहपदेषु सन्दिग्धेषु वस्तुषु सतां साधूनाम्
अन्तःकरणप्रवृत्तयः आन्तराणि तत्त्वानि प्रमाण साधु मनसा यत् कास्यते तदवश्य-
मेव कामयितव्यं नात्र वैफल्यसम्भव इति भावः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(प) व्याधिमाह व्याधिरिति । वाताद्यैः वायुपित्तकफादिप्रकोपैरित्यर्थः
ज्वरादिः व्याधिः, तत्र भूमीच्छा भूपतनेच्छा उत्कम्पनादिकञ्च भवति ।

(फ) त्रासमाह निर्घातेति । निर्घातः, यदन्तरौघे बलवान् सारुतो
मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥ प्रत्येवरूपः सुदारुणः
शब्दविशेषः, विद्युत् तथा उल्का एवमादिभिः हेतुभिः कम्पादिकारकः त्रासः
भयं भवति ।

(ब) उदाहरति परिस्फुरदिति । अलक्ष्मीड़ावर्णननिदम् । सुराङ्गनाः
अक्षरसः परिस्फुरद्भिः परितः सञ्चरद्भिः मौनैः मत्स्यैः विघटिताः ऊरवः यासां
ताः अतएव त्रासेन विलोकाश्चक्षणाः दृष्टयः यासां तथाभूताः तथा कम्पिताः

अथ ब्रीडा ।

धाढ्याभावो ब्रीडा

वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ॥१८४॥ [भ]

यथा ।

“मयि सकपटमित्यादि” ।

अथ हर्षः ।

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनः-

प्रसादोऽपुनरुद्धादिकारः ॥१८५॥ [म]

यथा ।

“समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात् पिता सुखं

निधानकुलस्य यथैव दुर्गतः ।

मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः

पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छिता यथा” ॥ (य)

धाणिपल्लवाः शांतां तथोक्ताः सत्यः सखीजनस्यापि किं पुनर्विलासिनामित्यपिश-
ब्दार्थः । विखीकनीयतां दर्शनीयताम् आशयः प्राप्ताः । वंशस्यविलं वृत्तम् ।

(भ) ब्रीडामाह धाढ्याभाव इति । दुराचारात् दुर्व्यवहारात् वदनस्य
आनमनादिकारी धाढ्याभावः अष्टयता अप्रागल्भ्यं कुण्ठितता इत्यर्थः
ब्रीडा लज्जा ।

(म) हर्षमाह हर्ष इति । इष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः अवाप्तेः लाभात् अशु-
चैवजलं गङ्गदमस्तृप्तमाशयं तत्कारः मनसः चित्तस्य प्रसादः प्रसन्नता हर्षः ।

(य) लदाहरति समीक्ष्य इति । दुर्गतः दरिद्रः निधानकुलस्य निधिगर्भ-
कलसस्य यथा पिता दिव्यः चिरात् पुत्रस्य सुखं निरौह्यैव इन्दूदयेन चन्द्रा-
दयेन मूर्च्छितः वृद्धिङ्गतः पयोधिः समुद्र इव मुदा हर्षेण आत्मनः स्वस्य शरीरे न
प्रबभूव अपरिमितहर्षवानासीदित्यर्थः । वंशस्यविलं वृत्तम् ।

अथ असूया ।

असूयान्यगुणवर्जिना-

मौडित्यादसहिष्णुता ।

दोषोद्धोषभू विभेदा-

वज्राक्रोधे झितादिकृत् ॥ १८६ ॥ [र]

यथा

“अथ तत्र पाण्डुतनयेन

सदसि विहितं मधुद्विषः ॥

मानमसह्यत न चेदिपतिः

परद्विषमत्सरि मनो हि मानिनाम्” ॥ (ल)

अथ विषादः ।

उपायाभावजन्मा तु

विषादः सत्त्वसंक्षयः ॥

(र) असूयामाह असूयेति । औडित्यात् उद्धतस्वभावत्वात् अन्येषां गुणस्य ऋद्धीनां सम्पदाम् असहिष्णुता असूया, तत्र दोषाणाम् अपरनिष्ठानाम् उद्धोषः उत्कीर्तनं भूविभेदः सूभङ्गः अवज्ञा क्रोधः झितादिकृत् क्रियते ।

(ल) उदाहरति अयेति । अथ अनन्तरं तत्र सदसि सभायां चेदिपतिः अशुपालः पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण विहितं कृतं वर्द्धितमित्यर्थः मधुद्विषः कृष्णस्य मानं सम्मानं न असह्यत । हि तद्यादि मानिनां मानवतां मनः परेषां उद्धोषः अभ्युदये मत्सरि विद्वेषि भवति । उद्धताद्वत्तं, प्रथमे सजौ यदि सखौ च नमज-गुरुकाण्डनन्तरम् । यद्यथ भनजलगाः सुरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद-गतेति तल्लक्षणात् ।

(व) विषादमाह उपायेति । उपायानामभावात् जन्म यस्य तादृशः

निःश्वासोच्छ्वासहृत्ताप-
सहायान्वेषणादिकृत् ॥ १६७ ॥ [व]

यथा मम ।

“एषा कुटिलघणैः
चिउर कडापेण तुह निबद्धा वेणी ।
मह सहि ! दारइ दंसइ
आअसजठिब्ब कालउरइब्ब हिअअं” ॥ (श)

अथ धृतिः ।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णसहता धृतिः ।
सौहित्यवचनोक्ताससहासप्रतिभादिकृत् ॥ १६८ ॥ [ष]

यथा मम ।

कृत्वा दीननिपौडनां निजजने बद्धा वचोविग्रहं
नैवालोच्य गरीयसौरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः ।

सत्त्वसंक्षयः उत्साहङ्गासः विषादः, तत्र निःश्वासः उच्छ्वासः हृत्तापः सहाया-
न्वेषणादिकञ्च भवति ।

(श) उदाहरति एषा इति । एषा कुटिलघनेन चिकुरकलापेन तव
निबद्धा वेणी । मम सखि ! दारयति दशत्यायसयष्टिरिव कालोरगीव हृद-
यम् ॥ इति संस्कृतम् । हे सखि ! एषा तव वेणी कुटिलघनेन कुक्षितनिविडेन
चिकुरकलापेन कुन्तलसमूहेन निबद्धा आयसयष्टिरिव लोहदण्ड इव अक्षिरिव
वा मम हृदयं दारयति खण्डयति तथा कालोरगीव कृष्णसर्पेव मम हृदयं
दशति ।

(ष) धृतिमाह ज्ञानेति । ज्ञानस्य तथा अभीष्टस्य आगमः एवमादिभिः
हेतुभिः सम्पूर्णसहता पूर्णकामत्वं धृतिः, तत्र सौहित्यं वसिः, वचनानामुक्तासः,
सहासा प्रतिभा स्फूर्तिश्च भवति ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो ! सेयं कृतार्था तनुः” ॥ (स)

अथ चपलता ।

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥१६६॥ [ह]

यथा ।

“अन्यासु तावदुपमर्दसहासु शृङ्ग !

लीलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले

व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः” ॥ (छ)

(स) उदाहरति क्लृप्ति । दीनानां दरिद्राणां प्रजानामिति भावः निपीडनम् उत्पीडनमित्यर्थः कृत्वा निजजने बन्धुजने वचसां विग्रहं कलहं बद्धा क्लृप्त्यर्थः चिरात् बहुकालिकीरित्यर्थः गरीयसीः अतिमहतीः आसुभिकीः पारलौकिकीः यातनाः नारकोद्या असौति भावः नैव आलोच्य अगणयित्वा इत्यर्थः यस्याः तत्त्वाः कृते निर्मितं मया द्रव्यौघाः धनराशयः परिसञ्चिताः संगृहीताः खलु साम्प्रतं सा इयं तनुः शरीरं केवलं नीवाराञ्जलिना एवाञ्जलि-
मितेन नीवारधान्येन अपि कृतार्था पुष्यते इति भावः अहो आश्चर्यं पूर्वं संसार-
येषु अज्ञानतः बहूनि पापानि कृत्वा पश्चात् चरमे वयसि ज्ञानवता सर्वे परित्यज्य
अरण्यावासिना उक्तमिदम् । आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ह) चपलतामाह मात्सर्येति । मात्सर्यात् द्वेषात् रागादेः अनुरागादेश्च
हेतोः अनवस्थितिः एकत्वानवस्थानं चापल्यं, तत्र भर्त्सनं, पारुष्यं, तथा स्वच्छन्द-
चारित्वं भवति ।

(छ) उदाहरति अन्यास्थिति । हे शृङ्ग ! अन्यासु उपमर्दसहासु
अश्लोषचमासु सुमनोलतासु कुसुमवल्लीषु लीलं चपलं मनः तावत् विनोदय
प्रीषय । नवमालिकायाः मुग्धाम् अभिनवाम् अजातरजसम् अवज्ञपरागाम्
अज्ञातार्त्तवार्त्तात ध्वनिः कलिकां कीरकं, कलिकां कीरकाः पुमानित्यमरः ।

अथ ग्लानिः ।

रत्यायासमनस्ताप-

क्षुत्पिपासादिसम्भवा ।

ग्लानिर्निष्प्राणताकम्प-

काश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ २०० ॥ [क]

यथा ।

“किशलयमिव सुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डुं चाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकौपत्रगर्भम्” ॥ (ख)

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः

शून्यताश्वासतापकृत् ॥ २०१ ॥ [ग]

अकाले असमये किं कथं व्यर्थं निरर्थकं कदर्थयसि क्लेशयसि ? वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ।

(क) ग्लानिमाह रत्यायासेति । रत्यायासेन सुरतपरिश्रमेण मनस्तापेन
क्षुधा पिपासादिना च समुद्भूता निष्प्राणता असामर्थ्यमित्यर्थः ग्लानिः, तत्र,
कम्पः काशंश्च अनुत्साहतादिकञ्च स्यात् ।

(ख) उदाहरति किशलयमिवेति । शरदिजः शरत्काशीनः घर्मः निदाघः
केतकौपत्रगर्भमिव केतकौकुसुमोदरमिव हृदयमेव कुसुमं शोषयतीति तथोक्तः
दारुणः तीव्रः दीर्घशोकः महाशोकः बन्धनात् वृन्तात् विप्रलूनं क्षिप्तं सुग्धं नवं
किशलयं पत्रमिव अस्याः सीतायाः परिपाण्डु परितः पाण्डुवर्णं चामं क्लेशं शरीरं
ग्लपयति ग्लानिं नयति ।

(ग) चिन्तामाह ध्यानमिति । हितस्य अनाम्नेः अस्वाभात् शून्यताश्वास-
तापानां कारणं ध्यानं चिन्ता ।

यथा मम ।

“कमलेण बिहसिण

संजोएंती विरोहिणं ससिविम्बम् ।

करअलपल्लवमुहू किं चिंतसि ?

सुसुहि ! अंतराहिअहिअआ” ॥ (घ)

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद्

भूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ २०२ ॥ [ङ]

यथा ।

“किं रुद्धं प्रिययेत्यादि” । “एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभि-
चारभेदा इति यदुक्तं” तदुपलक्षणमित्याह (च) ।

रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २०३ ॥ [छ]

(घ) उदाहरति कमलेति । कमलेन विकसितेन संयोजयन्ती विरोधि-
नं शशिविम्बम् । करतलपर्यन्तमुखी किं चिन्तयसि सुसुखि ! अन्तराहितहृदया ॥
इति संस्कृतम् । हे सुसुखि ! अन्तराहितम् अन्तरभिनिविष्टं हृदयं यस्याः
तादृशी, तथा करतले वाने इति भावः पर्यन्तं स्थितं मुखं यस्यास्तथाभूता,
अतएव विकसितेन कमलेन पद्मेन विरोधि-
नं स्वभाववैरिणं शशिविम्बं संयोज-
यन्ती सती किं चिन्तयसि ? अत्र करतलं कमलं मुखं शशिविम्बमित्यति-
शयोक्तिर्भेदेऽप्यभेदरूपावङ्गतिर्बोद्धव्या ।

(ङ) वितर्कमाह तर्क इति । सन्देहात् संशयात् हेतोः भ्रुवोः शिरसः
अङ्गुलीनाञ्च नर्तकः विचारः तर्कः ।

(च) उपलक्षणं स्वप्रतिपादकत्वे सति इतरप्रतिपादको धर्मविशेषः ततश्च
त्रयस्त्रिंशदभेदातिरिक्ता अपि व्यभिचारिणः स्युरिति भावः ।

(छ) रत्यादय इति । रत्यादयः रतिहासादयः अनियते अनिर्द्धारिते
रसे व्यभिचारिणः स्युः ।

तथाहि शृङ्गारे अनुच्छिद्यमानतयावस्थानात् रतिरेव
स्थायिशब्दवाच्या । हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्यैव
व्यभिचारिलक्षणयोगात् । तदुक्तं “रसावस्थः परं भावः
स्थायितां प्रतिपद्यते” । तत् कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सच्चा-
रित्वमित्याह ।

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्यादन्यत् समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः २०४ [ज]

अथ स्थायी भावः ।

अविरुद्धा विरुद्धा वा

यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्वादार्दुरकन्दोऽसौ

भावः स्थायीति सख्यतः ॥ २०५ ॥ [झ]

यदुक्तम् ।

“सकृत्प्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुकः

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुञ्चते परमिति” ॥ (ज)

(ज) शृङ्गारेति । शृङ्गारवीरयोः हासः, तथा वीरे क्रोधः, शान्ते
जुगुप्सा, व्यभिचारितया कथिता । इत्यादि अन्यत् भावितबुद्धिभिः स्वयं
समुन्नेयं बोद्धव्यम् ।

(झ) स्थायिभावमाह अथेति, अविरुद्धा इति । अविरुद्धाः अविरोधिनः
विरुद्धाः विरोधिनो वा भावाः यं तिरोधातुम् आच्छादयितुम् अक्षमाः आस्वा-
दस्य रसस्य अदुरः प्ररीहः तस्य कन्दः मूलम् असौ भावः स्थायीति सख्यतः ।

(ज) खगिति । सकृत्प्रवृत्त्या सात्त्विकान्तरसूत्रन्यायेन अन्येषां भावानाम्

तद्भेदानाह ।

रतिर्हासश्च शोकश्च

। हां भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्य-

मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ २०६ ॥

तत्र ।

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ॥

दृष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैदृशास्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥

दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोऽज्ञवा ।

विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु ॥

अनुगासुकः अनुगतः असौ स्थायी तेः भावैः न तिरोधीयते न आच्छादयते परं किन्तु पुष्यते पुष्टिं नीयते ।

(ट) रत्नादीनाह मनोऽनुकूले मनसः चित्तस्य अनुकूले प्रीतिकरे अर्थे वस्तुनि, अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः । मनसः चित्तस्य प्रवणायितं प्रेसरसाद्रलमित्यर्थः रतिः । वागादीनां वचनप्रवृत्तीनां वैकृतात् विकृतिभावात् चेतसः मनसः विकासः स्फुरणं हास इष्यते । दृष्टस्य प्रियस्य नाशादिभिः हेतुभिः चेतसः वैकृत्यं व्याकुलीभावः शोकः । प्रतिकूलेषु विरुद्धेषु तैदृशास्य उच्यतायाः अवबोधः दारुणबुद्धिविशेष इत्यर्थः क्रोध इष्यते । कार्यारम्भेषु स्थेयान् स्थिरतरः संरम्भः समावेशः उत्साहः । रौद्रशक्त्या तीव्रसामर्थ्येन जनितम्

विस्फारश्चेतसो यस्तु

स विस्मय उदाहृतः ।

शमो निरीहावस्थाया-

मात्मविश्रामजं सुखम् ॥ २०७ ॥ [ट]

यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके ह्रासः । रामा-
यणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्येऽपि । एते हि एतेषु
अन्तरा उत्पद्यमानैः तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः
प्रत्युत परिपुष्टा एव स्वहृदयानुभवसिद्धाः (ठ) ।

किञ्च ।

नानाभिनयसम्बन्धान्

भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः

स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥ २०८ ॥ [ड]

उत्पादितं चित्तस्य वैकल्यदं व्याकुलतापादकं मनोवृत्तिविशेष इत्यर्थः भयम् ।
दीपेक्षणादिभिः दीपदर्शनादिभिः कारणैः विषयीकृत्वा विषयेषु समुत्पन्ना गर्हा
क्रुद्धा जुगुप्सा । विविधेषु नानाविधेषु लोकोत्तीर्णातिवर्तिषु अलौकिकेषु पदार्थेषु
चेतसः चित्तस्य यस्तु विस्फारः विह्रासः स विस्मय उदाहृतः कथितः । निरी-
हावस्थायां निष्पृष्टदशायां आत्मनि परमतस्ते विश्रामजं विश्रामजनितं
सुखं शमः ।

(ट) एतेष्वन्तरैति । एतेषु रत्यादिषु एते रत्यादयः अन्तरा मध्यतः अनु-
च्छिन्नाः सच्छेदं न प्रापिताः । सहृदयानां सामाजिकानाम् अनुभवे सिद्धाः ।

(ड) नानेति । नाना विविधानित्यर्थः अभिनयसम्बद्धान् अभिनयव्यक्ता-
नित्यर्थः रसान् यतः भावयन्ति व्यञ्जयन्ति तस्मात् अमी स्थायिसञ्चारिसात्त्विका
भावाः प्रोक्ताः कथिताः ।

यदुक्तं “सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्” । (८)

अथ रसस्य भेदानाह ।

शृङ्गारहास्यकरुण-

रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ

रसाः शान्तस्तथा मतः ॥२०६॥ [ण]

तत्र शृङ्गारः ।

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥

परोढां वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरामिणीम् ।

आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बस्तदाद्युद्दीपनं मतम् ।

भूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

त्यक्तौग्रामरणालस्य-

जुगुप्साव्यभिचारिणः ।

---

(४) भावमाह सुकृति । सुखदुःखादिभिः भावैः धर्मविशेषैः तादृग्भावस्य भावनं भावः ।

(५) शृङ्गारेति । स्मृतम् ।

(६) शृङ्गारमाह तत्रेति । मन्मथस्य कामस्य उद्भेदः उत्प्रेकः शृङ्गं हि यस्य आरः आगमः यस्मात् असौ शृङ्गारः अगतावित्यस्य घञ्प्रत्ययनिष्पन्नस्य तन्मार्गत्वात् । उत्तमा उत्कृष्टा प्रकृतिः प्रधानपुरुषः नायक इत्यर्थः प्रायेण इत्यवधीकृतः, प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियास्त्वित्यमरः । अत्र शृङ्गाररसो परोढां पर-

स्थायी भावो रतिः श्याम-

वर्णीऽयं विष्णुदैवतः ॥ २१० ॥ [त] .

यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” । अत्र उक्तस्वरूपः
पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वास-
गृहमुद्दीपनविभावः । तुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभि-
चारिणी एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते ।
तद्धेदावाह ।

विप्रलम्भोऽथ सम्भोग

इत्येष द्विविधो मतः ॥ २११ ॥

तच्च ।

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा

नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥ २१२ ॥ [थ]

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

स च पूर्वराग-

मानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥ २१३ ॥

कीयाम् अनुरागिणीं वेश्याञ्च वज्रयिला अन्ताः नायिकाः आलम्बनं तदाख्य-
विभावा इत्यर्थः, तथा दक्षिणाद्याः दक्षिणानुकूलघृष्टशठाः नायकाः स्युः ।
अन्तः चन्दनं रोलम्बस्य अमरस्य इतम् आदिपदेन कीकिलकूजनादयः शृङ्गान्ते ।
उद्दीपनं तदाख्यविभाव इत्यर्थः मतं कथितम् । भुवीः विक्षेपः कटाक्षादिश्च
अनुभावः प्रकीर्तितः । उद्यतां सरणम् आलम्बनं जुगुप्साञ्च त्यक्त्वा अन्ये भावाः
व्यभिचारिणः स्युः । रतिः पूर्वोक्तः स्थायी भावः । अयं रसः श्यामवर्णः,
विष्णुदैवता यस्य तथोक्तः ।

(थ) विप्रलम्भमाह यत्रेति । यत्र शृङ्गारे रतिः अनुरागः प्रकृष्टा प्रकथं
गता, तु किन्तु अभीष्टम् अभिलषितं नायिकां नायकं वा न उपैति न प्राप्नोति
अदौ विप्रलम्भः ।

तत्र ।

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरुदरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ [द]

श्रवणन्तु भवेत् तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥

अभिलाषश्चिन्ता

स्मृतिगुणकथनोद्वेगसम्प्रलापाश्च ।

उन्मादोऽथ व्याधि-

जडतामृतिरिति दशाव कामदशाः ॥ [ध]

अभिलाषः स्मृहा चिन्ता प्राप्तुपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ [न]

अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भ्रमम् [प]

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ।

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ॥ ११४ ॥

(द) पूर्वरागनाम श्रवणादिति । श्रवणात् दर्शनात् वा मिथः परस्परं संरुदरागयोः सञ्जातानुरागयोः स्त्रीपुंसयोः अप्राप्तौ अन्योन्यमलाभे यः दशाविशेषः अवस्थामेदः, सः पूर्वराग उच्यते ।

(ध) कामदशा नाम अभिलाष इति । स्पष्टम् ।

(न) उन्मादश्चापरिच्छेदः इति । चेतनाचेतनेषु सजीवनिर्जीवेषु अपि अपरिच्छेदः अविवेकः उन्मादः ।

(प) प्रलापमाह अलक्ष्यवागिति । भ्रमम् अर्थात् चेतसः भ्रमणात् अभौष्टं प्रति भावनाम् या अलक्ष्या विना सत्यमित्यर्थः वाक् वचनं सः प्रलापः स्यात् ॥

शेषं स्पष्टम् । क्रमेण उदाहरणानि ।

“प्रेमाद्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयाः
तास्ता सुग्धदृशो निसर्गमधुरास्त्रेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणात्
आशंसापरिकल्पितास्तपि भवत्मानन्दसान्द्रो लयः” ॥ (फ)
अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य भाधवस्याभिलाषः ।
“कथमीळे कुरङ्गाक्षीं साक्षात्क्ष्मीं मनोभुवः ।
इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीम्” ॥ (ब)

अत्र कस्याश्चित् नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य
नायकस्य चिन्ता । इदं मम । “मयि सकपटम्” इत्यादौ
नायकस्य स्मृतिः । “नेत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनम् ।
“श्वासान् मुञ्चति” इत्यादौ उद्वेगः ।

(फ) प्रेमाद्रा इति । सुग्धे सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः दृशौ वस्यस्तथाभूतायाः
प्रेमाद्राः प्रेम्णा आन्तरस्नेहविशेषेण आद्राः सिक्ता इत्यर्थः, प्रणयस्पृशः प्रणयः
सङ्गावः तत्स्पृशः तत्पूर्ण इत्यर्थः, परिचयात् पुनःपुनर्दर्शनगदिव्यापारात् उद्गाढः
उद्भूतः रागस्य अनुरागस्य उदयः आविर्भावः यासु ताः, निसर्गमधुराः प्रकृति-
मनोभाः तास्ताः चेष्टाः अपाङ्गप्रेक्षणादिकाः मयि भवेयुः पुनर्भवन्तु इत्यर्थः,
आशंसा मनोरथः तथा परिकल्पितासु विरचितासु अपि यासु चेष्टासु क्षणात्
क्षणमात्रेण मनोरथकल्पनामात्रेणेत्यर्थः बाह्यं वहिर्भवं यत् करणम् इन्द्रियं
चक्षुरादिकं तस्य व्यापारः स्वस्वविषयग्रहणं तस्य रोधी अवरोधकः अन्तःकरणस्य
अन्तरिन्द्रियस्य मनस इत्यर्थः आनन्देन सान्द्रः निविडः घन इत्यर्थः लयः विलय
इत्यर्थः भवति अन्तःकरणमानन्दसंक्षिप्तं विलीनं भवतीति फलितार्थः । आर्द्र-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) कथमिति । साक्षात् स्मृतिमतीमित्यर्थः मनोभुवः कामस्य क्ष्मीं
कुरङ्गाक्षीं सगनयनं कथं केन प्रकारेण ईत्थं पश्यामि ? इति चिन्तया आकुलः
कान्तः निशीथिनीं रात्रिं व्याप्य निद्रां न एति प्राप्नोति ।

“त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमौल्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवाक्
असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना” ॥ (भ)

अत्र प्रलापः । “भ्रातर्हिरेफ” इत्यादौ उन्मादः ।
पाण्डु क्षामं वदनं हृदय सरसं तवालसञ्च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः” ॥ (झ)

अत्र व्याधिः ।

“भिसिन्धौअलसअणोए णिहिअं सज्जं सुणिञ्चलं अङ्गम् ।
दोहो णोसासहरो एसो साहेइ जीवइ परं” ॥ (य)

अत्र जड़ता । इदं मम ।

।सविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ।

(भ) त्रिभागेति । तृतीयो भागः त्रिभागः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये कश्चित् पुरषार्थत्वमिष्यते इति बोध्यम् । सः शेषो यासां तासु तृतीयभागावशिष्टासु इत्यर्थः निशासु रात्रिषु इयं पार्वतीति अग्राह्यार्थं चणं नेत्रे निमौल्य निद्रायेत्यर्थः हे नीलकण्ठ ! हर ! क्व व्रजसि इति अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः वाक् वचनं यस्याः तथाभूता असत्ये कण्ठे अप्रितं बाहोर्बन्धनं यया तादृशी अभवदिति शेषः । वंशस्यविलं वृत्तम् ।

(झ) पाण्डुति । हे सखि ! तव पाण्डु क्षामं कृशं वदनं सरसं प्रेमावेशपूर्णं हृदयम् अलसं सर्वविषयनिवृत्तसुकमित्यर्थः वपुः शरीरञ्च हृदन्तः हृदयाभ्यन्तरे नितान्तं गाढं क्षत्रियरोगम् एतच्छरीराधिकित्वानीयं व्याधिम् आवेदयति प्रकटयति ।

(य) भिसिन्धौति । विसिन्धौदलशयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलमङ्गम् । दोहो निःश्वासभर एष साधयति जीवति परम् ॥ इति संस्कृतम् । कस्याश्चिन्न्यायिकाया अवस्थां दृष्ट्वा कस्यचित् कमपि प्रति उक्तिः । विसिन्धौदलशयनीये पद्मपत्रश्यायां निहितम् अप्रितं सर्वम् अङ्गं शरीरं सुनिश्चलं स्पन्दरहितं, दीर्घं आयतः निःश्वासभरः निःश्वासातिशयः जीवतीति परं केवलं साधयति व्यनक्ति ।

जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥

वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याद्दूरतः ॥ २१५

तत्र आद्यं यथा ।

“शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी

प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।

आकर्ण्य सम्प्रति कृतं चरणायुधानां

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा” ॥ (१)

द्वितीयं यथा ।

“रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो भङ्गारकोलाहलैः

मन्दं मन्दमुपेतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि ।

माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरं केलीपिकाः पञ्चमं

प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु

(१) शेफालिकामिति । दृष्ट्वा नायकं प्रति उक्तिरियम् । सा तन्वी कृशाङ्गी तपस्विनी वराकी शेफालिकां विदलितां विकसिताम् अवलोक्य कथञ्चिदपि कञ्छेऽपि प्राणान् धारयितुं प्रभूता शक्ता समर्था अभूदित्यर्थः, सम्प्रति चरणायुधानां कुङ्कुटानां कृतं रवमाकर्ण्य किं वा भविष्यति तत् न वेद्मि न जानामि । रात्रिसंध्यभागे शेफालिका विकसन्ति, तद्दर्शनेऽपि कान्तागमने प्रति आशासम्भवः, कुङ्कुटवतश्चरणस्य तु रात्रिप्रसन्नसूचकत्वात् नेराश्यामिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(२) रोलम्बा इति । रोलम्बाः धमराः भङ्गारकोलाहलैः हरितः दिशः पूरयन्तु । चन्दनवनीजातः नभस्वान् वायुरपि मन्दं मन्दम् उपेतु वहतु । केलीपिकाः क्रीडार्थं पोषिताः कोकिलाः चूतशिखरे आसवत्हरिसि स्थिता इति शेषः माद्यन्तः चुताङ्गुरादेन चञ्चलन् इत्यर्थः पञ्चमं स्वरविशेषं कलयन्तु गायन्तु । अमो अश्मसारः लौहः तद्वत् कठिनाः प्राणाः सत्वरं शीघ्रं गच्छन्तु गच्छन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

समैतौ । तृतीयं यथा ।

कादम्बर्यां महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः
करुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः । केचित् तु “नयनप्रीतिः
प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषय-
निवृत्तिस्तपानाशः । उन्मादी भूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा
दशैव स्युः” (व) इत्याहुः । तत्र च ।

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः

पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ॥२१६॥ [श]

इङ्गितान्युक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावल्लराजयोः ।
आदौ पुरुषानुरागे सम्भवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।

न चातिशोभते यद्भापैति प्रेम मनोगतम् ॥

तन्नीलीरागमाख्यान्ति [ष]

यथा श्रीरामसीतयोः ।

(व) नयनप्रीतिरिति । नयनप्रीतिः चक्षुरागः, चित्तस्य मनसः आसङ्गः
आसक्तिः, सङ्कल्पः एवमेवं करिष्यामीत्येवंरूपः मनोरथविशेषः, निद्राच्छेदः जाग-
रणं, तनुता काश्ये, विषयनिवृत्तिः वाङ्मवस्तुवैमुख्यं, तपानाशः निर्बल्यता ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

(श) आदाविति । आदौ अयतः स्त्रियाः नायिकायाः रागः नायकं
प्रति अनुरागः वाच्यः वर्णनीय इत्यर्थः, पश्चात् तदनन्तरं तस्याः इङ्गितैः चैटा-
विशेषैः नेत्रविक्षेपादिभिः पुंसः नायकस्य रागः वाच्य इति शेषः ।

(ष) नीलीरागमाह नीलीति । यत् मनोगतं प्रेम न च अतिशोभते
नातिमात्रं वर्धते इत्यर्थः, न अपैति न नश्यति च, तत् नात्युद्रिक्तमविचलित-
मित्यर्थः नीलीरागम् आख्यान्ति कथयन्ति ।

कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते ॥ [स]
मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥ २१७ ॥ [ह]

अथ मानः ।

मानः कोपः स तु द्वेधा
प्रणयेष्यासमुद्भवः ।
द्वयोः प्रणयमानः स्यात्
प्रमोदे सुमहत्यपि ॥
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् [ज],
कोपो यः कारणं विना ॥ २१८ ॥

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानौ
वर्णनीयः । उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा ।
“अलीकप्रसुतक ! विणिमीलितक ! देसु सुहस्र ! मज्जं ओआसं ।
गण्डपरिउत्थनपुलइअङ्ग ! ए उणो चिराइस्सं” ॥ (क)

(स) कुसुम्भरागमाह कुसुम्भरागमिति । यत् प्रेम अपैति नश्यति
शोभते च, तत् उद्विक्तं चपलमित्यर्थः कुसुम्भरागं प्राहुः ।

(ह) मञ्जिष्ठारागमाह मञ्जिष्ठेति । यत् प्रेम न अपैति न नश्यति अति-
शोभते च, तत् अविचलमत्युद्विक्तमित्यर्थः मञ्जिष्ठारागम् आहुः कथयन्ति ।

(ज) कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकनायिकागतत्वादित्यर्थः यत्र नायकः
नायिका वा कुटिलः कुटिला वा तत्र अनीत्यं मानस्य सम्भव इति भावः ।

(क) अलीक इति । अलीकप्रसुतक ! विनिमीलितक ! देहि सुभग !
मज्जमवकाशम् । गण्डपरिचुम्बनपुलकितङ्ग ! न पुनश्चिरयिष्यामि इति
संस्कृतम् । नायिकागमने विलम्बमसहमानं कपटनिद्रितं नायकं प्रति नायि-
काया उक्तिरियम् । हे अलीकप्रसुतक ! कपटनिद्रित ! विशेषेण निमी-
लिते अक्षिणी येन तत्सम्बुद्धौ । हे सुभग ! प्रियतम ! गण्डस्य परिचुम्बनेन

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्णनावसरे ।
उभयोर्यथा ।

“पण्यकुविश्राणं दोषं वि अलिअपसुत्ताणं माणइसाणम् ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिस्सकखाणं को मल्लः” ॥ (ख)

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।

ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्स्रप्रायितभोगाङ्गगोत्रस्खलनसम्भवा २१६ [ग]

तत्र दृष्टे यथा ।

“विनयति सुदृशोः दृशोः परागं

प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।

तदहितयुवतेरभौक्ष्यमच्छोः

हृदयमपि रोषरजोभिरापुपूरे” ॥ (घ)

पुष्कितानि रोमाञ्चितानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बोधने । एतेन अलीकनिद्रेति

। मल्लम् अवकाशं स्थानं देहि, पुनः इतः परं न चिरविध्यामि न

। अत्र नायिकाया विलम्बेन नायकस्य मान इति अलीकस्वप्न-
वशात् कौटिल्यच्च बोध्यम् ।

(ख) पण्य इति । प्रणयकुपितयोर्द्वयोरेष्यलीकप्रसुतयोर्मानिनोः ।

निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥ इति संस्कृतम् । प्रणयेन प्रेम्णा

कुपितयोः कोपं गतयोः अतएव अलीकप्रसुतयोः कपटनिद्रितयोः इवोः उभयोः

मानिनोः मानवतीः निश्चलं यथा तथा निरुद्धे निःश्वासे दत्तकर्णयोः स्थिरकर्णयो-

रित्यर्थः दम्पत्योरिति शेषः को मल्लः मानभङ्गसमर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः ।

(ग) पत्युरिति । पत्युः प्रियस्य अन्यप्रियासङ्गे अपरनायिकासकौ दृष्टे

श्रुते अथवा अनुमिते सति स्त्रीणाम् ईर्ष्यामानः भवेत्, तत्र तेषु त्रिविधेषु मध्ये

इत्यर्थः अनुमितिः अनुमानं विधा भवति, उत्स्रप्रायितं स्वप्ने तदुत्कीर्णं,

भोगाङ्गः सम्भोगचिह्नं, तथा गोत्रस्खलनं नामव्यतिक्रमः एतत्तयस्य कारणत्वात् ।

(घ) विनयतीति । प्रणयिनि कान्ते आननानिलेन सुखमारुतेन सुदृशः

सुनयनाद्याः दृष्टीश्चक्षुषोः पतितमिति शेषः कौसुमं परागं रजः विनयति निरस्त्रति

सम्भोगचिह्नेनानुमिते यथा ।

“नवनखपदमङ्गे गोपयस्यंशुकेन

स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ?” ॥ (ङ)

अनुनयपर्यन्तासङ्गे (च) त्वस्य न विप्रलम्भमेदता किन्तु सम्भोगसञ्चारौर्थास्त्रभावत्वम् । यथा ।

“भ्रूमेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्दीक्षते

रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाञ्चमालम्बते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” ॥ (छ)

सति तस्याः सुहृद्भिः अङ्कितयुवतेः, विपक्षकामिन्याः सपत्न्या इति यावत् अक्षोर्द्वयं नेत्रयुगलमपि अभीक्ष्णं तत्क्षणं रोषरजोभिः कोपपराङ्मुखैः आपुपूरे आपूरितं, कोपकलुषितमभूदिति भावः । पुष्टितायावत्तम् ।

(ङ) नवेति । नवानि नखपदानि नखाङ्कचिह्नानि यस्मिन् बाह्वङ्गम् अङ्गम् अशुकेन वसनेन गोपयसि, दन्तदष्टम् ओष्ठं पुनः पाणिना करपङ्कजेन स्थगयसि तिरोदधासि, प्रतिदिनम् अपरस्त्रीसङ्गशंसी अन्यकान्तासम्भोगसूचकः विसर्पन् आप्नुवन् नवपरिमलगन्धः नूतनविमर्दजनितसौरभविशेषः, विमर्दोत्पन्नपरिमल इत्यमरः । केन प्रकारेण वरीतुं गोपयितुं शक्यः ? न केनापीत्यर्थः । मालिनीवत्तम् ।

(च) अनुनयपर्यन्तासङ्गे प्रियवचनादिना मानभङ्गनानुकूलव्यापारः अनुनयः तत्पर्यन्तस्य असङ्गे सोढुमशक्यते ।

(छ) भ्रूमेदे इति । तस्मिन् जने दृष्टे सति मानस्य कथं निर्वहणं निर्वाहः मानावलम्बनमित्यर्थः कथं केन प्रकारेण भविष्यति ? न केनापीत्यर्थः । तथाहि, भ्रूमेदे भ्रूमेदे रचिते कृतेऽपि दृष्टिः अधिकं सोत्कण्ठं समुत्सुकं यथा तथा उद्दीक्षते उच्चैः पश्यति । वाचि वचने रुद्धायामपि मौनीभावेऽपीत्यर्थः इदं दग्धाननं सस्मितं सिषद्वाक्यसङ्कितं जायते । चेतसि चित्ते कार्कश्यं कादिभ्यं

यथा वा ।

“एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतोः
अन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ॥
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषोः
भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः” ॥ (ज)

एवमन्यत्र ।

साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।
तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।
दानं व्याजेन भूषादेः प्रादयोः पतने नतिः ॥
सामादौ तु परिचीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।

गजितेऽपि ततः शरीरं रोमाञ्चम् आलम्बते रोमाञ्चिता भवति । मानाकरणे
तिरस्कुर्वतीं सखीं प्रति कलाश्लिष्टाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया परिद्वय
शयितया वीतोत्तरं विगतोत्तरवचनं यथा तथा ताम्यतोः किञ्चित्तोः अन्योन्यस्य
परस्परस्य अनुनये अनुनयाभिप्राये इत्यर्थः हृदि मनसि स्थितेऽपि गौरवं मानं
संरक्षतोः मानभङ्गमनिच्छतीत्यर्थः शनकैः क्रमशः अपाङ्गवलनात् तिर्यक्
नेत्रान्दालनात् मिश्रीभवन्ति चक्षूषि यथोः तादृशयोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः
मानकलिः प्रणयकलहः सहासं यथा तथा रभसेन वेगेन हर्षेण वा, रभसी
वेगहर्षयोरित्यमरः । व्यासक्तः दत्तः कण्ठग्रहः कण्ठाश्लेषः तत्र तथाविधः सन्
भग्नः गतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(झ) मानभङ्गनोपायावाह सामेति । पतिः तस्य मानस्य भङ्गाय
खण्डनाय सामादौनि षट् उपायान् क्रमात् पूर्वपूर्वस्य निरासे इति भावः कुर्यात्
अवलम्बेत । तत्र तेषु प्रियवचः प्रियवाक्यं साम, तस्याः सख्याः उपार्जनम्
आवृत्तीकरणं भेदः, व्याजेन कलेन भूषादेः अर्पणं दानं, प्रादयोः पतनं नतिः,
इत्यं सामादौ उपाये परिचीणे कथं प्राप्ते विफलं इत्यर्थः अवधीरणं किमपि

रभसत्रासदृषादिः कोपभ्रंशो रसान्तरम् २२० [झ]

यथा । “नो चाटुश्रवणे” इत्यादि । अत्र हि सामादयः
पञ्च सूचिताः । रसान्तरमूह्यम् । अथ प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।

तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥

निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते २२१ [ञ]

किञ्च ।

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः ।

अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ॥

मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा ब्रह्म ।

असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ॥

अननुष्ठानमित्यर्थः उपेक्षा स्यात् । रभसात् वेगात् यः त्रासः भयं सहस्रीत्यत्रा
भोतिरित्यर्थः वा दृषादिः तस्यात् कोपभ्रंश मानखण्डनम् अथो रसः रसान्तरं
सहसा भावान्तरयोगात् पूर्वभावस्य कोपस्य विध्वंसः स्यादित्यस्य रसान्तर-
संज्ञेति भावः ।

(ज) प्रवासमाह अथेत्यादि । कार्यात् अभौष्टफलभावात् शपात् अभि-
सम्पातात् सम्भ्रमात् उपद्रवादिभयादि-र्थः भिन्नदेशत्वं देशान्तरवृत्तित्वं प्रवासः
यव इति अनुसञ्जनीयम् यत्र दम्पत्योर्भिन्नदेशवृत्तिता स्यात् स विप्रलम्भः प्रवास
इत्यर्थः । तत्र प्रवासे अङ्गस्य शरीरस्य चेलस्य वस्त्रस्य मालिन्यं, शिरः एकवेणी-
धरं, निःश्वासः दीर्घश्वासः, उच्छ्वासः ऊर्ध्वश्वासः, रुदितं, भूमिपातादिकञ्च
जायते, एवम् तु सर्वं प्रायेण नायिकाया एव नायकस्य तु यथासम्भव-
मिति बोध्यम् ।

(ट) अङ्गेष्विति । इह प्रवासे एताः असौष्ठवादयः दश स्मरदशाः क्रमात्
ज्ञेयाः । मलानाम् आपत्तिः प्राप्तिः मालिन्यमित्यर्थः असौष्ठवम् । विरहेषु

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वचारागिताऽधृतिः ।

अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ॥

तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाङ्माभ्यन्तरतस्तथा २२२ [ट]

शेषं स्पष्टम् । एकदेशतो यथा मम तातपादानाम् ।

“चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलस्थली

प्रत्यूषक्षणे देशपाण्डु वदनं श्वासेर्काखिलोऽधरः ।

अश्वः शीकरपद्मिनौ किशलयैर्नोपैति तापः शमं

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशमीदृशीम्” ॥ (ठ)

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्य्यजः २२३

कार्य्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यम् । तत्र भावी यथा

मम ।

“यामः सुन्दरि ! याहि पान्थ ! दयिते ! शोकं वृथा मा कृथाः

शोकस्ते गमने कुतो मम ?—ततो वाप्यं कथं मुञ्चसि ? ।

ज्वरः व्याधिः तापः । पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वं दुःखेन शरीरस्य निक्षिप्तकृतया
श्वेतोभावः इत्यर्थः, कृशता दौर्बल्यम् अरुचिः वस्तुषु वैराग्यं विगतसङ्कल्पं, सर्वत्र
सर्वस्मिन् वस्तुनि अरागिता असन्निधः, अधृतिः मनसः शून्यता, अनालम्बनता
अवलम्बनराहित्यं स्मृता । वाङ्माभ्यन्तरतः तस्य अनीष्टस्य प्रकाशः तन्मयम् ।

(ठ) चिन्ताभिरिति । मनः अन्तरिन्द्रियं चिन्ताभिः ध्यानैः स्तिमितं
स्थिरं, कपोलस्थली गण्डदेशः करतले लीना स्थिता । वदनं प्रत्यूषस्य सः
क्षणे देशपाण्डुः तद्वत् पाण्डु मलिनश्वेतोभावमापन्नमित्यर्थः, अधरः श्वासेन एकं
केवलं खिन्नः क्लान्तः । तापः अन्तःसन्तापः अश्वसां शीकरैः विन्दुभिः पद्मिनी-
किशलयैः कमलपत्रैः शमं शान्तिं न उपैति न प्राप्नोति । अतएव अस्याः
नायिकायाः कः जनः प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्चेति तथाभूतः प्रार्थितः सन् दुर्लभ
इत्यर्थः अस्ति ? यः ईदृशीं दशां न सहते न सोढुं शक्नोतीत्यर्थः । आर्द्र-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(इ) ग्राम इति । दम्पत्योरुक्तिप्रत्यङ्गी । हे सुन्दरि ! यामः गच्छामः

शौघं न व्रजसीति ? मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा ?
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे सम्भ्रमः” ॥ (ङ)

भवन् यथा ।

“प्रस्थानं बलयेः कृतं प्रियसखैरसौ रजसं नतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते ?” ॥ (ढ)

भूतो यथा ।

“चिन्ताभिः स्तिमितम्” इत्यादि । शापाद् यथा । “तां
जानौयाः” “इत्यादि” । सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पाता-
दिजः । यथा विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरुवरसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्र उक्तानाञ्च अङ्गा-
सौष्ठवादीनामपि दशानामुभयेषामपि उभयत्र सम्भवेऽपि
चिरन्तनप्रसिद्धा विविच्य प्रतिपादनम् ।

हे पाय ! पथिक ! याहि गच्छ, हे दयिते ! प्रिये ! इया शोकं मा कथाः
न कुरु, ते तव गमने मम शोकः कुतः किमर्थम् ? ततस्तर्हि कथं वाप्यं
नेत्रजलं मुञ्चसि त्यजसि रीदिषीत्यर्थः, शौघं सत्वरं न व्रजसि न गच्छसि इति
हेतोः वाप्यं मुञ्चामीति शेषः । मां गमयितुं ते तव इयं त्वरा कस्मात्
किमर्थम् ? त्वया सह जिगमिषोः गन्तुमिच्छीमं मम अस्य जीवस्य जीवनस्य
भूयान् महान् अयं सम्भ्रमः व्ययतेत्यर्थः । आदूर्लविक्रीणितं वृत्तम् ।

(ङ) प्रस्थानमिति । प्रियतमे यातुं विदेशं गन्तुं निश्चितचेतसि स्थिर-
चित्ते सति बलयेः प्रस्थानं कृतं दुर्भावनया अज्ञानां काश्चन हस्ताभ्यां खलना-
दिति भावः प्रियसखैः सखैः अशुभिः अजस्रं नतं पतितमित्यर्थः प्रियसखानां
नतं दृष्टापि यदि प्रियतमी न गच्छेदिति भावः धृत्या चैथेय्यं क्षणमात्र-
सपि न आसितं स्थितम् अथेय्यां अस्तीति भावः, चित्तेन मनसा पुरः अग्रतः
गन्तुं व्यवसितम् उद्युक्तं यत्र यत्र प्रियतमस्तत्र तत्रैव मनसः स्थितेरिति भावः
इत्यं सर्वे बलयादय इत्यर्थः समं युगपत् प्रस्थिताः प्रस्थिताः । हे जीवित !

अथ करुणः ।

यूनीरेकतरस्मिन्

गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैक-

स्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ २२४ ॥ [ण]

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाखेतावृत्तान्ते । पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः । किञ्च अत्रा-
काशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशया रते-
रुद्भवात् । अयन्तु “करुणः” इत्यभियुक्ता (त) मन्यन्ते ।
यच्चात्र “सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य
प्रवासाख्यो भेद एव” इति केचिदाहुः । तदन्ये मरणरूप-
विशेषसम्भवाद्भिन्नमपि मन्यन्ते ।

अथ सम्भोगः ।

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

मन्यन्ते एकस्मिन् समवे अवश्यं मन्यन्मिति स्थिते सति प्रियमुद्धत् साधः
सङ्गी बलयादिरित्यर्थः किमु कथं त्यज्यते ? त्यक्तं न युज्यते इत्यर्थः । आर्द्र-
विक्रीडितं वृक्षम् ।

(ण) करुणविप्रलम्भाख्ये अथेत्यादि । यूनीर्दम्भ्योः लोकान्तरं गतवति
एकस्मिन् एकतरे पुनर्लभ्ये प्राप्ये सति एकः तयोरेकतर इत्यर्थः यत् यत्रेत्यन्वयं
विमनायते विमना इव आचरति शोकार्तः सन् विद्यापादिकं करोतीत्यर्थः असौ
करुणविप्रलम्भो नाम ।

(त) पुनरलभ्ये इति । अत्र रतेर्नात्रात् उत्कटशोकसम्भवादिति भावः ।
अयन्तु करुणः करुणविप्रलम्भ इत्यर्थः । अभियुक्ताः मान्याः ।

(थ) सम्भोगमाह अथेत्यादि । यत्र अन्योन्यमनुरक्तौ अनुरागिण्यौ विद्या-

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः २२५ [य]

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । “शून्यं घास-
गृहम्” इत्यादि ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात्
अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ॥

यत्र स्यादुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ॥२२६॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चिह्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं
दर्शनौयं वा तत् सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

कथितश्चतुर्विधोऽसा-

वानन्तर्यात् तु पूर्वरागादेः ॥ २२७ ॥ [द]

यदुक्तम् ।

“न विना विप्रलम्बेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते” ॥ (घ)

सिनौ विलसनशीलौ दम्पती दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते कुरुतः अयं सम्भोगः
तदाख्यशृङ्गारः उदाहृतः कथितः ।

(द) कथित इति । असौ सम्भोगः पूर्वरागादेः आनन्तर्यात् अनन्तर-
भावित्वादित्यर्थः चतुर्विधः कथितः पूर्वरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवासानन्तरः
करुणानन्तर इति ।

(घ) नेति । विप्रलम्बेन विना सम्भोगः न पुष्टिम् अश्नुते आश्रीत
विप्रलम्बपूर्वको हि पुष्टिं प्राप्नोतीति भावः । हि तथाहि वस्त्रादौ कषायिते
कषायजलेन सिद्धे इत्यर्थः भूयान् मृद्वान् रागः विवर्द्धते ब्रह्मि गच्छति ।

तत्र पूर्वरागान्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वती-
परमेश्वरयोः । प्रवासान्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादा-
नाम् ।

“क्षेमं ते ननु पक्षलाक्षि ! किसञ्च क्षेमं महङ्गं ददं
एतादृक् क्लेशता कुतस्तुह पुणो पुष्टं शरीरं जदो ।
केनाहं पृथुलः प्रिये ! पण्डिणीदेहस्य सम्मौलणात्
त्वत्तः सुभू ! न कापि मे जइ इयं क्षेमं कुदो पुच्छसि” ॥ (न) *

(न) क्षेममिति । हे पक्षलाक्षि ! प्रशस्तलोमशोभितनयने ! ते तव
क्षेमं कुशलं ननु किम् ? किसञ्चमिति क्लेशकं क्षेमं महङ्गं ददम् ।
ददम् अत्यर्थं क्लेशकं शीघ्रं मम अङ्गं क्षेमं कुशलं ममाङ्गस्य काश्चिन्मेव
क्षेममिति भावः । एतादृक् क्लेशता काश्चिं तवेति शेषः कुतः किसञ्चम् ?
तुह इति तव पुनः पुष्टं शरीरं यत इति सङ्कतम् । यतः यच्चात् तव
शरीरं पुष्टं नाधिकान्तरसम्भोगेनेति भावः । हे प्रिये ! अहं केन हेतुना
पृथुलः स्तूलाङ्गः अभवमिति शेषः । पण्डिणी इति प्रणयिनीदेहस्य सम्मौ-
लनात् प्रणयिन्याः अपरकान्तायाः देहस्य सम्मौलनात् सङ्गात् । हे सुभू !
सुन्दरि ! त्वत्तः अपेक्षायां पक्षमी त्वदपेक्षया इत्यर्थः कापि मे न प्रणयिनीत
शेषः । जइ इति यदि इदं क्षेमं कुतः पृच्छसि, यदि इदम् अहमेव प्रणयिनी-
त्वेवम् अस्ति, तत्तदा कुतः कच्चात् क्षेमं पृच्छसि एतदेव मे कुशलम् अतस्तव
क्षेमजिज्ञासा निरवकाशेति भावः ।

* अपरौ यथा ।

“पदप्रणतमालोक्ष कान्तमेकान्तकातरम् ।

सुखलौ बाष्पसन्तानं समुखी तेन चुम्बिता ॥ १ ॥

कान्ते घोरकृतान्तवक्रकुङ्हरात् त्वं पुण्यपुञ्जेन मे

सुक्ता कृतं तदर्जनस्यसभरं प्रवृज्जमालिङ्ग माम् ।

इत्याकर्ण्य निमीलतादेनयनं स्वीरं अनैरागतं

श्रीप्राञ्चं वदनाम्बुजं खगद्वयः स्वीरं चुचुम्बे प्रियः” ॥ २ ॥

एवमन्यत्रापि कृहम् । अथ हासः ।

विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाङ्गवेत् ।

हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥

विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः ।

तद्वालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।

निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ [प

ज्यष्ठाना

मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं

तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः ॥

ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्यन्दिताधरम्

किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥

(प) हासरसमाह भवेत्यादि । विकृतः आकारः वाक् वेशः चेष्टादिषु यस्य तादृशात् कुहकात् नटात् उपलक्षणमेतत् अन्यकाव्यादेरपि बोध्यं हासः तदाख्यः रसः समुद्भवतीति शेषः तस्य स्थायीभावी हासः, देवता प्रमथः शिवानुचरः । कुतुकादिति पाठे कौतुकजनकात् विकृताकारवाक्चेष्टादेर्विशेषादित्यर्थः । यत् विकृताकारवाक्चेष्टं वस्तु आलोक्य दृष्ट्वा जनः हसेत् तत् अत्र रसे आलम्बनं प्राहुः, तथा तस्य चेष्टा विकृताकारादिरूपा उद्दीपनं मतम् । अक्षीः सङ्कोचः वदनस्य स्मेरतादिकश्च अत्र अनुभावः । निद्रालस्यम् अवहित्यादयश्च व्यभिचारिणः ।

(फ) ईषदिति । ईषत् विकासिनौ नयने यत्र तत्, तथा स्यन्दिताधरः अधरो यस्मिन् तथाभूतं हास्यं स्मितं स्यात् । तत्र किञ्चित् ईषत् लक्ष्याः दृष्ट्वाः द्विजाः दन्ताः यत्र तादृशं, दन्तविप्राञ्जला द्विजा इत्यमरः । हास्यं बुधैः

मधुरस्वरं विहसितं

सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।

अपहसितं सास्त्राक्षं

विचिन्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥२२८॥ [फ]

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्वधीत्य

वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।

असौ समाप्राय च तर्कवादान्

समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥ (ब)

अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः (भ) ।

अत्र च ।

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते ।

तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

हसितं कथितम् । मधुरः मनोहरः स्वरौ यस्य तादृशं हास्यं विहसितम्, अंसस्य स्तम्भस्य शिरसश्च कम्पेन सहितं हास्यम् अवहसितम् । सास्त्राक्षम् अमुपूर्णनयनं हास्यम् अपहसितं, विचिन्तानि अङ्गानि यस्मिन् तादृशं हास्यम् अतिहसितं भवति ।

(ब) गुरोरिति । असौ कुक्कुटमिश्रपादाः गुरोः प्रभाकरस्य गिरः भौमांसाशास्त्राणीत्यर्थः पञ्च दिनानि पञ्चभिर्दिनैरित्यर्थः वेदान्तशास्त्राणि शारीर-कभौमांसायन्यान् दिनत्रयं त्रिभिर्दिनैरित्यर्थः तथा तर्कवादान् तर्कशास्त्राणि न्यायदर्शनानीत्यर्थः समाप्राय प्रायेन्द्रियेण शिशित्वेत्यर्थः समागताः । उप-जातिवृत्तम् ।

(भ) परिपोषः बाहुल्यम् । अत्र हास्यरसे इत्यर्थः ।

(म) यथेति । यस्य नायकस्य इत्यर्थः हासः व्यस्यते इति शेषः चेत् यदि स क्वापि उदाहरणे साक्षान् नैव निबध्यते विरच्यते तथापि एष नायक इत्यर्थः ।

अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ।

सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥२२६॥ [म]

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् । अथ करुणः ।

दृष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्वच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ [य]

अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः ।

वैवर्णोच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥

निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥२२७॥

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा मम राघवविलासे ।

“विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।

विभावादीनां सामर्थ्यात् शक्तेः अन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः उपलभ्यते प्राप्यते । ततश्च साधारण्यात् साधारणीकरणस्यापारात् विभावादिः अभेदेन तादात्म्येन प्रतीयते ततः साधारण्यात् सामाजिकैः अयं हास्यरसः अनुभूयते । अदोदाहरणे हास्यरसनायकस्य निबन्धनेऽपि आक्षेपादेव तदुपादानमिति भावः ।

(य) करुणरसमाह अथेत्यादि । दृष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः नाशान् अनिष्टस्य आप्तेः लाभात् करुणाख्यः करुणो नाम रसः भवेत् । अयं धीरैः पण्डितैः कपोतवर्णः तथा यमदैवतः कथितः । अत्र रसे शोकः स्थायिभावः स्यात्, शोच्यं शोकविषयीभूतं वस्तु आलम्बनं मतम्, तस्य शोच्यस्य दाहादिका अवस्था उद्दीपनं भवेत् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(र) विपिन इति । विपिने वने जटानिबन्धनं जटाधारं क्व ? इदं

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरोषकर्त्तनम् ॥ (२)

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य (२)
देवनिन्दा । एवं बभ्रुवियोगविभवनाशादौ अप्युदाहार्यम् ।
परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः । अस्य करुण-
विप्रलम्भाद्देमाह ।

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः २३१ [ल]

अथ रौद्रः ।

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।

संग्रामसम्भ्रमादौ रस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥

मनीहरं सुकोमलं वपुष क ? अनयोः जटाधारणमनीहरश्चरौरयोः विधेः
विधातुः घटना योजना खड्गेन शिरोषस्य तदाख्यस्य पुष्पस्य कर्त्तनं क्तेदनं ननु
खण्डु । उपेन्द्रवज्रावचम् ।

(२) अत्र दशरथ एव नायको बोद्धव्यः ।

(ल) शीकृति । अयं रसः करुण इत्यर्थः शोकस्थायितया विप्रलम्भात्
करुणविप्रलम्भात् भिन्नः विप्रलम्भे करुणविप्रलम्भे पुनः सम्भोगहेतुकः स्थायीभावः
रतिरस्तीति शेषः ।

(व) रौद्ररसमाह अष्टादि । क्रोधः स्थायिभावी यस्य तादृशः रक्तः
रक्तवर्णः रुद्रः अधिदेवता यस्य तथोक्तः रसः रौद्रः नाम । तत्र रौद्रे रसे अरिः
भद्रः आलम्बनं, तस्य अरिरेष्टा उद्दीपनं मतं, मुष्टिप्रहारेण पतनेन विकृत-

अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ।

उद्यतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।

मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्यभिचारिणः २३२ [व]

यथा ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा साह्रं तेषां सभौमाकिरौटिनाम्

मयमहमसृष्टोदोमांसैः करोमि दिग्धां बलिम्” ॥ (अ)

अस्य युद्धवौराद भेदमाह ।

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवौरतः ॥२३३॥ [ष]

च्छेदनेन विदारणेन संग्रामसम्भवाद्यैः युद्धव्ययतादिभिश्च अस्य रौद्रस्य प्रौढा प्रवृद्धा उद्दीप्तिः उद्दीपनं ध्वेत्, मुष्टिप्रहारादय उद्दीपनविभावा इति भावः । भूभङ्गः शोष्ठदंशनं बाहुस्फोटनं तर्जनम् आत्मनः अवदानकथनं कृतकर्मणः प्रशंसनमित्यर्थः आयुधानामस्त्राणाम् उत्क्षेपणानि जडैर्निक्षेपणानि आक्षेपः तिरस्कारः क्रूरसन्दर्शनानि कुटिलावलीकनानि च इत्येवमादयः अनुभावाः, उद्यता आवेगः रोमाञ्चः स्वेदः वेपथुः कम्पश्च एते भावाः पूर्वोक्ताः व्यभिचारिणः स्युः ।

(अ) उदाहरति यथेत्यादि । पितृनिघनार्थस्य अश्वत्याघ उत्तिरियम् । येः निर्मर्यादैः अतिक्रान्तस्थितिभिः गुरुनिपातनाश्रिष्टाचारवर्जितैरित्यर्थः मनुजेषु मनुष्येषु पशुभिः पशवत् कार्याकार्यवृत्तमूढैरित्यर्थः उदायुधैः उद्यतशस्त्रैः शस्त्र-
आदिभिरित्यर्थः भवद्भिः इदं गुरु मङ्गत् पातकम् आचार्यनिघनरूपं महापाप-
मित्यर्थः कृतम् अनुमतं वा दृष्टम् अयमहं नरकरिपुणा नरकासुरनिसूदनेन कृत्स्नेन
इत्यर्थः साह्रं सृष्ट सभौमाकिरौटिनां भौमार्जुनसंहितानां तेषां भवताम् असृष्ट-
मंदोमांसैः कर्धरवसापिश्रितैः दिग्धां बलिम् उपहारं करोमि । दिग्धः पूज-
यामीत्यर्थः । ईरणीष्ठं, न समरसत्वा गः षड्वेदैर्हिरणी मतेति लक्षणात् ।
अत्र नायकोऽश्वत्यामा बीजव्यः ।

(ष) रक्तास्येति । रक्तं रक्तवर्णम् आस्यं तेजश्च यस्मिन् तस्य भावः तत्ता

अथ वीरः ।

उत्तमप्रकृतिवीर उत्साहस्यायिभावकः ॥

महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ।

आलम्बनविभावास्तु विजितव्यादयो मताः ॥

विजितव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥

सञ्चारिणस्तु धृति-

मतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।

स च दानधर्मयुद्धै-

र्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥ २३४ ॥ [स]

स च वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति
चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सप्तसमुद्र

अत्र रसे युद्धवीरान् भेदिनौ भेदकारिणी युद्धवीरे, मुखस्य नेत्रस्य च रक्तत्वं न
स्यात्, अत्र तु नायकस्य तथेति भेद इति भावः ।

(स) वीररसमाह अथेत्यादि । वीरः वीरो रसः उत्तमप्रकृतिः उत्कृष्ट-
नायक इत्यर्थः कर्तव्यायेषु स्वेयान् उद्यमः उत्साहः, सः स्थायिभावी यस्य
तथोक्तः । अयं रसः महेन्द्रः देवता यस्य तथाविधः, तथा हेमवर्णः सुवर्णवर्णः
समुदाहृतः कथितः । विजितव्यादयः आलम्बनविभावाः विजितव्यादीनां
चेष्टाद्याः तस्य वीरस्य उद्दीपनविभावाः । प्रथमादिपदेन दानीयधर्मानुकम्प-
नीयानां यद्धृष्टं द्वितीयादिपदेन दाने अर्धवसायस्य धर्मे धर्मशास्त्रादेः दयायां
दीनस्य कातरौक्तादर्थदण्डम् । तत्र वीरे अनुभावास्तु सहायानां सङ्कारिणाम्
अन्वेषणादयः अनुसन्धानादयः सङ्कारिण्यस्य युद्धे सैन्यानि दाने धनानि
धर्मे तत्तद्व्याप्तिं मत्स्याद्यदयसां त्यागशीलतादयश्च यथायथं ज्ञातव्याः ।
अन्वत् स्पष्टम् ।

सुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति” (ह) । अत्र परशु-
रामस्य त्यागी उत्साहः स्थायी भावः । संप्रदानब्राह्मणैरा-
लम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्च उद्दीपनविभावैर्विभा-
वितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः
पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते । धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः ।

“राज्यञ्च वसु देहश्च भार्याभादसुताश्च ये ।

यञ्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम्” ॥ (च)

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः ।

“भोः लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।
नैवञ्चेत् खरदूषणात्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः
पत्नी नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धवन्भूकृतः” ॥ (क)

(ह) त्याग इति । सप्तभिः समुद्रैः सुद्रिता वेष्टिता वा मही तस्याः
निर्व्याजम् अक्षपटं दानम् अवधिः यस्य तथाविधः ।

(च) राज्यमिति । राज्यं वसु धनं देहः भार्या भ्रातरः सुताश्च किं
बहुना लोके जगति यत् वस्तु मम आयत्तम् अधीनं तत् सर्वं सदा धर्माय उद्यतं
निरूपितमित्यर्थः मयेति शेषः । अत्र युधिष्ठिरस्य धर्मकर्मणि उत्साहः तथा-
विधीत्यादिभिरनुभावेनाच्छिन्नं च विभावादिना आस्वादपदवीं गतः सामाजि-
कानां रसतया परिणमतौति बोध्यम् ।

(क) भो इति । भो लङ्केश्वर ! जनकजा सीता दीयतां प्रत्यर्प्यतां
रामः स्वयं साक्षात् न तु परमुखिनेति भावः, ते तव अयं मतिविभ्रमः कः ?
नयं नीतिं स्मर अद्यापि किञ्चित् न कृतं मयेति शेषः चेत् यदि एनां न, न
ददासि चेदित्यर्थः खरस्य दूषणस्य त्रिशिरस्य कण्ठासृजा कण्ठरुधिरिण पङ्किलः
लिप्त इत्यर्थः धनुषः ज्याबन्धेन मौर्वीयोजनेन बन्धूकृतः, मम एष पत्नी शरः न
सहिष्यते त्वामिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र रामस्य युद्धे
उत्साहः यथायथसुत्यापितैः विभावाद्यैः आस्वादमानः रसतमापद्यते इति
बोध्यम् ।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

“शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तवापि तावत्

किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् !” । (ख)

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवद्बुद्ध्याः । अथ भयानकः ।

भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदबालम्बनं मतम् ।

चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥

अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यमङ्गदस्वरभाषणम् ।

प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥

जुगुप्सावेगसम्भोह-

सन्त्वासग्लानिदीनताः ।

(ख) शिरामुखैरिति । जीमूतवाहनस्य खदेहं भक्षयन्तं गरुडं प्रत्युक्ति-
रियम् । हे गरुत्मन् ! शिराणां मुखैः रक्तं स्यन्दत एव चरत्येव, अद्यापि मम
देहे मांसमस्ति, तवापि तावत् दृष्टिम् उदरपूर्तिजनितं परितोषमित्यर्थः न
पश्यामि, किं कथं त्वं भक्षणात् विरतः निवृत्तः ? अत्र जीमूतवाहनस्य पर-
दुःखहरणेच्छारूपायां दयायाम् उक्ताहः तत्तद्विभावानुभावसञ्चारिभिः परिपुष्टः
रसतामाप्नोतीति ज्ञेयम् ।

(ग) भयानकरसमाह अथेत्यादि । भयमेव स्थायिभावः यस्य तादृजः
कालः यमः अधिदैवता यस्य तथोक्तः, स्त्री नीचः निकृष्टो लोकाश्च प्रकृतिः
प्रधानं यत्र तद्याविधः, कृष्णवर्णः तत्त्वविशारदैः तत्त्वज्ञैः जनेः मतः कीर्तितः ।
अस्मात् भीतिः भयम् उत्पद्यते अत्र रसे तत् आलम्बनं मतं, तस्य मयकारणस्य

शङ्कापस्मारसम्भ्रान्ति-

मृत्याद्या व्यभिचारिणः ॥ २३५ ॥ [ग]

यथा ।

“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ।

अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ॥”

इत्यादि । (घ)

अथ बीभत्सः ।

जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।

नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥

दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम् ।

तत्रैव क्लमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥ [ङ]

निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।

घोरतराः अतिभीषणाः चेष्टाः उद्दीपनं भवेत् । अत्र रसो वैवर्ण्यं गद्गदस्वरैश्च
भाषणं प्रत्ययः नष्टचित्तता, खेदः घर्मजलं रोमाञ्चः कम्पः दिक्प्रेक्षणादयः इत-
स्ततो दृष्टिपातादयश्च अनुभावाः । जुगुप्साद्या मरणान्ता व्यभिचारिणः ।

(घ) नष्टमिति । अत्र वर्षवरादीनां भयं स्थायिभावः मन्दुरातः निर्गती
वानरभयहेतुरालम्बनविभावः, तस्य उल्लम्फनादिव्यापाराः उद्दीपनानि, त्रासा-
दयो व्यभिचारिणः, अनुभावाश्च प्रत्ययनादयः एतैरभिषिक्तः सामाजिकानां
रसतामापद्यते इति धीष्यम् ।

(ङ) बीभत्सरसमाह्वयेत्यादि । जुगुप्सा घृणा स्थायिभावः यस्य
तादृशः रसः बीभत्सः कथ्यते, अयं रसः नीलवर्णः तथा महाकालो देवता यस्य
तथोक्तः उदाहृतः उक्तः । दुर्गन्धमांसानि रुधिराणि मेदांसि च आलम्बनं
मतं, तत्र दुर्गन्धमांसादिषु एवं क्लमिपाताद्यम् उद्दीपनम् उदाहृतं कथितम् ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

अनुभावास्तत्र मता-

स्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥

मोहोऽपस्मार आवेगो

व्याधिश्च मरणादयः ॥ २३६ ॥

यथा ।

उत्कृत्त्योत्कृत्त्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोद्यभूयांसि मांस-
न्यंसस्मिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गात्
अङ्गस्थादस्त्रिसंस्त्रं स्त्रपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति ॥ (च)

अथाङ्गतः ।

अङ्गतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः ।

पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ।

(च) उदाहरति अथेत्यादि । प्रेतरङ्गः प्रेताधनः प्रथमे कृत्तिं चर्मं
उत्कृत्त्य उत्कृत्त्य कृत्वा कृत्वा अथ अनन्तरं पृथुना मृता उच्छेदिन स्त्रीततया
भूयांसि प्रचुराणि अंसः स्तम्भः स्मिक् नितम्बः पृष्ठपिण्डादयः अवयवाश्च तेषु
सुलभानि उग्रपूतीनि उत्कटदुर्गन्धानि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अन्तः श्व-
देहाभ्यन्तरे पर्यस्ते कृत्तिं नेत्रे यस्य तादृशः, तथा प्रकटिताः दशनाः दन्ताः
येन तथोक्तः सन् अङ्गस्थात् उत्सङ्गनिहितात् करङ्गात् अस्त्रिशेकात् श्वात्
अस्त्रिसंस्त्रं स्त्रपुटगतम् अस्त्रीः सन्निस्थापनगतमपि क्रव्यं मांसम् अव्यग्रं निःशङ्कं
यथा तथा अस्ति भक्षयति । अथ तथाविधश्वप्रेतौ आलम्बनविभावौ मूर्ति-
गन्धादिकान्यद्दीपनविभावाः लक्षदुक्तयः अनुभावाः आक्षेपलभ्याश्च व्यभिचारिणी
यथायथम् ज्ञेयाः एतैरभिव्यक्तः माधवस्य लुगुप्सारूपस्थायिभावः सहृदयानां रस-
तया परिणमति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(छ) अद्भुतरसमाह अथेत्यादि । विस्मयः स्थायिभावो यस्य तादृशः,
गन्धर्वः देवता यस्य तादृशः, तथा पीतवर्णः रसः अद्भुतः । लोकातिगम्

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ [छ
स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥
वितर्काविगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

“दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः
टङ्कारध्वनिरार्थबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
द्राक्पर्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो ! नाद्यापि विश्राम्यति ?” (ज)

अथ शान्तः ।

शान्तः शमस्याधिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
कुन्देन्दुमुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ॥

अलौकिकं वस्तु अत्र आलम्बनं मतं, तस्य आलम्बनस्य गुणानां महिमा उद्दीपनं भवेत् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ज) उदाहरति यथेत्यादि । हरधनुर्भङ्गध्वनिमाकर्ण्य विस्मितस्य लक्ष-
णस्य उक्तिरियम् । दोर्दण्डाभ्यां बाहुदण्डाभ्याम् अञ्चितः आकुञ्चितः यः चन्द्र-
शेखरस्य हरस्य धनुर्दण्डः तस्य अवभङ्गात् खण्डनात् उद्यतः उद्गतः आर्यस्य
रामस्य बालचरितप्रस्तावनायां शिशुचरितप्रसङ्गे डिण्डिमः बाह्यविशेषस्वरूप
इत्यर्थः टङ्कारध्वनिः द्राक् भटिति पर्यस्तेन पतितेन कपालसम्पुटेन पिधान-
पात्रविशेषेत्यर्थः मिलत् यत् ब्रह्माण्डमेव भाण्डं पात्रविशेषः तस्य उदरे अभ्यन्तरे
भ्राम्यन् पिण्डितः एकत्र विस्तृतः चण्डिमा चण्डलं यस्य तथोक्तः सन् कथमद्यापि
इदानीमपि बहुलधनुर्भङ्गेऽप्येति भावः न विश्राम्यति ? अहो किमाश्चर्यं-
मिदमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र धनुर्दण्डारः आलम्बनं, तस्याति-
दीर्घलसुद्दीपनं, तत्तदुक्तिशानुभावः यथायथमाक्षिप्तश्च व्यभिचारिणः, एतैरभि-
व्यक्तः लक्षणस्य विस्मयः सामानि कानां रसवानेत्येति बोध्यम् ।

अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
 परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥ [भ]
 पुण्याश्रमहरिद्वेततीर्थरम्यवनादयः ।
 महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दौपनरूपिणः ॥
 रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्यभिचारिणः ।
 निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ २३८ ॥

यथा ।

“रथान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्यालवस्याध्वगैः
 सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
 निर्व्याजीकृतंचित्तुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
 निःशङ्कं करटः कदा करपुटौभिच्चां विलुण्ठिष्यति ?” ॥ (ज)

(भ) शान्तरसमाह यथेत्यादि । शमः शान्तिरेव स्थाविभावः यस्य
 तथोक्तः, उत्तमा प्रकृतिः नायकः यस्य तादृशः, कन्दं कुसुमविशेषः इन्द्रचन्द्रश्च
 तद्वत् सुन्दरी छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतः, कुन्दवर्णः चन्द्रवर्णो विलम्बः, श्रीनारा-
 यणः देवतं यस्य तथाविधः रसः शान्तः । अनित्यत्वादिना विनश्चरत्वादिना
 अशेषाणां वस्तूनां पदार्थानां विषयाणामित्यर्थः या निःसारता सारराहित्यं वा
 परमात्मस्वरूपं तस्य शान्तस्य आलम्बनमिष्यते । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ज) सदाहरति यथेत्यादि । कस्यचित् निर्विषयोक्तिरियम् । करटः
 काकः कदा रथायाः पथः अन्तः पथिमध्ये इत्यर्थः चरतः समतः, धृतः मृङ्गीतः
 जरन् कौर्णतानापन्नः कन्यालवः क्षिप्रकन्याखण्डं येन तथोक्तस्य, अध्वगैः पथि
 गच्छद्भिः तैः नागरैः नगरवासिभिः सत्रासं सकौतुकं सदयञ्च यथा तथा दृष्टस्य,
 मां दृष्ट्वा चित्तोऽयमिति केषाञ्चित् भयं, किमनेन क्रियते इति दिदृक्षया
 केषाञ्चित् कौतुकम्, अहो कथमसौ क्लेशमनुभवतीति केषाञ्चित् दयेति भावः ।
 तथा निर्व्याजीकृतः अकपटीकृतः चित् ज्ञानमेव सुधा असृतं तस्य रसः आस्वा-
 दनं तेन या सुत् इष्यः तया तल्लवः ज्ञानासुतपानपरिद्विगुणितेन भ्रानन्दे-

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहङ्काररूपत्वादद्यावीरादिरेष नो ॥२३६॥ [ट]

दयावीरादौ हि जौमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्या-
द्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारो-
पशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूप-
त्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्व-
मपास्तम् । ननु ।

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता

न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः

सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः” ॥ (ठ)

नेत्यर्थः निद्राद्यमाणस्य निद्रितस्यैव बाह्यविषयेषु आचरत इत्यर्थः नै मन कर-
पुटीभिर्चा करपुटीस्थितां केनचित् दत्तां भिक्षाम् अन्नादिमित्यर्थः निःशङ्कं निर्भयं
यथा तथा ताडनाभावादिति भावः विलुप्तिरुच्यति विशेषेण हरिष्यतीत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र तथाविधनिर्विण्णस्य शमरूपस्थायिभावः पर-
मात्मज्ञानेन भिन्नरूपवस्तुनिःसारताज्ञानेन आत्मत्वेन यथायथमाक्षिप्तं च
उद्दीपनेन तत्तदुक्तिरूपेणानुभावेन आक्षिप्तं च निर्वेदादिना व्यभिचारिणा
अभिव्यक्तः सामाजिकानां रसत्वेन आस्वाद्यते इति बोध्यम् ।

(ट) निरहङ्कारेति । एष शान्तरसः निरहङ्काररूपत्वात् सर्वथा अह-
ङ्कारराहित्यात् दयावीरादिर्न, ततश्च साहङ्कारा दया एव दयावीरादौ, अत्र तु
न तथेति अनयोर्भेदः ।

(ठ) नेति । यत्र रसे न दुःखं, न सुखं, न चिन्ता, न द्वेषः शत्रु-
निर्यातनेच्छा, न रागः प्रियेष्वनुरक्तिः, न च काचित् कापि कामपि विषयसव-
खस्त्विति भावः इच्छा अभिलाषः, तथा सर्वेषु भावेषु वस्तुषु सत्सु अप्रीयर्थः शमः
शान्तिः तत्तद्विषयनिवृत्तिरित्यर्थः प्रधानः श्रेष्ठः सः शान्तो रसः मुनीन्द्रैः मह-
र्षिभिः कथितः । मोक्षावस्थायां मुक्तिदशायाम् आत्मस्वरूपान्तिलक्षणायां

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्ति-
लक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं
रसत्वमित्युच्यते ।

युक्तवियुक्तदशाया-

मवस्थितो (ङ) यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्

सञ्चार्यादिः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥ २४० ॥

यच्च अस्मिन् सुखाभावोऽपि उक्तस्तस्य वैषयिकसुखपर-
त्वान्नविरोधः । उक्तं हि ।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम् ।

दृष्ट्वाच्चयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ (ङ)

सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा” ॥

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।

तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

परमात्मस्वरूपप्राप्तिरूपायामित्यर्थः सञ्चार्यादीनां निर्वेदादीनाम् असङ्गावात्
अस्थितेरित्यर्थः ।

(ङ) युक्तवियुक्तदशायामिति युक्तः विषयेभ्यः मनः समाकृत्य परमात्मनि
संयोज्य स्थितः । वियुक्तः जितेन्द्रियः प्रायेण सिद्धिमान् तद्दशायां तादृशाव-
स्थायामित्यर्थः ।

(ङ) यचेति । लोके पृथिव्यां यत् कामसुखं भोगजं सुखं, यत् दिव्यं
खर्गीयं महासुखम् एते हे, दृष्ट्वाच्चयः निष्पृहता तेन यत् सुखं तस्य षोडशीं
कलाम् अंशं न अर्हतः ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !
प्रसौदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्”

अथ सुनीन्द्रोऽप्याह ।

वत्सलश्च रस इति तेन स दशमो रसः ।
स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः ।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशैव्योदयादयः ।
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम् ॥
पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का हर्षगर्वादयो मताः ॥
पद्मगर्भच्छर्विर्वस्वो दैवतं लोकमातरः॥२४१॥[त

“यदाह धात्रा प्रथमोदितं वचो

ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गलौम् ।

(ण) कदेति । जैवोक्तिरिवम् । कदा इह वाराणस्यां सुरधुनीरोधसि गङ्गातीरे वसन् कौपीनं वसानः परिदधानः अहं शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः सन्, अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन ! प्रसौद प्रसन्नो भव इति क्रोशन् वदन् दिवसान् निमिषमिव नेष्यामि अतिवाङ्मयिष्यामि । शिखरिणीवत्तम् । अत्र भगवद्विषया रतिः, कौपीनपरिधानतः सर्वप्रकाराङ्गहारराहित्यस्य प्रकटनेन शरीरे पर्यवसानात् अमस्याधिभावः आन्तरसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(त) स्फुटमिति । स्फुटं सुव्यक्तम् । वत्सलता प्रियता तया स्नेहः

। लोकमातरः शचीत्यादयः । अन्तर्लुप्तम् ।

अभूच्च नमः प्रणिपातश्चित्तया

पितुर्मदं तेन ततान सोऽर्भकः” ॥ (थ)

एषाञ्च रसानां परस्परविरोधमाह ।

आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ।

भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।

करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥

रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।

भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥

शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।

शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥

शृङ्गारेण तु वीभत्स

इत्याख्याता विरोधिता ॥ २४२ ॥ [द]

(थ) वत्सलरसमुदाहरति यदिति । धात्रा उपमाया प्रथमम् उदितं कथितं वचः सातापितेत्यादिरूपं यत् आह ब्रवीति, तदीयां धात्रीसखस्विनीम् अङ्गुलीमवलम्बा आश्रित्य यत् यथौ गच्छति स, प्रणिपातश्चित्तया एवम्वं प्रणन्त्यमित्युपदेशेन यच्च नमः आनतमस्तकः अभूत्, तेन हेतुना सः अर्भकः शिशुः रघुः पितुर्दिलीपस्य मुदं हर्षं ततान विस्तारयामास । वंशस्य विलं हत्तम् । अत्र दिलीपस्य स्नेहः पुत्ररूपेणालम्बनेन तदीयाङ्गस्तुटवचनेन उद्दीपनेन यथायथमाग्निनेन अनुभावादिना च आस्वादमानः रसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(द) आद्य इति । आद्यः प्रथमः रसः शृङ्गार इत्यर्थः । विरोधं भजते इति विरोधभाक् विरोधीत्यर्थः हास्यः हास्यरसः । तादृशः विरोधभामित्यर्थः । इति इत्थं विरोधिता परस्परविरोधः आख्याता कथिता ।

आद्यः शृङ्गारः । एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

कुतोऽपि कारणात् क्वापि

स्थिरतामुपयन्नपि ।

उन्मादादिर्न तु स्थायी

पात्रेण स्थैर्यमेति यत् ॥ २४३ ॥ [ध]

यथा विक्रमोर्वशां चतुर्थेऽङ्के पुरुषवस उन्मादः ।

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।

सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः २४४ [न]

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिवपि रसत्वमुपचारादित्यभि-
प्रायः । भावादय उच्यन्ते ।

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रातः ।

(ध) यत्र तु शृङ्गारादावपि उन्मादादिनेत्यादेरस्थिराभावी दृश्यते तत्र उन्मादादीनां स्थायित्वमस्तु इत्याशङ्काह कुत इति । कुतः कस्मादपि कारणात् क्वापि रसे उन्मादादि स्थिरतां व्यापकत्वमुपयन्नपि लभमानोऽपि न तु स्थायी नैव स्थायिपदवाच्यः, यत् यस्मात् पात्रे आधारभूते नायकादौ सः स्थैर्यं स्थिरतां अविनश्यत्वमित्यर्थः न एति न प्राप्नोति । परत्र तदपायादिति भावः रत्यादिस्तु तिरीभूततया तिष्ठत्येवेति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

(न) रसेति । तदाभासौ तस्य रसस्य भावस्य च आभासौ रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः भावस्य प्रशमः भावप्रशमः भावस्य उदयः भावीदयः सन्धिः भावसन्धिरित्यर्थः शबलता भावशबलता इत्यर्थः एते सर्वेऽपि रसनात् आस्वादन-
रूपशुण्ययोगात् रसः शौणा रसा इत्यर्थः उच्यन्ते इति शेषः । रसस्तु विभावा-
दिभिरभिव्यक्तशिवदानन्दबलत्काररूपतां भजते, भावादिस्तु लौकिककार्यकारणादि-
भिरिति विशेषो बोध्यः ।

(प्र) सञ्चारिण इति । प्रधानानि आपावतः प्राधान्येन रत्याद्यपेक्षयेति

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते २४५ [प]

“न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोः रसभावयोः” ॥ (फ)

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तमृत्यवद् आपा-
ततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरु-
नृपादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया
रसतामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः ।
तत्र व्यभिचारौ यथा । “एवं वादिनि देवर्षौ” इत्यादि ।
अत्रावहित्या-देवविषया रतिः (ब्र) । यथा कुन्दमालायाम् ।

“दिवि वा भुवि वा समास्तु वासो

नरकौ वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

भावः अभिव्यक्ताः सञ्चारिणः प्रागुक्ता निर्वेदादयः देवादिविषया रतिः
अनुरागः, तथा उद्बुद्धमात्रः उद्भूत एव न तु विभावादिभिः परिपोषित इति
भावः स्थायी रत्यादिः भाव इत्यभिधीयते । यदि चात्र देवताविषयकरतौ
रतिरस्ति तस्मात्प्रसूतौ स्थायिशब्देनोच्यते नायिकादिविषयरत्यादेरेव स्थायिशब्द-
नाभिव्यक्तत्वादिति चिन्त्यम् ।

(फ) नेति । रसः भावहीनः भावेन उक्तलक्षणेन हीनः वर्जितः न
अस्ति, तथा भावः न रसवर्जितः रसहीनः, अनयोः रसभावयोः सिद्धिः स्वस्व-
निष्पत्तिः परस्परकृता परस्परैष सिद्धिं लभते खलु एतौ इत्यर्थः । भावेन रसः
परिपुष्टते रसोऽपि भावेनेति भावः ।

(ब) प्रधानसञ्चारिरूपं भावमुदाहरति एवमिति । अत्र अवहित्याख्य-
सञ्चारिभ्यः रत्यादिस्थायिभ्यः प्राधान्येन अभिव्यक्तः भावशब्दवाच्यत्वं गाह्यते
इति ध्येयम् ।

(भ) दिवीति । हे नरकान्तक ! नरकामुरनिसूदन ! कृष्ण ! दिवि
स्वर्गे वा भुवि पृथिव्यां वा नरकौ वा मम प्रकामं सम्यक् वासः स्थितिः अस्तु

अवधीरितशारदारविन्दौ

चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि” ॥ (भ)

सुनिविषया रतिर्यथा ।

“विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने !

कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसी-

र्गिरोऽथवा श्रेयसि केन दृष्यते ?” ॥ (म)

राजविषया रतिर्यथा मम ।

“त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्क्तिलाम् ।

न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारमिया हरः” ॥ (य)

एवमन्यत् । उदबुद्धमात्रस्थायी भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि” ॥ (र)

भवतु । तत्र नैव मे क्षतिरित्याह अवेति । मरणे कालेऽपि अवधीरितम् अवज्ञातं शारदारविन्दं शरत्कालीनकमलं याभ्यां तादृशौ ते तव चरणौ चिन्तयामि आश्रयामि ।

(म) विलोकनेनेति । नारदं प्रति कण्ठस्य उक्तिरिवम् । हे मुने ! तव निवर्हितं निराकृतम् अहं पापं येन तादृशेन अमुना विलोकनेन दर्शनेन कृतार्थः सिद्धमनोरथः कृतः अस्मि । तथापि विलोकनेन कृतार्थत्वेऽपीत्यर्थः अहं गरीयसीः श्रुवर्थप्रतिपादिकाः गिरः वाचः शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छुः, अथवा किंवा केन जनेन श्रेयसि कल्याणे दृष्यते ? न केनापीत्यर्थः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(य) त्वदिति । हे राजन् ! हरः शिवः भूरिभारमिया अत्यधिकभार-
वासेन हेतुना शिरसा तव वाजिराजिभिः अश्वसमूहैः निर्धूतैः क्षितैः धूलिपटलैः
रजिराशिभिः पङ्क्तिला सज्जातपङ्क्ता तां गङ्गां न धत्ते न धारयति ।

(र) हर इति । हरस्तु, चन्द्रोदये अम्बुराशिः समुद्र इव, किञ्चित्
परिवृत्तं धैर्यं यस्य तथोक्तः ईषद विलुप्तधैर्यः सन् विम्बफलवत् अधरोष्ठौ यत्र

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः । ननूक्तं “प्रपानकर-
सवद्भिभावादीनामिकोऽवभासो रस इति” तत्र सञ्चारिणः
पार्थक्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते ।

यथा मरीचखण्डादे-

रकीभावे प्रपानके ।

उद्रेकः कस्यचित् क्वापि

तथा सञ्चारिणो रसे ॥ २४६ ॥ [ल]

अथ रसाभासभावाभासौ ।

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥ २४७ ॥ [व]

अनौचित्यञ्च अत्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां साम-
ग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं तच्च बाल-
व्युत्पत्तये (श) एकदेशतो दर्श्यते ।

तादृशे उमासुखे विलोचनानि नेत्राणि व्यापारयामास साभिलाषमद्राचीदिति
भावः । उपजाति इत्तम् । ‘अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः स्थायिभावः
अनुभावादिभिरपरिपुष्टतया रसतामप्राप्य स्थित इत्यस्य उद्बुद्धमात्रम् ।
वस्तुतस्तु अत्र रतिः पार्वतीसुखविलोकनरूपेणानुभावेन अधरोष्ठयोर्विभवफलसाम्य-
कथनरूपेण उद्घोषनविभावेन समाचिन्नेन च वसन्तीदयेन लज्जादिना च व्यभि-
चारिणा परिपोषिता रसतामेतीति बोध्यम् ।

(ल) यथेति । यथा मरीचखण्डादेः एकीभावे मिश्रयेऽपि प्रपानके
पानीयद्रव्यविशेषे कस्यचित् वस्तुनः उद्रेकः स्फुरणं भवति तथा क्वापि रसे सञ्चा-
रिणः कस्यचित् उद्रेकः भवति इति सञ्चारिणः प्रधानानौक्त्युक्तं ज्ञेयम् ।

(व) अनौचित्येति । रसभावयोः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे अनुचितभावेन वर्त-
मानत्वे आभासः रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः ।

(श) सामग्रीरहितत्वे इति । सामग्री कारणकूटः तद्राहित्ये तदभावे
अति एकदेशयोगित्वोपलक्षणप्ररम् एकदेशयोगित्वं किञ्चित् लक्षणसम्बन्धः तदुप-

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च ।
 बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥
 प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्य्यगादिगते ।
 शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥
 शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
 ब्रह्मवधायुत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
 उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र २४८ [ष]

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
 क्षीणीमावृणुते तमात्रमलिनच्छायातमः सन्ततिः ।

लक्षयतीति तत्परं कियदंशे तत्तल्लक्षणयोगः कियदंशे च अयोध इत्यर्थः । बाल-
 व्युत्पत्तये बालानाम् अज्ञानां व्युत्पत्तये वीधाय ।

(ष) उपनायकेति । शृङ्गारे रसे रतौ उपनायकः उपपत्तिः तत्संस्थायां
 तत्र स्थितायां मुनिगुरुरूपव्रीगतायां मुनिपत्नीगुरुपत्नीनिष्ठायां बहुनायकनिष्ठायाम्
 अनुभयनिष्ठायां नायकगतत्वे नायिकाग्रामसङ्गावे तथा नायिकागतत्वे नायके
 असङ्गावे इत्यर्थः प्रतिनायकः नायकप्रतिपक्षः तत्र गतायां तथा नीचपात्र-
 तिर्य्यगादिनिष्ठायाम् अनौचित्यम् उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इत्येते इति
 अंशस्य एतेषु अयोगात् अन्यांशस्य योगादिति बोध्यम् । रौद्रे रसे कोपे
 गुर्वादिषु गते सति शान्ते रसे हीननिष्ठे निम्नव्यक्तिनिष्ठे सति हास्ये रसे
 गुर्वादिहरे आलम्बने सति तथा वीरे रसे ब्रह्मवधादिषु अधमपात्रगते वा उत्साहे
 सति तथा भयानके रसे भयस्य उत्तमपात्रगतत्वे सति अनौचित्यं ज्ञेयम् ।
 एवमन्यत्र रसे यत् यत् औचित्यादन्यत् तत्तदनौचित्यं बोद्धव्यमिति भावः ।

(स) स्वामीति । हे कृष्ण ! स्वामी पतिः ममेति शेषः मुग्धतरोः
 अतिसूदः एतेनास्य सुरतानभिज्ञत्वं विस्तम्बे कोपावेगात् प्रह्वारशीलत्वञ्च ध्वनि-
 तम् । इदं वनं घनं निविडम् एतेन सुरतयोग्यस्थानमेतदिति सूचितम् ।
 अहम् एकाकिनी बाला एतेन मया सह स्पर्शश्चन्दं रमणं युक्तमिति सूच्यते ।

तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्तेति गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः” ॥ (स)

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा ।

“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये

येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः” ॥ (ह)

अनुभयनिष्ठत्वे यथा मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् ।

“पञ्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम्” इति
श्रीमल्लोचनकाराः ।

तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योन्य-
दर्शनात् प्राक् वत्सराजे रतिः ।

प्रातिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जल-
क्रीडावर्णने । अधमपात्रगतत्वे यथा ।

“जघनस्थलनङ्गपत्रवल्ली-

गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।

तमालवत् मलिना काया कान्तिर्यस्याः तादृशी तमसां तिमिराणां सन्ततिः
समूहः चौकीं पृथिवीम् आवृणोते आच्छादयति एतेन कोऽप्यावां न पश्येदिति
सूचितम् । तस्मात् हे सुन्दर ! मनोहर ! एतेन त्वं मे मनो हतवान् अतस्त्वां
विहाय न गन्तुं शक्नोमीति सूचितम् । वत्सं पद्मानं मुञ्च त्यज एतेन सन्मार्गे
परनारीस्पर्शाभावरूपमाचारं त्यजेति च ध्वनितम् । इति इत्थं गोप्याः गोप-
नार्थाः कस्याश्चित् गिरः वाचः श्रुत्वा हरिः कृष्णः तां गोपीं परिरभ्य आश्लिष्य
मन्मथकलायां कामव्यापारे आसक्तः सन् वः शुभान् पातु रक्षतु । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ह) कान्ता इति । हे सुतनु ! शुभाङ्गि ! भुवनत्रितये त एव जनाः
कान्ताः रम्याः येषां कृते निमित्तम् अयं ते कपोलः पाण्डुः विरहात् मलिनयति
मानमापन्न इत्यर्थः इत्थं मन्ये सम्भावयामि । अत्र ते इति येषामिति च बहु-
मनिर्देशात् यस्या बहुनायकत्वम् ।

(च) जघनेति । जघनस्थले नङ्गा नङ्गा पत्रवल्ली पत्रवत्ता यथा तादृशी

अवचित्य गिरौ पुरो निषणा

स्वकचानुत्कचयाञ्चकार भर्ता” ॥ (च)

तिथ्यग्यतत्वे यथा ।

वनान्तरेषु वल्लान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।

चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्म भङ्गी” ॥ (६)

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा ।

“रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहुः

मुक्ता कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्वाणो हरिः पश्यतः ।

आश्वातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृदोर्विक्रमं कीर्तयन्

अंसास्फोटपट्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥ (ख)

कापि भिल्ली किराती गिरौ पर्वते गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि, कुटजौ गिरिमल्लिकेत्यमरः । अवचित्य पुरः समक्षं भर्तुरिति शेषः निषणा उपविष्टः भर्ता स्वामिना स्वकचान् निजकेशान् उत्कचयाञ्चकार बन्ध्याभासः ।

(क) सङ्गीति । भङ्गी भमरौ मल्लीभिः मल्लिकाकुसुमतरुभिः मतल्लीषु अतिप्रशस्तेषु मनोहरेषु इत्यर्थः, मतल्लिका मचर्चिका प्रशस्तमुद्धतलज्जौ । प्रशस्त-वाचकान्यभूनि इत्यमरः । वनान्तरेषु वल्लान्तरे लतामध्यं स्थितमिति शेषः वल्लभं प्रति भमरमित्यर्थः आह्वयन्ती सती चञ्चल्याः स्वनत्याः विपञ्चाः वीणायाः यः कली मधुरास्फुटः नादः तस्य भङ्गा अनुसारेण सङ्गीतम् भङ्गीकुरुते स्म गीत-वतीत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ख) रक्तोत्फुल्लेति । असौ अर्जुनः रक्ते उत्फुल्ले विशाले लोले चञ्चले नयने यस्य तथोक्तः, मुहुः पुनः पुनः कम्पोत्तराणि कम्पप्रधानानि अङ्गानि यस्य तादृशः सकम्प इत्यर्थः, अपेतभीः निर्भयः, धृतधनुर्वाणः शृङ्खलितधनुःशरः कटु-कोक्तिभिः युधिष्ठिरस्य दुर्वचोभिः आश्वातः आपूरितः क्षीमित इत्यर्थः पश्यतः हरिः श्रीकृष्णस्य । अनादरे षष्ठी पश्यन्तं हरिम् अनादृत्य इत्यर्थः असकृत् पुनः पुनः स्वं दोर्विक्रमं बाहुविक्रमं कीर्तयन् कथयन् तथा अंसास्फोटपटुः अंसस्य स्तम्बस्य आस्फोटे करेण ताडने पटुः तत्परः सन् युधिष्ठिरं हन्तुं प्रविष्टः स्तम्बावारमिति शेषः । एकदा कुरुपाण्डवसंघामि नित्यम् अद्यैवाहं कौरवान् निहनिष्यामीत्ये

भयानकाभासो यथा

“अशक्तुवन् सोढुमधीरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं

निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः” ॥ (ग)

स्त्रीनौचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके

तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २४८ ॥ [घ]

स्पष्टम् ।

भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलतामता २४९ [ङ]

स्वं विक्रमं कीर्तयन्तं प्रतिज्ञां निस्तुतुमशक्तुवन्तश्च अर्जुनं युधिष्ठिरः, निर्भयंयामास । तत् सोढुमशक्तुवन् पार्थः यो मां मदायुधं वा तिरस्कुर्व्यान् तमहं हनिष्यामीति पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य पूज्यतममपि युधिष्ठिरं हन्तुं प्रवृत्ते इति पौराणिकौ वार्ता अवानुसन्धेया । अत्र रौद्ररसस्य स्थायिनि कोपे गुरुनिष्ठत्वेन रौद्राभासत्वं बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) अशक्तुवन्निति । कौशिकः इन्द्रः पेषक इति ध्वनिः सहस्ररश्मिः सूर्यस्येव यस्य रावणस्य दर्शनं सोढुम् अशक्तुवन् अतएव अधीरलोचनः चक्षुल-
दृष्टिः विभ्यत् भयं गच्छन् सन् हेमाद्रिगुहा एव गृहं तस्य अन्तरम् अभ्यन्तरं प्रविश्य दिवसानि निनाय । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र भयस्य उत्तमप्रकृति-
गतत्वेन भयानकाभासत्वम् ।

(घ) भावाभासमाह भावाभास इति । लज्जादिके सञ्चारिणि वेश्यादि-
विषये वाराङ्गनादिनिष्ठे सति भावाभासः स्यात् । कञ्चसुदाहरणम् ।

(ङ) भावशान्त्यादीनाञ्च भावस्येति । स्पष्टम् ।

क्रमेण यथा ।

“सुतनु ! जह्मिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीलिताच्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित्” ॥ (च)

अत्र वाष्पमोचनेन ईर्ष्यास्थसञ्चारिभावस्य शमः ।

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्ता रुषा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेक्षिता” (छ)

अत्र विषादस्योदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।
रूपमिदं मदिराच्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” (ज)

(च) सुतन्विति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कोपं जह्मिहि व्यज, पादानतं मां पश्य अवलोकय, कदाचित् तव एवंविधः कोपः न खलु नैव अभूत् इति इत्यं नाथे निगदति कथयति सति तिर्य्यक् यथा तथा आमीलिते अक्षिणी यथा तथाभूतया कदाचित् कान्तया अनल्पम् अधिकं नयनजलं मुक्तं मुक्तं किञ्चित् न उक्तं कथितम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(छ) चरणेति । चरणयोः पतनेऽपि यत् प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्मात् हेतोः प्रसादपराङ्मुखे अप्रसन्ने इत्यर्थः निभृतः गुप्तः कितवाचारः कपटाचारी यस्य तत्सम्बुद्धौ हे निभृतकितवाचार ! इति उक्ता रुषा कोपेन परुषीकृते कठिनीकृते रमणे कान्ते व्रजति गच्छति सति कदाचित् उच्चैः निःश्वस्य स्तने स्थितः हस्तः यस्याः तथाभूतया सत्या सखीषु नयनसलिलच्छन्ना अश्रुपूर्णा इत्यर्थः दृष्टिः निवेक्षिता अर्पिता एतेन यौवनस्य अचिरस्थायिलमिति पादपतनेनापि मया कान्तो निराकृत इत्यतिशयेन अनौचित्यं कृतमिति च सूचितम् । हरिणीवृत्तम् ।

(ज) नयनेति । नयनयुगस्य नेत्रद्वयस्य आसेचनकम् अतिसन्तोषकरं,

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा ।
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः ! स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति” ॥ (भक्त)

अत्र वितर्कौत्सक्यमतिस्मरणशङ्कादेन्यष्टतिचिन्तानां शब्द-
लता ।

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम
तृतीयः परिच्छेदः ।

सदासेचनकं त्वतेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शने इत्यमरः । मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं मनो-
रथाविषयमित्यर्थः मदिराद्याः इदं रूपं मे मम हृदयं मदयति आनन्दयति,
दुनोति तापयति च । नेत्रवृत्तिकरत्नेन आनन्दजनकत्वम्, अप्राप्यत्वेन ताप-
जनकत्वमित्यत्र हर्षविषादयोः सन्धिरवधेयः ।

(भक्त) भावशब्दलतामुदाहरति कति । सर्वशीवियोगेन उन्मत्तस्य पुरुषवत्
उक्तिरियम् । अकार्यम् आत्महननरूपं क्व ? शशलक्ष्मणः चन्द्रस्य कुलञ्च क्व ?
चन्द्रवंशीयोऽहं कथमात्मघाती भवामीति असदृशसमावेशसूचकं कथयामिति
भावः । सा सर्वशी भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत दृष्टिविषयवर्तिनी भवेत् । दोषा-
णाम् अकार्यानुष्ठानानां प्रशमाय शान्तये मे मम श्रुतं शास्त्रज्ञानं शास्त्रं ज्ञात्वा
कथमहमकार्यं करोमीति भावः । अहो ! आश्चर्यं कोपेऽपि सुखम् सर्वश्या
इति शेषः कान्तं मनोहरम् । अपकल्मषाः अपापाः कृतधियः परिणतबुद्धयः
विद्वंस इत्यर्थः किं वक्ष्यन्ति ? एवमकार्यकारिणं मामुद्दिश्येति शेषः, मयि
दृष्टां दर्शयिष्यन्तीति भावः । सा सर्वशी स्वप्नेऽपि लभ्युमशक्या । हे चेतः !
स्वास्थ्यम् उपैहि प्राप्नुहि सुस्मिरं भव, कः खलु धन्यः पुण्यवान् युवा तरुणः
पुरुषः अधरम् सर्वश्या इति शेषः, पास्यति ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र
प्रथमे पादे वितर्कौत्सक्ये, द्वितीये पादे मतिस्मरणे, तृतीये पादे शङ्कादेन्ये,
चतुर्थे धृतिचिन्ते स्थिते, तदेवं बहूनामेकत्र समावेशात् शब्दलता वेदितव्या ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य तृतीयपरिच्छेद व्याख्या समाप्ता ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ काव्यभेदमाह (क) ।

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-
व्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ॥ २५० ॥

तत्र ।

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये
ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥ २५१ ॥ [ख]

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थं ध्वन्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि द्वा-
वुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो
विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ २५२ ॥ [ग]

(क) अधुना काव्यभेदः निरूप्यते अयेति । अथ काव्यघटकरसादिनिरु-
पणानन्तरमित्यर्थः ।

(ख) ध्वनिमाह वाचेति । व्यङ्ग्ये व्यञ्जनाबीध्ये अर्थे वाच्यातिशयिनि
वाच्यार्थात् अधिकचमत्कारिणि सति तत् काव्यमुत्तमं ध्वनिः कथ्यते इति
शेषः । ध्वन्यते व्यन्यते इत्यर्थः । ततश्चाधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं काव्यं ध्वनि-
रिति फलितम् ।

(ग) तद्भेदावाह भेदाविति । ध्वनेरपि लक्षणाभिधामूलौ द्वौ भेदौ

साहित्यदणम् ।

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्ष्णामूलो ध्वनिः । लक्षणा-
त्वादेव अत्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् (ग) । विव-
क्षितान्यपरकाचस्तु अभिधामूलः । अतएव अत्र वाच्यं विव-
क्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं
प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधामूलस्य बहुविषयतया पञ्चान्निर्देशः । अविवक्षित-
वाच्यस्य भेदावाह ।

अर्थान्तरं संक्रामिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति २५३[घ]

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रामितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो
मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रामितत्वादर्थान्तरसंक्रामितवाच्यम् ।

यथा ।

“कदली कदली करभः करभः

करिराजकरः करिराजकरः ।

उदीरितौ उक्तौ, तयोरेकः लक्ष्णामूलो ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः अन्यः द्वितीयः
विवक्षितवाच्यः ।

(ग) लक्ष्णामूलत्वात् लक्षणा मूलं यस्य तस्य भावः तस्मात् मुख्यार्थबाध-
विषयिणी इति हि लक्षणा तन्मूलत्वात् अत्र वाच्यस्य बाधितत्वमिति भावः ।

(घ) अर्थान्तरमिति । अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिः वाच्ये मुख्येऽर्थे अर्थ-
ान्तरं संक्रामिते वा अत्यन्ततिरस्कृते सति द्वैविध्यम् ऋच्छति प्राप्नोति ।

(ङ) कदलीति । कदली रम्भायष्टिः कदली अतिश्रुतीति भावः, करभः
सन्निभमादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिरित्यमरीकः करभः अतिङ्गस्त्व इति भावः,
करिराजकरः इक्षिण्युष्ठादण्डः करिराजकरः अतिकर्कश इति भावः, अतः

चतुर्थः पारच्छदः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्त्ति तुला-

मिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः” ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्य-
कदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाद्यादिगुणविशिष्टकदल्यादि-
रूपमर्थं बोधयन्ति जाद्याद्यतिशयश्च (च) व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः
स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
अत्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा ।

“निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते” ॥ (छ)

अत्रान्वशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति
अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्वत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्य-
विशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वम् । (ज)

“भम धम्मिअ ! वीसल्लो सो सुण्हो अज्ज मारिअो देण ।

गोलावरीकच्छकुल्लावासिणा दरीअसीहेण” ॥ (झ)

चमूरुः स्रग्विशेषः तस्मैव दृश्यो यस्यास्तथाभूतायाः इदम् ऊरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि
तुलां सादृश्यं न विभर्त्ति ।

(च) जाद्याद्यतिशयः शैत्याद्यतिशयः आदिपदेन ऋस्तत्त्वकर्कशत्वातिशयो
बोध्यौ ।

(छ) निःश्वासान्ध इति । निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः आदर्शः दर्पण
इव चन्द्रमा शशी न प्रकाशते न विराजते ।

(ज) मुख्यार्थे चक्षुष्यताविहीने । अन्वत्वाप्रकाशत्वयोः अन्वत्वं चक्षुष्यता-
राहित्यम्, अप्रकाशत्वम् अगुञ्जत्वत्वं तयोः सामान्यविशेषभावाभावात् व्यापक-
व्याप्यत्वभावाभावादित्यर्थः ।

(झ) भम इति । भम धार्मिक ! विश्वस्तुः स शब्द मारितस्तेन ।
गोदावरीकच्छकुल्लावासिना दृप्तसिंहेन ॥ इति संस्कृतम् । आश्रमवर्त्तिन्याः
कस्याचित् व्यभिचारिण्या गोदावरीकुल्लरूपसङ्केतस्थाने प्रत्यहं पुण्यचयनेन स्वसनो-
रयभङ्गकारिणं स्वप्रेरितकुकुरोपद्रवेण अप्यनिवृत्तं धार्मिकं प्रत्युक्तिरियम् । हे
धार्मिक ! विश्वस्तुः त्रिःशङ्कः सन् भम पुण्यचयनार्थं पथ्येद, अद्य स श्वा कुकुरः

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य-
मानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का
न कार्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेध-
विध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादि-
पर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधौ अवगम्येते तत्र
ध्वनित्वमेव (ज) । तदुक्तम् ।

“क्वचिद्वाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु” ॥ (ट)

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेशः न तु तिरोभावः
अतएव अत्र अजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं
तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि

द्विभेदः प्रथमं मतः ।

यस्मां प्रति प्रत्यक्षमुपद्रवतीति भावः । तेन गीदावर्थाः कच्छः तीरं तत्र यः
कुञ्जः लतादिषिद्धितं स्थानं तत्र वासिना दृप्तसिंहेन प्रचण्डकेशरिणा मारितः
निहतः ।

(ज) प्रकृते कुलटायाः स्त्रैरविहारे इत्यर्थः पर्यवस्यति परिणमति इति
हेतोः उत्पद्यमानौ उत्पत्तिं गच्छन्तौ श्रूयमाणवेवेति भावः निषेधविध्योः पर्य-
वस्यतः परिणमतः विधिवाक्यं श्रूयमाणमेव निषेधं निषेधवाक्यं श्रूयमाणमेव
विधिं बोधयतीत्यर्थः तत्रैव तथाविधे एव स्थले इत्यर्थः तदवसरः विपरीत-
लक्षणावसरः । ध्वनित्वम् अभिधामूलध्वनित्वमित्यर्थः ।

(ट) क्वचिदिति । क्वचित् वाध्यतया अनुपपन्नतया ख्यातिः आपात-
मात्रेण बोधः, क्वचित् ख्यातस्य उपपन्नतया प्रतीतस्य बाधनं विपरीतलक्षणा,
उत्तरत्र ख्यातस्य बाधनस्थले इत्यर्थः अभिधैव अभिधामूलध्वनिरेव इत्यर्थः ।

(ठ) विवक्षितेति । विवक्षितं वक्तुमिष्टम् अवाधितस्वरूपमित्यर्थः अभि-
प्रेयं वाच्यं यत्र तादृशः ध्वनिः प्रथमं द्विभेदः द्विषकारो मतः । यत्र व्यञ्जः

असंलक्ष्यक्रमो यत्र

व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ २५४ ॥ [ठ]

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

तत्राद्यो रसभावादि-

रेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्

संख्येयस्तस्य नैव यत् ॥ २५५ ॥ [ड]

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्य-
प्रतीतिर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु
उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवज्जाघवान्न संलक्ष्यते (ठ) । एषु रसादिषु
च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव
शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधर-

व्यङ्गनाबोध्योऽर्थः असंलक्ष्यक्रमः न संलक्ष्यः सम्यगनुभूयमानः क्रमः पौर्वापर्य्यै
यस्य तादृशः स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः, यत्र लक्ष्यक्रमः व्यङ्ग्यः स संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

(ड) तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये आद्यः व्यङ्ग्यः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः रस-
भावादिः एक एव एकत्रिष एव अत्र गण्ये गण्यते, यत् यस्मात् तस्य व्यङ्ग्यस्य
एकोऽपि भेदः विशेषः अनन्तत्वात् अतिबाहुल्यात् न संख्येयः संख्यातुं न
शक्य इत्यर्थः ।

(ठ) विभावादीति । विभावादीनां प्रतीतिः क्रमेण बोधः कारणं यस्य
तत्त्वात् विभावादिसमूहालम्बनप्रधानस्यैव रसत्वादिति भावः । व्यतिभेदः
सम्भोजनेन भेदनं तद्वत् जाघवात् अतिश्रीघ्नकत्वत्वादित्यर्थः संलक्ष्यते रस
इति शेषः ।

पानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातु-
मशक्यः का गणनात्र सर्वेषाम् ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे

व्यङ्गेऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्गा-

स्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥ २५६ ॥ [ण]

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्यु-
द्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्
संलक्ष्यक्रमव्यङ्गानाम्ना ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् । तत्र ।

- वस्तुलङ्काररूपत्वा-

च्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥ २५७ ॥ [त]

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।
तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ।

“पथिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उत्थअपत्तोहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु” ॥ (थ)

(ण) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं निरूपयति शब्देति । अनुरणनः अनुरणनं
तत्सन्निभे तदनुरूपे व्यङ्गे शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे शब्दशक्त्या उल्लिखिते अर्थशक्त्या
उल्लिखिते उभयशक्त्या उल्लिखिते इत्यर्थः सति लक्ष्यक्रमव्यङ्गाः ध्वनिः बुधैः विद्वद्भिः
त्रिविधः शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थश्चेति त्रिविधः कथितः ।

(त) वस्त्विति । शब्दशक्त्युद्भवः व्यङ्ग्यः वस्तुरूपत्वात् अलङ्कारत्वाच्च द्विधा
भवति, ततश्च शब्दशक्त्युत्थो वस्तुध्वनिः शब्दशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिरिति ।

(थ) पथिअ इति । पथिक ! नात्र संसारीऽस्ति सनाक् प्रसन्नस्थले
ग्रामे । उत्तमतपथोपरं प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तद् वस ॥ इति संस्कृतम् ।

अत्र सत्त्वरौदिशब्दशक्त्या (द) यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्-
स्वेति वस्तु व्यज्यते । अलङ्काररूपो (ध) यथा । “दुर्गलङ्कित-
विग्रहः” इत्यादि ।

अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवौवल्लभभानुदेववृषते-
वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णन-
मसम्बद्धं मा प्रसाङ्गीदितोऽश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः
(न) कल्प्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो
यः ।

यथा वा ।

“अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुर्यशोभिरसतामसि” ॥ (प)

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्दिरोधाभासो व्यङ्ग्यः

‘‘यैत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुप-
चर्यते (फ) ।

वाचार्थिर्न पञ्चिकं प्रति कस्याचिदुक्तिरित्यम् । हे पञ्चिक ! अत्र प्रस्तरस्थले
पाषाणबहुले ग्रामे मनाक् अस्तीऽपीत्यर्थः संस्तरः शय्याकटः न अस्ति प्रस्तरस्थेव
वयं स्वपितः, नात्र अन्यः शय्याविधाननियम इति भावः । उन्नतपयोधरम् उन्नत-
श्रेष्ठम् उन्नतस्तनमिति ध्वनिः दृष्ट्वा यदि वससि तत् तदा वस ।

(द) सत्त्वरौदीत्यादिपदेन सत्तत्त्वरशब्दः गृह्यते । प्राप्नोति शास्त्रे सत्त्वर-
शब्देन शास्त्रं तच्चात्र परदारगमननिषेधार्थकं बोध्यम् । शक्त्या सामर्थ्येन ।

(ध) अलङ्काररूपः शब्दशक्त्युत्थव्यङ्ग्य इति शेषः ।

(न) मा प्रसाङ्गीत् प्रसक्तं मा भूदित्यर्थः ।

(प) अमित इति । हे प्रभो ! त्वं साधुर्यशोभिः सत्कीर्तिभिः अमितः
अपरिमितः अपर्याप्त इत्यर्थः, समितः युद्धात् प्राप्तेः लब्धौः उत्कर्षैः हर्षदः
लोकानन्दकर इत्यर्थः, तथा असताम् अहितः शत्रुः असि भवसि ।

(फ) ननु रसस्य प्रकर्षतया उपमादेः यदा गौणत्वं तदैवालङ्कारत्वम्
उत्तरत्र निरूपयिष्यते, अत्र तु व्यङ्ग्यत्वेनास्वाद्यतया मुख्यत्वे कथमलङ्कारत्वमित्या-

वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्मृतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु

वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्तुर्भवो व्यङ्ग्यो

याति द्वादशभेदताम् ॥ २५८ ॥ [ब]

ब्रह्माह व्यङ्ग्यस्येति ब्राह्मणेति । ब्राह्मणोऽसौ श्रमणः सन्नासीति ब्राह्मणश्रमणः
तस्य न्यायः । तस्मात् सन्नासदशायां तस्य ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथाऽसौ ब्राह्मण
इति व्यपदिश्यते तथा अलङ्कारस्यात्र व्यङ्ग्यत्वेऽपि अलङ्कारत्वव्यपदेश इति भावः ।

(व) अर्थशक्त्युत्पत्तिभेदमाह वस्त्विति । वस्तु वा अलङ्कृतिः वा इत्येष द्विधा
द्विप्रकारोऽर्थः स्मृतः सम्भवी स्वभावसिद्ध इत्यर्थः कवेः प्रौढोक्त्या सिद्धः तस्या
कविनिबद्धस्य जनस्य प्रौढोक्तिसिद्ध इति षट्प्रकारी भवति । तैः षड्भिः
व्यज्यमानः प्रतीयमानः वस्त्वलङ्काररूपकः वस्तुरूपी वा अलङ्काररूपी वा इत्यर्थः
अर्थशक्त्या उत्पन्नः व्यङ्ग्यः द्वादशभेदतां याति प्राप्नोति । ततश्च स्मृतः सम्भविना
वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इत्येकः । स्मृतः सम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो
अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति द्वितीयः । स्मृतः सम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानो
वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति तृतीयः । स्मृतः सम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्कार-
रूपव्यङ्ग्य इति चतुर्थः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः वस्तुरूपव्यङ्ग्य
इति पञ्चमः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति
षष्ठः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति सप्तमः ।
कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति अष्टमः । कविनिबद्ध-
व्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति नवमः । कवि-
निबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति दशमः ।
कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति एक-
दशः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य
इति द्वादश इति फलितम् ।

स्वतः सम्भवी औचित्याद् वहिरपि सम्भाव्यमानः ।

॥ सिद्धो न तु औचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ।

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं

नौरन्धास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्नन्ययः ॥ (भ)

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतद्व्यतिपादिकाया
भाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं
व्यज्यते (म) ।

“दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे” ॥ (य)

अनेन स्वतः सम्भविना (र) वस्तुना रवितेजसो रघुप्रता-
पोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ।

(भ) क्रमेणोदाहरति दृष्टिमित्यादि । कस्याश्चिन्नायिकायाः कानांपि
प्रतिवेशिनीं प्रत्युक्तिरियम् । हे प्रतिवेशिनि ! क्षणम् इह अस्मद् गृहे दृष्टिं
दास्यसि । अस्य शिशोः बालकस्य पिता मदभर्ता इत्यर्थः विरसाः विस्त्रादाः
कौपीः कूपभवाः अपः प्रायेण न पास्यति । ततः एकाकिनौ अपि इतः अस्मात्
प्रदेशात् सत्वरं तमालाकुलं तमालवनवेष्टितं स्रोतः नदीमित्यर्थः यामि गच्छामि,
नौरन्धाः निविडाः जरठच्छेदाः कठिनावयवाः नलग्नन्ययः नखानां दृष्टविशेषाणां
ग्रन्थयः पर्वाणि तनुं शरीरम् आलिखन्तु खण्डयन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) अनेनेति । अनेन वाक्यार्थेन स्वतःसम्भविना स्वभावसिद्धेन औचित्यात्
अकुलटाया अपि वक्तुं शक्यनेत्यर्थः । एतत् भाविपरपुरुषोपभोगरूपं वस्तु अस्या
नायिकाया वैश्रित्याद् बोद्धव्यम् ।

(य) दिशीति । दक्षिणस्यां दिशि रवेः सूर्यस्यापि तेजः मन्दायते
मन्दीभवति, पाण्ड्याः तदाख्यचन्द्रियभेदाः तस्यामेव दक्षिणस्यामेव दिशि रघोः
प्रतापं दण्डजं तेजः, स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोपदण्डजमित्यमरः । न
विषेहिरे न सीदुं शक्ता इत्यर्थः ।

“आपतन्तमसुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केशरी” ॥ (ल)

अत्र उपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना (व) व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ।

“गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्धमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्” ॥ (श)

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्च इति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“सज्जेइ सुरभिमासो ए आपणेइ जुअइजणलक्खसहे ।

अहिणअसहआरमुहे एअपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे” ॥ (घ)

(र) स्वतःसम्भविना दक्षिणायनप्रभावात् अवश्वम्भविनेत्यर्थः वस्तुना रवि-
तेजसो मन्दोभावेनेत्यर्थः ।

(ल) आपतन्तमिति । ऊरीकृतः अवलम्बितः पराक्रमः येन तथोक्तः
पराक्रमितुमुद्यत इत्यर्थः बलः कलधरः, केशरी सिंहः मातङ्गं गजमिव, दूरात्
आपतन्तम् आगच्छन्तम् असुं वेणुदारिणम् अवलोकयामास ।

(व) स्वतःसम्भविना लोकप्रसिद्धेन ।

(श) गाढेति । यः युधि युद्धे निजाधरं निर्दशन् सन् अरीणां शत्रूणां
बधूजनस्य ओष्ठ एव विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि तानि गाढं यत् कान्तानां
दशनक्षतं दन्तदंशनक्षतं तेन या व्यथा सा सङ्कटः विपत् तस्मात् अमोचयत्
मुक्तानि अकरोत् निजौष्ठदंशनेन शत्रुनारीणां निहतस्त्राभिकत्वात् तासां सुरत-
काखिकदशनक्षताभावादित्यर्थः । अधरदंशनेन व्यथा एव जायते न तु तन्मोचन-
मित्यापाततो विरोधः ।

(घ) सज्जेइ इति । सज्जयति सुरभिमासो न अपर्पयति युवतिजनलक्ष्य-
सङ्गान् । अभिनवसङ्गकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गशरान् ॥ इति संस्कृतम् ।
सुरभिमासः वसन्तमासः, युवतिजना एव लक्ष्याणि तत्सङ्गान् तदुपयुक्तान्,
अभिनवः नवमुकुलितः सङ्गकारः आसः मुखम् आदियेषां तान्, नवपल्लव एव
पत्रं पत्रः तत् खान्ति व्यङ्ग्यतीति तथोक्तान् अनङ्गशरान् सज्जयति प्रस्तुतान्
करोति न वा नैव अपर्पयति अनङ्गायेति शेषः । मदनविजृम्भणरूपं कामस्य

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि
शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भण-
रूपं वस्तु व्यनक्ति ।

“रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! ।

धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कौर्त्तिसन्ततिः सततम्” ॥ (स)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कौर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकर-
जालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसाश्रयः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः” ॥ (ह)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षस-
श्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ।

“धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताश्वोरुहं ।

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

विशेषेण वर्णनरूपं व्यनक्ति प्रकटयति । एतच्च सर्वमल्लीकमिति कविप्रौढोक्ति-
सिद्धत्वं बोध्यम् ।

(स) रजनीष्विति । हे वीर ! रजनीषु रात्रिषु विमलभानोः श्वे-
त्किरणस्य चन्द्रस्य करजालेन किरणसमूहेन प्रकाशितम् अखिलं समग्रं भुवन-
मण्डलं तव कौर्त्तिसन्ततिः यशोराशिः सततं दिवारात्रमित्यर्थः धवलयति
प्रकाशयतीत्यर्थः । अत्र वस्तुना दिवारात्रं समं कौर्त्तिसन्ततीनां विराजनेन
इत्यर्थः ।

(ह) दशाननेति । तत्क्षणं रामजन्मक्षणे इत्यर्थः राक्षसानां श्रियः
लक्ष्म्याः अश्रुविन्दवः दशाननस्य रावणस्य किरीटेभ्यः मुकुटेभ्यः मणिव्याजेन रत्न-
पतनमिवेष्ट पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः रावणमुकुटेभ्यः रत्नानि पेतुरित्यर्थः ।
अत्रापङ्क्त्यलङ्कारस्य अवाप्तवत्वेन कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमिति भावः । तेन च
भविष्यद्राक्षसलक्ष्मीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते प्रतीयते ।

(च) धम्मिल्ले इति । हे त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! एकोऽपि वर कौर्त्ति-
राशिः यशस्वीमः पुरन्दरपुरी अमरावती तत्र स्थिता या वामभुवः सुन्दर्यः

एकोऽपि विकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ
नानामखण्डनतां पुरन्दरपुरीषामभ्रुवां विशहे” ॥ (च)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्थानामुपकारं करोषि” इति विभावनालङ्कारो व्यज्यते ।

“शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं

दशति विम्बफलं शुकशावकः” ॥ (क)

अत्र अनेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन
वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

“सुभगी ! कोटिसङ्कल्पमुपेत्य मदनाश्रुगैः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासौद्वियोगिनाम्” ॥ (ख)

जासां विशहे शरीरे नानामखण्डनतां विविधालङ्कारत्वं ययौ प्राप । तथाहि
धम्मिल्ले संयतकेशे, धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः । नवमल्लिकानां समुदयः
समूहः, हस्ते सितं शुभम् अभोरुहं, कण्ठतटे द्वारः, पथोधरपुगे स्नहये घनः
सान्द्रः शीखण्डलेपः चन्दनविलेपनं, सज्जातः तव कीर्त्तिराशिरिति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र कीर्त्तिराशिर्यावत्यस्य कविसमयसिद्धत्वात् नव-
मल्लिकादितादात्म्येन अव्यवसायात् रूपकालङ्कारः । स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थाना-
मुपकारहेतुः तदभावेऽपि तान् यज्ञादिना उपकरोषीति विभावनेति भावः ।

(क) शिखरिणीति । हे सुमुखि ! असौ शुकशावकः क्व नु खलु शिख-
रिणि पर्वते चिरं कियत् किमभिधानं किमाख्यं तपः अकरोत् अशुष्ठितवान् नाम
सम्भावनायां सम्भाव्यते इदं मयेति भावः, येन तव अधरवत् पाटलं रक्तं विम्ब-
फलं दशति । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति लक्षणात् ।

(ख) सुभगी इति । हे सुभगी ! वसन्ते मदनाश्रुगैः कामशरैः कोटि-
सङ्कल्पम् असङ्कल्पमित्यर्थः उपेत्य प्राप्य पञ्चता पञ्चसङ्कल्पमित्यर्थः त्यक्ता,
सा तु पञ्चता विधोगिनां विरहिण्याम् आसीत् विरहिण्यः कामशराणां मृता
इति भावः ।

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटि-
सङ्ग्रहत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता
शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते ।

मल्लिकामुकुले चण्डि । भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥ (ग)

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण
कामस्य अयमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत् कथं “मानिनि !
मानं न मुञ्चसि” इति वस्तु व्यज्यते ।

“महिलासहस्रभरिण तुह हिअअ सुहअ ! सा अमाअन्ती ।

अणुदिणमणस्सकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणु एइ” ॥

“अत्र अमाअन्ती” इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत
इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव
रागाद्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्ते-
रधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिपादिता । एषु

(ग) मल्लिकेति । हे चण्डि ! कोपने ! मल्लिकामुकुले गुञ्जन् मधुव्रतः
अमरः पञ्चबाणस्य कामस्य प्रयाणे विजययात्रायां शङ्खम् आपूरयन्निव भाति
राजते । मल्लिकामुकुले भाति गुञ्जन्मत्तमधुव्रत इति पाठं केचिदाहुः । तन्मते
मधुव्रतस्य मतेति विशेषणस्य अयमभिप्रायः यत् शङ्खापूरणे कर्तव्ये शङ्खस्य मार्ग-
देशमेव मुखेन पूर्यते, अनेन तु सम्मुखभाग इति स्थिते मधुकरस्य तडिप-
थ्ययादिति ।

(घ) महिला इति । महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग ! सा
अमान्ती । अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तनुमपि तनूकरोति ॥ इति संस्कृतम् ।
दृष्ट्वा नायकं प्रत्युक्तिरियम् । हे सुभग ! सा तव कान्ता महिलानां नारीणां
सहस्रेण भरिते पूरिते, एतेन स्थानाभावः सूचितः । तव हृदये अमान्ती अव-
काशमलभमाना इत्यर्थः अनुदिनं निरन्तरम् अनन्यकर्मा त्यक्तकार्यान्तरा सती

च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले रूपेणोद्योक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सङ्गदयसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वम् (घ) ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे ॥ २५६ ॥ [ङ]

उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्गे एको ध्वनेर्भेदः । यथा ।

“हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत् प्रसादितसुरो भङ्गोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥ (च)

तनुं कृशमपि अङ्गं तनूकरोति कृशीकरोति, तनोः काश्चातिशये यदि स्थानं प्राप्नुयादिति भावः । तव विरहे सा नितरां कृशा जाता तदेनामनुगृह्णाणेति भावः । तनीः शरीरस्य तनूकरणेऽपि कृशीकरणेऽपीत्यर्थः । रागाद्याविष्टता प्रयथिता इत्यर्थः । प्रतिपादिता गृहीता । एषु हादशभेदेषु मध्ये अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले यत्रालङ्कारो व्यङ्ग्यकस्तत्रेत्यर्थः । सङ्गदयसंवेद्यं सामाजिकगम्यम् । रूप्यादीनाम् भारीप्यमाणानां नवमल्लिकासमुदयप्रभतीनामित्यर्थः ।

(ङ) एक इति । शब्दार्थशक्त्युत्थे शब्दार्थयोः शक्त्या सामर्थ्येन उभे उभयत्रे व्यङ्ग्ये एकः भेद इति शेषः । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः संलक्ष्यकमव्यङ्ग्य एकभेद एवेत्यर्थः ।

(च) हिमेति । हिममुक्तः हिमावरणशून्य इत्यर्थः चन्द्रः तद्वत् रुचिरः मनीहरः अन्यत्र तेन रुचिरः, पद्मया लक्ष्म्या सह वर्तमानः सपद्मकः अन्यत्र पद्मयुक्तः, द्विजान् ब्राह्मणान् अन्यत्र पक्षिणः मदयन् कर्षयन् जनितः उत्पादितः मीनकेतनः कामः प्रद्युम्न इत्यर्थः येन तथोक्तः अन्यत्र कामवर्धनः, प्रसादिताः अनुगृहीताः सुराः देवाः येन सः दैत्यविजयसनादिनेति भावः अन्यत्र प्रसादिताः विमलोज्ज्वलाः सुराः मद्यानि यस्मिन् तथाविधः, स माधवः कृष्णः अन्यत्र वसन्तः, चिराय प्रमदाजनस्य भारीजनस्य भङ्गोत्सवः मङ्गानन्दस्वरूपः अभवत् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम्, सप्तम्या जगौ च यदि मञ्जुभाषिणीति तल्लक्षणात् ।

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमाकङ्कारो
व्यङ्ग्यः । एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः (ङ) ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ २६० ॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रामितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यश्च इति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभय-
शक्तिमूलतया पञ्चदशेति (ज) अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु
च (झ) ।

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थ-

स्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥ २६१ ॥ [ज]

तत्र अर्थान्तरसंक्रामितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ।

“धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी” ॥ (ट)

(ङ) एवञ्चेति उक्तरीत्या इत्यर्थः व्यङ्ग्यभेदात् व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनाजन्यबोध-
विषयस्य अर्थस्य भेदात् पार्थक्यात् । व्यञ्जयन्तीति व्यञ्जकानि तेषाम् ।

(ज) शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति वस्तुलङ्कारमूलत्वात् शब्द-
शक्तिमूलौ द्वौ, अर्थशक्तिमूला अनन्तरीक्ता द्वादश, उभयशक्तिमूल एक इति
पञ्चदशधा ।

(झ) एषु अष्टादशेषु भेदेषु मध्ये इत्यर्थः ।

(ज) वाक्ये इति । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थो ध्वनिः वाक्ये केवलं वाक्यगत
इत्यर्थः तदन्ये तस्मादन्ये सप्तदश भेदाः पदवाक्ययोः पदगताः वाक्यगताश्च ।
ततश्च उभयशक्तिजो भेद एक एव अन्ये सप्तदश पदवाक्यगतत्वेन द्विविधत्वात्
चतुस्त्रिंशत् सिद्धित्वा पञ्चविंशद् भेदा इति बोध्यम् ।

(ट) धन्य इति । स एव तरुणः युवा धन्यः पुण्यवानित्यर्थः, तस्यैव
नयने नेत्रे नयने च, इयं युवजनमोहनविद्या सुमुखी यस्य सम्मुखे भविता
[श्लाघनीत्यर्थः] ।

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयन-
परः । वाक्यगतो यथा ।

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्” ॥ (ठ)

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे
“त्वाम्” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं (ड) त्वदर्थं लक्ष-
यति एवं वच्मौत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे “अस्मि” इति पुनर्वचन-
मन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समु-
दायः” इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः वच्मौति
वचनम् “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति ।
एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं
तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमर्थं
वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यः पदगतो यथा । “निःश्वासान्ध इव” इत्यादि । वाक्यगतो
यथा । “उपकृतं बहु तत्र” इत्यादि अन्येषां वाक्यगतत्वे उदा-
हृतम् । पदगतत्वे यथा ।

“लावण्यं तदसी कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्” ॥ (ठ)

(ठ) त्वामिति । अस्मौत्यव्ययम् अहमित्यर्थः त्वां वच्मि ब्रवीमि, अत्र
विदुषां समवायः सङ्घः तिष्ठति, तत् तस्मात् आत्मीयाम् आत्मने हितां मतिम्
आदाय आश्रित्य इत्यर्थः अत्र स्थितिं विधेहि कुरु ।

(ड) अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति त्वानेव न तु अन्यमिति भावः । अन्यव्या-
वृत्तिविशिष्टमिति अहमेव नान्य इति भावः ।

(ट) लावण्यमिति । कस्यचिद् वियोगिन उक्तिरियम् । तत् लावण्यम्
अङ्गप्रभाविशेषः, असौ कान्तिः औज्वल्यं, तत् रूपं सौन्दर्यं, स वयसां क्रमः
परिपाटौ भङ्गीत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले अविरहे इत्यर्थः सुधास्पदम् असृत-

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम् । अन्येष्वानु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवैर्ध्वनिना भाति भारती” ॥ (ण)

एवं भावादिष्वपि ऊह्यम् (त) ।

“भुक्तिमुक्तिक्रदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्थन्दं विदधाति सदागमः” ॥ (थ)

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सच्छास्त्रार्थ-
मभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु व्यनक्ति । ननु

पात्रम् अभूत् । अङ्गुना तु विरहे इत्यर्थः सहान् ज्वरः व्याधिः तत्तत्स्वरूपस्य
अतीवसत्तापकत्वादिति भावः ।

(ण) ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिसंज्ञा । यदि च तत्तत्पदानाम् अपरपदसाहा-
यकं विना व्यञ्जकत्वं नोपपद्यते अती वाक्यगत एव ध्वनिर्वास्तवः तथापि प्राचीन-
मतमनुसृत्य तथोक्तं गन्धकृता । तत्र प्राचीनसंवादं प्रमाणत्वेनाह एकेति ।
एकावयवसंस्थेन एकाङ्गस्थितेन भूषणेन अलङ्कारेण कामिनीव पदद्योत्येन पद-
प्रकाशेन ध्वनिना व्यङ्ग्येन सुकविः भारती वाणी भाति राजते ।

(त) एवं भावादिष्वपीति । तथा रसरूपासल्लस्यक्रमव्यङ्ग्यानि काव्या-
नुदाहृतानि तथा भावरूपासल्लस्यक्रमव्यङ्ग्यानामपि उदाहरणानि सूच्या-
णीति भावः ।

(थ) भुक्तीति । जलसन्निधावुपनायके आगते शास्त्रप्रशंसाव्याजिन हर्षं
सूचयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम् । भुक्तिः भोगः स्वर्गादिमुखमित्यर्थः सुक्तिरप-
वर्गः तथोः कृत् प्रदर्शक इत्यर्थः अन्यत्र सुक्तिः सुरतसुखसम्भोगः सुक्तिः गृह-
कर्मत्यागः तथोः कर्त्ता । एकान्ते निर्जने समादेशने तत्त्वोपदेशे तत्परः
निर्जनीपासनाया एव शास्त्रीयत्वादिति भावः अन्यत्र एकान्ते जनशून्यसङ्केतस्थाने
समादेशने स्थित्यनुमतौ तत्परः, सदागमः सच्छास्त्रम् अन्यत्र सत्पुरुषस्य भवा-
दृश्यस्य आगमः उपस्थितिः कस्य जनस्य आनन्दनिस्थन्दं आनन्दातिशयं न विद-
धाति करोति अपि तु सर्वस्यैवेति ।

“सदागमः सदागम इव” इति न कथमुपमाध्वनिः सदागम-
शब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणाद् रहस्यसंगोपनार्थमेव
हि द्वयपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्रा-
भिधानस्य असम्बन्धत्वात् (द) ।

“अनन्यसाधारणधौर्धृताखिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥ (ध)

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः
शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ ।

“सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं

यातोऽस्ताब्जलमौलिमम्बरमणिर्विश्वमत्रागतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममौलिनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम्” ॥ (न)

(द) सदागमेति । सदागमशब्दार्थयोः सच्छास्त्रसत्पुरुषयोः उपमानोप-
मेयभावस्य अविवक्षणात् वक्तुमनभिलाषात् द्वयपदप्रयोगस्य रहस्यगोपनाद्यंताया
एव विवक्षितत्वादिति भावः । अत्र शब्दशक्तिमूलौ वस्तुध्वनिः ।

(ध) अनन्येति । न अन्येषां साधारणी धौर्धृत्वाद्वा, धृता पालिता
इत्येनोद्धृता च वसुन्धरा पृथ्वी येन तथाविधः स पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः
कोऽपि राजा जयति । अत्र पुरुषोत्तमपदस्यैव प्राधान्यमिति पदयोर्व्युपमा-
ध्वनिरिति बोध्यम् ।

(न) सायमिति । पथि उपनायकेन भुक्तां ज्ञातागतां सखीं प्रति
कस्याशिशुक्तिरित्यम् । सायं सन्ध्याकाले ज्ञानम् उपपासितं कृतं मलयजेन चन्दनेन
अङ्गं समालेपितम्, एतेन अश्वक्लात्तिपरिहारः सूचितः । अम्बरमणिः सूर्यः
अस्ताचलचूर्णं यातः । अतः अत्र मत्सकाशे इत्यर्थः विश्वम् निःशङ्कं स्वच्छन्द-
मित्यर्थः यथा तथा आगतिः आगमनं सायं सूर्यस्य अस्तगतत्वात् आतपक्लेशोऽपि
जायतेति सूचितम् । तथापि तव सौकुमार्यं मार्दवम् आश्चर्यम् अद्भुतम् अनन्य-
साधारणमित्यर्थः येन सौकुमार्येण हेतुना अधुना अभितः सर्वथा क्लान्तासि
यतस्ते तव नेत्रद्वन्द्वं नयनयुगलम् अमौलिनव्यतिकरं नास्ति मौलिनस्य सङ्कोचनस्य

अत्र स्वतः सन्धविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया
ज्ञाताऽसीति वस्तु व्यज्यते । तच्च अधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं
कदाचिदपि तव एवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना
पदस्य एवेतरपदार्थोत्कर्षादधुना पदस्यैव पदान्तरापेक्षया
षैशिष्यम् (प) ।

“तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” ॥ (फ)

अत्र अशेषचयपदप्रभावाद्नेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसु-
कृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्द्विरहदुःखचिन्ता-

ध्वतिकरः सम्बन्धः यस्मिन् तत् यथा तथा आसितुम् अवस्थातुं न शक्नोति न
पारयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) अत्रेत्यादि । स्वतःसन्धविना स्वभावतः सन्धवितुं योग्येन वस्तुना
वाक्यार्थरूपेण । तच्च व्यङ्ग्यमित्यर्थः इतरपदार्थोत्कर्षात् अपरपदार्थानामुत्कर्ष-
मपेक्ष्य इत्यर्थः । अत्र अधुना पदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन तत्तत्पदानामपि व्यञ्ज-
कत्वं तथा च सायन्तनं क्लानं निमित्तान्तरानुपलब्धिः अचिरागमनमेव परपुरुष-
संसर्गं मलयलीपनं तत्सन्धोगीपनं सूर्यास्तगमनञ्च अन्यविधभोगलक्षणादर्शनं
प्रत्याययतीति बोध्यम् ।

(फ) तदिति । रासीत्सवे गुरुजनीपरोधेन कृष्णसमीपं गन्तुमशक्ताया
अपि गोपकन्याया मुक्तिलाभवर्णनमिदम् । तस्य कृष्णस्य अप्राप्तिः अस्वाभः एव
महादुःखं तेन विलीनानि अशेषाणि पातकानि यस्याः सा दुःखभोगोऽपि पाप-
फलं तद्भोगेनैव पापध्वंशोऽसूदिति भावः । तस्य कृष्णस्य या चिन्ता ध्यानं तथा
यः विपुलः महान् आह्लादः सुखं तेन क्षीणः पुण्यानां चयाः समूहाः यस्याः
तथोक्ता, सुखभोगी हि पुण्यफलं तद्भोगेनैव पुण्यचयोऽसूदिति भावः । जगतां
सूतिः उत्पत्तिः यस्मात् तत् परब्रह्मस्वरूपिणं परमात्मरूपं कृष्णं चिन्तयन्ती ध्यायन्ती
अन्या गुरुजनीपरुद्धा इत्यर्थः गोपकन्यका निरुच्छासतया निरुद्धप्राणतया मुक्तिं
यवतः । मुक्तिं प्रति ब्रह्मज्ञानं पापपुण्यचयसङ्कतस्यैव हेतुत्वादिति भावः ।

ह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वय-
द्योत्या । अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि (ब) सम्भ-
वात् स्वतःसम्भविता ।

“पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।

देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्यग्रमूर्ध्वनि” ॥ (भ)

इदं मम । अत्र “पश्यन्ती” इति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति
व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदद्योत्यः । एवमन्येषु अप्यर्थशक्तिमूल-
संलक्ष्यक्रमभेदेषु उदाहार्यम् । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेषु अष्टा-
दशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युक्तौ व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भव-
न्नेकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति
पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽपि सतो धीरै-

रर्थशक्तुर्भवो ध्वनिः ॥ २६२ ॥ [म]

(ब) अत्राशेषत्वादि । तादात्म्याध्यवसितया अभेदाध्यवसायेन इत्यर्थः
तथा च भगवद्विरुद्धदुःखमशेषपापफलं भगवन्निताह्लादः अशेषपुण्यफलसिद्धि-
प्रतीतिरतिशयोक्तिप्रयोजिकेति बोध्यं सिध्यत्येऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते
इति वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् । व्यञ्जकस्य द्योतकस्य वाक्यस्य प्रौढोक्ति कवे-
रिति शेषः अन्तरेण विना ।

(भ) पश्यन्तीति । हे देव ! त्रिपथगा गङ्गा तव दानजलवाहिनीम्
असङ्ख्यपथगां बहुमार्गगामिनीं पश्यन्ती आत्मानम् उग्रस्य हरस्य मूर्ध्वनि शिरसि
गोपायति । काव्यलिङ्गालङ्कारेण हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति
लक्ष्योक्तिं पश्यन्तीति हेतुगर्भविशेषणरूपेण इत्यर्थः ।

(म) प्रबन्धे इति । अर्थशक्तुर्भवः ध्वनिः धीरैः विद्वद्भिः प्रबन्धे सहा-
वाक्येऽपि सतः कथितः । ततश्च पञ्चत्रिंशद्भेदाः पूर्वोक्ताः प्रबन्धगताश्च ह्लादश्लि-
मिलित्वा सप्तचत्वारिंशद्भेदा इति बोध्यम् ।

प्रबन्धो महावाक्यम् । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्तुः ।
यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे ।

“अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले ।

कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी” ॥ (य)

इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय
तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम् ।

“आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः” ॥ (र)

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभि-
क्षिप्त इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसम्भवी
व्यञ्जकः । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थ-

(य) अलमिति । मृगैः गोमायुभिः श्मशानेषु सङ्कुले व्याप्ते कङ्कालाः
बहुला यत्र तादृशे सर्वेषां प्राणिनां भयङ्करे घोरे दारुणे अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा
अलं स्थितिर्न कर्तव्यमित्यर्थः । कालधर्मः पञ्चत्वं तत् उपागतः प्राप्तः । प्रियो
वा द्वेष्योऽप्रियो वा यदि वा कश्चित् इह श्मशाने न च जीवितः । प्राणिनां
गतिः ईदृशी एवंप्रकारा ।

(र) आदित्योऽयमिति । हे मूढाः ! अयम् आदित्यः सूर्यः स्थितः नेत्रं
रात्रिरिति भावः, साम्प्रतं स्नेहं कुरुत, अयं मुहूर्तः बहुविघ्नः विघ्नपूर्ण इत्यर्थः
कदाचन जीवेदपि । हे बालाः ! अज्ञा इत्यर्थः कनकवर्णाभं काञ्चनकान्तिम्
अप्राप्तयौवनं किशोरम् अमुं बालं गृध्रस्य वाक्यात् अविशङ्किताः सन्तः कथं
त्यजध्वम् ?

(ल) अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जक इति व्यञ्जको वाक्यम् । अनर्थः स्वतः-

व्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युत-
चन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । “उग्र शिञ्जल”
इत्यादि । अनयोः स्वतःसम्भविनोर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ
(त) । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् ।

पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः॥२६६॥ [व]

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती” ॥ (अ)

सम्भविना वस्तुना सङ्गावाक्यगतेन वस्तु व्यज्यते । निःशेषादि । लक्ष्यार्थस्य
तस्यान्तिकमेव गतासीति , विपरीतलक्षणया बोधितस्य इत्यर्थः अनेन स्वतःसम्भ-
विना वस्तुना रमणरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् । उग्र इत्यत्र स्वतःसम्भविभ्यां
लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थाभ्यां वस्तुभ्यां सङ्केतस्थानरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् ।

(व) पदांशित । अस्फुटक्रमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदांशे वर्णं रचनायां
प्रशंसं च भवति ।

(अ , पदांशगतमुदाहरति चलेति । हे मधुकर ! धमर ! त्वं चलो चञ्चलो
अपाङ्गौ यस्याः तादृशीं वेपथुमतीं चपलां दृष्टिं बहुशः पुनः पुनः स्पृशसि, कर्णा-
न्तिकचरः कर्णसमीपचारी सन् रहस्याख्यायीव गुप्तभाषीव मृदु स्वनसि शब्दायसे,
तथा करं व्याधुन्वत्याः कम्पयन्त्याः निवारणार्थमिति भावः अस्याः शकुन्तलायाः
रतिसर्वस्वं सुरतसर्वधनम् अधरं पिबसि, अतः वयं तत्त्वस्य याधार्थ्यस्य कस्येयं
मुता, किमियं भा प्रति खलु रज्येत वा, ऋषिकन्येयमित्यादिरूपस्य अन्वेषणात्
चिन्तनात् हताः वञ्चिता इत्यर्थः, त्वं खलु त्वमेव कृती कृतकार्यो जातोऽसीत्यर्थः ।
शिखरिणीवृत्तम् । अत्र हता इत्यनेन दुःखातिशयो व्यज्यते, दुःखं प्राप्तवन्त-
एव प्रयोजनेषु तथा न प्रयोज्ये इति भावः ।

अत्र “हताः” इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्यप्रकृतेः ।

“सुहृद्भूलिसंवृताधरोष्ठं

प्रतिषेधाक्षरविकृताभिरामम् ।

मुखमंसविदर्ति पद्मलाच्याः

कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु” ॥ (घ)

अत्र “तु” इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् । “न्यक्कारो
द्वयमेव मे यदरयः” इत्यादौ “अरयः” इति बहुवचनस्य
“तापसः” इत्येकवचनस्य “अत्रैव” इति सर्वनाम्नः “निहन्ति”
इति “जीवति” इति च तिङ्ङः “अहो” इत्यव्ययस्य “ग्रामटिका”
इति कर्तृपतङितस्य “वितुण्डना” इति व्युत्पसर्गस्य “भुजैः”
इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् (स) ।

(घ) सुहृदिति । सुहृः पुनः पुनः अङ्गुल्या संवृती आच्छादितौ अधरोष्ठौ
यस्य तत्, प्रतिषेधाक्षरे निवारणवचने विकृतेन व्याकुलतया अभिरामं मनोहरं,
तथा असे स्तम्भे विवर्त्तते तिर्यक् तिष्ठतीति तथोक्तं, पद्मलाच्याः घनलीमाहत-
नयनायाः शकुन्तलायाः मुखं कथमपि उन्नमितम् उत्क्षिप्य हृतं न चुम्बितं न तु
चुम्बितमित्यर्थः ।

(स) अरय इति बहुवचनस्य इत्यादिकं व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । अरोष्ठां
बहुत्वेन स्तस्य दुर्जयत्वमिति । तापस इत्येकवचनेन एकतापसनिग्रहे सर्वरक्षा
स्यात् सोऽपि कर्तुं न शक्यते इति । अत्रेति इदम्पदेन शत्रुदमनार्थे दूरगमना-
दिप्रयासो नास्ति तथापि तत् कर्तुं न शक्यते इति । निहन्तीति वर्त्तमानाप-
कारकथनेन रिपुनिग्रहे विलम्बासङ्घिण्वत्वमिति । जीवतीति जीवनस्य वर्त्तमानत्व-
ख्यापनेन इतः पूर्वमेव मे मरणमनुचितं तथा सति ईदृशः पराभवो न अभविष्य-
दिति । अहो ! इति अव्ययस्य एतादृशपरिभवेऽपि जीवनमत्यन्तमनुचितमिति ।
स्वर्गग्रामटिकेति स्वर्गस्य क्षुद्रग्रामत्वख्यापनेन तल्लुण्डनमपि यस्य आघाये न,
सोऽपि तापसेन पराभूयते इति व्युत्पसर्गस्य इति लुण्डनस्य वैशिष्ट्यकथनेन सुरपते-
रपि पराभवकारिणो मम एकतापसेन पराभव इति । बहुवचनस्येति भुजानां
बहुत्वख्यापनेन रिपुनिग्रहे मम एतादृशसाधनसत्त्वेऽपि स कर्तुं न शक्यते इति ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते
तद् ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि ? भोः ! किं वा
वियोगिन्यसि ?” (ह)

अत्र तु “आहार इति” विषयसप्तम्याः “समस्तेति”

एते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या अपि निर्वेदाख्यव्यभिचारिभावस्य पीषका इति भावप्रधान-
त्वात् असंलक्ष्यक्रमत्वमवगन्तव्यम् ।

(ह) आहारे इति । भोः सखि ! आहारे भोजने विरतिः अप्रवृत्तिरि-
त्यर्थः, समस्तविषयाणां सर्ववस्तूनां ग्रामे समूहे परा आत्यन्तिकी निवृत्तिः, नासाग्रे
नयनं तिष्ठतीति शेषः चिन्तास्तिमितत्वादिति भावः, यच्च एकतानम् एकाग्रं
मनः तदेतत् अपरमन्यत् । इदं मौनं तूष्णींभावश्च इदञ्च विश्वं यत् ते तव शून्यम्
आभाति, तत् तस्मात् योगिनी असि किम् ? वा अथवा किं वियोगिनी असि ?
अत्र आहारे इति विषयसप्तम्या इति योगिन्या वैषाहारे प्रवृत्तिरस्ति वियोगि-
न्यास्तु सर्वस्मिन्नेवाहारे वीतरागतेति भावः । समस्तेति योगिन्याः सर्वविषय-
निवृत्तिर्न दृश्यते शरीरधारणोपयोगिषु तस्याः प्रवृत्तिदर्शनाद् वियोगिन्यास्तु
सर्वेष्वपि भावः । परेति योगिन्याः निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नास्ति वियोगिन्यास्तु
आत्यन्तिकतेति भावः । यच्चैकतानमिति योगिन्या ध्यानसमये एव मनस
एकतानत्वं वियोगिन्यास्तु सर्वदैवेति बोध्यम् । मौनञ्चेदमिति योगिन्या ध्यान-
समयेऽपि इङ्कितादिना अर्थसूचनं सम्भवति वियोगिन्यास्तु तदपि नास्तीति
भावः । आभातीति आ सम्बन्धप्रकारेण भातीत्यर्थः योगिन्याः विश्वस्य शून्यत्वेन
ज्ञानं परमात्मानवच्छिन्नस्य तु न, वियोगिन्यास्तु सन्नद्धविश्वमेव शून्यमिति
भावः । सखीति योगिन्या अनुरागिणि जने प्रणयी नास्ति वियोगिन्यास्तु
सौऽस्तीति भावः । असि भो इति सोपहासीत्प्रासस्य न खलु योगिनीं
कोऽप्यपहसति परं वियोगिनीमेव इति भावः । किं वेति पूर्वपदेन चरितार्थत्वे
उत्तरपदीपादानस्य वैफल्यं स्यादिति उत्तरपदग्रहणं पूर्वपदस्य असारत्वसूचनायेति
भावः । वर्तमानोपदेशस्य वर्तमानत्वख्यापनस्य । न खलु सङ्घसा कापि योगिनी
अवति योगस्याध्यासबलसाध्यत्वेन क्रमसाध्यत्वात्, वियोगिनी तु सङ्घसेव भवतीति
वर्तमानत्वमिति भावः ।

“परति” च विशेषणद्वयस्य “मौनं चेदमिति” प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनान्नः “आभातीति” उपसर्गस्य “सखीति” प्रणयस्मारणस्य “असि भोः” इति सोपहासोप्यासस्य “किंवा” इत्युत्तरपक्षदाढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य “असीति” वर्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम् । वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते (क्ष) । प्रबन्धे महाभारते शान्तः । रामायणे कर्णः । मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः । एवमन्यत्र ।

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मता । [क]

सङ्क्षरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः॥ २६४॥[ख]

(क्ष) वर्णरचनयोरिति । वर्णस्य रचनायाश्च माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वादिति भावः ।

(क) तदेवमिति । तत् तस्मात् एवं रीत्या तस्य पूर्वोक्तस्य ध्वनेः एकपञ्चाशत् भेदा मता । तथाहि, लक्षणासूत्रध्वनिः अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कुनवाच्य इति द्विविधाऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदपदांशवर्णरचनावाक्यमहावाक्यगतत्वेन षड्विधः शब्दशक्त्युत्पत्त्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्त्रलङ्काररूपत्वेन द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । अर्थशक्त्युत्पत्त्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्त्रलङ्कारयोः स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिःसिद्धकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन षड्विधयोः वस्त्रलङ्कारोभयव्यञ्जकत्वेन द्वादशविधाऽपि पदवाक्यमहावाक्यगतत्वेन त्रैविध्यात् षट्त्रिंशत्प्रकारः । उभयशक्त्युत्पत्त्यस्तु वाक्यगत एवेति एकविध एवेति मिलित्वा एकपञ्चाशद्विधो ध्वनिरिति फलितार्थः ।

(ख) सङ्क्षरेणेति । त्रिरूपेण त्रिविधेन अङ्गाङ्गिभावसन्देहाश्रयास्तु प्रवेशरूपेण वक्ष्यमाणेन सङ्क्षरेण एकरूपया एकविधया संसृष्ट्या वक्ष्यमाणरूपया संसृष्ट्या च ते एकपञ्चाशद्भेदाः वेदखाग्निशराः ५३०४ चतुरार्षिकानि त्रिपञ्चाशच्छतानि इत्यर्थः शुद्धैः अविमिश्रैरित्यर्थः एकपञ्चाशता मिलिता इति शेषः ५३५५ पञ्चपञ्चाशदधिकानि त्रिपञ्चाशत् शतभेदा इत्यर्थः । तथाहि, प्रथमस्य सजातीयेन एकेन विजातीयैश्च पञ्चाशता त्रिरूपे सङ्क्षरे संसृष्टौ चैकरूपयां प्रत्येकं पञ्चाश-

शुद्धेः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेत्यर्थः । दिङ्मात्रं तु उदा-
ह्रियते ।

“अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताची
हारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय ।
सा पूर्णकुम्भनवनोरजतोरणस्रक्-
सम्भारमङ्गलमयव्रजगतं विधत्ते” ॥ (ग)

अत्र “स्तनाविव पूर्णकुम्भौ दृष्टय एव नवनोरजस्रजः” इति
रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

“धन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि
धृताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।
निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-
सौरभ्यसौहृदसगर्वसमोरणानि” ॥ (घ)

इति शतद्वयम् । द्वितीयस्य सजातीयनैकेन विजातीयेश जनपञ्चाशता
सङ्करेण संसृज्या च योगे जनपञ्चाशदिति वक्ष्यत्यधिकं शतम् । तथा तृतीयस्य
सजातीयविजातीयसन्मिलनेन सङ्करसमष्टिरूपत्वात् चातुर्विधेन दिनवत्यधिकं
शतमित्यादि ।

(ग) अत्युन्नतेति । प्रवासादागतं पतिं दृष्ट्वा हारि स्थिताया नायिकाया
वर्णनमिदम् । अत्युन्नतं स्तनयुगं यस्याः सा, तरले चञ्चले आयते च अचिणी
यस्याः तथोक्ता, सा हारि स्थिता सती तस्य पत्युः उपयानम् उपस्थितिरेव
महोत्सवः तस्यै अयव्रजगतं विना प्रयासेन जनितं पूर्णकुम्भौ नवनोरजानां पद्मानां
तोरणस्रक् हारभूमिशोभायं माख्यं तेषां सम्भारः आहरणमेव मङ्गलं विधत्ते
करोति । अत्र रसः शृङ्गारः एव ध्वनिः, स च स्तनरूपपूर्णकुम्भदृष्टिरूपकमलानां
नायकरतेरुद्दीपकत्वात् व्यङ्ग्य इति बोध्यम् । अत्र वसन्ततिलक इत्तम् ।

(घ) धन्वन्तीति । मदेन हृष्येण मूर्च्छन्तः हृद्भिं मच्छन्तः अस्त्रीनां
भ्रमराणां ध्वनयः येषु तानि, धूतानि कम्पितानि अध्वनीनानां हृदयानि यैः
तथोक्तानि, तथा निस्तन्द्रः पूर्ण इति यावत् यः चन्द्रः, स इव वदनं यासां तासां
वदनारविन्दानां मुखपद्मानां यत् सौरभ्यं सौमन्यं तेन यत् सौहृदं सख्यं सम्बन्ध
इति यावत् तेन समर्थः साङ्गहारः मनोहरः इति यावत् समीरणो वायुर्येषु

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणासूलध्वनीनां संसृष्टिः । अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

अपरन्तु [ङ] गुणीभूत-

व्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्गे ॥ २६५ ॥

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साध्येन च सम्भवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्रञ्च वाच्यसिद्धाङ्गम् ।

सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ २६६ [च]

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथा ।

“अयं स रसनोत्कर्षी पौनस्तनविमर्दनः ।

तथाविधानि सधोः वसन्तस्य दिनानि धिन्वन्ति प्रीणयन्ति लोकानिति शेषः । वसन्ततिखकं वृत्तम् । अत्र निस्तन्द्रेत्यादि निस्तन्दस्तन्दारङ्कित इति मुख्यार्थः स कथं चन्द्रे वर्तते इति तदुदाहरणं, तस्मात् लक्षणया निस्तन्दशब्दः प्रकाशमयकूपार्थं बोधयति, प्रकाशातिशयबोधश्च प्रयोजनम् । एवं सौहृदमयशब्दौ चेतनभाव-धर्मत्वात् प्रकृते असम्भवन्तौ लक्षणया संसर्गात्कर्षरूपौ अर्थौ बोधयतः, संसर्गाति-शय उत्कर्षातिशयश्च प्रयोजनम् । तस्मात् अत्र वाच्यार्थानामत्यन्ततिरस्कृतत्वात् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यलक्षणासूलध्वनीनां संसृष्टिः हृदयमस्येति ।

(ङ) अपरमिति । अपरं ध्वनिभिन्नम् ।

(च) तत्रेति । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यम् इतराङ्गम् इतरस्य अपरस्य रसादेरङ्गं पाषकमित्यर्थः, काकाक्षिप्रं काकुर्ध्वनिविकारविशेषः तेन आक्षिप्रम् आहतं भट्टिति प्रतीयमानमित्यर्थः, वाच्यसिद्धाङ्गं वाच्यस्य मुख्यार्थस्य सिद्धेरङ्गं साधकमित्यर्थः, सन्दिग्धप्राधान्यं सन्दिग्धं संशयितं प्राधान्यं प्रधानभावः यस्य तादृशम्, तुल्यप्राधान्यं समानप्रधानभावम्, अस्फुटं भट्टित्यप्रतीयमानमित्यर्थः, अगूढं स्फुटतया वाच्यवत् प्रतीयमानम्, असुन्दरं चमत्कारिताशून्यं स्यात् । इत्येवं रीत्या तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः उदीरिताः कथिताः ।

नाभ्यूजघनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः” ॥ (छ)

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

“मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामः

त्वत्सैन्यसागररवोद्वतकर्णतापः ।

हाहा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः” ॥ (ज)

अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतौ
अङ्गभावः ।

(छ) इतराङ्गमुदाहरति अयमिति । भूरियवसः ससरपतितं छिन्नं
हृत्सं दृष्ट्वा तत्पद्माः श्लोकार्चाया वचनमिदम् । रसनां काञ्चीं मज्जघनस्थिता-
मिति भावः उत्कर्षयति आचिपतीति तथोक्तः, पीनौ स्तनौ विमर्दयतीति
तथोक्तः, नाभिम् ऊरुं जघनञ्च स्पृशतीति तादृशः, तथा नीवीविसंसनः कटि-
देशात् वसनयन्त्रिच्यवनः अयम् ईदृगदस्थः स करः । अत्र आलम्बनविच्छेदेन
रतिरपरिपुष्टतया अर्थ्यमाणानां तदङ्गानां श्लोकोद्दीपकतया करुणरसस्य पोषकत्वं
न शृङ्गारस्येति वाच्यार्थस्य प्राकरणिकश्लोकोद्दीपकत्वेन चसत्कारित्वं शृङ्गारस्येति
व्यञ्जितया गुणीभूतव्यञ्जित्वं बोध्यम् । यदि च अत्र शृङ्गारस्य अपरिपुष्टतया न
पूर्वरसत्वं तथापि अस्य खण्डरसत्वमस्त्विति परञ्च निर्नेयते ।

(ज) इतरस्य रसादेरङ्गमिति । आदिपदेन भावादीनां यदृश्यात् भावाङ्ग-
माह मानोन्नतामिति । राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! भवतः रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु स्थित इति शेषः कामिलोकः मानोन्नताम् उन्नतमानां प्रणयिनीं
कान्ताम् अनुनेतुकामः अनुनिनीषुरित्यर्थः तव सैन्यसागरस्य रविण कीलाहर्त्तन-
सङ्गतः जनितः कर्णतापः शीतपीडा यस्य तादृशः सन् अहो आश्चर्यं कथं नु
तिष्ठति ? अतिकष्टेन वर्तते इत्यर्थः । वसन्ततिष्वकं वृत्तम् । अत्र मानो-
न्नतामिति प्रथमे पादे औत्सुक्यं, त्वत्सैन्येति द्वितीये त्रासः, तयोः सन्धिना
संयोगेन समावेशेनेत्यर्थः संस्कृतस्य पुष्टस्य इत्यर्थः । ततश्च भावसन्धिः करुणस्याङ्गं
करुणस्य राजविषयकरतरुपस्य भावस्येति बोध्यम् । अत्र तु मुख्यार्थः करुण-
निरपेक्ष एव भावव्यञ्जकः, करुणस्तु वाच्यसापेक्षहाहापदव्यङ्ग्यः सन् तत्प्रकर्षक-
इति वाच्यार्थात् व्यङ्ग्यस्य न्यूनत्वमवधेयम्

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकसृगदृष्टान्वितधिया

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदयु प्रलपितम् ।

कृता लङ्कामर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवग-
म्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता
तन्नोपनमपाकृतम् ।- तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपाद-
कतयाऽङ्गतां नीतम् (भ) । काकाचित्तं यथा ।

(भ) जनस्थाने इति । धनार्थं चेटमानस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । मया
कनकस्य धनस्य इत्यर्थः । सृगे अन्वेषणे, मयः प्रभौ कुरङ्गे च कविनक्षत्रभेदयोः ।
अन्वेषणे च याच्ञायामिति मेदिनी । या दृष्ट्या लोभः तया अन्यत्र कनकसृगे
तद्रूपधारिणि मारीचे या दृष्ट्या लोभः तददृश्येच्छा इत्यर्थः । तया अन्विता
आच्छन्ना विलुप्ता इत्यर्थः । धीर्यस्य तादृशेन सता जनानां धनिनामित्यर्थः । स्थाने
समीपे अन्यत्र तदास्यदृष्टकारणप्रदेशविशेषे भ्रान्तं प्रत्यटितम् । प्रतिपदं पदे
पदे देहीति वचः, वैशब्दः निश्चिन्तायः । पादपूरणार्थो वा । अन्यत्र वैदेहि ! हे
वैदेहवंशसम्भूते सीते ! इति वचः । उदयुः सकलनयनं यथा तथा प्रलपितम्
अनर्थकमुक्तं, प्रज्ञापोऽनर्थकं वच इत्यमरः । भर्तुः धनस्त्रामिनः वदनपरिपाटीषु
वदनस्य मुखस्य परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषतृप्तकविविधभङ्गौषु इत्यर्थः । का घटना
परिचयः अलम् अत्यर्थं कृता ? न कापीत्यर्थः । भर्तुः क्रोधोदयो वा सन्तोषा-
विर्भावः अस्तु तद्विषयेषु कोऽपि विचारी न कृत इति भावः । केचित्तु भर्तुः
परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषभङ्गौषु अलम् अतिशयेन का घटना न कृता ? वद
अपि तु सद्रक्षणार्थं विविधीपायः कृत इति भाव इति व्याचक्रुः । अन्यत्र
लङ्कामर्तुः रावणस्य वेदनपरिपाटीषु मुखश्रेणीषु इषुघटना वाणयोजना कृता ।
अतः मया तत्तत्साधयेष्वेव रामत्वम् प्राप्तं, कुशलवसुता कुशलं दारिद्र्यदृष्टे
समर्थमित्यर्थः वसु धनं यस्य तद्भावः, अन्यत्र कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीतेत्यर्थः
न तु अधिगता प्राप्ता । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र रामत्वं रामसादृश्यमित्यर्थः ।
वचनेन रामत्वमाप्तमिति वाक्येन आविष्कुर्वता प्रकटयता अपाकृतं निराकृतं तेन
सादृश्यगीपनाकरणेन वाच्यं वाच्यवत् भटिति प्रतीयमानं वाक्यार्थेति वाक्यार्थस्य
रामसादृश्यप्राप्तिरूपस्य अन्वयोपपादकतया अन्वयसम्पादकतया अङ्गतां पीषकतां ।

“मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
 दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
 संचूर्णयामि मदया न सुयोधनोरु
 सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पाणेन” ॥ (ज)

अत्र “मथ्नाम्येव इत्यादि” व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य
 सहभावेनैव स्थितम् ।

“दीपयन् रोदसीरम्भ्रमेष ज्वलति सर्वतः ।
 प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः” ॥ (ट)

अत्र अन्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य

नीतं प्रापितम् । अत्र सादृश्यस्य गूढत्वापाकरणेन अधिकचमत्कारित्वस्य खण्ड-
 नात् गुणीभूतव्यञ्जित्वं नोपमाध्वनिरित्यवधेयम् ।

(ज) मथ्नामीति । सङ्घदेवं प्रति भीमसेनोक्तिरियम् । समरे युद्धे
 कोपात् कौरवाणां कुरुवंशीयानां धृतराष्ट्रसुतानामित्यर्थः शतं न मथ्नामि न
 सदेयामि न नाशयामीत्यर्थः । दुःशासनस्य उरस्तः वक्षसः रुधिरं रक्तं न
 पिबामि ? मदया सुयोधनस्य ऊरु न संचूर्णयामि ? अपितु मथ्नाम्येव पिवा-
 म्येव संचूर्णयाम्येत्यर्थः । भवतां नृपतिः पाणेन सन्धिं करोतु । वसन्ततिलकं
 इतम् । अत्र काकुवशात् व्यञ्ज्यं वाच्यार्थेन सहैव प्रतीयते इति चमत्कारित्वस्या-
 पगमात् गुणीभूतव्यञ्जित्वमिति बोध्यम् ।

(ट) वाच्यसिद्धाङ्गसुदाहरति दीपयन्निति । राज्ञः स्तुतिरियम् । हे
 राजेन्द्र ! वैरिणां शत्रूणां वंशेषु कुलिषु वा वैरिणः शत्रव एव वंशाः वेणवः तेषु
 दवानलः दावाग्निः एष तव प्रतापः कोषदण्डजं तेजः, स प्रभावः प्रतापस्य यत्तिजः
 कोषदण्डजमित्यमरः । रोदसीरम्भ्रं यावापृथिव्योरन्तरालं दीपयन् भासयन्
 सर्वतः सर्वासु दिक्षु ज्वलति । अत्र अन्वयस्य वंशस्य दवानलत्वारोपणस्य सिद्धिः
 अङ्गं साधकम् उपपादकमित्यर्थः अन्यथा प्रतापे दवानलत्वारोपणमसङ्गतं स्यादिति
 भावः । यत्र व्यञ्ज्यं विना वाच्यार्थस्य नोपपत्तिस्तत्रैव वाच्यसिद्धाङ्गस्यावसरः,
 यत्र तु न तथा तत्र इतराङ्गमित्यनयोर्भेद इति वाच्यार्थस्य साधकतया च अस्य
 अङ्गस्य न तथा चमत्कारित्वमिति गुणीभूतव्यञ्जित्वमिति च ध्येयम् ।

इवानलत्वारीपसिद्धाङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परिहृत्तेत्यादौ”
विलोचनव्यापारचुस्वनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः (ठ) ।

“ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्य वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते” ॥ (ड)

अत्र परशुरामो रत्नःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य
वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

“सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनियहः” ।

अज्ञापदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥ (ढ)

अत्र अज्ञापदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः
प्रथमोपायः । व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि भटित्यस्तुटम् ।

(ठ) सन्दिग्धप्राधान्यमाह हर इति । अत्र विलोचनव्यापारं वाच्यं
चुस्वनाभिलाषश्च व्यङ्ग्यः । अत्र विलोचनव्यापारं रतेरनुभावरूपत्वेन शङ्कार-
व्यञ्जनेन प्रधानं वा चुस्वनाभिलाषव्यञ्जकत्वेन अङ्गमिति तथा चुस्वनाभिलाषः
सम्भाव्यत्वेन अप्रधानम् उत आख्यादविषयत्वेन शङ्कारव्यञ्जकतया प्रधानमित्यनयोः
सन्देह इति भावः । प्राधान्यनिश्चयाभावादेव व्यङ्ग्यस्य अनधिकचमत्कारितया
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमवश्यम् ।

(ड) तुल्यप्राधान्यमुदाहरति ब्राह्मणेति । भार्गवज्यार्थिनं दृष्टान्तं प्रति
लक्ष्यन्निष्ठासुक्तिरित्यम् । ब्राह्मणस्य जामदग्न्यस्य अतिक्रमः आक्रमणं तस्य त्यागः
अनाक्रमणमित्यर्थः भवतां भूयते कल्याणाय एव । अन्यथा अतिक्रम इत्यर्थः वः
शुभाकं मित्रम् एकाचार्यतया सतीर्थत्वादिति भावः जामदग्न्यः दुर्मनायते विदेष-
माचरतीत्यर्थः । अत्र जामदग्न्यस्य दौर्मनस्यव्यङ्ग्यो रत्नःकुलनाशः वाच्यश्च तन्मैत्री-
रक्षणरूपः । अनयोः प्राधान्यस्य समत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम् ।

(ढ) अस्तुटमुदाहरति सन्धौ इति । अज्ञापदीननृपतौ राजनि
विषये सन्धौ सर्वस्वहरणं सर्वधनदानमित्यर्थः सर्वधनदानं विना न कोऽपि
अज्ञापदीनरूपेण सह सन्धिं कर्तुं शक्नोतीति भावः । विग्रहे युद्धे प्राणनियहः
प्राणदण्डः अज्ञापदीनेन सह संयाने प्राणनाशो भवेदिति भावः । तस्मात् तत्र
न सन्धिः नापि विग्रहः युद्धम् । अत्र व्यङ्ग्यं दानसामादिरूपम् । तन्मानधिक-
चमत्कारितया गुणीभूतमिति बोध्यम् ।

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परम्” ॥

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्योषिति बलात्-
कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यमान इत्यगूढम् ।

“वा । ड

घरकम्पबाब्बडाए बह्ण सौअंति अङ्गाइ” ॥ (त)

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चित्तामृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्
“सौदन्त्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सङ्ख्येयसंवेद्य इत्य-
सुन्दरं, किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाश्लङ्कारो
व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव
चमत्कारविधायित्वात् (थ) । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

(ष) अगूढमुदाहरति । अनेनेति । शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्योषिति बलात्-
कारमसहमानायास्तत्पत्रा उत्तिरिचम् । सतां साधूनां धर्मोपदेशिना धर्मशि-
षकेषु अनेन लोकानां गुरुणा वाच्यार्थेण व्रतवती व्रतनिष्ठा धर्मपरायणा इत्यर्थः
अहं खैरम् अनौचैरित्यर्थः अतः परम् उक्तेन किम् ? व्रतवत्याः पत्राः स्वामि-
दुश्चरितस्य अवक्तव्यत्वादिति भावः । अत्र व्यङ्ग्यस्य अगूढत्वेन चमत्कारित्वावग-
मात् गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(त) असुन्दरमुदाहरति वाणीरेति । वाखीरकुञ्जीडडीनश्चकुनिकोलाहलं
श्रुत्वाः । गृहकर्मव्यापृताया बध्वाः सोदन्त्यङ्गानौति संस्कृतम् । वाणीरकुञ्जात्
वेतसलदावेष्टितात् स्थानात् उड्डीनानाम् उत्पतितानां शकुनीनां पक्षिणां
कोलाहलं कलरवं श्रुत्वाः गृहकर्मणि व्यासाः निरतायाः बध्वाः अङ्गानि
सौदन्ति भवसादं गच्छन्ति गृहकर्मणः विवृक्तानि भवन्तीत्यर्थः । अत्र कश्चित्
उपनायक इति भावः वाच्यस्य मुख्यावस्य चमत्कारः चित्तरञ्जकत्वमित्यर्थः ।
तस्मात् व्यङ्ग्यस्य असुन्दरत्वादेव गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(थ) दीपकादिमुखेन दीपकादिसङ्गादेवेत्यर्थः काव्यस्य काव्यार्थस्य चमत्-
कारविधायित्वात् चित्तरञ्जकत्वात् ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः” ॥ (द)

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययासः ।
यथा ।

“दृष्ट्या केशव ! गोपरागद्वयतया किञ्चित् दृष्टं मया
तेनात्र खल्लितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ? ।
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिः
गोप्यैवं गदितः सलेशमवतान्नोष्ठे हरिर्वन्धिरम्” ॥ (ध)

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां
“सलेशम्” इति पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य
परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूप-

(द) अलङ्कारेति । अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य व्यङ्ग्यभूतस्य अलङ्कारस्य
प्रतीतौ व्यङ्ग्येऽपि यत्र काव्यस्य तत्परत्वं व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्यकत्वं न भासते न
प्रकाशते असौ ध्वनेर्मार्गः विषयः न मतः न कथितः । काव्यस्यातत्परत्वेन चमत्-
कारत्वाविषयत्वादिति भावः । चारुत्वस्य चमत्कारस्य विपर्ययासः वैपरीत्यम् ।
तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति पूर्वेष्वन्वयः ।

(ध) वक्ष्यति । हे केशव ! गोपरागैः गवां रजोभिः द्वयतया आच्छन्नया
दृष्ट्या मया न किञ्चित् दृष्टं मार्गादिकमिति शेषः, तेन हेतुना अत्र अयत्
इत्यर्थः खल्लिता पतितास्मि । हे नाथ ! पतितां मां किं कथं न अवलम्बसे न
धारयसि ? त्वम् एकः केवलः विषमेषु सङ्घटेषु खिन्नमनसां क्लान्तचेतसां सर्व-
ेषाम् अवलानां दुर्बलानां जनानां गतिः आश्रयः, गोप्या एवं सलेशं सव्याजं यथा
तथा गोष्ठे गदितः अभिहितः हरिः कृष्णः चिरं वः युष्मान् अवतात् रक्षत ।
व्यङ्ग्यार्थस्तु केशव एव गोपः तस्मिन् रागः अनुरागः तेन द्वयतया दृष्ट्या ज्ञानेन
इत्यर्थः केशवानुरागेण वाङ्मनस्य तिरोहितत्वादिति भावः किञ्चित् कुलार्दकं
न दृष्टं न गणितमित्यर्थः । विषमेषुणा पञ्चशरेण खिन्नमनसां सर्वासाम् अवलानां
नारीणामिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र सलेशमिति पदेन स्फुटतया
वाच्यवत् प्रकाशभावेन इत्यर्थः अवभासः प्रतीतिरिति अगूढं गुणीभूतं व्यङ्ग्यमिति
भावः । ध्वनित्वमेव तत्र व्यङ्ग्यस्य गूढत्वेन कामिनीकुचकलसवत् अतिचमत्का-
रित्वादिति ध्येयम् ।

व्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव (न) ।

“प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्यालोचनया पुनरिति” ॥ (प)

तत्र च ।

“यत्रोन्मदानां प्रमदाजनाना-
मभ्रं लिङ्गः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥ (फ)

इत्यादौ रसादीनां नगरौवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं, तत्र
तेषामतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः
(ब) । तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः ।
“काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्माददशायां गुण-

(न) गुणीभावः अप्राधान्येऽवस्थितिरित्यर्थः प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति
न्यायादिति भावः । तेनैव ध्वनिकारिण्येव ।

(प) प्रकार इति । अयं गुणीभूतव्यङ्ग्यः प्रकारः अपि रसादिषु यत् तात्पर्यं
तत्परत्वं तस्य पर्यालोचनया अनुशीलनेन ध्वनिरूपतां धत्ते प्राप्नोति रसादिता-
त्पर्यवत्त्वे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि ध्वनित्वव्यपदेशो भवतीति भावः ।

(फ) यत्रेति । नगरौवर्णनमिदम् । यत्र नगर्याम् अभ्रं लिङ्गः गगनस्य शीं
शोणानां मणीनां मयूखः किरणः उन्मदानां मदीन्मत्तानाम् अतएव अकाण्डेऽपि
असमयेऽपि सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतां प्रमदाजनानाम् अनङ्गनेपथ्यविधिं कासज्जनित-
वेष्टभूषादिकं व्यधत्त कारयामास । उपजातिवृत्तम् ।

(ब) रसादीनां नगरौवृत्तादौति । नगरौवृत्तं नगरौवृत्तान्तः तत्पृथग्विव-
स्तुत्येव अङ्गत्वं नगरौवृत्तान्तपरिपोषकत्वमित्यर्थः तेषां रसादीनाम् अतात्पर्यविष-
यत्वेऽपि नगरौवृत्तस्यैव तात्पर्यविषयत्वादिति भावः, तस्मादत्र इतराङ्गं गुणीभूतं
व्यङ्गमिति अवधेयम् ।

प्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादि-
पर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीश-
स्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति” (भ) । केचित् चित्राख्यं
तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति । तदाहुः ।

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्” । (म)

इति तन्न । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य
काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषदव्यङ्ग्यत्वमिति चेत् ।
किं नाम ईषदव्यङ्ग्यत्वम् । आस्वादव्यङ्ग्यत्वम् अनास्वादव्य-
ङ्ग्यत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्य-
त्वम् । यदि च आस्वादत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव, क्षुद्रतायामना-
स्वादत्वात् । तदुक्तं ध्वनिक्तता ।

“प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते । ”

उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् तच्चित्रमभिधीयत इति” ॥ (य)

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेद-

निरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

(भ) काव्यार्थस्य विभावादिपदार्थनिचयस्य अखण्डबुद्धिवैद्यत्वेन अविच्छिन्न-
मतिगम्यस्य आस्वाददशायाम् अनुभववावस्थायां गुणप्रधानभावस्य अङ्गाङ्गिभावस्य
अवभासः प्रतीतिः । काव्यव्यपदेशं काव्यसंज्ञां ध्वनिकाव्यमिदं वा गुणीभूतव्यङ्ग्य-
मिदमिति निर्णीतं काव्यं नाम इति यावत् व्याहन्तुं खण्डयितुं निराकर्तुमित्यर्थः
न ईशः शक्तः असौ अवभास इत्यर्थः ।

(म) शब्दचित्रमिति । अव्यङ्ग्यं काव्यम् अवरम् अधमं स्मृतं, तत् द्विविधं
शब्दचित्रं वाच्यचित्रञ्च ।

(य) प्रधानेति । व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभ्याम् एवं रीत्या उभे काव्ये
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे इत्यर्थः व्यवस्थिते सिद्धान्तिते ततः ताभ्याम् अन्यत् यत्
काव्यं तत् चित्रम् अभिधीयते कथ्यते न तु तत् काव्यशब्देनोच्यते रसवर्जितत्वात्
रसस्यैव काव्यजीवनत्वेनाभिहितत्वादिति बोध्यम् ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितः

विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य चतुर्थपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।

अङ्गीकार्या तुय्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् २६७ [क]

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्व-
लङ्काररसादिव्यञ्ज्यबोधने क्षमत्वं न च सङ्केतितो रसादिः ।
न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम् । तस्य तदैकरूप्या-
नङ्गीकारात् । यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष
एवेति वक्ष्यामः । क्वचिच्च “शृङ्गाररसोऽयम्” इत्यादौ स्वशब्दा-
भिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः । तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् ।
अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्ग-
मात्रे परिचीणा न व्यञ्ज्यबोधिनी (ख) । यच्च केचिदाहुः ।

(क) मनु व्यञ्जं तावत् काव्यवीजं तच्च व्यञ्जनावृत्तिबीजं व्यञ्जना चाभिनवा
वृत्तिः कथमङ्गीक्रियते इत्याशङ्काह अयेत्यादि । अभिनवा नव्यैरङ्गीकृता इत्यर्थः ।
वृत्तीनामिति । अभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां वृत्तीनां विश्रान्तेः स्वस्वार्थं निर्वाह्य
विरामात् रसादीनाम् आदिपदेन भावादयो वस्तूनि अलङ्काराश्च गृह्यन्ते, बोधे
प्रतीतौ तुय्या चतुर्थी वृत्तिः व्यञ्जना इत्यर्थः अङ्गीकार्या स्वीकार्या ।

(ख) विभावाद्यभिधानमिति । विभावादीनाम् आदिपदेन अनुभाव-
सञ्चारिणो गृह्यन्ते, अभिधानं कथनम् अभिधया प्रतिपादनं वा तदभिधानं
तस्य वस्तुलङ्काररसादेरभिधानं तस्य वस्तुलङ्काररसादिः तदैकरूप्यामङ्गीकारात्
विभावाद्यभिन्नरूपताया अस्वीकारात् स्वशब्देन रसादिशब्देन अभिधानं कथनं
रसादेरिति भावः प्रत्युत वैपरीत्ये । तत्कथनेऽपि न तस्य प्रतीतिः । संसर्गमात्रे
केवलान्वयबोधे इत्यर्थः परिचीणा गतशक्तिः न तस्या अपराधबोधने क्षमत्वमिति
भावः ।

“सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः” इति (ग) ।

“तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतमिति” ॥ (घ)

तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभाववादि-
भिरेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणाप्युपास्या ।
दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति
च “ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी” इत्यादावपि
हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । यत् पुनरुक्तं “पौरुषेय-
मपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम् अतत्परत्वेऽनुपादेय-
त्वादुक्तवाक्यवत् ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखा-
स्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयो-
जनान्तरानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधा-
र्यते, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात्” इति । तत्र प्रष्ट-

(ग) शब्दश्रवणानन्तरं यावन्तः अर्थाः प्रतीयन्ते तावत्स्वेव अभिधा एव
व्यापार इति मतमुत्थाप्य दूषयति सोऽयमिति । अतिदीर्घः इषुव्यापारः यथा
एकं लक्ष्यं भित्त्वा लक्ष्यान्तरं भिनत्ति तथा एकैवाभिधा मुख्यायै बोधयित्वा
व्यङ्ग्यार्थमपि बोधयतीति भावः ।

(घ) तात्पर्येति । तात्पर्यस्य अव्यतिरेकात् अभिन्नत्वात् व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्ज-
नाया न ध्वनिः न नाम न व्यञ्जनानाम्नी वृत्तिरङ्गीकार्या इत्यर्थः तात्पर्यवृत्तिरेव
व्यङ्ग्यबोधिनोत्यर्थः । तात्पर्यं यावत्कार्यप्रसारित्वात् यावन्ति कार्याणि यावत्-
कार्यं तत्र प्रसारित्वात् व्यापकत्वात् तुलया तोलनदष्टेन धृतं न, तात्पर्यम् एत-
त्कार्यं साधयेत् नान्यदिति नेति भावः ।

(ङ) तयोरिति । तयोः इषुवत् अभिधाव्यापारवादिधावत्कार्यप्रसारि-
तात्पर्यवादिनोरित्यर्थः । शब्देति । शब्दः घटादिः एकमर्थं बोधयित्वा विरतः
नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नोति, बुद्धिः एकमर्थं विषयीकृत्य नान्यमर्थं विषयीकर्तुं
शक्नोति तथा गमनादिकथं कथं एकमर्थं गमनादिकं निषाद्य न अपरं निषादयितुं
शक्नोति । यथा ग्रामं गच्छति इत्यनेन कार्यौ गच्छतीति न प्रतीयते । अभिधादि-

व्यम् । किमिदं तत्परत्वं नाम । तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या
तद्बोधकत्वं वा । आद्ये न विवादः । व्यङ्गात्वेऽपि तदर्थ-
तानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः । अभि-
हितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा । आद्ये दत्तमेवो-
त्तरम् । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तन्मतेऽपि तुरीय-
वृत्तिसिद्धेः । नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादि-
संसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न । तयोर्हेतुफलभा-
वाङ्गीकारात् । यदाह मुनिः “विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति” । सहभावे च कुतः सत्येतरविषा-
नयोरिव कार्यकारणभावः । पौर्वापर्यविपर्ययात् । “गङ्गायां
घोषः” इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च

व्यापारस्तु बुद्धिरिति बोध्यम् । ननु बुद्ध्यादयो विरता नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नु-
वन्तीति नोपपद्यते एकयैव बुद्ध्या शब्दादिना न बहुकार्यसाधनस्य अनेकार्थादिवो-
धनस्य च सर्वदैव प्रसिद्धेरित्यस्वरसमाशङ्का एव चेति । तदर्थस्य लक्षणाजन्यबोध-
विषयस्य लक्ष्यार्थस्य इत्यर्थः बोधसिद्धेः प्रतीतिसिद्धेः । ननु लक्षणाया अपि
अस्वीकारे का हानिरिति सामान्यतः समाशङ्का इति किमतीति । कस्या अनूदा
दुहिता । पौरुषेयं पुरुषप्रयुक्तं लौकिकमित्यर्थः, अपौरुषेयम् अलौकिकं वेद-
स्वरूपम् । कार्यपरं प्रयोजनसाधननिरतं, यथा जलमानस इति वाक्यं जला-
हरणरूपकार्यतत्परम्, एवम् अश्वमेधेन यजेतेति वाक्यं स्वर्गसाधनरूपकार्य-
तत्परम् । अतत्परत्वे कार्यपरत्वाभावे इत्यर्थः उन्मत्तवाक्यवत् चित्तप्रयुक्तवचन-
वत् अनुपादेयत्वात् अयाज्ञत्वात्, यथा उन्मत्तवाक्यं न कोऽपि गृह्णाति तथा
निष्प्रयोजनं वाक्यमिति भावः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः श्लोकाठकयोः प्रवृत्तिः
काव्यश्रवणपाठवीरिच्छा इत्यर्थः तस्या औपधिकं युक्तियुक्तं साधकमित्यर्थः प्रयो-
जनान्तरं निरतिशयानन्दात् अन्वत् प्रयोजनं तस्य अनुपलब्धिः शब्देनानुपस्थितेः
हेतोः अवधार्यते निर्धार्यते तात्पर्येणेति भावः । अत्पर इति शब्दः यत्परः
यदर्थं यद्विधीकृत्या इत्यर्थः प्रयुक्तः स शब्दार्थः इति ततश्च तात्पर्येणैव रसादि-
प्रतीतिर्भवेत् न तदर्थं व्यञ्जनाङ्गीकार्यः इति भावः । तदर्थतानपायात्
तदर्थतायाः तत्परतायाः अनपायात् अनपगमात् । तयोः विभावादिसंसर्गस्य

कृतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता । तेन तुरीया वृत्ति-
रुपास्येवेति निर्विवादमेतत् (ङ) । किञ्च ।

बोद्धृस्वरूपसङ्ख्या-

निमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां

भेदाद्भिन्नोऽभिधीयते व्यङ्ग्यः ॥ २६८ ॥ [च]

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणै-
रपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः । “भम धम्मिअ !”
इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । क्वचित्
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च
स्वरूपभेदः । “गतोऽस्तमर्कः” इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव

रसादेश हेतुफलभावाङ्गीकारात् कारणकार्यभावास्वीकारात् विभावादिसंसर्गः
रसप्रतीती हेतुः रसश्च कार्यं तत् कथं ह्ययोर्योगप्रत्ये प्रतीतिः कार्यकारणयोः
पौर्वापर्यनियमात् न हि कार्यं कारणञ्च युगपद् भवतीति भावः । सहभावे
युगपदुपपत्तौ सञ्चितरविषाणयोः वामदक्षिणशङ्खयोरिव कुतः कथं कार्यकारणभावः
शङ्खयोः समकाले उत्पन्नयोर्यथा परस्परं कार्यकारणभावी न स्यात् तथा विभा-
वादिसंसर्गरसयोः, तथात्वे मुनिवचनविरोध इति भावः । ननु लक्षणया
रसादिविधोऽभासामित्याशङ्काह गङ्गायामिति । तुरीया चतुर्थी ।

(च) अभिधेयव्यङ्ग्ययोर्भेदं दर्शयति किञ्चेत्यादि । बोद्धा ज्ञाता स्वरूपं
स्वस्य रूपं लक्षणं चिह्नमित्यर्थः संख्या हितवहुत्वादिरूपा गणना निमित्तं हेतुः
कार्यं प्रयोजनं प्रतीतिः कालः समयः तेषां तथा आश्रयः अवलम्बनं विषयः
प्रतिपाद्यादिरूपः इत्यादीनां भेदात् भिन्नत्वात् व्यङ्ग्यः व्यञ्जनावीध्यः अर्थः अभि-
धेयतः अभिधावोच्यात् अर्थात् वाच्यार्थादित्यर्थः भिन्नः पृथक् ।

(ङ) बोद्धृभेदं दर्शयति वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरिति । वैयाकरणा वाच्यार्थ-
मेव न तु व्यङ्ग्यार्थं बोद्धं शक्नुवन्ति सहृदयास्तु उभयमेवेति वाच्यार्थबोद्धारौ
द्वैशकरीणाः व्यङ्ग्यार्थबोद्धारस्तु सहृदया एवेति भावः । स्वरूपभेदं दर्शयति ।

प्रतीयते । व्यङ्ग्यस्तु तद्वोद्गादिभेदात् । क्वचित् “कान्तमभिसरेति” “गावो निरुध्यन्तामिति” नायकस्य अयमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नास्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेदः । वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मत्स्यादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः । पूर्वपञ्चाङ्गावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेन च आश्रयभेदः (क) ।

“कस्मै न वा होइ रोसो दट्टुण पिआइ सव्वणं अहरम् ।

सभमरपम्माग्घाइणि ! वारिअवामे ! सहस्स दाणीम्” ॥

इति सखीब्रह्मकान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः (भ) । तथा ।

मम धम्मिअ इत्यादि वाच्यार्थः विधिरूपः व्यङ्ग्यार्थः निषेधरूप इति वाच्यव्यङ्ग्ययोस्वरूपं समुहत् मित्रमिति भावः । सङ्ख्याभेदं दर्शयति गत इति । अत्र एव एव वाच्यार्थः, व्यङ्ग्यस्तु बहुविध इति भावः । निमित्तभेदं दर्शयति वाच्यार्थ इति । शब्दस्य उच्चारणं ज्ञानं तन्मात्रेण मात्रशब्देन प्रतिभानैर्मत्स्यादिव्यवच्छेदः । कार्यभेदं दर्शयति प्रतीतीति । वाच्यार्थे प्रतीतिमात्रं बोधमात्रमात्रपदेन चमत्कारव्यवच्छेदः, व्यङ्ग्यार्थे चमत्कारकरणं चितील्लासविधानम् प्रतीतिभेदं दर्शयति केवलेति । कालभेदं दर्शयति पूर्वेति । वाच्यार्थः प्रथमप्रतीयते व्यङ्ग्यार्थस्तु पर्यालोचनया परत्र इति भावः । आश्रयभेदं दर्शयति शब्दाश्रयत्वेनेति । वाच्यार्थः केवलं शब्दमाश्रयति व्यङ्ग्यार्थस्तु शब्दादिमिति विषयभेदं दर्शयति कस्य इति ।

कस्य न वा भवति रोसो दट्टा प्रियायाः सत्रणमधरम् ।

सभमरपम्माग्घाइणि ! वारितवामे ! सहस्सेदानौम् ॥

इति संस्कृतम् ।

(भ) उपपत्तिना दृष्टाधरां भार्यां प्रति क्रुद्धं नायकं प्रतारयन्त्यास्तव्यख्या उक्तिरियम् । हे वारितवामे ! वारिता निवारितापि वामा प्रतिक्रुद्धा तत्सम्बुद्धौ, सभमरं पद्मं निप्रतौति तत्सम्बोधने, प्रियायाः अधरं सत्रणं व्रणयुक्तं

प्रागसत्त्वादसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा २६६ [ज]

न बोधिकेति शेषः । न हि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद् भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यस्मिन् लक्षणाभिधे बोधयेताम् । किञ्च यत्र “गङ्गायां घोषः” इत्यादावुपात्तशब्दार्थानां बुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः ।

“श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः” ॥ (ट)

न पुनः “शून्यं वासगृहम्” इत्यादौ मुख्यार्थबाधः । यदि

इहा कस्य जनस्य रीषः क्रोधः न भवति ? सर्वस्वैव भवतीत्यर्थः । इदानीं सङ्ख्य भर्तृतर्जनां व्रणवेदनाश्चेति शेषः । सखी तत्कान्तविषयत्वेनेति । अत्र वाच्यार्थबोधे सखी उद्येच्छा । उपपत्तिना नाधरो दष्ट इति व्यङ्ग्यार्थबोधे उद्येच्छा-सत्यतिरिति भावः । उपसंहरति तस्मादिति ।

(ज) प्रागिति । रसादेः प्राक् असत्त्वात् अवियमानत्वात् लक्षणाभिधे लक्षणावृत्तिरभिधावृत्तित्येत्यर्थः नो बोधिके बोधयितुं न शक्नुत इत्यर्थः लक्षणा अभिधा च प्रमाणसिद्धमेव वस्तु बोधयति प्रमाणासिद्धं रसादिकं नेति भावः । किञ्च अन्यच्च मुख्यार्थबाधस्य विरहात् अभावादपि लक्षणा नो बोधिका । लक्षणाया मुख्यार्थबाधे हि प्रमाणसिद्धं वस्तु बोध्यते रसादिबोधे तु न मुख्यार्थबाधः नापि रसादिः प्रमाणसिद्ध इति भावः ।

(ट) श्रुतेति । श्रुतान्वयात् श्रुतानां शब्दोपात्तानाम् अन्वयात् अन्वयबोधजनकात् अनाकाङ्क्षम् आकाङ्क्षारहितं वाक्यम् अन्वत् अर्थान्तरं न इच्छति । पदार्थान्वयवैधुर्यात् पदार्थानाम् अन्वयानुपपत्तिप्रज्ञात् मुख्यार्थबाधादित्यर्थः तदाक्षिप्तेन मुख्यार्थसम्बन्धितया गृहीतेन अर्थेनेति शेषः सङ्गतिः उपपत्तिः भवतीति शेषः ।

च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्-प्रतीत्यनभ्युपगमात् । नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञाततया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः (ठ) ।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः २७० [ड]

(ठ) प्रयोजनं लक्ष्यं स्यादिति प्रयोजनं श्रौतलपावनत्वादिप्रयः लक्ष्यं लक्षणाजन्यबोधविषयः स्यात् तदा तीरस्य मुख्यार्थत्वं गङ्गाशब्दस्य तीरमेव मुख्यार्थः बाधितत्वं तन्मुख्यार्थस्य बाधश्च स्यात् । इष्टापत्तावाङ् तस्यापीति । तस्यापि श्रौतलपावनत्वादिरूपस्य लक्ष्यार्थस्यापि लक्ष्यतया विशेषणे तृतीया लक्ष्यमित्यर्थः प्रयोजनान्तरम् अन्यत् प्रयोजनम् । अनवस्थापातः असौमत्वात् लक्ष्यप्रयोजनानां न कापि व्यवस्थिति भावः । विषयप्रयोजनयोरिति । विषयः कारणीभूतज्ञानं प्रयोजनं फलीभूतज्ञानं तथैर्युगपत् समकालिकौ या प्रतीतिः तस्याः अनभ्युपगमात् अनङ्गीकारात्, न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च समकाले भवतीति भावः । एतदेव समर्थयति नीलादीति । नीलादीनां संवेदना-नन्तरमेव प्रत्यक्षात् परमेव न तु पूर्वं वा प्रत्यक्षसमकाले इत्यर्थः ज्ञाततायाः सोमासकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीलो ज्ञात इत्यादिरूपः तस्या वा अनुव्यवसायः नैयायिकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीले प्रत्यक्षे नीलमङ्गं जानामीत्येवंरूपः तस्य । ततश्च नीलादिप्रत्यक्षं कारणं तदनन्तरं ज्ञानता वा अनुव्यवसायः तस्य फलं तथैर्युगपद्यं न केऽप्यङ्गीकुर्वन्ति । प्रकृते तीरज्ञानात् परमेव श्रौतलपावनत्वादिप्रतीतिः न तु समकालिकीति फलितार्थः ।

(ड) अनुमानप्रमाणलभ्यत्वं रसादेर्निराकरोति नेति । हेतूनां कारणा-नाम् आभासत्वेन दृष्टत्वेन व्यभिचरितत्वेनेत्यर्थः अनुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां व्यङ्ग्याजन्यबोधविषयाणां न बोधने क्षमं समर्थं तथा धृतिः संस्कारविशेषः रसा-

व्यक्तिविवेककारेण हि “यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः मन्तो रसा उच्यन्ते । इत्यवश्यम्भावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितया असौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यव्यक्तिक्रमः” इति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यम् । किं शब्दाभिनयसमर्पित-विभावादिप्रत्ययानुमित-रामादिगतरागादिज्ञानमेव

(ढ) अनुमान एवेति । एवकारात् व्यञ्जनाव्यवच्छेदः । ते, विभावादयः । अनुमापयन्तः अनुमानेन बोधयन्तः । यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमादित्यत्र वज्रव्याघ्रधूमवान् पर्वत इति प्रतीतिः तथा शून्यं वासगृहमित्यादि काव्यं शृङ्गाररसवत् तत्तद्विभावादिसत्त्वादित्यनुमितौ शृङ्गाररसव्याप्यविभावादिसत्त्वं काव्यमिति प्रतीतिर्भवेदिति भावः । त एव विभावादयः । ननु अनुमितौ काव्यकारणकत्वेन रसप्रतीतेः क्रमानुभवनीयत्वात् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वहानिरित्यन्नाह अवश्यमिति । तस्य रसादेः प्रतीतौ क्रमः पौर्वापर्यम् । अवश्यम्भावी अन्यथा कथं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सङ्गच्छते । आशुभावितया श्रौणोत्पन्नत्वेन असौ क्रमः न लक्ष्यते नानुभूयते । यतः अयम् अद्यापि रसादेर्व्यङ्ग्यत्वस्वीकारेऽपि अभिव्यक्तेः प्रतीतेः क्रमः । यथा प्रथमं विभावादिप्रतीतिः ततः साधारण्यमिमानः ततो रसानुभव इति क्रमसत्त्वेऽपि आशुभावित्वेन भवद्विरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं स्वीक्रियते तथानुमानवादिनामपीति भावः । शब्देति । शब्देन शब्देण अभिनयेन दृश्येन इत्यर्थः समर्पितः उत्पादितः यः विभावादीनां प्रत्ययः प्रतीतिः तेन अनुमितः रामादिगतः यः रागादिः सौतादिविषयकः प्रणयादिः तस्य ज्ञानं प्रतीतिः । तद्भावतया तस्य रामादिगतरागादिध्यानेन भावकैः सहृदयैः भाव्यमानः आस्वादमानः । व्याप्तिगृहणाभावादिति अव्यभिचारित्वेन काव्यस्य अवश्यम्भावित्वा हि व्याप्तिः । सा तु अनुमानप्रसाप्य साधिकेति स्थितिः । अत्र तु श्रोत्रियजरन्ध्रीमांसकादीनां विभावादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दमयरसास्वादस्य अदर्शनात् हेतुर्व्यभिचारौति

रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशनन्दो वा ? आद्ये न विवादः किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्देतोराभासतयाऽसिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव । “यत्र यत्र एवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः” इति । सुग्रहेव व्याप्तिः पञ्चधर्मता च (ठ) । तथा ।

“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्प्रतेति” (ण) ॥

इदमपि नो न विरुद्धम् । न हि एवंविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेन अस्माकमभिमतता किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः

कथमनुमानं सम्भवतीति भावः । प्रकारान्तरेण व्याप्तिग्रहं साधयित्वा अनुमानसिद्धत्वं रसादेः साधयति यद्युक्तमिति । तेनैव व्यक्तिविवेककारिण्यैव । एवंविधानां तत्तद्व्यापारशालिनामित्यर्थः अभिधानं शब्देनोपस्थानम् अभिनयः अङ्गादिष्वेष्टया उपस्थितिः । श्रोत्रियजरन्मौमांसकादयोऽपि विभावादीन् रत्यादेः कारणकार्यसङ्कारिरूपान् जानन्ति परं रत्यादेर्विशेष्य आस्वादाङ्गुरधीम्यतानयनं विभावनम् । तादृशस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरुपतया भावनम् अनुभावनम् । तथाभूतस्य तस्य सम्यक्कारणं सञ्चारणं पूर्वमुक्तम् एतद्व्यापारभागिनस्तान् न अनुभवन्ति एतदनुभवस्यैव रसास्वादत्वादिति भावः । व्याप्तिः अव्यभिचारिहेतुत्वरूपा पञ्चधर्मता पञ्चसत्ता पक्षे विद्यमानता इत्यर्थः । यथा पर्वतो वज्रिमानित्यत्र पक्षः पर्वतः तत्र वज्रः सत्तास्ति तथात्र सामाजिकानाम् अहं रसवान् इत्येवं प्रतीतौ रसिकजनः पक्षः रसस्य तत्सत्तास्तीत्यवधिष्यम् ।

(ण) येति । अर्थान्तरस्य भवत्यनेन व्यङ्गास्य अभिव्यक्तौ प्रकटने वः युष्माकं वा सामग्री कारणकूटः निबन्धनं प्रधानम् इष्टा अभिलषिता सैव सामग्री नः अस्माकम् अनुमितिपक्षे गमकत्वेन सम्प्रता । सा च सामग्री शब्दधीधरूपेति बोध्यम् ।

(त) इदमपि एवंप्रमपि अनुमानं नः अस्माकं न विरुद्धं न विपरीतम्

सान्द्रानन्दनिर्भरः। तेन अत्र सिषाधयिषितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाद्वेतोराभासता (त)। यच्च “भम धम्मिअ”! इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु।

“जलकेलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः।

जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः” ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव। तथाहि, अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्ट-
लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम्। ततश्च वाच्यादसम्बन्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित् सम्बन्धोऽस्त्येव। ततश्च बोधकोऽर्थी लिङ्गं बोध्यञ्च लिङ्गी बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निवृद्धमेष। सपक्षसत्त्व-

अस्माभिः स्वीक्रियते इति भावः। सिषाधयिषितात् साधयितुमिष्टात् अर्थात् व्यङ्ग्यरूपादित्यर्थः अर्थान्तरस्य अन्यरूपस्य अस्मादनभिप्रेतस्येत्यर्थः अर्थस्य भवदुक्त-
रूपस्य रसस्य साधनात् निष्पादनात् हेतोः आभासता दुष्टहेतुत्वमित्यर्थः। अनु-
मितौ तु येन हेतुना यत् कार्यं साध्यते तदैव कार्यमवश्यम्भावि, यदि तेन हेतुना अभिप्रेतकार्यं साध्यते तदैव तस्य हेतोराभासत्वं नियतहेतुका ह्यनुमिति-
रिति बोध्यम्।

(य) वस्त्वलङ्कारयोरपि अनुमेयत्वं वदतो व्यक्तिविवेककारमतानुयायिना-
दूषयति यच्चेत्यादि जलेति। जलकेलौ वारिविहारी तरलाभ्यां चञ्चलाभ्यां कर-
तलाभ्यां मुक्तं त्यक्तं पुनः पिहितम् आच्छादितं राधिकायाः वदनं येन तादृशः
अतएव कोकयूनीः चक्रवाकदम्पत्योः विघटने सङ्घटने वियोगसंयोगौ तयोः
कौतुकी कुतूहलवान् कृष्णः जगत् अवतु रचतु। अत्र चन्द्रोदये रात्रौ चक्रवाक-
वियोगः, तस्यानुदये दिवा संयोग इति प्रसिद्धिरत्रानुसन्धेया। राधिकावदने
चन्द्रत्वारोपः अनुमेय एव नात्मनश्च व्यञ्जनास्वीकारेण। एतदेव उपपादयति
तथाह्येत्यादि पक्षे साध्यवति सत्त्वं विद्यमानता पक्षसत्त्वं, पक्षतुल्यं वस्तुनि सत्त्वं
विद्यमानता, पक्षसत्त्वं विपक्षात् विरुद्धपक्षात् व्यावृत्तत्वं निवृत्तिः एतद्विशिष्टात्
लिङ्गात् साधनात् लिङ्गिनः साध्यस्य ज्ञानं प्रतीतिः अनुमानम्। यथा पर्वतं

विपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवहेऽपि सामर्थ्यादनुमेये । तस्मादत्र
 यद् वाच्यार्थलिङ्गरूपास्तिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान
 एव पर्यवस्यतीति । तन्न । तथाहि अत्र “भम धम्मिअ !”
 इत्यादौ गृहे श्वनिवृत्त्याविहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंही-
 पलब्धेरभ्रमणमनुमापयतीति यद्वक्तव्यं तत्र नैकान्तिको
 हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च
 गमनस्य सभवात् । पुंश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति
 सन्दिग्धासिद्धेश्च । “जलकेलीत्यत्र” य आत्मदर्शनाभ्यां चक्र-
 वाकविघटनसङ्कटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेयमिति
 न वाच्यम् उत्तासकादावनैकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थ
 एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वाद् यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानेऽपि
 आभाससमानयोगक्षेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना
 एवंविधानिष्ठार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “दृष्टिं हे

वज्रिमान् धूमादित्यत्र पर्वतः पक्षः वज्रिः साध्यः धूमोः लिङ्गम् । यथा पर्वतः
 साध्यवानिति पक्षः तथा महानसेऽपि वज्रिरस्तीति महानसः सपक्षः, क्रदादौ
 वज्रिनास्तीति क्रदौ विपक्ष इत्यादि । वाच्यात् अभिवेयार्थात् असम्बन्धः सम्बन्ध-
 वर्जितः अन्वया असम्बन्धार्थप्रतीतौ इत्यर्थः अतिप्रसङ्गः अतिव्याप्तिः अलङ्घ्ये लक्ष्य-
 गमनरूप इत्यर्थः । यथा, भम धम्मिअ इत्यत्र यथा भ्रमणाभावः प्रतीयते तदा
 घटाभावोऽपि प्रतीयते इति । भम धम्मिअ ! इत्यत्र बोध्यबोधकबोधार्थोर्वैपरीत्य-
 लक्षणः सम्बन्धो बोध्यः । निबद्धमेव वर्णितमेव । सामर्थ्यात् योग्यतावलात् अव-
 सेये प्रत्येत्ये एतत् सदृशसन्दर्भः सपक्षः विपरीतस्तु विपक्ष इति भावः । वाच्या-
 र्थात् अभिवेयार्थात् लिङ्गरूपात् साधनरूपात् लिङ्गिनः साध्यरूपस्य व्यङ्ग्यस्य अव-
 गमः प्रतीतिः । ततश्च भम धम्मिअ ! इत्यादौ श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं वैपरी-
 त्यसम्बन्धेन भ्रमणार्थवत् गोदावरीतीरे सिंहीपलब्धेरित्यनुमानप्रकार इति भावः ।
 अनैकान्तिकः व्यभिचारौत्यर्थः । गमनस्य सभवादिति अभ्रमणानुमापकेन
 लिङ्गेन साध्याभावस्य दर्शनादिति भावः । अनुमितेर्दोषान्तरं दर्शयति सन्दिग्ध-
 सिद्धेरिति । इदं वाक्यं धार्मिकस्य भयोत्पादकं वा कुक्कुरस्पर्शसङ्गासङ्कुचितस्य

प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मदित्यादौ” नलग्नस्थीनां तनू-
लिखनम् एकाकितया च स्त्रीतोगमनं तस्याः परकामुकोप-
भोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते तच्च तत्रैवाभिहितेन
स्वकान्तस्नेहेनापि सम्भवतीति अनैकान्तिको हेतुः । यच्च
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ द्रव्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनु-
मीयते तत् किं प्रतिपाद्यया द्रव्या तत्कालसन्नितैर्वान्यैः तत्
काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः ? आद्ययोर्न विवादः । तृतीये
तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः । ननु वक्ताद्यव-
स्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम् । एवंविध-
व्याख्यनुसन्धानस्याभावात् । किञ्च एवंविधानां काव्यानां कवि-
प्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धामिद्वत्वं
हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषां पदार्थानां
व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेत्यपि

तस्य स्वच्छन्दसमणविधायकमिति सामाजिकानां सन्देहात् भौरुत्वसन्देह इति
हेतोः सन्दिग्धत्वेन असिद्धिः अनिश्चयः । अनुमितौ असन्दिग्धो हेतुरावश्यकः,
अत्र तु न तथेति हेतोः सन्दिग्धत्वात् न अत्रानुमानमिति भावः । अलङ्कृत्यनुसारं
दूषयति जलकेलीति उच्चासकादाविति उच्चासकः भयप्रदः । आदिना वियोग-
कारणान्तरस्यापि यद्वचनम् । यदि कश्चित् भयं प्रदर्शयति । तदापि वियोगस्य
सम्भव इति चन्द्रोदयरूपस्य हेतोरभावेऽपि हेतुनन्तरेण वियोगदर्शनात् हेतीर्ष्यभि-
चार इति भावः । अनुमानञ्च कदापि व्यभिचारभयात् पक्षमात्रवृत्ति भवति
तेनैव दृष्टसिद्धिं कुर्वतीऽपि दूषयति एवमिति आभाससमानेति । आभासस्य
दृष्टहेतुरुपव्यभिचारस्य समानी योगक्षेमः कार्यसाधको हेतुः । तथा च एवंविधः
सूर्योऽयमसं गतः इत्यादिरूप एवंविधार्थानां गावो निरुध्यन्तां सन्ध्यावन्दनावसर
इत्यादिरुपायां बोधकः एवंविधार्थत्वात् एवंविधार्थबोधाय प्रयुक्तत्वादित्यर्थः यत्
वस्तु नैवं न एवमकारम् एवंविधार्थबोधकत्वाभाववदित्यर्थः तत् वस्तु नैवम् एवं-
विधार्थबोधकत्वाभाववदित्यर्थः । यत्र एवंविधार्थत्वात् इत्यनेन एवंविधानिष्टार्थ-
साधनत्वादित्यपि वक्तुं शक्यते तथात्र पक्षमात्रवृत्त्यनुमानेऽपि हेतीर्ष्यत्वमिति

कथमनुमानम् । एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यञ्जानामपा-
स्तम् । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तिच्छायासुपजीव्यैव प्रवृत्तेः ।
यथा । “यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्या-
मविद्यमानश्चैत्र इत्यादि” (थ) ।

किञ्च वस्तुक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशसङ्ख्यादिवत् सूचन-
बुद्धिवेद्योऽप्ययं न भवति । सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् । यच्च “संस्कार-
जन्यत्वादसादिवुद्धिः स्मृतिः” इति केचित् तत्रापि प्रत्यभि-
ज्ञायामनैकान्तिकतया हेतीराभासता । “दुर्गालङ्घितेत्यादौ”

भावः । अनुमानं पक्षमात्रव्यापि दृष्टे हेतौ नैव भवतीति भावः । यदि हेत्वा-
भासेन अनुमितिर्न सम्भवति, तदात्र विशिष्टो हेतुर्वाच्य इति मतं दूषयति
नृन्विति वक्तादीत्यादि तदगुणमविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रतिपाद्यदूतीपरिग्रहः । अवस्था-
कासुकत्वादिवैश्वस्यम् । एवंविधेति एवंविधा या व्याप्तिः तस्याः अनुसन्धानस्य
अभावात् शब्देनानुपस्थानात् प्रमाणान्तरस्य च असङ्गावादिति भावः कविप्रतिभा-
साद्वज्रजन्मनां कवीनां प्रतिभा बुद्धिर्नैर्मल्यं तन्मात्रेण जन्म उत्पत्तिर्येषां तादृशानां
प्रासादस्य याथातथ्यरूपानुसन्धानस्य अनावश्यकत्वेन हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं किमियं
परपुरुषार्थिनी स्तोतसि जलाहरणार्थं गता उत स्वकान्तस्त्रेहेनेति सन्देहः, तेन
हेतोर्न प्रासादः तत् कथमनुमानं सम्भवतीति भावः । एतेषां पदार्थानां
निःशेषव्युत्पन्ननिमित्तादीनामित्यर्थः व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यदीप्तकत्वम् । प्रामाणिकं
सध्यम् । एतेन हेतीराभासत्वेन इत्यर्थः । पूर्व्वेति, पूर्व्वं सिद्धा निर्णीता इत्यर्थः
या व्याप्तिः तस्याः छायां आश्रयमित्यर्थः उपजीव्य अवलम्ब्य इत्यर्थः । अर्थस्य
अपरार्थस्य आपत्तिः आक्षेपः अर्थापत्तिः यथा जीवतीति यतो जीवति अतः
कुत्रापि, गोष्ठौभिन्नेऽपि स्थाने अवतिष्ठते इति अर्थापत्त्या प्रतीयते । अत्र
जीवति इति व्याप्तियाहकमित्यवधेयम् ।

(द) तर्जनीतोलनेन तर्जनीया उत्क्षेपेण । सूचनबुद्धिवेद्यः सूचनं सङ्केतः
वद्विषयिणी या बुद्धिः तद्वेद्यः अयं व्यङ्ग्यरूपोऽर्थ इत्यर्थः सूचनबुद्धेरपि लौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेन अयं भावः यदि काचित् पूर्व्वं व्यवहारार्थं व्यवहारिकेण सह
साधारणजनगोपनार्थम् एवं व्यवस्थापयति यत् सम तर्जनीतोलने युष्माभिर्दृश्य-

च “द्वितीयार्थी नास्त्येव” इति यदुक्तं महिमभट्टेन तदनुभव-
सिद्धमपलपतो गजनिमीलिकैव (द) । तदेवमनुभवसिद्धस्य
तत्तत् रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतया तत्तत् शब्दाद्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया च
अभिधादिवृत्तिवयाबोध्यतया च तुरीया वृत्तिरूपास्यैवेति
सिद्धम् । इयञ्च व्याख्यायानुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं
निर्मलम् । तत् किंनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते ।

सा चेयं व्यञ्जना नाम

वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं

रसनाख्यां परे विदुः ॥ २७१ ॥ [ध]

एतच्च विविच्योक्त रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम् ।

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारस्थापनं नाम

पञ्चमः परिच्छेदः ।

संख्या बीजव्यति तदा तत्सूचनेन तस्य व्यवहारः सिध्यति, तत्र च सूचने
प्रामाण्यस्य सद्भावेन अनुमानप्रकारताङ्गीकारादिति सा सूचनबुद्धिरनुमान-
विशेष एवेति भावः । प्रकृते वक्तुर्भक्तिवैचित्र्यविशेष एव सङ्केतः, तेन व्यञ्जार्थ-
प्रतीतिर्व्याप्तिरिति भवतीति कथं व्यञ्जनास्वीकार इत्यापत्तिरपि न भवति
वक्तुर्भक्तिविशेषवैचित्र्यसत्त्वपि सर्वेषामेव श्रोतृभामनभिज्ञतया व्यङ्ग्यार्थानवबोध-
स्थले व्यभिचारदर्शनादिति बोध्यम् । प्रत्यभिज्ञायां सोऽयमित्याकारकप्रतीतौ
अनैकान्तिकतया साध्यं विना विद्यमानतया हेतोः संस्कारजन्यज्ञानत्वरूपस्य
आभासता व्यभिचारिता दुष्टता इत्यर्थः । अपलपतः निह्वानस्य महिमभट्टस्य
इत्यर्थः गजनिमीलिका हस्तिवत् सूक्ष्मता इति भावः ।

(ध) सा चेयमिति । रसव्यक्तौ रसप्रकटने इत्यर्थः परे अन्ये विद्वांसः

षष्ठः परिच्छेदः ।

—

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गात्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुन-
र्दृश्यश्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह ।

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनयं

॥ २७२ ॥

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह ।

तत् रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २७३ ॥

तत् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।
कोऽसावभिनय इत्याह ।

भवेदभिनयोऽवस्था-

नुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव-

माहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥ २७४ ॥ [क]

रसनाख्यां वृत्तिं विदुः । व्यञ्जनया वस्तुलङ्काररूपव्यङ्ग्यार्थावगतिः रसनया तु
रमादिरूपार्थावगतिरिति परमतं ग्रन्थकृतस्तु सामान्येन व्यञ्जनयैव सर्वव्यङ्ग्यार्थाव-
गम इति बोध्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता विमलाख्या साङ्ख्यदर्पणस्य पञ्चम-

परिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अभिनीयते इति । अभिनयं कर्माणि यप्रत्ययः । अवस्थायाः
अनुकारः अनुकरणम् अभिनयः । स चतुर्विधः आङ्गिकः अङ्गन निष्पन्नः,

नाटिकादिभिः रामयुधिष्ठिरादौनामवस्थानुकरणमभि-
नयनं रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणं

भाषाव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्गवीथ्यः

प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥२७५॥ [ख]

किञ्च ।

नाटिका लोटकं गोष्ठी सदृकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रौगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मलिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राहुरूपरूपकाणि मनीषिणः । [ग]

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् २७६ [घ]

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च ।

तत्र ।

वाचिकः वचनेन निघ्नः, आहार्यः आहरणीयः वेशरचनादिरूपः, सात्विकः
सत्त्वोद्वेकात् जनितः, सस्त्रस्त्रेदादिः ।

(ख) नाटकमिति । नाटकं प्रकरणं भाषाः व्यायोगः समवकारः डिमः
ईहामृगः अङ्गः वीथी प्रहसनमिति दश रूपकाणि भवन्ति ।

(ग) नाटिकेत्यादि स्पष्टम् ।

(घ) विनिति । विशेषं विना सर्वेषां रूपकाणाम् उपरूपकाणाञ्च लक्ष्म
लक्षणं स्वरूपमित्यर्थः नाटकवत् मतं कथितम् ।

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
 विलासईयादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
 सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।
 पञ्चादिका दशपरास्तलाङ्काः परिकीर्तिताः ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धौरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
 एक एव भवदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपुरुषाः ।
 पोषुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् २७७ [ङ]

ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा रामचरि-
 तादि । सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महा-
 सहायम् । सुखदुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु अभि-
 व्यक्तम् । राजर्षयो दुष्मन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः ।
 दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानौ । यथा

(ङ) नाटकमिति । ख्यातवृत्तं प्रसिद्धवृत्तान्तं न तु स्वकपोलकल्पितमिति
 भावः । पञ्चभिः वक्ष्यमाणैः सन्धिभिः सुखादिभिः समन्वितं सम्बद्धम् ।
 विलासईयादिगुणवत् विलासः धीरा दृष्टिर्गतिश्चिन्ता विलासे सन्धितं वच इति
 लक्षणीकपुरुषगुणविशेषः, ऋद्धिरभ्युन्नतिः आदिना वैय्यगाभीर्यादिगुणं तद्वत्
 तदयुक्तम् । सुखस्य दुःखस्य च समुद्भूत्या कदाचित् कदाचित् सङ्गवेन नाना
 विविधाः ये रसाः आस्वादव्यापाराः तेः निरन्तरं सान्द्रं पूर्णमित्यर्थः । अङ्गी
 प्रधानम् अङ्गम् अप्रधानम् । निर्वहणे निर्वहणाख्ये सन्धौ अद्भुतं विस्मयजनक-
 व्यापारः कार्य्यं वर्णनीयम् । बन्धनं रचनम् ।

श्रीरामचन्द्रः । “गोपुच्छाग्रसमाग्रमिति क्रमेणाङ्गाः सूक्ष्माः कर्तव्याः” इति केचित् । अन्ये त्वाहुः । “यथा गोपुच्छे केचिद् बाला ऋक्षाः केचिद्दौर्घाः तथेह कानिचित् कार्याणि सुख-सन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानि-चित्” इति ।

प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुकः ।

युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्वीजसंहतिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥

नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।

आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥

दूराह्वानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः ।

विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतं तथा ॥

दन्तच्छेदं नखच्छेदमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत् ।

शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥

(च) अङ्गमाह प्रत्यक्षेति । अङ्गः परिच्छेदविशेषः प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवत् आभासमानं नेत्रः नायकस्य चरितं यत्र सः, रसेन भावेन च समुज्ज्वलः, अगूढः स्फुटः शब्दार्थः यत्र तथाविधः, क्षुद्रेण चूर्णकेन गद्येन संयुतः, विच्छिन्नः विच्छेदं प्राप्तः अवान्तरं सन्दर्भैकदेश एव एकः अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तथोक्तः, किञ्चित् ईषत् संक्षयाः विन्दवः वक्ष्यमाणस्य अथाः यस्मिन् तथोक्तः, बहुभिः कार्य्यैः

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।

देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥

प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।

अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः

॥ २७८ ॥ [च]

विन्हादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं सम्यावन्दनादि । अङ्क-
प्रस्तावाद् गर्भाङ्कमाह ।

अङ्कोदरप्रविष्टो यो

रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।

अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः

सवीजः फलवानपि ॥ २७९ ॥ [क]

यथा बालरामायणे रावणं प्रति । कञ्चुकी ।

“अवयवैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः ।

व्यापारेः न युक्तः, न च वीजस्य अन्यप्रकृतिरूपस्य मूलकारणस्य संज्ञातिः संज्ञारः
तद्वान्, नानाविधानैः विविधैः विहितकर्मभिः संयुक्तः, नातिप्रचुरपदवान्
अतिवर्धभिः पद्यैः न संयुतः, आवश्यकानां कार्याणां सम्यावन्दनादीनाम्
अविरोधात् अव्याघातात् विनिर्मितः विरचितः, नानेकदिनैः अवहुदिनैः निर्वर्ण्य
निष्पाद्या या कथा तथा संप्रयोजितः आसन्नः समीपवर्त्तो नावकी यस्य तथोक्तः,
त्रिचतुरैः पात्रैः युतः, अन्तं शेषे निष्क्रान्तानि निखिलानि समयाणि पात्राणि
यस्य तथाविधः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(क) गर्भाङ्कमाह अङ्कोदरेति । रङ्गद्वारं सूत्रधारक्रियमाणं मङ्गलम्
अङ्गमुखं प्रस्तावना आदिना समापूर्णादिवक्ष्यं तद्वान् अङ्कस्य उदरं मध्यं परि-
सवीजः मूलकारणसहितः, फलवान् प्रयोजनान्वितः, अपरः अङ्कः
गर्भाङ्कः ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥ (ज)

इत्यादिना विरचितः सीतास्वयंवरो नाम गर्भाङ्कः ।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः

सभापूजा ततः परम् ।

कथनं कविसंज्ञादे-

नाटकस्याप्यथामुखम् ॥ २८० ॥ [भ]

तत्रेति नाटके ।

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गा-

न्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाप्यवश्य कत्तव्या

नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ २८१ ॥ [ज]

(ज) अवयोरिति । सीतास्वयंवरणं तदाख्यं नाट्यम् अनेकैः अवयवैः कथैः
प्रेयं सर्वजनैः सादरं अवशीयमित्यर्थः, बहुभिः दीर्घैः आयतैः नेत्रैः दृश्यं सर्वजन-
दर्शनीयमित्यर्थः, अतएव भवदर्थमिव तत्र निमित्तमिव दर्शनमतया बहुकथनेन-
त्वादिति भावः निबद्धं रचितम् । आख्यातम् ।

(भ) तत्रेति । तत्र नाटके पूर्वं प्रथमं पूर्वरङ्गः वक्ष्यमाणस्तथा,
तदनन्तरं सभापूजा सभाप्रवेशं ततः कविसंज्ञादेः नाटकस्यापि कथनं कीर्तनम्
अथ अनन्तरम् आसुखं प्रस्तावना निबद्धमिति शेषः ।

(ज) पूर्वरङ्गमाह इति । रङ्गः नृत्तस्थानं तस्य विघ्नोपशान्तये
अन्तराश्रयनिवर्तनाय नाट्यवस्तुनः नाटकेतिवत्प्रस्तावात् पूर्वं कुशीलवाः नटाः
स्य प्रकुर्वन्ति सः पूर्वरङ्गः मङ्गलाचरणमित्यर्थः उच्यते । यद्यपि अस्य पूर्वरङ्गस्य

अस्याः स्वरूपमाह ।

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राञ्जकोककैरवशंसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥ २८२ ॥ [ठ]

अष्टपदा यथा । अनर्घराघवे “निष्प्रत्यूहम्” इत्यादि ।
द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायाम् ।

“शिरसि धृतसुरापगे क्षरारा-

वरुणमुखेन्दुरचिर्गिरौन्द्रपुत्री ।

अथ चरणयुगानते स्वकान्ते

स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” ॥ (ठ)

एवमन्यत्र । “एतन्नान्दीति” कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् ।

प्रवाहारादिकानि ध्यानधारणाप्रभृतीनि भूयांसि क्वचिन्मङ्गलानि सन्ति तथापि
विशेषज्ञानये नान्दी अवश्यं कर्तव्या ।

(ठ) आशीरिति । तस्मात् देवद्विजनृपादीनाम् आशीः शुभचिन्तनं
तद्वचनेन संयुक्ता स्तुतिः मुषकौर्त्तनं प्रयुज्यते तस्मात् सा नान्दी इति संज्ञिता
कविना, नन्दसतीति व्युत्पत्तिसीमात् देवद्विजनृपप्रभृतीनामानन्दयित्री स्तुति-
नान्दीति फलितार्थः । नित्यमिति पाठे स्तुतिरध्याहार्या । सा तु मङ्गल्यं
मङ्गलाय हितं शङ्खचन्द्रादिं शंसयति सूचयतीति तथोक्ता, कश्चित् द्वादशभिः
पदैः सुप्रिङ्गलरूपैः कश्चिद्वा अष्टभिः पदैः चरणैः युक्ता ।

(ठ) तत्र द्वादशपदामुदाहरति शिरसीति । क्षरारौ हरे शिरसि धृता
सुरापगा मङ्गा येन तादृशे सति चरुणा रक्ता मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य कश्चिः
कान्तिर्यस्यास्तवाभूता, एव च मननं स्वकान्ते तस्मिन् चरणयुगानते अपराधं
स्वीकृत्य पदतलपतिते सति स्मितेन मन्दहासेन सरसा सङ्गावादां गिरौन्द्रपुत्री
गौरी भवतः तत्र भूतिहेतुः कल्याणदायिनी अस्तु भवतु । एतत् पद्यं द्वादशभिः
पदैः रचितम् ।

वस्तुतस्तु “पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्” इत्युच्यते (ङ) ।

“यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति” ॥ (ठ)

उक्तप्रकारायाश्च (ण) नान्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः । कालिदासादिमहा-
कविप्रबन्धेषु च ।

“वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” ॥ (त)

(ङ) केचित्तु रत्नावल्यादौ श्लोकचरुपाया नान्या दर्शनात् अत्र प्रथम-
पदशब्दस्यापि श्लोकचतुर्थभागपरत्वं व्याचक्रुः तत्र । इदं गुरुभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं
प्रशस्यहे । विद्मिह देवतां वाचममृततामात्मनः कलामित्युत्तरचरितनाटके
हादशपदाद्याः नान्दीलानुपपत्तिरिति विभिन्नमालोक्योक्तम् एतदिति पूर्वरङ्गस्य
सामान्यमङ्गलाचरणरूपस्य रङ्गद्वारम् अभिधानं यस्य तादृशम् । अङ्गं विशेषः ।

(ठ) यस्मादिति । यस्मात् यतः प्राथम्यात् अत्र अभिनयः नाव्यव्यापारः
अवतार्यते प्रारभ्यते इत्यर्थः अतः वाक् च अङ्गञ्च तयोरभिनयात्मकं क्रियमाणं
मङ्गलं रङ्गद्वारं ज्ञेयम् ।

(ण) उक्तप्रकारायाः कथितरूपायाः आशीर्वचनसंयुक्तितिलचणोक्तायाः ।

(त) वेदान्तेष्विति । वेदान्तेषु उपनिषत्सु रोदसी आवापृष्टिष्वौ व्याप्य
स्थितं यम् एकम् अद्वितीयं पुरुषम् आहुः कथयन्ति बुधा इति शेषः, यस्मिन्
ईश्वर इति अनन्यविषयः तन्वावप्रतिपादकः शब्दः यथार्थानि व्युत्पाद्यानि
इत्यर्थः अक्षराणि यस्य तादृशः योगार्थनिरुद्ध इत्यर्थः, यस्य नियमिताः संशमिताः
प्राणादयः शरीरस्यपञ्चवायवः यैः तादृशैः मुमुक्षुभिः मोक्षमुक्चुभिः योगिभिः
इत्यर्थः अन्तः अन्तःकरणमध्ये मृग्यते अन्विष्यते, स्थिरा निरुद्धा या भक्तिः तस्याः
योगेन सुलभः सुदृढभक्तिमात्रवत् इत्यर्थः, सः स्थाणुः शिवः वः युष्मत्कं

साहित्यदर्पणम् ।

एवमादिषु नान्दौलक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गहारमारभ्य कविः कुर्यादिति” । अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेष्वित्यादि” श्लोकलिखनं दृश्यते । यच्च पश्चात् “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इति लिखनं तस्यायमभिप्रायः “नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति” ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पातमथापि वा २८३ [य]

कार्यस्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रश्च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्त्विति वृत्तं यथा उदात्तराघवे ।

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्धालामिवाञ्चां गुरो-
स्तद्वत्त्वा भरतेन राज्यमखिलं माता सहैवोज्झितम् ।

निःश्रेयसाय सकलाय वा कैवल्याय अस्तु निःश्रेयसदाक्षी भवतु इत्यर्थः । आदर्श-
निकीर्तितं वृत्तम् ।

(ष) पूर्वरङ्गमिति । सूत्रधारः पूर्वरङ्गं विधाय कृत्वा निवर्तते । ततः
स्थापकः तदाख्यं द्वितीयो नटः प्रविश्य रङ्गमिति शेषः आस्थापयेत् प्रकटयेत् ।
अन्वत् स्पष्टम् ।

(दे) वस्तु इत्यादि राम इति । रामः सावामिव गुरोः पितुः आञ्चां
मूर्ध्नि शिरसि निधाय गन्धर्वीणां कावचम् अनात् । भरतेन तद्वत्त्वा तस्मिन्

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं
प्रोक्षित्वा दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः” ॥ (द)

वौजं यथा रत्नावल्याम् ।

“हौपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिर्घर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय भ्रष्टति घटयति विधिरभिमतमभिसुखौभूतः” ॥ (घ)

अत्र हि समुद्रे वह्निवभङ्गमग्नोल्लिताया रत्नावल्या अनु-
कूलदेवलालितो वत्सराजमृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापार-
मारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ वौजम् । सुखं श्लेषादिना (न) प्रस्तुत-
वृत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः । यथा ।

“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सभृतवन्भुजौवः” ॥ (प)

रामे वा भक्तिः अनुरागविशेषस्तथा साक्षा जनन्या सहैव अखिलं समग्रं राज्यम्
उज्ज्वलितं लब्धम् । तौ प्रसिद्धौ अनुगतौ आश्रितौ सुग्रीवविभीषणौ परा सम्पदं
राज्यरूपमित्यर्थः नीतौ प्रापितौ कालिदशाननकथात् रामेऽस्मिन् शेषः । प्रोक्षित्वाः
अतिगर्विताः दशकन्धरप्रभृतयः समस्ताः द्विषः शत्रवः ध्वस्ताः विनष्टाः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र समस्तं रामायणवृत्तं प्राधान्येन सूचितम् ।

(घ) हौपादिति । अभिसुखौभूतोऽनुकूलतां प्राप्तो विधिः अन्यथात्
निजावासभिन्नात् हौपात् सर्वतो जलवेष्टितभूभागादपि जलनिर्घः समुद्रस्य
मध्यादपि दिशः अन्तादपि अभिमतम् अभिलषितं वस्तु आनीय शीघ्रं घटयति
सङ्गमयति ।

(न) वह्निवम् अर्थवयानम् । अनुकूलदेवलालितः अनुकूलदेववशात्
सञ्जातः । श्लेषादिना शब्दानामनेकार्थकत्वादिना ।

(प) आसादितेति । शरद्वर्णनमिदम् । आसादितः प्राप्तः प्रकटः
परिस्फुटः निर्मलस्य चन्द्रस्य हासः विक्लासो येन तथोक्तः अन्यत्र असादितः

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

“तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजिव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा” ॥ (फ)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां

गोत्राद्यपि स कीर्त्तयेत् ।

ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण

भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥ २८४ ॥

स स्थापकः । प्रायेणेति क्वचिद्वृत्तोरकीर्त्तनमपि । यथा
रत्नावल्याम् । भारतीवृत्तिस्तु ।

भारती संस्कृतप्रायो

वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥ २८५ ॥

प्राप्तः रावणवेषादिति भावः प्रकटः समुज्ज्वलः निर्मलः शान्ति इत्यर्थः चन्द्रहासः
तदाम्यः रावणस्य असिविशेषः येन तादृशः, विशुद्धा समुज्ज्वला कान्तिः नक्षत्रा-
दीनाम् अन्यत्र स्वस्य इति भावः यस्य तथोक्तः, तथा सधृतानि सम्यक् षोड-
शानि विकसितानि इत्यर्थः बन्धुजीवानि तदाख्यपुष्पाणि येन सः अन्यत्र
सम्भूताः संरक्षिताः बन्धूनां विभीषणसुग्रीवादीनां कीवाः प्राणाः राक्षसेभ्यः इति
भावः येन तथाभूतः, एषः शरत्कमलः दशास्यमिव रावणमिव उद्यं भीषणं
गाढतमसं निविडान्धकारम् अन्यत्र तमोगुणाच्छत्रं घनकालं मेघसमयं वर्षाकाल-
मित्यर्थः अन्यत्र अतिऊर्ध्ववर्णम् उत्खाय उन्मूल्य राम इव प्राप्तः उपस्थितः ।
अत्र शेषेण रामायणरूपप्रस्तुतवृत्तान्तः सूचितः ।

(फ) तवेति । हारिणा मनोहरेण तव गीतिरागेण सङ्गीतरागेण
अतिरंहसा अतिवेगेन सारङ्गेण एषः राजा दुष्मन्त इव हृतः आकृष्टः अस्मि ।
अत्र दुष्मन्तनेपथ्यधारिणः पात्रस्य प्रवेशः सूचितः ।

संस्कृतबहुलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः [व] प्ररोचना वीथी

तथा प्रहसनामुखे ।

अज्ञान्यतोन्मुखीकारः

प्रशंसातः प्ररोचना ॥ २८६ ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररो-
चना । यथा रत्नावल्याम् ।

“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्यं च दत्ता वयम् ।
वस्त्रकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मङ्गाद्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः” ॥ (भ)

वीथीप्रहसने वक्ष्यते ।

नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

(व) तस्या इति । तस्याः भारत्याः हस्तेः ।

(भ) श्रीहर्ष इति । श्रीहर्षः निपुणः सुदक्षः कविः काव्यरचयिता,
एषा परिषत् सभापि गुणग्राहिणी गुणगच्छे तत्परा न तु दोषगच्छे इत्यर्थः,
वत्सराजस्य चरितं लोके जगति हारि मनोहरञ्च, वयञ्च नाट्यं अभिनयव्यापारे
दत्ताः निपुणाय, इह अस्मिन् जगति एकैकमपि वस्तु कवित्वादिकं वाञ्छित-
फलस्य इष्टसिद्धेः पदं स्थानं, किं पुनः वक्तव्यमिति भावः, मम भाग्यस्य उपचयात्
अभ्युन्नतेः हेतोः अयं सर्वः गुणानां कवित्वनाट्यदक्षत्वादिरूपाणामित्यर्थः गणः
समूहः समुदितः सम्यक् उदयं प्राप्तः । अत्र कविप्रसूतीनां प्रशंसया सभ्याना-
मुन्मुखीकरणरूपा प्ररोचना ।

(म) आसुखमाह नटीति । नटी विदूषकः वापि अथवा पारिपाश्विकः

चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्यीत्यैः

प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं

नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ २८७ ॥ [म]

सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्य
अनुचरः पारिपाश्विकः । तस्मात् किञ्चिदूनो नटः ।

उद्घात्यकः कथोद्घातः

प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावलगति

पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ २८८ ॥ [य]

पदानि त्वगतार्थानि

तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः

स उद्घात्यक उच्यते ॥ २८९ ॥ [र]

पञ्चवर्त्ती नटविशेषः एते सूत्रधारेण सङ्गृह्यताः यत्र चित्तैः मनोज्ञैः स्वकार्यान्
स्वकर्त्तव्यव्यापारात् उत्थैः उद्भूतैः प्रस्तुताच्चेपिभिः प्रकृतवृत्तमुत्थापयद्भिः वाक्यैः
मिथः अन्योन्यं संलापं कुर्वन्ते तत् तु आमुखं विज्ञेयं, सा नाम्ना प्रस्तावनापि
विज्ञेयेति शेषः ।

(य) प्रस्तावनाभिदानाह उद्घात्यक इति । स्पष्टम् ।

(र) उद्घात्यकमाह पदानीति । अगतार्थानि अभीधितार्थानि पदानि
तदर्थगतये तस्य अभीधितार्थस्य गतये बोधाय नराः अन्यैः पदैः यत् योजयन्ति स
उद्घात्यक उच्यते ।

यथा सुद्धाराक्षसे सूत्रधारः ।

“क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात् इति” । अनन्तरं नेपथ्ये
“आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छ-
तीति” ।

अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थागत्या अर्थान्तरे
सङ्गमस्य पात्रप्रवेशः (ल) ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा

समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत्

कथोद्घातः स उच्यते ॥ २६० ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । “द्वीपादन्यस्मादपि” इत्यादि
सूत्रधारेण पठिते । एवमेतत् कः सन्देहः । “द्वीपादन्यस्मा-
दपि” इत्यादि पठित्वा योगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं
यथा वेष्ट्याम् ।

(ल) क्रूरग्रह इति । क्रूरः अनिष्टफलदत्वेन निहुरः ग्रहः स केतुः
राहुरित्यर्थः यद्यपि दैत्यविशेषस्य शिरोभागः राहुः अपरो भागः केतुरुच्यते तथापि
चन्द्राक्षे शिरोभागस्यावश्यकत्वात् केतुश्चन्द्रोऽत्र राहुपरो बोध्यः । अन्यत्
स्पष्टम् । अत्र अन्यार्थवन्ति यथा क्रूरः ग्रहः आश्रयो यस्य तथोक्तः सकेतुः मलय-
केतुना सह वर्तमानः राक्षस इत्यर्थः सम्पूर्णमण्डलं वशीकृतं राज्यमण्डलमित्यर्थः
चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् । इत्यादीनि अभिप्रेतार्थप्रतिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थस्य
अभिमतस्य अर्थस्य द्वितीयार्थरूपस्य अगत्या अवीधेन द्वितीयार्थस्य प्रतिपादनं
नासीदिति बुद्ध्या इत्यर्थः अर्थान्तरे द्वितीयार्थे सङ्गमस्य तत्तच्छब्दान् स्पष्टतः
अभिधाय इत्यर्थः पात्रस्य गटस्य चावकनेपथ्यभूतस्य प्रवेश इति शेषः ।

“निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः” ॥ (व)

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः
दुरात्मन् ! वृथा मङ्गलपाठक ! कथं स्वस्था भवन्तु मयि
जीवति धार्तराष्ट्राः ? ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः । भौमसेनस्य
प्रवेशः ।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा २६१ [श]

यथा कुन्दमालायाम् । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्या ।
सूत्रः । कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन सहायकं मे सम्पादयति ।
विलोक्ष्य । कष्टमतिकरणं वर्तते” ।

(व) निर्वाणेति । पाण्डुतनयाः पाण्डवाः माधवेन कृष्णेन सह अरीणां
शत्रूणां प्रशमात् सन्धिकरणे शत्रुभावापगमात् अन्यत्र युद्धे निधनात् निर्वाणः
शमितः वैरं विविध एव दहनः अग्निः येषां तथाभूताः सन्तः नन्दन्तु आनन्दमनु-
भवन्तु । सभृत्याः सानुजीविनः कुरुराजसुताः वृतराष्ट्रपुत्राः दुर्षोधनादयः,
रक्ता अनुरक्ता प्रसाधिता अलङ्कृता भूः पृथिवी यैः तादृशाः अन्यत्र रक्तेन खगद्वा-
रक्षिणेण प्रसाधिता अलङ्कृता भूः यैः तथाभूताः तथा क्षतः विनष्टः विग्रहः
कलङ्कः सन्धिकरणादिति भावः येषां तादृशाः अन्यत्र क्षताः विनष्टाः विग्रहाः
शरीराणि येषां युद्धप्रहारादिति भावः तथाभूताः सन्तः स्वस्थाः सुखिनः अन्यत्र
क्षर्गस्थाः भवन्तु ।

(श) प्रयोगातिशयमाह यदीति । यदि एकस्मिन् प्रयोगे अन्यः प्रयोगः
प्रयुज्यते तेन द्वितीयेन प्रयोगेण पात्रस्य नटस्य प्रवेशः चेत् भवति तदा प्रयोगा-
तिशयो भवति ।

“लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इति सीतालक्ष्मणयोः
प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः (घ) ।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य
सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयश्च पात्रस्य
प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम् ॥ २६२ ॥ [स]

यथा “आसादितेत्यादि” । ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो
रामः ।

(घ) लङ्केश्वरस्येति । लङ्केश्वरस्य रावणस्य भवने सुचिरं दीर्घकालं दशमा-
सानित्यर्थः स्थिता सीतेति शेषः इति इत्थं लोकानां परिवादः दोषारोपणं तस्मात्
भयं तेन आकुलः कातरत्वेन रामेण जनपदात् देशात् निर्वासितां ताडितां
गर्भेण गुर्वी भारवतीं गुरुगर्भभराक्रान्तामित्यर्थः सीतां लक्ष्मणः वनाय वनं नेतु-
मित्यर्थः परिकर्षति आकर्षति । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र नृत्यप्रयोगे सीता-
लक्ष्मणयोः प्रवेशसूचनरूपः प्रयोगः स्वप्रयोगं नृत्यरूपम् अतिशयानः अतिक्रमन्
प्रयोजित इत्यर्थः ।

(स) कालमिति । यत्र प्रवृत्तम् उपस्थितं कालम् आश्रित्य सूत्रधृक् सूत्र-
धारः वर्णयेत् तत्र चेत् यदि तदाश्रयः तदाश्रित्येत्यर्थः पात्रस्य नटस्य प्रवेशः
भवति तत् प्रवर्त्तकम् ।

यत्रैकत्र समावेशात्
 कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
 प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं
 नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ २६३ ॥ [ह]

यथा शाकुन्तले सूत्रो नटीं प्रति “तवास्मि गीतिरागण-
 त्वादि” । ततो राज्ञः प्रवेशः ।

योज्यान्यत्र यथालाभं
 वीथ्यङ्गानीतराग्यपि ॥ २६४ ॥ [ज]

अत्र आमुखे । उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि
 वक्ष्यमाणानि । नखकुट्टस्तु ।

नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र त्वाकाशवचनं तथा ।
 समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥
 एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत् ।
 तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ॥
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्
 ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६५ ॥ [क]

(ह) यत्रेति । यत्र प्रयोगे एकत्र विषये समावेशात् सादृश्योद्घावनात्
 अन्वत् कार्यं पात्रप्रवेशरूपं प्रसाध्यते सूच्यते तत् नाम्ना बुधैः पण्डितैः अवलगि-
 तम् उच्यते ।

(ज) योज्यानीति । अत्र आमुखे यथालाभं यथासम्भवं इतराणि
 अङ्गानि योज्यानि प्रयोक्तव्यानि । अन्वत् स्पष्टम् ।

(क) नेपथ्योक्तमिति । तत्र नाटकादिषु श्रुतं नेपथ्योक्तं नेपथ्यभाषितं तावत्

वस्त्विति वृत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।

आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम् ॥

अधिकारः फले स्वाम्यम्

अधिकारी च तत्प्रभुः ।

तस्येति वृत्तं कविभिः

आधिकारिकमुच्यते ॥ २६६ ॥ [ख]

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् ।

अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमिति लीयते ॥ २६७ ॥ [ग]

अस्याधिकारिकेति वृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत् प्रासङ्गिकम् । यथा सुग्रीवादिकचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं

मुविचार्येह वस्तुनि ॥ २६८ ॥ [घ]

आकाशभाषितं समाश्रित्वापि आसुखं प्रस्तावना कर्तव्यम् । एषाम् आसुख-
भेदानां सन्धीक्तानां नखकुट्टीक्तानां वा एकं कश्चित् प्रयोजयेत् विदध्यात् । सूत्र-
धृक् सूत्रधारः तेन अर्थम् अथवा पात्रं समाश्रित्य प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् रक्षादिति
शेषः ततः अनन्तरं वस्तु इति वृत्तं प्रयोजयेत् उपस्थापयेत् ।

(ख) इदमिति । इदं वस्तु बुधैः द्विविधं परिकल्प्यते विभज्यते, एकं वस्तु
आधिकारिकम् अपरं प्रासङ्गिकं स्यात् । फले कार्यस्य प्रधानफले स्वाम्यं स्वामि-
त्वम् अधिकारः, तस्य स्वाम्यस्य प्रभुश्च अधिकारी । तस्य अधिकारिणः इति वृत्तं
कविभिः विद्वद्भिः आधिकारिकम् उच्यते ।

(ग) अस्मिन् । अस्य आधिकारिकेति वृत्तस्य उपकरणार्थम् उपकारार्थं
वस्तु प्रासङ्गिकम् इति इष्यते ।

इह नाट्ये ।

यथार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन्

तस्मिङ्कोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन

पताकास्थानकन्तु तत् ॥ २६६ ॥ [ड]

तद्भेदानाह ।

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ३०० [च]

यथा रत्नावल्यां “वासवदत्तेयम्” इति राजा यदा तत्कण्ठ-
पाशं मोचयति तदा तदुक्त्या “सगिरिकेयम्” इति प्रत्यभिज्ञाय
“कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम्” इत्यादि फल-
रूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् (छ) गुणवती
उत्कृष्टा ।

(घ) पताकेति । इह वस्तुनि नाट्यरूपे इतिवृत्ते सुविचार्य्ये सम्यक् विविच्य
पताकास्थानकं योज्यं प्रयोक्तव्यम् ।

(ड) यत्रेति । यत्र अन्यस्मिन् अर्थे चिन्तिते तस्मिङ्कोऽन्यः तस्य अर्थस्य लक्ष-
यान्वितः अन्यः अर्थः आगन्तुकेन अतर्कितेन भावेन रूपेण प्रयुज्यते चेदित्यध्याहार्य्यं
तत् पताकास्थानकम् ।

(च) सङ्गच्छेति । उपचारतः अतर्कितभावीपनतत्वात् सहसा गुणवती
परमप्रीतिकरी अर्थसम्पत्तिः फललाभः प्रथमम् आद्यं पताकास्थानं परिकी-
र्तितम् ।

(छ) फलरूपार्थसम्पत्तिः फलरूपस्य अर्थस्य सागरिकारूपस्य सम्पत्तिर्लाभः ।
पूर्वापेक्षया वासवदत्ताभाषापेक्षया इत्यर्थः उपचारातिशयात् अतर्कितोपनत-
त्वातिशयात् ।

षष्ठः परिच्छेदः ।

वचः सातिशयम् ।

नानाबन्धसमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं

द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ ३०१ ॥ [ज]

यथा वेण्यां सूत्रः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्त्याः” ॥

अत्र रक्तादौनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन वीजार्थ-
प्रतिपादनात् नेहमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताका-
स्थानम् (भ) ।

अर्थोपक्षेपकं [ज] यत्तु

लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं

तृतीर्यामदमुच्यते ॥ ३०२ ॥

(ज) वच इति । सातिशयम् अतिमात्रं यथा तथा श्लिष्टं नानार्थं नाना-
विधो यो बन्धः रचना तत्समाश्रयं वचः वचनं द्वितीयम् इदं पताकास्थानकं
परिकीर्तितम् ।

(भ) रक्तेति । वीजार्थप्रतिपादनात् भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरौत्साहः
सन्दर्भस्य वीजं तस्य अर्थः प्रयोजनं फलं अनुनिपातनरूपं तस्य प्रतिपादनात्
सूचनात् नेतुः नायकस्य युधिष्ठिरस्य मङ्गलप्रतिपत्तौ मङ्गलानुष्ठाने । प्रतिनाय-
कस्य दुर्व्योधनस्य मङ्गले चिन्तिते आगन्तुकेन भावेन नेहमङ्गलप्रतिपत्तिरिति
पताकास्थानत्वं बोध्यम् ।

(ज) अर्थोपक्षेपकमिति । अर्थस्य , कार्यस्य फलरूपस्य उपक्षेपकम् उच्य-
ते । प्रकं सूचकमित्यर्थः ।

लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम् । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“कञ्चुकी । देव ! भग्नं भग्नम् । राजा । केन ? कञ्चु । भीमेन । राजा । कस्य ? कञ्चु । भवतः । राजा । आः ! किं प्रलपसि ? कञ्चु । सभयं देव ! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः । राजा । धिक् ! वृद्धापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः (ठ) । कञ्चु । देव ! न व्यामोहः सत्यमेव ।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पातितं किङ्किणीजालबद्धाक्रन्दमिव चितौ” ॥ (ठ)

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपप्रेषणम् ।

द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ३०३ [ड]

यथा रत्नावल्याम् ।

“उहामोक्तलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजन्मां जया-

(ठ) वृद्धापसद ! वृद्धेषु अपसदः अधमः तत्सम्बुद्धौ । व्यामोहः रोग इति यावत् ।

(ठ) भग्नमिति । भीमेन भयानकेन मरुता वायुवा भग्नं खण्डितं भवतः तव रथकेतनं रथध्वजः किङ्किणी छुद्रघण्टिका तेषां जालं समूहः तेन बद्धः कृतः आक्रन्दः रोदनध्वनियेन तथाभूतमिव चितौ पातितम् । यथा कोऽपि मनुष्यो आहतः चितौ पतन् रोदति तद्वदिति भावः ।

(ड) द्वयर्थ इति । द्वयर्थः अर्थद्वयसहितः सुश्लिष्टः सुसम्बद्धः । काव्येषु योजितः प्रयोजितः काव्यप्रयोगार्ह इत्यर्थः सर्वत्रैव काव्ययोजितस्य विद्यमानत्वेन काव्ययोजितत्वविशेषणस्य निरर्थकत्वापत्तेरिति भावः प्रधानं यत् अर्थान्तरम् अर्थविशेषः तत् अपेक्षते इति तदपेक्षो यत्तत्तत् इत्यर्थः परं चतुर्थं पताका-स्थानकम् ।

दायासं खसनोद्यमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याहम् ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः (ठ) । एतानि चत्वारि पताका-
स्थानकानि क्वचिन्मङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु
भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्
पुनः केनचिदुक्तं "मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भव-
न्तीति" । तदन्ये न मन्यन्ते । एषामत्यन्तमुपादेयानाम-
नियमेन (ण) सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्

॥ ३०४ ॥ [त]

(ठ) उद्दामेति । अहम् उद्दामम् उत्कटं यथा तथा उद्दमताः कलिकाः
कोरकाः यस्यास्ताम् अन्यत्र उद्दामा उत्कटा उत्कलिका कान्तार्थमुत्कटा
यस्यास्तां, विपाटुरा कुसुमविकासात् विशेषेण पाखुवर्णां रुचिः कान्तिः यस्या-
स्तथाभूताम् अन्यत्र विरहेण पाखुकान्तिं, प्रारब्धजृम्भां विकासोद्यताम् अन्यत्र
जृम्भा आलस्यभङ्गः प्रारब्धा जृम्भा यथा तादृशीं कामाभिलाषव्यञ्जकमिदम्,
अविरलैः घनैः खसनोद्यमैः वात्याप्रसरैः अन्यत्र निःश्वासमरुदभिः आत्मनः स्वस्य
आयास क्लान्तिम् आतन्वतीं प्रकटयन्तीम् इमासुद्यानलताम् उपवनव्रततिं सम-
दनां कामार्ताम् अन्याम् अपरां नारीमिव अद्य पश्यन् अवलोकयन् देव्याः
वासवदत्तायाः मुखं ध्रुवं निश्चितं कोपेन विपाटला विशेषरक्ता द्युतिः यस्य
तादृशं करिष्यामि, साध्वी स्त्री भर्तारम् अपरां प्रत्यवलीकयन् दृष्ट्वा कुप्यतीति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् । अत्र भावी अर्थः । राजानं सागरिकासक्तं
दृष्ट्वा वासवदत्ता कोपं करिष्यतीत्येवंरूपप्रधानार्थान्तरमित्यर्थः तत्सूचकमिदि-
दोध्यम् ।

(ण) भूयोऽपि पुनः पुनरपि भवन्ति प्रयुक्तानीति शेषः । उपादेयानां
सदृश्यमनोरम्याणामित्यर्थः अनियमेन नियमं विनैत्यर्थः ।

अनुचितमिति वृत्तं यथा रामस्य कृष्णना बालिवधः । तच्च उदात्तराघवे नोक्तमिव । सुग्रीववीरचरिते तु बालो राम-
वधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।

या च स्यात् वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः

॥ ३०५ ॥ [थ]

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

वर्षादूर्ध्वन्तु यद्वस्तु

तत् स्याद्वर्षादधोभवम् ॥ ३०६ ॥ [द]

उक्तं हि मुनिना ।

“अङ्गच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि ।

तत् सर्वं कर्त्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित्” ॥ (ध)

(त) यदिति । यत् वस्तु नायकस्य वा रसस्य अनुचितं वा विरुद्धं स्यात् तत् परित्याज्यं वा अन्यथा प्रकल्पयेत् रचयेत् ।

(थ) अङ्गेष्विति । या कथा अङ्गेषु आदर्शनीया निषेधनीया वक्तुमिति शेषः । सा तु सम्मता चेत् वक्तव्या कथया निर्वाह्या न तु काव्यत इति भावः, या कथा वर्षपर्यन्तं संवत्सरसाध्येति भावः, सा दिनद्वयादिजा दिवसद्वयादिभिः निर्वाह्या इत्यर्थः अन्या या विस्तरा अतिबहुला कथा सा बुधैः पण्डितैः अर्थोप-
क्षेपकैः अर्थतूचकैः वाक्यैः वक्ष्यमाद्यैर्विष्कम्भकादिभिरित्यर्थः सूच्या प्रकाश्या ।

(द) वर्षादिति । यत् वस्तु वर्षात् ऊर्ध्वं वत्सराधिकसम्पाद्यमित्यर्थः तत् वर्षात् अधोभवं वर्षात् न्यूनकालेन निर्वाह्यमित्यर्थः ।

(ध) अङ्गच्छेदे इति । अङ्गस्य केदे अवसाने सति यत् कार्यं मासकृतं वा वर्षसञ्चितं संवत्सरकृतमित्यर्थः तत् सर्वं वर्षात् ऊर्ध्वं कदाचित् न तु नैव

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराध-
बधादयः कथांशाः ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन
सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्यं यद्

दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्य-

मङ्गच्छेदं विधाय तत् ॥ ३०७ ॥ [न]

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥ [प]

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्क्षीर्णो नीचमध्यमकल्पितः

॥ ३०८ ॥ [फ]

(न) दिनेति । यत् कार्यं दिनेन सम्पूर्णेन दिवसेन उपपद्यते सङ्गच्छते
तत् अङ्गच्छेदम् अङ्गविरामं विधाय कृत्वा दिवावसाने अर्थोपक्षेपकैः वक्ष्यमाणैः
वाच्यं वक्तव्यम् ।

(प) अर्थोपक्षेपकानां अर्थेति । अर्थस्य कार्यस्य उपक्षेपकाः उपस्थाप-
यितारः प्रश्न—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्गावतारः, तथा अङ्गमुखम् ।

(फ) विष्कम्भमाह वृत्तेति । वृत्तवर्त्तिष्यमाणानाम् अतीतानां गतानां
कथांशानां निदर्शकः सूचकः अङ्गस्य आदौ प्रथमं दर्शितः संबन्धितः संक्षेपेणीतः

तत्र शुद्धो यथा । मालतीमाधवे शंशाने कपाल-
कुण्डला । सङ्कीर्णो यथा रामाभिनन्दे क्षपणककापालिको ।

अथ प्रवेशकः ।

प्रवेशकोऽनुदात्तौक्त्या

नीचपातप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः

शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ३०६ ॥ [व]

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्गेऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वेष्ट्याम्
अश्वत्यामाङ्गे राक्षसमिथुनम् । अथ चूलिका ।

अन्तर्जवनिकासंस्थैः

सूचनार्थस्य चूलिका ॥ ३१० ॥ [भ]

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्गस्यादौ । “नेपथ्ये भो भो वैमा-
निकाः ! प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानि” इत्यादि “रामेण परशुरामो
जितः” इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् । अथ अङ्गावतारः ।

यः कथाविभागः स विष्कम्भः । स तु मध्यं मध्यविधेन एकेन पात्रेण वा
मध्यमास्यां पात्राभ्यां संप्रयोजितः चेत् भवति, स शुद्धः स्यात् । नीचमध्य-
माभ्यां कल्पितश्चेत् सङ्कीर्णः विभिन्नः ।

(व) प्रवेशकमाह प्रवेशक इति । नीचपातप्रयोजितः अनुदात्तया
प्राकृतया उक्त्या भाषया रचितः कथाविभागः प्रवेशकः, स तु अङ्गद्वयोर्व्यान्तः
समयाङ्गमध्ये इत्यर्थः विज्ञेयः, शेषं संचेपोक्तादि विष्कम्भके यथा विष्कम्भकवत्
ज्ञेयमिति शेषः ।

(भ) चूलिकामाह अन्तरिति । जवनिका तिरस्करिणी तस्याः अन्तःस्थैः
जनैः सा अर्थस्य कार्यस्य सूचना सा चूलिका ।

अङ्गान्ते सूचितः पात्रै-

स्तदङ्गस्याविभागतः ।

यद्वाङ्गोऽवतारत्येषो-

ऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥ ३११ ॥ [म]

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्गे पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्गस्तदङ्गस्याङ्ग-
विशेष इवावतीर्णः । अथाङ्गमुखम् ।

यत्र स्यादङ्ग एकस्मि-

न्नङ्गानां सूचनाऽखिला ।

तदङ्गमुखमित्याहु-

र्वीजार्थस्यापकञ्च तत् ॥ ३१२ ॥ [य]

यथा मालतीमाधवे । प्रथमाङ्गादौ कामन्दक्यवलोकिते
भूरिवसुप्रभृतौनां भाविभूमिकानां परिचितकथाप्रबन्धस्य च
(१) प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

अङ्गान्तपात्रैर्वाङ्गास्यं

छिन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ॥ ३१३ ॥ [ल]

(म) अङ्गावतारमाह अङ्गान्ते इति । अङ्गस्य अन्ते अवसाने तदङ्गस्य
अविभागतः अविच्छेदेन पात्रैः सूचितः यत्र य इत्यर्थः अव्ययमेतत् अङ्गः अव-
तरति एषः अङ्गावतार इति स्मृतः कथितः ।

(य) अङ्गमुखमाह यत्रेति । यत्र एकस्मिन् अङ्गे अखिलानां सर्वेषां
अङ्गानां अखिला समस्ता सूचना स्यात् तत् अङ्गमुखं वीजार्थस्य सूक्ष्मभूतस्य
विषयस्य स्थापकं सूचकञ्च इत्याहुः ।

(१) भाविभूमिकानां भविष्यन्नेपथ्यशालिनाम् । परिचितः संक्षिप्तः सः
कथाप्रबन्धः तस्य ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते
द्वितीयाङ्कान्ते । “प्रविश्य सुमन्त्रः । भगवन्तौ वशिष्ठविश्वा-
मित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः । इतरे । क भगवन्तौ ।
सुमन्त्रः । महाराजदशरथस्यान्तिके । इतरे । तत्तत्रैव
गच्छामः” इत्यङ्कपरिसमाप्तौ “ततः प्रविश्यन्त्युपविष्टा वशिष्ठ-
विश्वामित्रपरशुरामाः” इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्र-
पात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचना-
दङ्कास्यमिति । एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु
“अङ्कावतारेणैव इदं गतार्थम्” (व) इत्याहुः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥

कार्यो विष्कम्भको नाय्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः

॥ ३१४ ॥ [श]

यथा रत्नावल्हाम् । यौगन्धरायणप्रयोजितः ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षिप्तसंश्रयः

॥ ३१५ ॥ [ष]

(ल) अङ्कान्तेति । अङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः नटैः क्विन्नस्य हेतुं प्राप्तस्य
अर्थस्य सूचनात् वा अङ्कास्यम् अङ्कमुखम् ।

(व) गतार्थं कृतार्थम् ।

(श) अपेक्षितमिति । नीरसं विस्तरं वस्तु परित्यज्य शेषम् अपेक्षितं
यदा सन्दर्शयेत् तदा नाय्यो आमुखानन्तरम् आमुखात् प्रस्तावनायाः अनन्तरम्
आमुखेन आक्षिप्तम् आकृष्टं पात्रं यस्य तादृशः विष्कम्भकः कार्यः ।

(ष) यदेति । यदा तु मूलादेव मूलमारभ्यैव सरसं वस्तु प्रवर्तते तदा
आदौ एव आमुखम् अपेक्षते इति तथोक्तः संश्रयो यस्य तथाभूतः अङ्कः स्यात् ।

यथा शाकुन्तले ।

विष्कम्भकाद्यैरपि नो

बधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं

न कुर्याद्रसवस्तुनोः ॥ ३१६ ॥ [स]

रसः शृङ्गारादिः । यदुक्तं ध्वनिकेन ।

“न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वस्तुलङ्कारलक्षणेः” ॥ इति । (इ)

बीजं विन्दुः पताका च

प्रकरी कार्यमेव च ।

अर्थं प्रकृतयः पञ्च

ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥ ३२७ ॥ [च]

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र बीजम् ।

(स) विष्कम्भकाद्यैरिति । विष्कम्भकाद्यैरपि अधिकारिणः प्रधानस्य बधः न वाच्यः, तथा रसस्य वस्तुनः इतिवृत्तस्य अन्योन्येन परस्परैकेत्यर्थः तिरोधानं न कुर्यात् रसे इतिवृत्तयोगः इतिवृत्ते रसयोगः यथा स्यात् तथा रचयितव्यं नैतयोः परस्परं विच्छेदः कार्यं इति भावः ।

(इ) नेति । अतिरसतः रसस्यातिरेकेत्यर्थः वस्तु इतिवृत्तं दूरम् अत्यर्थं विच्छिन्नतां विच्छेदं न च नयेत् नैव प्रापयेत्, तथा वस्तुनः अलङ्कारलक्षणेः अलङ्कारिणैरित्यर्थः रसं न तिरोदध्यात् न विच्छेदं गमयेदित्यर्थः ।

(च) बीजमिति । अर्थस्य प्रयोजनस्य प्रकृतयः सिद्धिहेतवः पञ्च । यथा—बीजं, विन्दुः, पताका, प्रकरी, तथा कार्यम् । एता ज्ञात्वा यथाविधि विधिमनतिक्रम्य योज्याः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ।

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं

बहुधा यद् विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतु-

वीजं तदभिधीयते ॥ ३२८ ॥ [क]

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकूल्य-
लालितो यौगन्धरायणव्यापारः । यथा वा वेण्यां द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः (ख) ।

अवान्तरार्थविच्छेदे

विन्दुरुच्छेदकारणम् ॥ ३१९ ॥ [ग]

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति
उदयनस्येन्दोरिवोद्गीक्ष्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षम् ।
“कथं एसो सो उदअण्णरिंदो” इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः (घ) ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं

पताकेत्यभिधीयते ॥ ३२० ॥ [ङ]

(क) वीजमाह अल्पमात्रमिति । यत् अल्पमात्रं यत्किञ्चित् समुद्दिष्टं
सत् बहुधा विसर्पति विस्तरं गच्छति तत् फलस्य प्रथमो हेतुः कारणं वीजम्
अभिधीयते कथ्यते ।

(ख) रत्नावलीप्राप्तिहेतुरिति रत्नावलीप्राप्तिरत्र फलं बोध्यम् । द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुः वेणीसंहारनाटकस्य फलं द्रौपद्याः केशसंयमनं बोध्यम् ।

(ग) विन्दुमाह अवान्तरिति । अवान्तरस्य महावाक्यरूपसन्दर्भैकदेशस्य
विच्छेदे समाप्तौ अच्छेदस्य अविरामस्य कारणं विन्दुः ।

(घ) उदाहरति यथेति । कामपूजारूपस्य सन्दर्भैकदेशस्य समाप्तौ एष
स उदयननरेन्द्र इत्यनेन सागरिकाया वत्सराजं प्रति अनुरागस्य अविरामः ।

(ङ) पताकामाह व्यापीति । व्यापि व्यापकं निर्वहणपर्यन्तस्थाधीत्यर्थः
प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः आगतं वृत्तं चरितं पताका इति अभिधीयते ।

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्वेष्णां भीमादेः शाकुन्तले
विदूषकस्य चरितम् ।

पताका नायकस्य स्या-

न्न स्वकीयफलान्तरम् ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा

निर्वाहस्तस्य जायते ॥३२१॥ [च]

यथा सुग्रीवादेराज्यप्राप्त्यादिः । यत्तु मुनिनोक्तम् ।

“आगर्भादाविमर्षाद् वा पताका विनिवर्त्तते” इति ॥ (छ)

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि
यतरकायाः प्रवृत्तिदर्शनात्” इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।
प्रासङ्गिकं प्रदेशस्य चरितं प्रकरी मता ॥ ३२२ ॥

यथा कुलपत्यङ्के रावणस्य जटायुसंवादः ।

प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् । [ज]

(च) पताकेति । पताका नायकस्य स्वकीयफलान्तरं निजप्रयोजन-
विशेषोपयोगिनीत्यर्थः न स्यात् गर्भे वा विमर्षे सन्धौ तस्य फलान्तरस्य निर्वाहः
जायते ।

(छ) आगर्भादिति । आगर्भात् गर्भसन्धिपर्यन्तम् आविमर्षात् विमर्ष-
सन्धिपर्यन्तं पताका विनिवर्त्तते । अत्र पताकाशब्देन पताकानायकफलं बोध्यम् ।

(ज) प्रकरीमाह प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः प्राप्तं प्रदेशस्यम्
एकदेशव्यापि चरितं प्रकरी मता । सा तु नायकस्य स्वकीयं फलान्तरं फल-
विशेषः न स्यात् ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥

समापनन्तु यत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतम्

॥ ३२३ ॥ [झ]

यथा रामचरिते रावणबधः ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य

प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्तप्राशा-

नियताप्तिफलागमाः ॥३२४॥ [ज]

तत्र ।

भवेदारम्भ औत्सुक्यं

यन्मुख्यफलसिद्धये ॥३२५॥ [ट]

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्ध-
रायणस्य औत्सुक्यम् । एवं नायकनायिकादीनामपि
औत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यम् (ठ) ।

(झ) कार्यमाह अपेक्षितमिति । यत् साध्यं साधनौघम् अपेक्षितम्
आकाङ्क्षितं, यन्निबन्धनः यदर्थः आरम्भः उद्योगः, तथा यस्य सिद्धौ सिद्धार्थं
समापनं समाप्तौसमवधानं तत् कार्यमिति सम्मतम् ।

(ज) कार्यस्य अवस्थाभेदानाह अवस्था इति । फलार्थिभिः फललाभा-
मिलाधिभिः प्रारम्भस्य कार्यस्य पञ्च अवस्थाः—आरम्भः, यत्नः, प्राप्तप्राशा, निश्च-
यताप्तिः, तथा फलागम इति ।

(ट) आरम्भमाह भवेदिति । मुख्यस्य प्रधानस्य फलस्य सिद्धये यत्
औत्सुक्यं स आरम्भः भवेत् ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अत्र रत्नावलीनाम एव मुख्यं फलं बोध्यम् ।

प्रयत्नस्तु फलावाप्ती

व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ ३२६ ॥ [ड]

यथा रत्नावल्याम् । “तद्वि ए अस्मि असौ दंसणी-
बाओत्ति जधा तधा आलिहिअ जधासमीहिदं करइस्स” (ठ)
इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याच्चित्रलेखनादिवत्तराज-
सङ्गमोपायः । यथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्या

प्राप्तप्राशा प्राप्तिसम्भवः ॥ ३२७ ॥ [ण]

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । वैशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः
सङ्गमोपायाद्वासवदत्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितै-
कान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा (त) । एवमन्यत्र ।

अपायाभावतः प्राप्ति-

नियताप्तिस्तु निश्चिता ॥ ३२८ ॥ [थ]

अपायाभावान्निर्द्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्तिः । यथा

(ड) यत्रमाह प्रयत्न इति । फलस्य प्रधानफलस्य अवाप्ती प्राप्तार्थम्
अतित्वरान्वितः व्यापारः चेष्टा प्रयत्नः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । तद्वतीति । तथापि नाख्यतो दर्शनीपाय
इति यथा तथा आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामीति संस्कृतम् ।

(ण) प्राप्तप्राशमाह उपायेति । उपायापायशङ्काभ्याम् उपायस्य अपायस्य
विप्लवस्य शङ्का च ताभ्यां प्राप्ती फलस्येति भावः सम्भवः सम्भावना प्राप्तप्राशा ।

(त) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(थ) नियताप्तिमाह अपायेति । अपायस्य विप्लवस्य अभावतः अपदगमनात्
निश्चिता प्राप्तिः फललाभः नियताप्तिः ।

रत्नावल्याम् । “राजा । देवौप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपाय
पश्यामि” इति । देवौलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नि-
यतफलप्राप्तिः सूचिता (द) ।

सावस्था फलयोगः स्याद्

यः समयफलोदयः ॥ ३२६ ॥ [ध]

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्तित्वलक्षणफलान्तर-
लाभसहितः (न) । एवमन्यत्र ।

यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात् तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सम्बन्धः ॥ ३३० ॥ [प]
तल्लक्षणमाह ।

अन्तरैकार्थं सम्बन्धः

सम्बन्धैकान्वये सति ॥ ३३१ ॥ [फ]

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ध) फलागममाह सेति । यः समयस्य सकलस्य फलस्य उदयः, सा
अवस्था फलयोगः फलागमः स्यात् ।

(न) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(प) यथेति । आभिः पञ्चभिः अवस्थाभिः आरम्भप्रवृत्तिभिरित्यर्थः यथा-
संख्यं योगात् इतिवृत्तस्य सन्दर्भवस्तुनः पञ्चधा एव पञ्चप्रकारा एव भागाः पञ्च
सम्बन्धः स्युः । अतश्च आरम्भयोगिनी अवस्था सुखसन्धिः, यत्नयोगिनी अवस्था प्रति-
सुखसन्धिः, प्रत्याशायोगिनी अवस्था गर्भसन्धिः, नियताप्तियोगिनी अवस्था विसर्ग-
सन्धिः, फलागमयोगिनी अवस्था उपसंहृतिसम्भिरिति बोध्यम् ।

(फ) सन्धिसमाह अन्तरैकार्थसम्बन्ध इति । एक एव अन्वयः प्रयोजनं
तस्मिन् सति अन्तरा मध्ये एकार्थसम्बन्धः एकैव अपरेष्वेत्यर्थः अर्थेन सम्बन्धः
संयोगः सन्धिः ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांश्चानामवान्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः । तद्वेदानाह ।

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहृतिः ।

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

३३२ ॥ [व]

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

३३३ ॥ [भ]

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के (म) ।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्देशो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥

३३४ ॥ [य]

(व) मुखमिति । स्पष्टम् ।

(भ) मुखसन्धिमाह यत्रेति । यत्र अंशे नाना अर्थाः रसाः शृङ्गारादयश्च
तेषां सम्भवः, यत्र तादृशी प्रारम्भेण प्रकटयन्नेन समायुक्ता बीजस्य सन्दर्भमूल-
कारणस्य समुत्पत्तिः समुद्भवः, तत् मुखं मुखसन्धिरित्यर्थः परिकीर्तितम् ।

(म) उदाहरति यथेति । अत्र रत्नावलीवत्साराजयोरनुरागरूपस्य
बीजस्य उत्पत्तिः ।

(य) प्रतिमुखसन्धिमाह फलेति । यत्र मुखसन्धिनिवेशिनः मुखसन्धौ
स्थितस्य फलप्रधानोपायस्य फलस्य प्रधानफलस्य यः प्रधानम् उपायः तस्य बीज-
स्येत्यर्थः लक्ष्यालक्ष्य इव उद्देशस्य इव उद्देशः प्रकाशः, तत् प्रतिमुखं प्रति-
मुखसन्धिरित्यर्थः ।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागम-
हेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षितस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां
ज्ञायमानतया किञ्चिन्नृत्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्ता-
न्तेन किञ्चिदुन्नीयमानेऽस्य उद्देशरूप उद्भेदः (२) ।

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञासान्वेषणवान्मुहुः

॥ ३३५ ॥ [ल]

फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः (व) । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के
सुसङ्गता । “सहि ! अदक्षिणा दाणिसि तुमं जा एवं भट्टिणा
हृत्येण गहिटावि कोवं ण सुच्चसि” (१) इत्यादौ समुद्भेदः ।
पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ज्ञासः । तृतीयेऽङ्के “तद्दार्त्तान्वेषणाय
गतः कथञ्चिरयति वसन्तकः” इत्यन्वेषणम् । “विदू । ह्री
ह्री भो ! कोसस्वीरज्जलश्रेणावि ण तादिसो पिअवअस्सस्स
परितोसो जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भवि-
स्सदि” (२) इत्यादौ उद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभि-

(१) सखि अदक्षिणा इदानीमसि त्वं यदेवं भर्ता हस्तेन गृहीतापि कोपं न
सुचस्येति सं० ।

(२) ह्री ह्रीति । कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न सादृशः प्रियवयस्यस्य
परितोषी यादृशी मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति सं० ।

(१) उदाहरति यथेति । सागरिकावत्सराजसमागमः प्रधानफलम् ।

(ल) गर्भसन्धिमाह फलेति । यत्र फलस्य प्रधानस्य यः प्रधानम् उपायः
तस्य प्राक् पूर्वम् उद्भिन्नस्य उद्भेदं गतस्य किञ्चिन्नृत्यतया प्रकाशितस्य बीज-
स्येति भावः मुहुः पुनः पुनः ज्ञासान्वेषणवान्, क्वचित् तिरोभाववान्, क्वचिद्वा
अनुसन्धानवान् समुद्भेदः सत्यक् प्रकाशः गर्भः गर्भसन्धिरित्यर्थः ।

(व) गर्भीकरणात् अन्तर्गतकरणादित्यर्थः ।

ज्ञानात् ज्ञासः । पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने
अन्वेषणम् । पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः (श) । अथ विमर्षः ।

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापादौः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥

३३६ ॥ [ष]

यथा शकुन्तले चतुर्थाङ्कादौ । “अनुसूया । पित्र्वदे !
जइवि गान्धर्वेण विवाहेन णिव्वित्तकल्हाणा प्रियसखी सउ-
तला तथावि अणुरुअभत्तिभाइणी सम्बुत्तत्ति णिव्वुदं मे
हिअअं” (३) इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्कोपनिष्ठात् प्रागर्थसञ्चयः
(स) शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः । अथ निर्वहणम् ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥

३३७ ॥ [ह]

(३) पित्र्वदे इति । प्रियंवदे यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्वृतकल्हाणा
प्रियसखी शकुन्तला तथापि अनुरूपभर्तृभागिनी संव्रजेति निर्वृतं मे हृदय-
मिति सं० ।

(श) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ष) विमर्षसन्निमाह यत्रेति । यत्र मुख्यफलस्य प्रधानफलस्य उपायः
गर्भतः गर्भसन्निमपेत्य इत्यर्थः उद्भिन्नः प्रकाशितः शापादौः अभिसम्पातप्रवृत्तिभिः
आद्यशब्देन मयादिगृह्यं सान्तरायः सविघ्नश्च स विमर्ष इति स्मृतः कथितः ।

(स) उदाहरति यथेति । सप्तमाङ्कोपनिष्ठात् सप्तमाङ्के उपनिष्ठम् उप-
संहृतं तथात्, भावे तत्प्रत्ययः । अर्थसञ्चयः फलसमुदायः ।

(ह) निर्वहणसन्निमाह बीजेति । यत्र यथायथं यथाप्रदेशं विप्रकीर्णाः

यथा वेष्ट्याम् । “कञ्चुकी । (उपसृत्य सहर्षम्) महा-
राज ! वईसे । अयं खलु भीमसेनो दुर्योधनक्षतजारुणी-
कृतसर्वशरीरो दुर्लभ्यव्यक्तिः” इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादि-
मुखसन्ध्यादिवीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थयो-
जनम् । यथा वा शकुन्तले सप्तमाङ्गे शकुन्तलाभिज्ञाना-
दुत्तरोऽर्थराशिः (छ) । एषामङ्गान्याह ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥

३३८ ॥ [क]

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

काव्यार्थस्य समुत्पत्ति-

रूपक्षेप इति स्मृतः ॥ ३३९ ॥ [ख]

काव्यार्थ इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेष्ट्यां
भीमः ।

विनिवेशिताः वीजवन्तः मूलकारणसमन्विताः सुखाद्यर्थाः सुखसन्धिप्रभृतिरूपा
अर्थाः कार्यार्था एकार्थम् एकप्रयोजनम् उपनीयन्ते प्राप्यन्ते तत् हि निर्वहणं
निर्वहणसन्धिरूपसंहार इत्यर्थः ।

(अ) उदाहरति यथेति । दुर्लभ्यव्यक्तिः दुर्लभ्या दुःखेन लक्षणीया
व्यक्तिः प्रकाशः यस्य तादृशः स एवायमिति निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः । शकुन्तला-
विज्ञानात् शकुन्तलेयम् इति प्रत्यभिज्ञानात् उत्तरः अनन्तरीक्त इत्यर्थः अर्थराशिः
कार्यसमुदायः ।

(क) सुखसन्धेरङ्गान्याह उपक्षेप इति । स्पष्टम् ।

(ख) उपक्षेपमाह काव्येति । काव्यार्थस्य सन्दर्भप्रतिपादस्य समुत्पत्तिः
संक्षेपेण उत्क्षेपेणम् उदाहरणमित्यर्थः उपक्षेप इति स्मृतः ।

“लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्य पाण्डवबधूपरिधानकेशान्
सुस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः” ॥ (ग)

समुत्पन्नार्थं बाहुल्यं

ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥ ३४० ॥

यथा तत्रैव ।

“प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्थो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम् ।
जरासन्धस्योरःस्थलमिव विरुद्धं पुनरपि
क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत” ॥ (ङ)

(ग) उदाहरति लाक्षेति । धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसुताः दुर्व्योधनादयः
लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः लाक्षागृहानलेन विषान्नप्रयोगेण सभायां द्यूत-
क्रीडार्थम् आह्वानेन इत्यर्थः प्राणेषु वित्तनिचयेषु धनसमुदायेषु च नः अस्मान्
प्रहृत्य प्रथमद्वितीयाभ्यां बाह्यामुपायाभ्यां प्राणनिधनार्थं चेष्टयित्वा तृतीयेनोपायेन
धनानि हत्वा इत्यर्थः, पुनश्च तृतीयेन पाण्डवानां या बधूः पाण्डास्त्री तस्याः
परिधानं वस्त्रं केशांश्च आकृष्य मयि जीवति सुस्था भवन्ति ? शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् । अत्र द्रौपदीकेशसंयमनरूपस्य काव्यायंस्य समुत्थापनम् ।

(घ) परिकरमाह समुत्पन्नेति । समुत्पन्नस्य समुत्थितस्य अर्थस्य काव्या-
यंस्य बाहुल्यं विस्तारः सूचनमित्यर्थः परिकरः ज्ञेयः ।

(ङ) उदाहरति प्रवृद्धमिति । कुरुभिः धार्तराष्ट्रैरित्यर्थः शिशोरेव मम
यत् वैरं विवेचः प्रवृद्धं खलु तत्र वैरं आर्यैः गुरुत्वात् माननीयः युधिष्ठिरः न
हेतुः न कारणं, किरीटी अर्जुनश्च न हेतुः, युवामपि नकुलसहदेवावपीत्यर्थः न
हेतु इति शेषः । अहमेव विद्वेषकारणं कुरुष्वामिति भावः । तस्मात् भीमः
क्रुधा कोपेन जरासन्धस्य उरःस्थलमिव विरुद्धं विशेषेण निश्चितं सन्धिं विघटयति
भिनत्ति, यूयं पुनः घटयत योजयत । भवदभिः कृतमपि सन्धिमहं मेत्स्यामी-

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥ ३४१ ॥ [च]

यथा तत्रैव ।

“चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्थानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भौमः” ॥ (छ)

अत्र उपक्षेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य
संचेपेणोपक्षेपणमात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम् ।
परिन्यासस्ततोऽपि (ज) निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये
न्यसनमित्येषां भेदः । एतानि च अङ्गानि उक्तेनैव पौर्वा-
पर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि तु अन्यथापि ।

त्यर्थः । सन्धिकरणाद्युद्यतस्य राज्ञः सन्देशमादाय आवयन्तं सङ्घदेवं प्रति
भौमसेनस्य उक्तिरियम् । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र सन्निविष्टनेन वैरनिर्यातनस्य
समधिकं सूचनम् ।

(च) परिन्यासमाह तन्निष्पत्तिरिति । तस्य काव्यार्थस्य निष्पत्तिः निश्चयेन
संकीर्तनं परिन्यासः ।

(छ) उदाहरति चञ्चदिति । हे देवि ! पाञ्चालि ! भौमः चञ्चता स्फुरता
भुजैर्न समिता घूर्णिता वा चण्डा भौमणा गदा तस्याः अभिघातेन प्रहारेण
संचूर्णितं ऊरुयुगलं यस्य तथाविधस्य सुयोधनस्य दुर्योधनस्य स्थानेन विस्तरेण
अवनद्धं संसक्तं यत् घनं गाढं शोणितं तेन शोणः रक्तः पाणिर्यस्य तथाभूतः
सन् तव कचान् कैशान् उत्तंसयिष्यति अलङ्कुरिष्यति रक्ताक्तहस्तेन संघमनादिति
भावः । वसन्ततिखलं वृत्तम् ।

(ज) अत्रेत्यादि । उपक्षेपणमात्रम् उत्थापनमात्रम् । बहुलीकरणं विस्फा-
रेण सूचनम् । उक्तेनैव कथितेनैव । अन्यथा वैपरीत्येन अपिकारात् क्रमेण
अपौत्यर्थः ।

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥ ३४२ ॥ [भ]

यथा तत्रैव । “द्रौपदौ । नाथ ! किं दुष्करं तुए परि-
कुविदेण” (४) । यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकला-
वर्णने “सेयं तारुण्यस्य विलासः” इत्यादि । यत्तु शाकुन्तला-
दिषु “ग्रीवामङ्गाभिरामम्” इत्यादि सृगादिगुणवर्णनं तद्वी-
जार्थसम्बन्धाभावात् सन्ध्यङ्गम् । एवमङ्गान्तराणामप्युद्धम् ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥ ३४३ ॥

यथा वेण्यां सहदेवो भीमं प्रति । “आर्य्य ! किं महा-
राजसन्देशो अव्युत्पन्न एवार्य्येण गृहीतः” इति । अतः प्रभृति
यावद्भीमवचनम् ।

“युष्मान् क्रैपयति क्रोधात्लोके शत्रुकुलचयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणमिति” ॥ (८)

प्राप्तिः सुखागमः ॥ ३४४ ॥ [ठ]

(४) नावेति । नाथ ! किं दुष्करं त्वया परिकुपितेनेति सं० ।

(भ) विलोभनमाह गुणाख्यानमिति । गुणानाम् आख्यानं कथनं विलो-
भनं विशेषेण लोभप्रदर्शनमित्यर्थः उत्तेजनं वा ।

(ज) युक्तिमाह सम्प्रधारणमिति । अर्थानां- कर्तव्यानां सम्प्रधारणं
निश्चयः ।

(८) उदाहरति यथेति । अव्युत्पन्नः अनवहितः । युष्मानिति । लोके
जगति क्रोधात् शत्रूणां कुलचयः युष्मान् क्रैपयति लज्जयति, सभायां दाराणां
पत्रा इत्यर्थः केशकर्षणं न लज्जयति । अपि शत्रुकुलचयस्य कार्यस्य निश्चयेन
कर्तव्यतासूचनम् ।

(ठ) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति । सुखस्य आगमः उदयः लाभ इत्यर्थः
प्राप्तिः ।

यथा तत्रैव ।

“मय्यामि कौरवशतं समरे न कोपात्”

इत्यादि द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षम् । “आध ! अस्मदपुर्व्वं
क्व एदं वय्यं ता पुणो पुणो भण” (५) ।

बीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ॥२४५॥ [ड]

यथा तत्रैव ।

“नेपथ्ये भो भो ! विराटद्रुपदप्रभृतयः ! श्रूयताम्” ।

“यत् सत्यव्रतभङ्गभौरुमनसा यत्नेन मन्दोक्तं

यद्विस्मर्त्तमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाश्वराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवले यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥ (ठ)

अत्र “सुस्था भवन्ति मयि जीवति” इति आदिवीजस्य
प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम् ।

(५) आधिति । आध ! अश्रुतपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्मन्त्र
इति सं०

(ड) समाधानमाह बीजस्येति । बीजस्य मूलकारणस्य आगमनं प्रधान-
लक्ष्यमतत्वेन कौत्सनमित्यर्थः यत् तत् समाधानम् उच्यते ।

(ठ) उदाहरति यथेति । यदिति । सत्यव्रतस्य सत्यरक्षणरूपनिधिमस्य
वाद्दशवर्षवनवासरूपस्य एकवर्षाज्ञातवासरूपस्य चेत्यर्थः मङ्गात् भौरु मनः यत्र
तादृशेन यत्नेन यत् मन्दोक्तं खर्वोक्तं कुलस्य शान्तिम् अक्षयतामित्यर्थः इच्छता-
अक्षयता शान्तिन मनसा यत् विस्मर्त्तमपि ईहितं चेष्टितं द्यूतमेव अरणिरग्निमन्वन-
दादृविशेषः तेन सम्भृतं संसृज्यन् नृपसुतायाः द्रौपद्याः केशानां अश्वरास्य वस्त्रस्य

सुखदुःखकृतो योऽर्थ-

स्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥ ३४६ ॥ [ग]

यथा बालचरिते ।

“उत्साहातिशयं वक्ष ! तव बाल्यञ्च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः” ॥ (त)

यथा वा मम प्रभावत्याम् “नयनयुगासेचनकम्” इत्यादि ।

कुतूहलोत्तरा वाचः

प्रोक्ता तु परिभावना ॥ ३४७ ॥ [थ]

यथा वेष्ठां “द्रौपदी । युद्धं स्यान्न वा” इति संशयाना-
तूर्य्यशब्दानन्तरम् (द) ।

अ आकर्षणेः आकर्षणरूपैर्वायुभिरिति भावः उद्दीपितमिति शेषः तत् मद्दत्-
तदं युधिष्ठिरस्य इदं दौधिष्ठिरं क्रीषज्योतिः कोपाग्निरित्यर्थः कुरुक्षेत्रे जृम्भते
परिस्फुरति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र आदिवीजस्य भीमसेनोत्साह-
रूपस्य इत्यर्थः सम्यगाहितत्वात् सम्पूर्णतया उत्तेजितत्वादित्यर्थः ।

(ग) विधानमाह सुखेति । सुखदुःखाभ्यां कृतः विमिश्रित इत्यर्थः यः
अर्थः कार्यं तत् विधानमिति स्मृतम् ।

(त) उदाहरति यथेति । उत्साहातिशयमिति । रामं प्रति परशु-
रामस्योक्तिरिदम् । हे वक्ष ! तव उत्साहातिशयं बाल्यं शैशवञ्च पश्यतः मम
मनः हर्षविषादाभ्यां युगपत् आक्रान्तम् । तव उत्साहदर्शने भविष्यन्महावीरत्व-
सम्भावनायां हर्षः, बाल्यदर्शनेनाहं कथमनेन सह योत्स्ये इति विषाद इत्युभयो-
र्विजिगृह्यं बोध्यम् ।

(थ) परिभावनामाह कुतूहलेति । कुतूहलम् अतिसूक्ष्मं तदुत्तराः तद-
सूक्ष्मता इत्यर्थः प्रोक्ताः कथिताः वाचः वाक्यानि परिभावना ।

(द) उदाहरति यथेति । स्मृतम् ।

“णाध ! किं दाणिं एसो पलभजलहरत्यणिदमंत्यरो खणे
खणे समरदुंदुभि ताडौअदि” (६) ।

वीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्ग्रेदः ॥ ३४८ ॥ [ध]

यथा तत्रैव । “द्वीपदौ । णाध ! पुणोवि तए समासाद-
इदब्बा (७) । भीमः ।

“भूयः परिभवक्कान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम्” ॥ (न)

करणं पुनः ।

प्रकृतार्थं समारम्भः ॥ ३४९ ॥ [प]

यथा तत्रैव “देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुल-
क्षयाय” इति (फ) ।

(६) णाधेति । नाध ! किमिदानीमेव प्रलयजलधरस्तमितमन्यरः खणे
खणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते इति सं० ।

(७) णाधेति । नाध ! पुनरपि त्वया समासादयितव्या इति सं० ।

(ध) उद्ग्रेदमाह वीजेति । वीजार्थस्य मूलोभूतविषयस्य प्ररोहः अङ्गुरोदयः
उद्ग्रेदः स्यात् ।

(न) उदाहरति यथेति । समासादयितव्या प्राप्तव्या लक्षत्रिधौ आगन्तव्य-
मित्यर्थः । भूय इति । परिभवेण शत्रुभ्यः अवमानेन वा क्लान्तिः ततो वा
लज्जा तथा विधुरितम् अवनतमित्यर्थः आननं यस्य तम् अनिःशेषिताः निःशेष-
ताननीताः कौरव्याः येन तादृशं वृकोदरं भीमं भूयः पुनः न पश्यसि न
द्रव्यसीत्यर्थः, भविष्यत्सामोष्ये लट् । अत्र वीजार्थस्य वैरनिर्घातनार्थमुत्पन्नस्य
क्रोधस्य प्ररोहः ।

(प) करणमाह करणमिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य अर्थस्य विषयस्य समा-
रम्भः सम्यक् आरम्भः उद्द्योगः करणम् ।

(फ) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

भेदः संहतिभेदनम् ॥ ३५० ॥ [व]

यथा तत्रैव । अतएव अद्य प्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः ।
केचित्तु “भेदः प्रोत्साहना” इति वदन्ति (भ) । अथ प्रति-
सुखाङ्गानि ।

विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ।

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥ ३५१ ॥ [म]

तत्र ।

समीहा रतिभोगार्था

विलास इति कथ्यते ॥ ३५२ ॥ [य]

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
पुरुषो वा तदर्थं समीहा विलासः । यथा शकुन्तले ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते” ॥ (र)

(व) भेदमाह भेद इति । संहतेः सङ्घातस्य भेदनं पृथक्करणं भेदः स्यात् ।

(भ) उदाहरति यथेति । भवद्भ्यः भिन्नः युष्मद्भिन्नः पृथग्भूतः स्वतन्त्रो
जात इत्यर्थः । स्पष्टम् ।

(म) प्रतिसुखाङ्गान्याह अथेति । विलासादयस्त्रयोदश प्रतिसुखस्य
अङ्गानि ।

(य) विलासमाह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये रतिभोगार्था सुरतसम्प्रीम-
विषयिणी समीहा चेष्टा सृष्टा वा विलास इति कथ्यते ।

(र) उदाहरति काममिति । प्रिया शकुन्तला कामं सम्यक् न सुलभा
न सुप्रापा कथमपीत्यर्थः । मनस्तु तस्या भावदर्शनेन मदतुरागव्यञ्जकचेष्टा-

द्रष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ॥ ३५३ ॥ [ल]

यथा शाकुन्तले । “राजा । भवितव्यमत्र तथा” । तथाहि ।

“अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पद्मात् ।

हारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥ (व)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ॥ ३५४ ॥ [श]

यथा तत्रैव । “अलं वो अंतःपुरविरहपञ्जुस्तुण्ये राण-
सिणा उवक्ष्वेण” (८) । केचित्तु “विधृतं स्यादरतिः” इति
वदन्ति (५) ।

(८) अलमिति । अलं वीऽन्तःपुरविरहः राजर्षिणा उपरुद्धेन
इति सं० ।

विशेषदर्शनेन आश्वासि आश्वस्तं प्रिया लभ्येति आश्राप्ते इत्यर्थः । मनसि
कामे अकृतार्थे अकृतकार्येऽपि उभयोः स्त्रीपुंसयोः प्रार्थना अन्योन्याकामना
रतिम् अनुरागं कुरुते जनयति । अत्र नायिकासभोगविषयिणी सदा
प्रदर्शिता ।

(ल) परिसर्पमाह इति । इष्टस्य अभिलषितस्य नष्टस्य अदर्शनं गतस्य
अनुसरणम् अन्वेषणं परिसर्पः कथ्यते ।

(व) उदाहरति यथेति । अत्युन्नतेति । अस्य लतान्मण्डपस्य पाण्डुसिकते
हारे पुरस्तात् अगतः अत्युन्नता, पश्चात् जघनगौरवात् जघनस्य भारवत्त्वात्
अवगाढा अवनता अभिनवा पदपङ्क्तिः पदव्यासपङ्क्तिः दृश्यते । अत्र
अभिलषितान्वेषणम् ।

(श) विधृतमाह कृतस्येति । आदौ अगतः कृतस्य अनुनयस्य अपरिग्रहः
अवधीरणं विधृतम् ।

(५) उदाहरति यथेति । अन्तःपुरस्य अन्तःपुरवर्तिनः महिलाजनस्य
विरहेण पर्युत्सुकः उत्कण्ठितः तेन राजर्षिणा वः युष्माकम् उपरुद्धेन अनुनीतेन
अलम् अनुनयो न कर्तव्य इत्यर्थः । अरतिः असन्तोषः ।

उपायादर्शनं यत्तु

तापनं नाम तद्ववेत् ॥ ३५५ ॥ [स]

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

“दुर्लभजणाणुरागो लज्जा गुरुर्द परवसो अप्या ।

प्रियसहि ! विसमं प्रेमं मरणं शरणं एवमिह एकं” ॥ (ह)

परिहासवचो नर्म

॥ ३५६ ॥ [छ]

यथा रत्नावल्याम् । “सुसङ्गता । सहि ! जस्य किदे तुमं
आअदा स अयं दे पुरदो चिट्ठदि । सागरिका साभ्यसूयम् ।
कस्य किदे अहं आअदा ? सुसं । अइ अस्यसंकिदे । एं चित्त-
फलअस्स” (६) । (क)

धृतिस्तु परिहासजा ।

नर्मद्युतिः

॥ ३५७ ॥ [ख]

(६) सङ्गीति । सखि ! यस्य कृते लनागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति
इति सं० । कस्य कृतेऽहमागता ? इति सं० । अयि अन्यशब्दिते ! ननु
चित्तफलकस्य इति सं०

(स) तापनमाह उपायेति । यत्तु उपायस्य अदर्शनं तत् नाम
तापनं भवेत् ।

(ह) उदाहरति यथेति । दुर्लभेति । दुर्लभजनानुरागो लज्जागुर्वी
परवश आत्मा । प्रियसखि ! विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम् । दुर्लभे
दुष्प्राप्ये जने अनुरागः, लज्जा गुर्वी महती, आत्मा परवशः पराधीनः । हे
प्रियसखि ! प्रेम विषमम् उत्कटं तस्मात् एवमिह केवलं मरणं शरणम् आश्रयः ।
एवमिहशब्दः केवलार्थे दृश्येति । अत्र इष्टलाभे उपायाभावेन सन्तापः ।

(छ) नर्माह परिहासेति । परिहासवचः परिहासवाक्यं नर्म ।

(क) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ख) नर्मद्युतिमाह धृतिरिति । परिहासजा परिहासेन जाता धृतिः
धैर्येण नर्मद्युतिः ।

यथा तत्रैव । सुसङ्गता । “सहि ! अदक्षिणा दाणिसि
तुमं जा एवं भट्टिणा हत्यावलम्बिदावि कोवं ण सुच्चसि”(१०) ।
साग । सभ्रू भङ्गमीषद्विहस्य । “सुसङ्गदे ! दाणिं वि कीलिदुं
ण विरमसि”(११) । केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नमं-
द्युतिः” इति वदन्ति (ग) ।

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३५८ ॥ [घ]

यथा विक्रमोर्वश्याम् । उर्वशी । “जअदु जअदु महा-
राओ”(१२) ।

राजा । “मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते”
इत्यादि (ङ) ।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः ॥ ३५९ ॥ [च]

यथा चण्डकौशिके । राजा । “नूनमसमीक्ष्यकारिणा
मया अन्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समा-
क्रान्तः” (छ) ।

(१०) सङ्गीति । सहि ! अदक्षिणा इदानीमसि त्वं या एवं मत्रां हस्ता-
वलम्बितापि कोपं न सुचसीति सं० ।

(११) सुसङ्गते ! इदानीमपि क्रौडितुं न विरमसीति सं० ।

(१२) जअदु इति । जयति जयति महाराज इति सं० ।

(ग) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(घ) प्रगमनमाह प्रगमनमिति । उत्तरोत्तरम् उत्कृष्टतरं वाक्यं प्रगमनं
स्यात् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । मथेति । यस्य मन त्वया जयः उदीर्यते
कौर्त्तते तेन मया जितं नाम जितमेव । नामशब्दोऽत्र अवधारणार्थः ।

(च) विरोधमाह विरोध इति । व्यसनस्य विषयः प्राप्तिः विरोधः ।

(छ) उदाहरति यथेति । असमीक्ष्यकारिणा अविवेचकेन मया अन्धेनेव

कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्पर्युपासनं

॥ ३६० ॥ [ज],

यथा रत्नावल्याम् । विदू । “भो ! मा कुप्य, एसा हि कदलीघरंतरं गदा” (१३) इत्यादि (भ) ।

पुष्पं विशेषवचनं मतम् ॥ ३६१ ॥ [ज]

यथा तत्रैव । राजा । “हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति” । विदू । “भो बभ्रस्व ! एसा अबरुब्बा सिरौ तए समासादिदा” (१४) । राजा । “वयस्य ! सत्यम्” ।

“अरिषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।
कुतोऽन्यथा पतत्येष खेदच्छद्माभ्युदयः” ॥ (ट)

(१३) भो ! मा कुप्येति । भो ! मा कुप्य, एसा हि कदलीघरान्तरं गतेति सं० ।

(१४) भो बभ्रस्वेति । भो वयस्य ! एसा अपूर्वा अस्त्वया समासादि-
तेति सं० ।

दृष्टिहीनेनेव स्फुरन् विराजन् शिखाकलापः अर्चिःसमूहो यस्य तथाभूतः ज्वलनः
अग्निः पद्मां समाक्रान्तः दलितः । अवाग्निकल्पस्य कौशिकस्य कोपात् रात्रः
विपत्प्राप्तिः ।

(ज) पर्युपासनमाह कृतस्येति । कृतस्य पुनः अनुनयः पर्युपासनं स्यात् ।

(भ) उदाहरति यथा रत्नावल्यामिति । स्पष्टम् ।

(ज) पुष्पमाह पुष्पमिति । विशेषस्य प्रकर्षस्य वचनं पुष्पं मतम् ।

(ट) उदाहरति यथेति । अरिति । एसा श्रीः लक्ष्मीः, अस्याः पाणिरपि
पारिजातस्य देवतविशेषस्य पल्लवः, अन्यथा कुतः कथम् एषः खेदच्छद्मा भ्रम-
स्याजः अभ्युदयः पतति निःसरति । अत्र प्रकर्षवचनम् ।

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वञ्चम् ॥ ३६२ ॥ [ठ]

यथा तत्रैव । राजा । “कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” ।

सुसं । “ए केवलं तुमं समं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए णिवेदइस्सं” (१५) । (ड)

उपन्यासः प्रसादनम् ॥ ३६३ ॥ [ठ]

यथा तत्रैव । सुसं । भट्टेण अलं सङ्गाए मएवि भङ्गि-
णीए पसादेण कीलिदं ज्जेव्व एदिहिं ता किं कस्साभरणेण ।
अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो जं तए अहं एत्थ आलिहि-
दत्ति कुविदा मे पिअसही सागरिका एसा ज्जेव पसादी-
अदु (१६) ।

केचित्तु ।

“उपपत्तिक्वतो योऽयं उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति उदाहरन्ति च तत्रैव । “अदिमुहरा क्व सा
गर्भदासी” इति (ए) ।

(१५) न केवलं तुमं इति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तदुवाचकत्वा
देव्यै निवेदयिष्यामीति सं० ।

(१६) भट्टेण इति । भर्तुरलं शङ्कया मयापि भवर्गाः प्रसादेन कीदृशमेव
एतैः तत् किं कर्णाभरणेन । अतोऽपि मे गुरुतर एव प्रसाद एष यत् तथा
अहम् एव आलिखितेति कुविता मे प्रियसखी सागरिका एषैव प्रसाद्यता-
मिति सं० ।

(ठ) वञ्चमाह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं साक्षात् निष्ठुरं परुषवचनं वञ्चम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ढ) उपन्यासमाह उपन्यास इति । प्रसादनं प्रसन्नतासम्पादनम् उप-
न्यासः ।

(ए) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । उपपत्तिः युक्तिः तथा कृतः अर्थः

चातुर्वर्ण्योपगमनं

वर्णसंहार इष्यते ॥ ३६४ ॥ [त]

यथा, वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

“परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित्

सममृषिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामङ्ग ! भो ! याचकास्ते” ॥ (थ)

इत्यत्र ऋषिचक्रादीनां वर्णानां मेलनम् । अभिनवगुप्त-
पादास्तु वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । “संहारो मेलनम्”
इति व्याचक्षते । उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“अदोवि मे अग्रं गुरुओ पसादो” इत्यादेरारभ्य “यं
हृत्वे गेल्लिअ पसादेहि यं” (द) । राजा । “क्वासी क्वासी”
इत्यादि ।

वस्तु । अदीति । अतिमुखरा खलु एषा गर्भदासीति संस्कृतम् । दासी गर्भ-
काता दासी गर्भदासी ।

(त) वर्णसंहारमाह चातुर्वर्ण्येति । चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणचतुर्विधैश्च-
यद्राणां समाहारः चातुर्वर्ण्यं तस्य उपगमनं मेलनं वर्णसंहार इष्यते ।

(थ) उदाहरति परिषदिति । अङ्ग ! भो जामदग्न्य ! इयम् ऋषीणां
परिषत् समूहः, एष वीरो युधाजित्, अयञ्च ऋषिभिरमात्यैश्च समं वृद्धो लोम-
पादः, अयम् अविरतयज्ञः सततयज्ञानुष्ठायी पुराणः प्राचीनः ब्रह्मवादी वेद-
निरतः जनकानां प्रभुः मिथिखाविपतिरित्यर्थः ते तव याचकाश्च, एते सर्वे
समवेता इति शेषः ।

(द) अदोषि इति । अतोऽपि मे अयं गुरुतरः प्रसाद इति, ननु इह
गृहीत्वा प्रसादय एनामिति च संस्कृतम् । अत्र राजविदूषकसागरिकासुसङ्गता
रूपाणां पात्राणां मेलनम् ।

अथ गर्भाङ्गानि ।

अभूताहरणं मार्गं रूपोदाहरणे क्रमः ।

सङ्ग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्तिरेव च ॥

लोटकाधिवलोद्देगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ।

अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ॥ [ध]

यथा अश्वत्यामाङ्गे ।

(ख) “अश्वत्यामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्ता ।

स्त्रैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” ॥ (न)

तत्त्वार्थकथनं मार्गः

॥ ३६६ ॥ [प]

यथा चण्डकौशिके राजा । भगवन् !

“गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्यार्थे करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम्” ॥ (फ)

(घ) गर्भसम्बद्धानि आह यथेति । अभूताहरणमिति । अभूताहरणादीनि त्रयोदश गर्भसम्बद्धानीत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये व्याजाश्रयं कपटाश्रयं वाक्यम् अभूतस्य असत्यस्य आहरणमित्यभूताहरणं मतं कथितम् ।

(न) उदाहरति यथेति । अश्वत्यामेति । अश्वत्यामा हतः विनाशित इति पृथा कुन्ती तस्याः सूनुः सुतः तेन युधिष्ठिरेणेत्यर्थः सत्यवाचा सत्यवादिना सता स्पष्टं सुव्यक्तम् उक्ता शेषे स्त्रैरं मन्दं यथा तथा गज इति व्याहृतम् उक्तं किल । अत्र पार्थवाक्यं कपटमयम् ।

(प) मार्गमाह तत्त्विति । तत्त्वार्थस्य यथार्थस्य कथनं मार्गः ।

(फ) उदाहरति यथेति । गृह्यतामिति भार्या च तनयश्च तयोर्विक्रयात् अर्जितं लब्धम् इदं धनं गृह्यतां, शेषस्य अवशिष्टस्य देयस्य इत्यर्थः अर्थे निमित्तं चाण्डालेऽपि आत्मविक्रयं करिष्यामि । अत्र राज्ञः सत्यभाषणम् ।

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥ ३६७ ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लभ्यञ्च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलौमुखैः” ॥ (भ)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥ ३६८ ॥ [म]

यथा अश्वत्थामाङ्गे ।

“यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनाञ्चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” (य)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥ ३६९ ॥ [र]

(व) रूपमाह रूपमिति । वितर्कवत् वाक्यं रूपम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । मन इति । मनः चित्तं प्रकृत्यैव स्वभावेनैव चलं दुर्लभ्यञ्च लब्धयितुं शरव्यीकर्तुमशक्यञ्च, तथापि कामेन मे मनः एतत् मनः युगपत् समं सर्वैः शिलौमुखैः शरैः कथं विद्धम् ? अत्र राज्ञः सवितर्कं वचनम् ।

(म) उदाहरणमाह उदाहरणमिति । उत्कर्षयुक्तं वचनं काव्यम् उदाहरणम् उच्यते कथ्यते ।

(य) उदाहरति यथेति । य इति । अश्वत्थाम उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चमूनां सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुवल्ग्वतिदर्पादित्यर्थः शस्त्रं विभर्ति पाञ्चालगोत्रे द्रुपदवंशे यः यः शिशुः अधिकवयाः प्रवयाः वा गर्भशय्यां जरायुं गतः, यः यः तस्य कर्मणः पिटनिघ्नरूपस्य साक्षी साक्षात् द्रष्टा, यश्च यश्च मयि रणे चरति सति प्रतीपः प्रतिकूली भविष्यतीत्यर्थः, अहं क्रोधान्धः सन् स्वयं जगताम् अन्तकस्य यमस्यापि तस्य तस्य इह रणभूमौ अन्तकः विनाशकः भविष्यामीति शेषः । सगंधरावृत्तं, सभैर्याणां त्रयेण त्रिसुनियतिश्रुता सगंधरा कौर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात् ।

(र) क्रममाह भावेति । भावस्य निर्विकारचित्तस्य प्रथमविकृतिरूपस्य

यथा शकुन्तले राजा । “स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण
चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । तथाहि ।

उन्नमितैकभूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥ (ल)

संग्रहः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः

॥ ३७० ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा । साधु वयस्य ! इदन्ते पारि-
तोषिकमिति कटकं ददाति (श) ।

लिङ्गादूहोऽनुमानता ॥ ३७१ ॥ [ष]

यथा जानकीराघवे नाटके रामः ।

“लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्

आलोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि ।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति तल्लक्षणात् । तत्त्वोपलब्धिः साक्षा-
न्यनुभवः क्रमः स्यात् ।

(ल) उदाहरति यथेति । उन्नमितैकभूलतमिति । उन्नमिता उत्क्षिप्ता
एका भूलता यत्र तादृशं, पदानि सुविङ्गन्तरूपाणि रचयन्त्याः अस्याः शकुन्तलायाः
आननं मुखं पुलकाञ्चितेन लोमाञ्चितेन कपोलेन मयि अनुरागं कथयतीव ।
अत्र शकुन्तलायाः प्रथमविक्रितिरनुभवः ।

(व) संग्रहमाह संग्रहेति । साम्ना प्रियवाक्येन दानेन च अर्थस्य सम्पत्तिः
समाधानमित्यर्थः संग्रहः ।

(श) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र प्रियवचनदानाभ्यां प्रियासङ्ग-
टनरूपस्य अर्थस्य समाधानम् ।

(ष) अनुमानमाह लिङ्गादिति । लिङ्गात् पञ्चसत्त्वसपञ्चसत्त्वविपक्षव्यावृत्त-
त्वविशिष्टात् साधनान् लङ्घः साध्यज्ञानमित्यर्थः अनुमानता अनुमानमित्यर्थः ।
स्वार्थे तत्प्रत्ययः ।

(स) उदाहरति यथेति । लीलागतैः सविलासमनैः धरित्रीं पृथिवीं

तस्यानुमापयति काचनकान्तिगौर-

कायस्य सूर्यतनयत्वमधृष्यताञ्च" ॥ (स)

रतिहर्षोत्सवानान्तु

प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥ ३७२ ॥ [ह]

यथा रत्नावल्याम् । "प्रिये सागरिके !

श्रीतांशुमुखमुत्पले तव दृशी पद्मानुकारौ करौ

रश्मास्तम्भनिभं तथोरुयुगलं बाह्व सृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रभसाग्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-

मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराख्येह्येहि निर्वपय" ॥ (च)

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे इह भूताव-
सरत्वात् (क) प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम्
अन्यथाङ्गानां पञ्चषष्टिसङ्ख्यात्वप्रसङ्गात् ।

वररुध्यतः कम्पयतः, आलीकनैः दृष्टिभिः जगतां शिरांसि नमयतः नतानि
कुर्वतः, काचनस्य स्पर्शस्य वा कान्तिः तद्वत् गौरः कायो यस्य तादृशस्य तस्य
लक्षणस्य सूर्यतनयत्वं सूर्यवंशीयत्वम् अधृष्यतां दुरासदत्वञ्च अनुमापयति अनु-
मानविषयीकरोति । स्त्रीलागतमालीकनञ्चेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । वसन्त-
तिलकं वृक्षम् । अत्र स्त्रीलागमनादिप्रयुक्तधरित्रीकम्पनादिरूपात् साधनात्
साध्यस्य सूर्यतनयत्वस्य अधृष्यत्वस्य च अनुमानम् ।

(इ) प्रार्थनामाह रतीति । रतेः अनुरागात् हर्षाच्च उत्सवानां प्रार्थनं
याच्ञा प्रार्थना भवेत् ।

(च) उदाहरति यथेति । श्रीतांशुरिति । तव मुखं श्रीतांशुः चन्द्रः,
दृशी नेत्रे उत्पले नीलोत्पले इत्यर्थः, करौ हस्तौ पद्मानुकारौ पङ्कजोपमौ, ऊरु-
युगलं रश्मास्तम्भनिभं रश्मामभंसदृशं तथा बाह्व सृणालोपमौ, इत्यम् आह्लाद-
कराणि आनन्ददातृणि अखिलानि सर्वाणि अङ्गानि तेष्वस्यास्तत्सङ्ख्यात्वं रभ-
सात् वेगात् हर्षाद्वा, रभसो वेगहर्षयो रित्यमरः । निःशङ्कं यथा तद् सामा-
लिङ्ग्य अनङ्गतापविधुराणि मदनसन्तापविकृतानि रश्मा अङ्गानि निर्वपय श्री-
हृदि आगच्छ । आर्तूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(क) निर्वहणे निर्वहण्याख्ये सन्धौ भूतावसरत्वात् प्राग्विषयत्वात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्देदः क्षिप्तिः स्यात् ॥३७३॥ [ख]

यथा अश्वत्यामाङ्गे ।

“एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।

केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः” ॥ (ग)

घोटकं पुनः ।

संरब्धवाक्

॥३७४॥ [घ]

यथा चण्डकौशिके । कौशिकः । “आः ! पुनः कथ-
मद्यापि न सम्भूताः (ङ) स्वर्णदक्षिणाः” ।

अधिवलमभिसन्धिच्छलेन यः ॥ ३७५ ॥ [च]

यथा रत्नावल्यां काञ्चनमाला । “भट्टिणि ! इमं सा चित्त-
शालिना वसंतअस्स सस्सं करोमि” इत्यादि (छ) ।

(ख) क्षिप्तिमाह रहस्येति । रहस्यस्य गुप्तस्य अर्थस्य उद्देदः प्रकटनं
क्षिप्तिः स्यात् ।

(ग) उदाहरति यथेति । एकस्यैवेति । भुवि पृथिव्याम् एकस्य द्रौपदी-
केशग्रहस्य इत्यर्थः अयं दारुणो विपाकः दुष्परिणामः वर्तते, अस्मिन् द्वितीये
केशग्रहे द्रौणकेशकर्षणे नूनं मन्ये प्रजाः निःशेषिताः भविष्यन्तीति शेषः । कैश-
नाकस्य द्रौणं निहतवान् घृष्टदुःख इति पुराणम् ।

(घ) घोटकमाह घोटकमिति । संख्या सक्रोधा वाक् घोटकम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । सम्भूताः सम्प्राप्ताः । भूषातोः प्राप्तार्थत्व-
मत्र बोध्यम् ।

(च) अधिवलमाह अधिवलमिति । छलेन कपटेन अभिसन्धिः अभि-
प्रायानुसरणम् अधिवलम् ।

(छ) उदाहरति यथेति । भट्टिणीति । भर्त्ति ! इयं सा चित्रशालिका,
तद् यावत् वसन्तस्य संज्ञां करोमीति संज्ञकम् । चित्रशालिका चालिख्यगृहं,
संज्ञां सहेतवम् ।

नृपादिजनिता भीति-

रुद्वेगः परिकीर्तितः ॥३७६॥ [ज]

यथा वेण्याम् ।

“प्राप्तावेकरथारुढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः” ॥ (भ

शङ्काभयत्रासकृतः

सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥३७७॥ [ज]

यथा ।

“कालान्तककरालास्यं क्रोधोद्धूतं दशाननम् ।

विलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥ (ट)

(ज) उद्वेगमाह नृपादीति । नृपादिः सकाशात् जनिता उत्पादिता
नः भयम् उद्वेगः परिकीर्तितः ।

(भ) उदाहरति यथेति । दुर्योधनं प्रति तदीयपुरुषस्य उक्तिरियम् ।
स कर्णारिः कर्णशत्रुः अर्जुनः स च क्रूरः निष्ठुरः वृककर्मा वृको व्याघ्रविशेषः
तद्वत् कर्म यस्य तादृशः दुःशासनोरःस्थलात् रुधिरपानेनेति भावः वृकोदरः
भीमः एकम् अद्वितीयं रथमारुढौ इतस्ततः त्वं पृच्छन्तौ प्राप्तौ आगतौ । अत्र
भीमार्जुनाभ्यां भीतिः ।

(ज) विद्रवमाह शङ्केति । शङ्कया अनिष्टाशंसया भयेन त्रासेन भयाह-
जूषव्यापारेण च सम्भ्रमः आवेगः विद्रवः मतः कथितः ।

(ट) उदाहरति यथेति । कालान्तकः प्रलयकालीनो यमः तस्यैव
करालानि भौषणानि आस्थानि मुखानि यस्य तादृशं क्रोधोद्धूतं कोपपूर्णं दशाननं
रावणं विलोक्य वानराणाम् अनीके सैन्ये कोऽपि अनिर्वचनीय इत्यर्थः सम्भ्रमः
आवेगः अजायत अभूत् ।

(ठ) विमर्षाङ्गान्माह अथेति । अपवादादीनि त्रयोदश विमर्षाङ्गस्य
सन्धेः अङ्गानि ।

अथ विमर्षाङ्गानि ।

अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खिदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥

प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादनं तथा । [ठ]

दोषप्रख्यापवादः स्यात् ॥३७८॥ [ड]

यथा वेष्टां “युधिष्ठिरः । पाञ्चालक ! कचिदासादिता
तस्य दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः” ।

सम्फोटो रोषभाषणम् ॥३७९॥ [ण]

यथा तत्रैव राजा । अरेरे मरुत्तनय ! वृद्धस्य राज्ञः पुरतो
निन्दितमप्यात्मकर्म स्नाघसे ? (त) शृणु रे !

“कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।

(ड) अपवादमाह टीवेति । दोषस्य प्रख्या कथनम् अपवादः स्यात् ।

(ढ) उदाहरति । यथेति । आसादिता प्राता । दुरात्मनः दुर्यो-
धनस्य । देवीति । देव्याः द्रौपद्याः केशपाशस्य स्पर्शात् यत् पातकं तस्य
प्रधानहेतुः मुख्यकारणं दुर्योधन इत्यर्थः उपलब्धः प्राप्तः । अत्र दुर्योधनस्य
दोषकथनम् ।

(ण) सम्फोटमाह सम्फोट इति । रोषेण क्रीडेन भाषणं कथनं सम्फोटः ।

(त) उदाहरति । मरुत्तनय ! वायुपुत्र ! भीम इत्यर्थः वृद्धस्य राज्ञः
भुवनेराज्ञया पुरतः अगतः स्नाघसे प्रशंससि ?

(थ) कृष्टेति । भीमार्जुनौ प्रति दुर्योधनवचनम् । भुवनपतेः समस्त-
पृथिवीश्वरस्य मम आज्ञया भूपतीनां राज्ञां प्रत्यक्षं द्यूतेन निर्जिता दासी किङ्करी
अतएव तव इति भीमं प्रति, पशोः पशुतुल्यस्य इत्यर्थः तव इति अर्जुनं प्रति,

तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाह्णोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः” ॥ (घ)

“भीमः । सक्रोधं आः प्राप ! राजा । आः प्राप !”

इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः

प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥ ३८० ॥ [द]

यथा तत्रैव भीमः ।

“निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्ता दुर्योधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसा नतः” ॥ (घ)

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः

शोकावेगादिसम्भवा ॥ ३८१ ॥ [न]

तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वा, वाञ्छोऽत्र समुच्चयार्थः । वा
स्याद् विकल्पोपमयोरेवाथेऽपि समुच्चये इत्यमरः । भार्या द्रौपदी केशेषु कृष्टा
दुःशासनेनेति शेषः । तस्मिन् वैरस्य विद्वेषस्य अनुबन्धे कारणे जाते सतीति
शेषः ये नरेन्द्राः राजानः हता युष्माभिरिति शेषः तैः किम् अपकृतम् ? वद
बाह्णोर्भुजयोः वीर्यातिशयादिति भावः । अतिवीर्यम् एव द्रविणं घनं तेन
गुरुमहान् मदी गवो यस्य तादृशं माम् अजित्वैव दर्पः अङ्कारः क्रियते युष्माभि-
रिति शेषः । सन्धरावृत्तम् । अत्र क्रोधेन भीमदुर्योधनयोर्भाषणम् ।

(द) व्यवसायमाह व्यवसाय इति । प्रतिज्ञायाः कार्यनिर्देशस्य हेतोः
साधननिर्देशस्य च सम्भवः सम्भेलनं व्यवसायः विज्ञेयः ।

(घ) उदाहरति यथेति । पूर्णप्रतिज्ञस्य भीमस्य धृतराष्ट्रं प्रति प्रणति-
पचनम् । निहताः अशेषाः कौरव्याः कुरुवंशीयाः येन तादृशः, दुःशासनस्य
असृजा रक्तेन रक्तपानेनेत्यर्थः क्षीवः मत्तः तथा दुर्योधनस्य सर्वैरुद्वेगस्य
भङ्क्ता भङ्गकारी अयं भीमः शिरसा नतः । अत्र कार्यस्य कौरवजननादिकस्य
क्षीवत्वहेतोश्च दुःशासनरुधिरपानस्य सम्भेलनम् ।

(न) द्रवमाह द्रव इति । शोकावेगादिना सम्भूता गुरुणा व्यतिक्रान्तिः
व्यतिक्रान्तः समुद्रखङ्गनमित्यर्थः द्रवः ।

यथा तत्रैव । “युधिष्ठिरः । भगवन् ! कृष्णायज ! सुभद्राः
भ्रातः !

‘ ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
रुद्धं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।
तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः
कोऽयं पत्न्या यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम्” ॥ (प)

तर्जनोद्देजने प्रोक्ता द्युतिः ॥३८२॥ [फ]

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तम् ।
“जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे ।
दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे
त्वासान्धे नृपशो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे” ॥ (ब)

(प) उदाहरति यथेति । ज्ञातिप्रीतिः एकवंशजत्वनिवन्धनः प्रणय इत्यर्थः
युधिष्ठिरवलदेवयोरेकचन्द्रवंशप्रभवत्वादिति भावः । मनसि न कृता न गणितं
इत्यर्थः, क्षत्रियाणां धर्मः संशयान् वस्तुमित्रसमदर्शित्वरूप इति भावः न गणितः,
अर्जुनेन अनुजस्य कृष्णस्य रुद्धं बद्धं सख्यं यत् तदपि न गणितं, भवतेति सर्वत्रा-
ध्याहार्यम् । भवतः तव शिष्ययोः भीमदुर्योधनयोः स्नेहबन्धः कामं सम्यक्
तुल्यः समानी भवतु, अयं कः पत्न्याः नयः यत् मन्दभाग्ये भाग्यहीने मयि त्वं
विमुखः प्रतिकूलः असि भवसि । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र बलदेवं प्रति अना-
दरसूचकवचनात् गुरुव्यतिक्रमः ।

(फ) द्युतिमाह तर्जनेति । तर्जनं भर्त्सनम् उद्देजनं भयप्रदर्शनेन
उद्देजननञ्च द्युतिः प्रोक्ता कथिता ।

(ब) उदाहरति यथेति । इन्द्रोच्चन्द्रस्य विमले निर्मले निदर्शे इत्यर्थः
कुले जन्म व्यपदिशसि कथयसि, अद्यापि गदां धत्से धारयसि, मां दुःशासनस्य
कोष्णेन ईषदुष्णेन शोणितमेव मधु तेन तत्पानेनेत्यर्थः क्षीवः सत्तः तं रिपुं
शत्रुम् मन्यसे गणयसि, तथा दर्पान्धः सन् मधुकैटभद्विषि मधुदैत्यकैटभदैत्य

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनम्

॥ ३८३ ॥ [भ]

यथा तत्रैव ।

“कुर्वन्वासाहतानां रणशिरसि जना भस्मसाद्देहभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममौ बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकड्डैः
अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संक्रियन्तां बलानि” (भ)

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम्

॥ ३८४ ॥ [य]

यथा मृच्छकटिकायां चाण्डालकः । “एसौ सागलदत्तस्स
सुदो अज्जविस्सदत्तस्स णत्तिओ चालुदत्तो व्यावादितुं वज्झ-

धंसिनि हरौ कृण्वे अपि उद्धतं यथा तथा चेष्टसे, तस्य वस्त्रे कृतीदयोमला-
दिति भावः । हे शृपशो ! दिपदपशो ! मे मम आसात् भयात् अधुना समरं
संग्रामं विहाय त्यक्त्वा पङ्के लीयसे लीनः सन् तिष्ठसि । आदूँलविक्रीडितं
वृत्तम् । अत्र तर्जनरूपा द्युतिः ।

(भ) शक्तिमाह शक्तिरिति । विरोधस्य विहेषस्य प्रशमनं शक्तिः भवेत् ।

(भ) उदाहरति यथेति । जनाः रणशिरसि आसौः स्वजनैः हतानां
देहभारान् शरीरचयान् भस्मसात् कुर्वन्तु, अमौ बान्धवाः बान्धवेभ्यः रणहतेभ्य
इति शेषः अश्रून्मिश्रं नेत्रजलसंवलितं जलं कथञ्चित् ददतु, तथा हतनरगहने
हतेः नरैः गहने निविष्टे अस्मिन् चेद्रे गृध्रैः कड्डैः पक्षिविशेषैश्च खण्डितान्
ज्ञातिदेहान् बान्धवशरीराणि मार्गन्ताम् अन्विष्यन्ताम् । अवं भास्वान् सूर्यः
रिपुभिः शत्रुभिः सह अस्तं परमाचलं प्रयातः चलितः, वर्तमाने क्रमव्ययः ।
बलानि सैन्यानि संक्रियन्तां निवर्त्यन्ताम् । खगधरावृत्तम् । अत्र शत्रूणां निधनेन
विरोधशान्तिरिति ध्येयम् ।

(य) प्रसङ्गमाह प्रसङ्गं इति । गुरु इत्यर्थे कीर्तनं दीपादिख्यापनं वा
गुरुणा कीर्तनं प्रसङ्गः ।

द्राक्षं शिञ्जद्र एदेण किल गणिका वसंतसेना सुश्रणलीहैण
वावादिदत्ति” (१७) चारुदत्तः

“सखंशतपरिपूतं गीवमुद्भासितं यत्

सदसि निविडैचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।

मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-

स्तदसदृशमनुष्यैर्वुध्यते घोषणायाम्” ॥ (१)

इत्यनेन चारुदत्तबधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्त्तन-
मिति प्रसङ्गः ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः

श्रमः खेद इति स्मृतः ॥३८५॥ [ल]

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे ।

“दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते

बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

---

(१७) एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविश्वदत्तस्य नप्तः चारुदत्तो व्यापादयितुं
ब्रह्मस्थानं नीयते । एतेन किल गणिका वसंतसेना सुवर्णलोभेन व्याबाहि-
तेति सं० ।

---

(१) उदाहरति बधेति । मखानां यशानां श्रतेः श्रतश्रीऽनु-
ष्ठानैरित्यर्थः परिपूतं विशुद्धं यत् गीवं मदीयं कुलं पुरस्तात् पूर्वं सदसि सभायां
निविडैः सान्द्रैः अनवरतैरित्यर्थः चैत्यैः देवभावेन पूज्यैरश्वत्थवटादिभिः ग्राम-
नगरस्थैः उद्भासितं शोभितं, निधनदशायां सत्पदशायां वर्त्तमानस्य मम तत्
गीवं कुलम् असदृशाः अतिचुद्राः इत्यर्थः ये मनुष्याः तैः घोषणायां वुध्यते विख्या-
प्यते । मालिनीवृत्तम् ।

(ल) खेदमाह मन इति । मनसा चेष्टया वा समुत्पन्नः जातः श्रमः खेद
इति स्मृतः ।

ज्वलयति तन्मन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदौ न कृन्तति जीवितम्” ॥ (व)

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

ईप्सितार्थप्रतीघातः

प्रतिषेध इतीष्यते ॥ ३८६ ॥ [श]

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः । “सखे !
कथमिह त्वमेकाकी वर्तसे ? क नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्य-
माना प्रियतमा मे प्रभावती ? विदू । असुरवद्वणा आश्चा-
रिश्च कहिं वि शौदा (१८) । प्रद्युम्नः दीर्घं निःश्वस्य (प्र)

“हा पूर्णचन्द्रमुखि ! मत्तचकोरनेत्रे !

मामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ? ।

गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव

दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु” ॥ (स)

(१८) असुरपतिना आकार्यं कुत्रापि नीतेति सं० ।

(व) उदाहरति दलतीति । इदं गादोद्देशं गुरुपौडम् अतएव दलति
स्वयं दलितं भवति न तु विधा मित्येते द्विखण्डं नैव भवतीत्यर्थः, विकलः अवशः
कायः मोहं मूर्च्छां वहति, चेतनां न मुञ्चति न त्यजति । अन्तर्दाहः तनूं
शरीरं ज्वलयति भस्मसात् न करोति, मर्मच्छेदौ विधिः प्रहरति जीवितं न
कृन्तति न नाशयति । हरिणीवृत्तम् ।

(श) प्रतिषेधमाह ईप्सितार्थेति । ईप्सितार्थस्य अभीष्टविषयस्य प्रतीघातः
प्रतिषेध इति इष्यते ।

(प्र) उदाहरति यथेति । आकार्यं आह्वय । हतिराकारणाहानः
मत्सुरः ।

(स) हा इति । हा इति खेदे । पूर्णचन्द्र इव मुखं यस्यास्तत्सन्तुष्टौ,
मत्तौ चकोरौ इव नेत्रे यस्यास्तत्सन्तोषने, आनतानि यौवनभरा इति भावः

कार्यात्ययोपगमनं

विरोधनमिति स्मृतम् ॥ ३८७ ॥ [ह]

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः ।

“तीर्थे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयमसौ वाचा समारोपिताः” ॥ (च)

प्ररोचना तु विज्ञेया

संहारार्थप्रदर्शिनी ॥ ३८८ ॥ [क]

अङ्गानि बस्यासत्सम्बुद्धौ, मां परिहाय त्यक्त्वा कुतः गतासि ? ननु जीवित !
त्वम् अद्य तूष्णे शीघ्रं गच्छ, कदर्यनपरं क्षिप्रदानतत्परं देवं कृतकृत्यं कृतार्थम्
अस्तु भवतु । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र ईप्सितस्य प्रतीक्षातः ।

(ह) विरोधनमाह कार्याति । कार्यास्य अल्ययः अंसः तस्य उपगमनं
प्राप्तिः विरोधनमिति स्मृतम् ।

(च) उदाहरति यथेति । भीष्म एव महोदधिः महासमुद्रः तस्मिन्
तीर्थे परास्ति इति भावः, द्रोण एव अनलः तस्मिन् कथमपि निर्वृते निर्वाणतां
नीते निर्वृते इति भावः, कर्णः एव आशीविषः भोगी सविषदन्तपन्नगः तस्मिन्
प्रशमिते प्रकर्षेण शान्तिं नीते हृते इति भावः, शल्ये च दिवं स्वर्गं याते युद्ध-
निघनादिति भावः, इत्थं जये स्वल्पावशेषे केवलं दुर्योधनवधमात्रावशिष्टे इत्यर्थः,
प्रियसाहसेन अतिसाहसवता भीमेन रभसात् वेगात् वाचा अद्यैव यदि दुर्योधनं
न हन्मि तदाग्निं प्रवेक्ष्यामीत्येवंरूपेण वाक्केनेति भावः सर्वे असौ वयं जीवित-
संशयं समारोपिताः । भीमस्याग्निप्रवेशे अस्माभिरपि मर्त्तव्यमिति भावः ।
आर्द्रलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) प्ररोचनामाह प्ररोचनेति । संहारस्य उपसंहारस्य अर्थः विषयः तं
अदर्शयति या सा उक्तिरिति शेषः प्ररोचना विज्ञेया ।

यथा बैष्णं पाञ्चालकः । “अहं देवेन चक्रपाणिना सहित
इत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।

“पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णाऽत्यन्तचिरोष्मिन्ते तु कवरीवन्धे करोतु क्षणम् ।
रामे शातकुठारभास्वरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ?” (ख)

कार्यसंग्रह आदानम् ॥ ३८६ ॥ [ग]

यथा बैष्णाम् ।

“ननु भोः समन्तपञ्चकचारिणः ! (घ)
नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्वदिताङ्गः मकामं
निस्तीर्णैरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

(ख) उदाहरति यथेति । पूर्यन्तामिति । हे राजत्रितयध्याहार्यं, त
तव राज्याभिषेकाय रत्नकलशाः सलिलेन पूर्यन्ताम् । कृष्णा द्रौपदी अत्यन्त-
चिरोष्मिन्ते अतिचिरपरित्यक्ते कवरीवन्धे केशवन्धने क्षणम् उत्सवं, क्षण उद्धत
उत्सव इत्यनरः । करोतु । शातेन आश्रितेन कुठारेण भास्वरः दीप्यमानः
करो यस्य तादृशे क्षत्रः एव द्रुमाः वृक्षाः तेषां केदिनि रामे भार्गवे, क्रोधान्धे
वृकोदरे भीमे च आजौ युद्धे परिपतति सति संशयः कथं इति शेषः कुतः ? न
कुतोऽपीत्यर्थः । आर्द्रं क्षत्रिक्रीडितं वृक्षम् । अत्र महावाक्यस्य उपसंहारदर्शनम् ।

(ग) आदानमाह कार्येति । कार्याणां संग्रहः सम्यक् ग्रहणम् आदानम् ।

(घ) उदाहरति यथेति । समन्तपञ्चकचारिणः समन्तात् पञ्चकं नदीना-
मिति शेषः यत्र तद्योक्तं कुरुक्षेत्रीयप्रदेशविशेषः, यत्र कुरुपाण्डवसंघातः सम-
भवत्, तत्र आस्थिः शोड्वर्गं इत्यर्थः ।

(ङ) नाहमिति । भीमसेनं रिपुरुधिराक्तदेहं धावन्तं दृष्ट्वा भयान् निहत्त-
पतितसैनिकगणान्तराले गोपितकलिवरान् संशामवर्तिनः योधान् प्रति भीम-
सेनोक्तिरियम् । अहं रक्षः राक्षसः न, भूतः देवयोनिविशेषः न, रिपूणां रुधिर-
जलैः शीथितवारिभिः आह्लादितानि आप्यायितानि विराजितानौत्यर्थः अङ्गानि

भो भो राजन्ववीराः ! समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वः
व्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत्” ॥ (ङ)

अत्र समस्तरिपुबधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् ।

तदाहुश्चादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ३६० [च]

यथा तत्रैव अर्जुनः । आर्थ्य !

“अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा” ॥ (क)

अथ निर्वहणाङ्गानि ।

सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

यस्य तथोक्तः, क्रोधनः प्रकाशं सम्यक् यथा तथा निस्तीर्णः उत्तीर्णः उदमंङ्गान्
प्रतिज्ञा एव जलनिधिः समुद्रः वेन सः अतएव गङ्गनः निविडः दुरासद इत्यर्थः
क्षत्रियः अस्मि भवामि । भो भो राजन्ववीराः ! क्षत्रियेषु शौर्यशालिनः !
यूयं समरशिखिनः रणाग्नेः शिखामिः ज्वालाभिः मुक्तेभ्यः दग्धेभ्य इत्यर्थः शेषाः
अवशिष्टाः नाधुना रणाग्निर्युष्मान् धत्स्यतीति भावः अतः वः युष्माकम् अनेन
व्रासेन कृतम् अलं यत् यस्मात् व्रासादित्यर्थः करिषु हस्तिषु तुरगेषु अश्वेषु च
अन्तर्हितैः अन्तर्धानं मत्तैः तिरोहितैरित्यर्थः अतएव लीनैः विलयं प्राप्तेरिवेति
भावः आस्यते स्थीयते युष्माभिरिति शेषः ।

(च) क्वादनमाह तदाहुरिति । कार्यार्थं यत् खलु अपमानादेः सहनं
भवेत् तत् पुनः क्वादनम् आहुः ।

(क) उदाहरति यथेति । अप्रियाणीति । हतं भ्रातृणां दुःशासनादीनां
शतं यस्य तादृशः अतएव दुःखी अतिशोकार्थं इत्यर्थः एष दुर्योधनः वाचा
शक्तः कर्मणा न शक्तः अप्रियाणि करोतु कटुवाक्यं वदतु अपकर्तुं कार्येण
किमपि न शक्नोति इति भावः, अस्य प्रलापैः अनर्थकैः वाक्यैः व्यथा वेदना
का ? न कापीत्यर्थः । अत्र दुर्योधनस्य वाक्येन अपमानस्य कार्यकारित्वात्
सङ्गनम् ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥

भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥

३६१ ॥ [ज]

तत्र ।

वीजोपगमनं सन्धिः ॥३६२॥ [झ]

यथा वेण्यां भीमः । “भवति यज्ञवेदिसम्भवे ! स्मरति भवतौ यन्मयोक्तं चञ्चद्भुजेत्यादि” । अनेन मुखे चित्तवीजस्य (ज) पुनरुपगमनमिति सन्धिः ।

विवोधः कार्य्यमार्गणम् ॥ ३६३ ॥ [ट]

यथा तत्रैव भीमः । “मुञ्चतु मामार्य्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः । सुमहदवशिष्टम् । संयमयामि तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाख्या दुःशासनावक्तृष्टं केशहस्तम् । युधिष्ठिरः । गच्छतु

(ज) निर्वहणाङ्गान्याह अथेति । सम्भादीनि चतुर्दशनिर्वहणाख्यस्य सम्भेरङ्गानौत्थयः ।

(झ) सन्धिसाह बीजेति । बीजस्य पूर्वोक्तस्य उपगमनम् उद्भावनं सन्धिः ।

(ज) उदाहरति यथेति । यज्ञवेदिसम्भवे ! याज्ञसेनि ! द्रौपदि ! मुखे मुखाख्यसन्धौ चित्तस्य उद्भूतस्य बीजस्य ।

(ट) विबीधमारह विबीध इति । कार्य्यस्य कर्तव्यस्य मार्गणम् चन्नेषणं विबीधः ।

भवाननुभजतु तपस्विनी (ठ) वेणीसंहारमिति” । अनेन केश-
संयमनकार्यस्यान्वेषणाद्विवोधः ।

उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनम् ॥ ३६४ ॥ [ड]

यथा तत्रैव भीमः । “पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति
संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता (ढ) वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ
स्वयमेवाहं संहारामीति” अनेन कार्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम् ।

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनम्

॥३६५॥ [ण]

यथा तत्रैव भीमः । “देव ! अजातशत्रो ! अद्यापि
दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

“भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषिक्ता चतुर्दधिपयःसौमया सार्द्धमूर्ध्वा ।

भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाग्नी
नामैकं यदब्रवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम्” (त)

(ठ) उदाहरति यथेति । केशहस्तं केशसमूहं, पाञ्चो हस्तश्च कलापार्थाः
कचात् परे इत्यमरः । संयमयामि कप्तामि । तपस्विनी वराक्री ।

(ड) ग्रथनमाह उपन्यास इति । कार्याणाम् उपन्यासः कौत्सनं ग्रथनम् ।

(ढ) उदाहरति यथेति । दुःशासनविलुलिता दुःशासनेन विपर्ययाक्षिता
आकर्षणार्थं बन्धनात् व्याविता इत्यर्थः ।

(ण) निर्णयमाह निर्णय इति । अनुभूतस्य मुक्तस्य कृतस्य इत्यर्थः अर्थस्य
कार्यस्य कथनं निर्णयः ।

(त) उदाहरति मया ह्येति । भूमौ शरीरं क्षिप्तं पातितं चन्दनाभं
चन्दनवत् सुखस्पर्शमिति भावः इदम् असृक् तस्य रुधिरं निजाङ्गे निहितम्
अर्पितम् । चतुर्षाम् उदधीनां समुद्राणां पयोसि जलानि सौमनी यस्यास्तादृश्या
उर्ध्वा पृथिव्या सार्द्धं लक्ष्मीः पार्ये भवतीत्यर्थः निषिक्ता अर्पिता । भृत्याः

परिवादकृतं वाक्यं

वदन्ति परिभाषणम् ॥ ३६६ ॥ [थ]

यथा शाकुन्तले । राजा । “आर्य्ये ! अथ सा तत्र भवती
किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्मै धर्मदार-
परिहृद्वाङ्मो नामं गेण्हिस्सदि (१८) । (द)

लब्धार्थाग्रमनं कृतिः ॥ ३६७ ॥ [ध]

यथा वेण्यां कृष्णः । “एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृ-
तयोऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति इति” अनेन प्राप्तराज्यस्याभि-
षेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः (न) ।

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥ ३६८ ॥ [प]

(१८) कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनी नाम गृहीयतीति सं० ।

मित्राणि किं बहुना कुरुकुलेषु ये मनुजाः मानवाः योषाः युद्धार्थमुपस्थिता इत्यर्थः
एतत् सर्वं रणाग्नौ दग्धं भस्मीकृतं निहृतमित्यर्थः । हे चितिप ! यत् एकं नाम
दुर्व्योधनेति श्रेष्ठः ब्रवीषि कथयसि धार्तराष्ट्रस्य अधुना तत् तन्मात्रमेव श्रेष्ठं नाम-
श्रेष्ठः कृतो धार्तराष्ट्र इति भावः । स्वधरावृत्तम् । अत्र कृतकार्यस्य कथनम् ।

(थ) परिभाषणमाह परिवादेति । परिवादः कुत्सा तेन कृतं वाक्यं
परिभाषणं वदन्ति ।

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र कुत्साजनितवाक्यकथनम् ।

(ध) कृतिमाह लब्धेति । लब्धस्य प्राप्तस्य अर्थस्य विषयस्य आग्रमनं
प्राकाशनेन स्थिरीकरणं कृतिः ।

(न) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(प) प्रसादमाह शुश्रूषादिरिति । शुश्रूषादिः सेवादिः प्रसादः ।

यथा तत्रैव । भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम् ।

आनन्दो वाञ्छितागमः ॥ ३६६ ॥ [फ]

यथा तत्रैव । “द्रौपदी । विसुमरिदं एदं बाबारं णाधस्स
पसादेण पुणोवि सिक्खिस्सं (१६) । (ब)

समयो दुःखनिर्याणम् ॥ ४०० ॥ [भ]

रत्नावल्यां वासवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्ग्य । “समस्स स
वहीणिण्ण ! समस्स स (२०) ।

तद्भवेदुपगूहनम् ।

यत् स्यादङ्गुतसम्प्राप्तिः ॥ ४०१ ॥ [म]

यथा सम प्रभावल्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्ध्वमवलोक्य ।

“दधद्विद्युत्तेखामिव कुसुममालां परिमल-
भ्रमदभृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगौतां तत इतः ।

(१६) विष्णुतमपि तदेतद् व्यापारं नाशस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्य-
मिति सं० ।

(२०) समाश्वसिहि भनिनि ! समाश्वसिहीति सं० ।

(फ) आनन्दमाह आनन्द इति । वाञ्छितस्य अभीष्टस्य आगमः तज्ज-
निता प्रीतिरिति भावः आनन्दः ।

(ब) उदाहरति यथेति । एतं व्यापारं केशवन्धनकार्यमित्यर्थः ।

(भ) समयमाह समय इति । दुःखस्य निर्याणम् अपगमः समयः ।

(म) उपगूहनमाह तदिति । यत् अदभुतस्य आश्चर्यस्य सम्प्राप्तिः ।
समागमः तत् उपगूहनं भवेत् ।

(य) उदाहरति । यथेति । दधदिति । परिमलेन सौरभेण भ्रमतां
सञ्चरतां भङ्गाणां याः श्रेण्यः सङ्घाः तासां ध्वनिभिः गुणगुणस्वनैरुपगौतां

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुङ्घिनकरगौरैर्धवलय-

न्नितः कैलासाद्रिः पतति वियतः किं पुनरिदम् ॥ (य)

सामदानादि भाषणम् ॥ ४०२ ॥ [र]

यथा चण्डकौशिके । “धर्मः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ” (ल)

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं

यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥ ४०३ ॥ [व]

यथा वेण्यां भीमः । बुद्धिमतिके ! क्व सा भानुमती परि-
भवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्” । (श)

वरप्रदानसम्प्राप्तिः

काव्यसंहार इष्यते ॥ ४०४ ॥ [ष]

शब्दितां विदुल्लेखामिव तडित्पुञ्जमिव कुसुममालां दधत् धारयन् तत इतः
समन्तात् तुङ्घिनकरचन्द्रः तडत् गौरैः शुभैः ज्योतिर्भिः देहप्रभाभिः दिगन्तं
धवलयन् श्वेतोक्तुर्वन् वियतः आकाशात् इतः अस्मिन् प्रदेशे कैलासाद्रिः पतति ?
इदं पुनः किम् आश्चर्यमेतदित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । अतः अद्भुतप्रतिपत्तिः ।

(र) भाषणमाह सामेति । साम प्रियभाषणं दानादि च तत् भाषणम् ।

(ल) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र धर्मस्य प्रियवाक्यम् एहीति
धर्मलोकस्य दानञ्च ।

(व) पूर्ववाक्यमाह पूर्ववाक्यमिति । यथोक्तस्य अर्थस्य उपदर्शनं समुचितो-
त्तरदानं पूर्ववाक्यं विज्ञेयम् ।

(श) उदाहरति यथेति । भानुमती दुर्योधनपत्नी । पूर्वं भानुमत्या
पाञ्चालीं प्रति परिहसितम् इदानीं दुर्योधने निहते भीमसेनेन तस्य प्रत्युत्तर-
मभिहितम् ।

(ष) काव्यसंहारमाह वरेति । वरस्य अभीष्टस्य यत् प्रदानं तस्य सम्प्राप्तिः
काव्यस्य संहार इष्यते ।

यथा सर्वत्र । “किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमीति” ।

नृपदेशादिशान्तिस्तु

प्रशस्तिरभिधीयते ॥ ४०५ ॥ [स]

यथा प्रभावत्वाम् ।

“राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा
जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः ।
शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले
भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे” ॥ (ह)

अत्र च उपसंहारप्रशस्योरन्त एकेन क्रमेणैवं स्थितिः ।

“इह च सुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरिन्धासयुक्त्युद्देश-
साधानानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां
गर्भे अभूताहरणमार्गत्रोटकावक्षेपाणां विमर्षे अपवादशक्ति-
व्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् । “अन्येषाञ्च यथा-
सम्भवं स्थितिः” इति केचित् ।

चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

(स) प्रशस्तिमाह शृपेति । नृपस्य देशादेश आदिपदेन ब्राह्मणादीनां
ग्रहणम् । शान्तिः प्रशस्तिः अभिधीयते ।

(ह) उदाहरति यथेति । अधुना साम्प्रतं राजानः सुतनिर्विशेषं पुत्र-
वदित्यर्थः प्रजाः लोकान्, प्रजा स्यात् सन्तस्तौ जने इत्यमरः । नित्यं सततं
पश्यन्तु अवलोकयन्तु सदसतां विवेके पटवः समर्थाः गुणग्राहिणः सन्तः साधवः
जीयासुः जययुक्ता भवेयुः । क्षमामण्डले पृथिवीतले समधिकाः प्रचुराः शस्यानां
स्वर्णानाञ्च समृद्धयः सम्पदः सन्तु भवन्तु । तथा त्रिजगतः नारायणे अव्यभि-
चारिणी अचला भक्तिः भूयात् । शार्दूलविम्रीडितं वृक्षम् ।

(च) चतुःषष्टिविधमिति । एतत् चतुःषष्टिविधम् अङ्गं सम्भेरिति शेषः

कुर्यादनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ॥

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ॥

॥ ४०६ ॥ [ज]

यथा वेशीसंहारे तृतीयाङ्के । दुर्व्योधनकर्णयोर्महत्सम्प्र-
धारणम् । एवमन्यत्रापि । यत्तु “रुद्रटादिभिर्नियम एव”
इत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धम् (क) ।

दृष्टार्थरचनाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तया ॥

प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलम् ।

अङ्गहीनो नरो यदन्नैवारम्भक्षमो भवेत् ॥

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।

सम्पादयेतां सम्प्राङ्गं नायकप्रतिनायकौ ॥

तदभावे पताकायास्तदभावे तथेतरत् ४०७ [ख]

मनीषिभिः विदग्धिः प्रोक्तः, अनियते अनिर्धारिते उक्तरीत्या इति भावः सम्यौ
अपि रसानुगुणतां वीक्ष्य तस्य अतुष्टविधस्य अङ्गस्य निवेशनं कुर्यात् नियता-
ङ्केऽपि सुखादिसम्यौ रसानुकूल्यविवेचनया अन्यसम्यङ्गान्यापि निवेशयेदिति भावः ।
हि यतः रसस्यैव मुख्यता प्राधान्यम् ।

(क) उदाहरति यथेति । सम्प्रधारणं युक्तिः सा तु मुख्यसम्बन्धम् ।
अन्यत्रापि सम्यौ तदर्थनं दृश्यते । लक्ष्यविरुद्धं मङ्गाकवीनां प्रयोगस्य
विरुद्धं मङ्गाकविप्रयोगे तस्य नियमस्य दर्शनादिति भावः ।

(ख) अङ्गानां फलान्याङ्ग इति । अङ्गानां फलं षड्विधम् । दृष्टार्थ-
रचना, आश्चर्य्यलाभः, वृत्तान्तविस्तरः, रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सम्यङ्गानि भवन्ति ।
किन्तु उपक्षेपादित्वयं बीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वात् अप्रधान-
पुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिमपेक्ष्येषामङ्गानां सन्निवेशनम् ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

॥ ४०८ ॥ [ग]

तथा च यद्वेष्ट्याम् । दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भौ
(घ) दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितम् ।

अविरुद्धन्तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

॥ ४०९ ॥ [ङ]

तथा प्रकाश्यानामङ्गानां प्रकाशनम् । अङ्गहीनः नरः यद्वत् आरम्भक्षमः कार्य-
क्षमो नैव भवेत् तथा अङ्गहीनं कार्यं प्रयोगाय व्यवहाराय वा अभिनयाय न
युज्यते न प्रयोगार्हं भवतीत्यर्थः । नायकप्रतिनायकौ सम्येः अङ्गं सम्पादयेतां
प्रयुञ्जीयातां तस्य सम्यङ्गस्य अभावे पताकाद्याः अर्थप्रकृतौः सम्पादयेतां तदभावे
पताकाद्यभावे इतरत् अन्यत् बीजं सम्पादयेतामित्यन्वयः ।

(ग) रसेति । रसव्यक्तिं रसस्य प्रकटतामपेक्ष्य एषाम् अङ्गानां सन्निवेशनं
प्रयोगः कार्यमिति शेषः केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया न तु नैव सन्नि-
वेशनमिति शेषः रसव्यक्तिर्भवतु वा न भवतु शास्त्रसंस्थादारक्षणार्थमेव नैषां
प्रयोगार्हतेति भावः ।

(घ) विप्रलम्भः शङ्कारभेदः ।

(ङ) अविरुद्धमिति । धीमान् जनः अविरुद्धं यत् वृत्तं चरितं, रसा-
ङ्गीनां व्यक्तये प्रकाशाय तदपि अधिकं यथा तथा अन्यथयेत् अन्यथा कुर्यात्
विपर्ययास्येदित्यर्थः, वा कदाचन न वदेत् ।

अनयोरुदाहरणं मृत्प्रवन्धेषु अभिव्यक्तमेव । अथ वृत्तयः ।
 मृङ्गारे कौशिकौ वीरे सात्त्वत्यारभटौ पुनः ।
 रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
 चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाय्यस्य मातृकाः । [च]
 स्युर्नायिकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥

॥ ४१० ॥ [छ]

तत्र कौशिकौ ।

या श्लक्ष्णानेपथ्यविशेषचित्रा
 स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।
 कामोपभोगप्रभवोपचारा
 सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥
 नर्म च नर्मस्फूर्जी
 नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
 चत्वार्यङ्गान्यस्याः ॥ ४११ ॥ [ज]

(च) वृत्तीराह अथेति । वृत्तयश्चतस्रः, मृङ्गारे कौशिकौ, वीरे सात्त्वती,
 रौद्रे बीभत्से च रसे आरभटौ । सर्वत्र एतदव्यतिरिक्ते भारती एताश्चतस्रः सर्व-
 नाय्यस्य मातृकाः जनन्यः । एतासानन्तरया यथोक्तया यथोक्तरूपाणि नाट-
 कानि रचयितव्यानीति भावः ।

(छ) तासां स्वरूपमाह स्युरिति । नाटकादिषु नायिकादीनाम् आदि-
 पदेन नायिकादीर्घद्वयव्यापारविशेषाः चेष्टाभिदाः वृत्तय इति शेषः ।

(ज) कौशिकीमाह तत्रेति । श्लक्ष्णेन मनोहरेण नेपथ्यविशेषेण नायिका-
 दीनां भूषणविशेषेण चित्रा मनोज्ञा शोभातिशयवती स्त्रीसङ्कुला नारीभूयिष्ठा
 पुष्कलानि प्रचुराणि नृत्यगीतानि यस्यां तादृशी कामोपभोगः मृङ्गारः तस्य

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म ।

दूष्टजनावर्जनकृतञ्चापि विविधं मतम् ।

विहितं शुद्धहास्येन समृद्धारभयेन च ॥४१२॥ [भ]

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता
फलकमुद्दिश्य सहासम् । “एसा बि अबरा तब समीबे जा
लिहिदा एदं किं अज्ज बसंतस्स विखाणं” (२१) । समृद्धार-
हास्येन यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति शकुन्तला । “असंतुष्टो
उण किं करिस्सदि (२२) । राजा । इदमिति व्यवसितः (ज) ।
शकु । वक्तां टीकते” ।

समयहास्येन यथा रत्नावल्याम् । आलेख्यदर्शनावसरे ।
“सुसङ्गता । खादो मए एसो बुत्ततो समं चित्तफलएण ।
ता देवीए गदुअ णिवेदइस्सं” (२३) एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्मोदा-
हृतम् । एवं वेशचेष्टासम्बन्धपि ।

(२१) एषाप्यपरा तब समीपे यथा लिखिता इदं किमायं वसन्तस्य
विज्ञानमिति सं० ।

(२२) असंतुष्टः पुनः किं करिष्यतीति सं० ।

(२३) ज्ञातो मया एष वृत्तान्तः समं चित्तफलकेन तत् देख्ये गत्वा निवे-
दयिष्यामीति सं० ।

प्रभवाः उपपाराः अङ्गानि यस्याः तथा चाकृमिः मनोरमैः विखासैः धीरा
दृष्टिरिति लक्षणोक्तैः युक्ता च वर्तते रसोऽनयेति वृत्तिः कौशिकी । अस्याः कौशि-
काश्लारि अङ्गानि—नर्म, नर्मस्फूर्जः, नर्मस्फोटः तथा नर्मगर्भः ।

(भ) नर्माङ्गं वैदग्ध्यमिति । दूष्टजनानां सामाजिकानाम् आवर्जनकत्वं
मनोरञ्जनकरं वैदग्ध्यं चातुर्येण क्रीडितं क्रीडनं भावे क्तप्रत्ययः, नर्म । तच्च
विविधं—शुद्धहास्यविहितं, समृद्धारहास्यविहितं, समयहास्यविहितम् ।

(ज) उदाहरति क्रमेण तत्रेति । व्यवसितः कृतनिययः ।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो

भयान्तो नवसङ्गमः ॥ ४१३ ॥ [ट]

यथा मालविकायां सङ्केतसम्यग्भाभिस्तथायां नायकः ।

“विस्तृतं सुन्दरि ! सङ्गमसाध्वसं

ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्युखे ।

प्रतिगृह्णाण गते सहकारतां

त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि” ॥ (ट)

मालविका । “भट्टा देवीए भएण अप्पणोवि पिअं कत्तुं
ए पारेमि” (२४) इत्यादि । अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटो भावलीशैः

सूचितोऽल्परसो मतः ॥ ४१४ ॥ [ड]

यथा मालतीमाधवे ।

“गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

श्वसितमधिकं किञ्चित् स्यात् किमन्यदितोऽथवा ।

(२४) भर्तुर्देव्या भवेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामीति सं० ।

(ट) नर्मस्फूर्जमाह नर्मस्फूर्ज इति । सुखारम्भः प्रथमसुखकरः भयान्तः
भयावसानः नवः सङ्गमः नर्मस्फूर्जः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । विस्तृतेति ननु सुन्दरि ! सङ्गमे साध्वसं भवं
विस्तृतं त्वज्ज, चिरात् प्रभृति प्रणयोन्युखे प्रणयार्थिनि अतएव सहकारतां रसा-
लतां गते मयि त्वम् अतिमुक्तलतायाः माधवीलतायाः चरितं प्रतिगृह्णाण,
यथा अतिमुक्तलता सहकारमालिङ्गति तथा त्वं मामालिङ्गस्वेति भावः ।
द्रुतविलम्बितं वृत्तं, द्रुतविलम्बितमाह नमो भराविति लक्षणात् ।

(ड) नर्मस्फोटमाह अथेति । भावलीशैः द्रष्टुं सूचितैः भावैरित्यर्थः
सूचितः अल्परसः शृङ्गारः नर्मस्फोटो मतः ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥ (ठ)

अलसगमनादिभिर्भावलेगैर्माधवस्य मालत्वामनुरागः
स्तोत्रः प्रकाशितः ।

नर्मगर्भो व्यवहृति-

नेतुः प्रच्छन्नवर्त्तिनः ॥ ४१५ ॥ [ण]

यथा तत्रैव । सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्वा मरु-
व्यवसायवारणम् ।

अथ सात्त्वती ।

सात्त्वती बंहुला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।

सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साङ्गता तथा ॥

उत्थापकोऽथ संहृत्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । गमनस्येति । गमनम् अलसम् आलस्ययुक्तं
मन्दमित्यर्थः, दृष्टिः शून्या नावद्विता कुत्रापि पततीति भावः, शरीरम् असौष्ठवं
सौष्ठवरहितम् आहार्यश्रीमादिवर्जनात् मलाद्यपनयनाभावाच्च इति भावः,
असितं निःश्वासः अधिकं दीर्घमित्यर्थः । किञ्च किमपि एतत् अथवा इतः
अस्मात् अन्यत् किं स्यात् । भुवने जगति कन्दर्पस्य आज्ञा भ्रमति, यौवनञ्च
विकारि विकारकारणम् । ते ते ललितमधुरा ललितेन वाम्बेश्चोः मधुरता
तद्वत् शृङ्गारचेष्टितं ललितमिति लक्षणीकृतं मधुराः मनीहराः भावाः प्रकाराः
धीरतां प्रैर्ये क्षिपन्ति व्यावृन्ति च । हरिणीवचम् ।

(ण) नर्मगर्भमाह नर्मगर्भ इति । प्रच्छन्नवर्त्तिनः गूढचारिणः नेतुर्नायकस्य
व्यवहृतिः व्यवहारः नर्मगर्भे यस्य तथोक्तः ।

(व) सात्त्वतीमाह अथेति । सत्त्वेन महागुभावतया शौर्येण ललेन त्यागेन
दानशक्त्या दयया आर्जवेन च बहुला पूर्णा सहर्षा सानन्दा क्षुद्रशृङ्गारा अल-

विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परि-

कीर्त्तिताः ॥ [त]

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥४१६॥ [थ]

यथा वीरचरिते पञ्चमाङ्के ।

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वैदृष्ट्यान्तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वदर्शने चक्षुषः ? ।

त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्मि विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतैः ?

अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणौ धनुर्जृम्भताम्” ॥ (द)

मन्वार्थदेवशक्त्यादेः संहृत्यः सङ्गभेदनम् ४१७ [ध]

अङ्गारभावा विशोका शोकरहिता साङ्गता सचमत्कारा वृत्तिः सात्त्वती ।
तस्याश्चत्वारो भेदाः—उत्थापकः, संहृत्यः, संलापः, परिवर्त्तकश्च ।

(थ) उत्थापकमाह उत्तेजनकरीति । शत्रोः प्रतिनाशकस्य उत्तेजनकरी
क्रोधोद्दीपनी वाक् उत्थापक उच्यते ।

(द) उदाहरति यथेति । आनन्दावेति । रामं प्रति वाल्मिनि उक्तिः ।
आनन्दाय प्रीयते विस्मयाय लोकोत्तरचरितरूपदर्शनजनितचमत्काराद्य वा पचा-
करे दुःखाय एतादृशोऽपि हन्तव्य इति विषादाद्येत्यर्थः सम्प्रति दृष्टोऽसि, तु
पुनः तव दर्शने मम चक्षुषः वैदृष्ट्यामपि दृष्टाभावोऽपि दृष्टिरपि कुतः ? नैव
दृष्टिरस्तीत्यर्थः पुनः पुनस्तव दर्शनेच्छा मम वर्त्तते इति भावः । तव सङ्गतिरेव
साङ्गत्यं सङ्ग इत्यर्थः तेन यत् सुखं तस्य विषयः प्राप्तम् न अस्मि अहं तव
मेव्रीसुखलोक्षुषो न इति भावः । तत् तस्मात् हेतोः वृथा निरर्थकैरित्यर्थः
लक्षितैः भाषितैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, अस्मिन् विश्रुतं प्रसिद्धं
प्रख्यातमित्यर्थः जामदग्न्यस्य भार्गवस्य दमनं येन तादृशे पाणौ धनुः जृम्भतां
राजताम् । धनुर्गृह्णाणेति भावः । आदूर्त्तविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) संहृत्यमाह मन्वेति । मन्तः मन्त्रणावयम् अर्थः धनं देवशक्तिः
दैवी चमता आदिपदेन कौशलादियद्वयम् एतस्मात् कारणात् सङ्गस्य सम-
वायस्य भेदनं पृथकरूपं संहृत्यः ।

मन्त्रशक्त्या यथा सुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन
स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । दैवशक्त्या यथा
रामायणे रावणादिभीषणस्य भेदः ।

संलापः स्याद् गभीरोक्ति-

नानाभावसमाश्रयः ॥ ४१८ ॥ [न]

यथा वीरचरिते रामः । “असंशयं किल सपरिवार-
कार्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवक्षर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम ! दाशरथे ! स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः”
इत्यादि (प) ।

प्रारब्धादन्यकार्याणां

करणं परिवर्त्तकः ॥ ४१९ ॥ [फ]

यथा वेण्यां भीमः । “सहदेव ! गच्छ त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व
अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् अथवा
आमन्त्रयितव्येव मया पाञ्चालीति” (व) । अथारभटौ ।

(न) संलापमाह संलाप इति । नानाभावानां समाश्रयः गभीरः
अर्थगुर्वी उक्तिः संलापः स्यात् ।

(प) उदाहरति यथेति । सपरिवारेति । सपरिवारस्य सानुचरस्य
कार्त्तिकेयस्य विजयेन परशुरामकर्त्तृकेणेति भावः आवर्जितः वशीकृतः प्रीणित
इत्यर्थः तेन । अत्र देवविषयरतिरूपे वीररसस्य समाश्रयेण उक्तिर्गभीरता ।

(फ) परिवर्त्तकमाह प्रारब्धादिति । प्रारब्धात् कर्तुमुपक्रान्तात् कार्यात्
अन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः ।

(व) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र आयुधसहायप्रवेक्षरूपात् आर-
ब्धात् पाञ्चालीसमामन्त्रणरूपस्य अन्यकार्यस्य करणम् ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भान्तादिवेष्टितैः ।

संयुक्ता वधवन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥ [भ]

वस्तूत्यापनसम्प्रेष्टौ संचित्तिरवपातनम् ।

इति भेदास्तु चत्वार आरभध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ [म]

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ॥ ४२० ॥ [य]

यथा उदात्तराघवे ।

“जीयन्ते जयिनो नितान्ततिमिरव्रातैर्वियद्ग्रापिभि-

र्भास्त्रन्तः सकला रवेरपि कराः कक्षादकक्षादमौ ।

एते चोग्रकवन्धकण्ठरुधिरैराधायमानोदरा-

मुच्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीत्रान् रवान् फेरवाः” इत्यादि(र) ।

(भ) आरभटीमाह अथेति । माया छलविशेषः इन्द्रजालम् अद्भुत-
प्रदर्शकविद्याविशेषः संग्रामी युद्धं क्रोधेन उद्भान्तत्वादि । इत्येवं वेष्टितैः
व्यापारैः तथा वधवन्धनाद्यैश्च संयुक्ता उद्धता दारुणा इतिः आरभटी ।

(म) तद्भेदानाह वस्त्रित्यादि । वस्तूत्यापनं सम्प्रेष्टः संचित्तिः अवपातनम्
एते चत्वारः आरभध्याः भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

(य) तत्र वस्तूत्यापनमाह मायेति । मायादिना उत्थापितं वस्तु वस्तू-
त्यापनम् उच्यते ।

(र) उदाहरति अथेति । जीयन्त इति । अमी जयिनः सर्वोत्कर्ष-
शालिनः भास्त्रन्तः दीप्यमानाः सकलाः समयाः रवेः सूर्यस्य कराः मगूखा अपि
कक्षात् कथम् अकक्षात् सहसा वियद्ग्रापिभिः गगनाच्छादिभिः नितान्ततिमिर-
व्रातैः गाढान्धकारनिषयैः जीयन्ते पराभूयन्ते आच्छाद्यन्ते इत्यर्थः । एते च
फेरवाः शृगालाः उयाषां भौषणानां कवन्धानाम् अशिरस्ककलिवराणां कण्ठरुधिरैः
आधाद्यमानं पूर्यमाणम् उदरं येषां तादृशाः तथा आननं मुखमेव कन्दरा
गुहा गतविशेष इत्यर्थः तस्याः अनलं मुखं नि त्यजन्तीति तथोक्ताः उक्तामुखा
इत्यर्थः सन्तः तीव्रान् उयान् रवान् मुच्चन्ति त्यजन्ति कठोरं शब्दायन्ते इत्यर्थः ।
आर्द्रलविक्रीडितं वृक्षम् । अथ मायया अन्धकारकवन्धादीनां वस्तूनाम् उत्था-
पनम् ।

सम्फोटस्तु समाघातः

क्रुद्धसत्त्वरयोर्द्वयोः ॥ ४२१ ॥ [ल]

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः ।

संचिप्तिर्वस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा ।

संचिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ४२२ [व]

यथा उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ।
बालिनिवृत्त्या सुग्रीवः । यथा वा परशुरामस्यैवत्यनिवृत्त्या
शान्तत्वापादनम् । “पुण्या ब्राह्मणजातिरिति” (श) ।

प्रवेशत्वासनिष्क्रान्तिर्हर्षविद्रवसम्भवम् ।

अवपातनमित्युक्तम् ॥ ४२३ ॥ [ष]

यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष
इति” अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

पूर्वमुक्तैव भारती

॥ ४२४ ॥

अथ नाट्योक्तयः ।

अश्राव्यं खलु यद् वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

(ल) सम्फोटमाह सम्फोट इति । क्रुद्धसत्त्वरयोः समाघातः सम्बन्ध-
प्रहारः सम्फोटः ।

(व) संचिप्तिमाह संचिप्तिरिति । शिल्पेः इतरथापि अन्यप्रकारेणापि
वस्तूनां रचना संचिप्तिः । किञ्च नेतुर्नायकस्य निवृत्तौ स्वव्यापरात् इति भावः
नेत्रन्तरस्य नायकभेदस्य ग्रहः ग्रहणं ज्ञानमित्यर्थः संचिप्तिः ।

(श) उदाहरति यथेति । किलिञ्जहस्तिप्रयोगः काष्ठनिर्मितहस्तिप्रयोगः ।
अत्र शिल्पेन रचना । अन्यत् ल्यष्टम् ।

(ष) अवपातनमाह प्रवेशेति स्पष्टम् ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥

रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

किं ब्रवीषीति यत् नाद्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥

श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ४२५ [स

(२) यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्ध्वं सर्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वा अन्येन सह यन्मन्त्रते तत् जनान्तिकं (परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितम् ।) शेषं स्पष्टम् ।

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेद्योस्तथा पुनः ॥

वसन्तादिषु वर्णस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ४२६ [ह

(स) नाद्योक्तोराह अवेति । अश्राव्यम् अन्यैः श्रोतुमनर्हमित्यर्थः । अन्यस्य परावृत्त्य अन्यं जनं पश्चात् कृत्वा यत् रहस्यं गुप्तं वस्तु प्रकाश्यते कथ्यते तत् अपवारितं भवेत् । जनान्ते जनसमीपे तिष्ठः पताकाः यस्य तादृशेन उत्क्षिप्ताङ्गुलिद्वयेणेत्यर्थः करेण अन्यान् जनान् अपवार्य आच्छाद्य अन्तरा मध्ये यत् अन्योन्यामन्त्रणं परस्परम् आलापः स्यात् तत् जनान्तिकम् । नाद्ये पात्रं व्यक्तिं विना अनुक्तमपि अर्थं विषयं श्रुत्वेव किं ब्रवीषीति यत् प्रयुज्यते तत् आकाशभाषितं स्यात् ।

(ह) वेश्यानां नाम दत्तां सिद्धां सेनाञ्च दर्शयेत् यथा कामदत्ता मदनसेना इत्यादि । तथा वणिजां दत्तप्रायाणि नामानि दर्शयेत् यथा धनदत्तो नाम वणिगित्यादि । तथा वसन्तादिषु वर्णस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः यत् नाम भवेत् तत् चेटचेद्योः प्रदर्शयेत् । यथा कलहंसादिः ।

वेष्टा यथा वसन्तसेनादिः । वणिग् विष्णुदत्तादिः ।
चेटः कलहंसादिः । चेटी मन्दारिकादिः ।

नाम कार्यं नाटकस्य

गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥ ४२७ ॥ [छ]

यथा रामाभ्युदयादिः ।

नायिकानायकाख्यानां

संज्ञाप्रकरणादिषु ॥ ४२८ ॥ [क]

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासट्टकादीनां

नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ ४२९ ॥ [ख]

यथा रत्नावली-कपूरमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण ख्यन्तकः साधि-

गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥ ४३० ॥ [ग]

यथा शाकुन्तले । ऋषी । गच्छाव इत्यर्थे साधया-
वस्तावत् ।

(छ) नाटकस्य नाम गर्भितस्य सन्दर्भसूचकव्युत्पत्तिस्थस्य अर्थस्य प्रकाशकं सूचकं कार्यम् ।

(क) प्रकरणादिषु आदिपदेन भाषादिपरिशङ्कः नायिकानायकाख्यानां संज्ञा सङ्केतः कार्यं इति शेषः ।

(ख) नाटिकासट्टकादीनां प्रयोगार्थां नायिकाभिर्विशेषणं विशिष्टं व्यवस्थापनं कार्यमिति शेषः तेषां नायिकाप्रधानत्वादिति भावः ।

(ग) प्रायेणेति । ख्यन्तकः साधिः साधधातुः गमेः गमधातोः स्थाने प्रायेण प्रयुज्यते प्रायेणेत्यभिधानात् अन्यदपि तत् समानार्थकं प्रयोज्यमिति भावः ।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्मद्वेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥

राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्नेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः ॥

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥

सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः ।

सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ।

वयस्येत्युत्तमैर्हन्धो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥

वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।

आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्ध तातेति चेतरैः ॥

वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।

(घ) राजति । राजा भृत्यैः स्वामी इति देव इति वा अधमैः नौचैः जनैः भट्टा इति राजर्षिभिः अन्वैरिति श्रेष्ठः तथा विदूषकेण वयस्य इति क्षत्रिभिः राजन् इति अपत्यप्रत्ययेन अपत्यप्रत्ययान्तपदेन इत्यर्थः यथा दाशरथे पाण्डव इत्यादिरूपेण वाच्यः । विप्रैः विप्रैः स्नेच्छया अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा इतरैः क्षत्रियादिभिः आर्य्य इति वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । नटीसूत्रधारौ परस्परम् आर्य्यनाम्ना नट्या सूत्रधारः आर्य्य इति सूत्रधारो नटी आर्या इति रूपेणेत्यर्थः वाच्यौ । पारिपाश्विकः सूत्रधारादवरो नटः सूत्रधारं भाव इति वदेत् । सूत्रधारः तं पारिपाश्विकं मारिष इति वदेत् । अधमैः नौचैः जनैः समाः हण्डे इति वाच्याः । उत्तमैर्जनैः समा वयस्य इति, मध्यैः समाः हन्धो इति वाच्याः । अग्रजः ज्येष्ठः भ्राता आर्य्य इति वाच्यः ।

शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥

विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।

साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥

अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।

उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥

स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।

सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥

वाच्या प्रकृतिभीरान्नः कुमारी भर्तृदारिका ॥

पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।

हलेति सदृशी प्रेष्ट्या हञ्जे वेश्याऽञ्जका तथा ॥

सर्वैः देवर्षिलिङ्गिनः देवलिङ्गिनः ऋषिलिङ्गिनश्च भगवन् इति वाच्याः । विद्व-
वकः राज्ञीश्च चेटौ राज्ञः सहचरौमित्यर्थः भवतीति वदेत् । सूतः सारथिः
रथिनम् आयुष्मन् इति वदेत् । वृद्धो जनः इतरैः कनिष्ठैः तात इति सुतः पुत्रः
शिष्यः अनुजः कनिष्ठश्च वक्तु पुत्रक तात इति नाम्ना गोत्रेण अपत्यप्रत्ययेन इत्यर्थः
वा वाच्यः । अमात्यः अधमैः जनैः आर्य्ये इति विप्रैः अमात्य इति, सचिव इति
वा भण्यते । तपस्वी प्रशान्तश्च जनः बुधैः साधो इति उच्यते । शिष्याद्यैः शिष्य-
प्रभृतिभिः आद्यशब्देन आद्यपुत्रादीनां ग्रहणम् । पूज्यः पूजनीयो जनः अगृ-
हीता अभिधा यस्य तादृशः नाम अगृहीता सम्मानसूचकेन पदेन वाच्य इति
शेषः । आचार्य्यः वेदाध्यापयिता, उपनीय ददद् वेदमाचार्य्यः स उदाहृत इति
वचनात् गुरुर्वा उपाध्याय इति भूपतिः प्रजाभिः महाराज इति स्वामी इति
वा वाच्यः । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारको वा वाच्यः । अधमैस्तु कुमारकः
सौम्य भद्रमुख इत्येवं वाच्यः । प्रकृतिभिरमात्यादिभिः राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका
वाच्या । पतिर्यथा उत्तमः उत्तमेन वयस्य इति, अधमेन अधमः हञ्जे इति,
मध्यमेन मध्यमः हञ्जी इति वाच्यः । तथा ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः वाच्या ज्येष्ठया
स्त्रिया ज्येष्ठा स्त्री वयसेति मध्यमया स्त्रिया मध्यमा स्त्री हञ्जी इति अधमया

कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
 आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
 शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
 यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम्
 ॥ ४३१ ॥ [घ]

अथ भाषाविभागः ।

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।
 शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥
 आसामेव तु गायामु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ।
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका ॥

स्त्रिया अचमा स्त्री इच्छे इति वाच्यत्वर्थः । सदृशी स्वसमाना स्त्री इति वाच्या । प्रेया किङ्करी इच्छे इति वेष्ट्या अञ्जका इति वाच्या । कुट्टिनी अनु-
 गतैः जनैः अम्बा इति पूज्या तथा जरती वृद्धा स्त्रीजनैः अम्बा इति वाच्या ।
 पाषण्डाः शकारादयः स्वसमयागतैः स्वसङ्केतानुसारिभिः आमन्त्रणैः सम्बोधन-
 पदैः वाच्याः । शकादयः शक्यवनकिरातप्रभृतयः भद्रदत्ता दिनामभिः सम्भाष्याः ।
 यस्य यत् कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिर्वा तेनैव तदनुगतैर्नैव नाम्ना असौ
 वाच्यः अन्ये यथोचितं ज्ञेयाः ।

(ङ) भाषाविभागानाह अथेति । अनौचानाम् उत्कृष्टानां कृतात्मनां
 विदुषां भाषा संस्कृतं स्यात् । तादृशीनाम् उत्कृष्टानामित्यर्थः योषितां शौर-
 सेनी भाषा प्रयोक्तव्या । आसामेव उत्कृष्टानां नारीणामेव गायामु सकृतेषु

योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम् ।
 शकाराणां शकादीनां शाकरीं सम्प्रयोजयेत् ॥
 बाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविड़ी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाऽभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥
 आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥
 चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।
 बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् ॥
 उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ।
 ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भिन्न^{वर्ण}बन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च ।

महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अत्र नाट्ये राज्ञः अन्तःपुरचारिणां भाषा मागधी ।
 छेटीनां राजमहत्यानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्च अहंसागधी । विदूषकादीनां भाषा
 प्राच्या । धूर्ताणां भाषा अवन्तिका । दीव्यतां क्रीडतां योधनागरिकादीनां
 दाक्षिणात्या भाषा । शकाराणां शकादीनाञ्च शाकरीं भाषां सम्प्रयोजयेत् ।
 दिव्यानां बाह्लीकभाषा, द्रविडादिषु द्राविड़ी भाषा प्रयोज्या इति शेषः । आभी-
 रेषु आभीरी, पुक्कसादिषु चाण्डाली, काष्ठपत्रोपजीविषु काष्ठजीविषु पत्रजीविषु
 च आभीरी शावरी च भाषा । अङ्गारकारादौ तथैव आभीरी वा शावरी
 भाषा । पिशाचानां वाक् पैशाची । अनौचानाम् उत्कृष्टानां चेटीनामपि
 शौरसेनिका भाषा । बालानां षण्डकानां वर्धवराणां नीचानां ग्रहविचारिणां
 देवशानामित्यर्थः उन्मत्तानाम् आतुराणाञ्च सैव शौरसेनिकेत्यर्थः, क्वचित् संस्कृतञ्च
 प्रयोज्यम् । ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्येण उपस्कृतस्य अमिभूतस्य भिन्न^{वर्ण}ां बन्ध-
 धरादीनाञ्च प्राकृतं बन्धनं सम्प्रयोजयेत् । लिङ्गिनीषु प्रवर्जितासु उत्तमासु

देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम् ॥
 यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् ।
 कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः ॥
 योषित् सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

४३२ ॥ [ङ]

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि
 मम तातपादानां भाषार्णवे ।

षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।
 त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि, त्रयोदश ॥
 लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ॥

४३३ ॥ [च]

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके ।
 तत्र लक्षणानि ।

भूषणाक्षरसंवातौ शोभोदाहरणं तथा ।

उत्कृष्टासु नारीषु च संस्कृतं प्रयोक्तव्यम् । कैश्चित्त्रैः देवीमन्त्रिसुतवेश्यासु अपि
 तथा संस्कृतमित्यर्थः उदितम् । नीचानां पात्रं स्थानं यद्देशं तस्य भाषितं
 तद्देशं तद्देशस्त्विति तत्र नीचा भाषा प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्र देवे उत्तमादीनां
 भाषाविपर्य्ययः देशानुरूपा भाषेत्यर्थः प्रयोक्तव्या । योषित्प्रभृतीनाम् अन्तरान्तरा
 मध्ये मध्ये वैदग्ध्यार्थं वैचित्र्यार्थं विलासितार्थं वा संस्कृतं प्रदातव्यम् ।

(च) नाट्यालङ्कृतीराष्ट्र षट्त्रिंशदिति । अत्र नाटके लक्षणानि षट्त्रिंशत्,
 तथा नाट्यालङ्कृतयः त्रयस्त्रिंशत् वीथ्यङ्गानि त्रयोदश, लास्याङ्गानि दश, यथा-
 लाभं यथोचितं रसव्यपेक्षया रसानुगुण्यमपेक्ष्य इत्यर्थः प्रयोज्यानि ।

हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
 निदर्शनाभिप्रायौ च ज्ञप्तिर्विचार एव च ।
 दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
 विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।
 दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥
 पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संचेपो गुणकीर्तनम् ॥
 लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा
 ॥ ४३४ ॥ [क]

तत्र ।

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ॥
 ॥ ४३५ ॥ [ज]

यथा ।

“आक्षिपन्त्यरविन्दानि सुग्धे ! तव सुखश्रियम् ।
 कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम्” ॥ (भ)

(क) लक्षणायाह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये सूषणादीनि षट्त्रिंशत् लक्ष-
 णानि भवन्ति ।

(ज) सूषणमाह गुणैरिति । सालङ्कारैः अलङ्काराः वक्ष्यमाणाः अनु-
 प्राप्नोपसादयः तैः सहितैः गुणैः माधुर्यादिभिः योगस्तु मेलनमेव भूषणम् ।

(भ) उदाहरति आक्षिपन्तीति । हे सुग्धे ! सुन्दरि ! अरविन्दानि
 पद्मानि तव सुखस्य श्रियं कान्तिम् आक्षिपन्ति निन्दन्ति । तथाहि, कोषदण्ड-
 समग्रानां कोषः वीजकोषः घनागारश्च दण्डः सृणालं चतुर्थोपायश्च तेन समर्थानां
 शृङ्गाणाम् एषाम् अरविन्दानां किं दुष्करम् असाध्यम् अस्ति ? सर्वमेव सुकर-
 मित्यर्थः । अत्र अरविन्दानामन्वेषितवत्या निन्दा न सम्भवतीति असम्भवदलुसम्बन्ध-

वर्णनाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ॥ ४३६ ॥ [ज]

यथा शाकुन्तले राजा । “कञ्चित् सखीं विनाऽतिवाधते
शरीरसन्तापः । प्रियंवदा । संपदं लब्धोसहो उग्रसमं गमि-
स्सदि (२५) (ट) ।

सिद्धैरर्थैः समं यत्र असिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥

४३७ ॥ [ठ]

यथा ।

“सद्वंशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सताम्भुः” ॥ (ड)

(२५) साम्प्रतं लब्धौषध उपशमं गमिष्यतीति सं० ।

रूपा तथा अर्थान्तरन्यासः श्लेष एते अलङ्काराः साधुर्व्यप्रसादाभ्यां गुणाभ्यां
सङ्कृता नाक्यं भूषयन्तीति भूषणम् ।

(ज) अक्षरसंघातमाह वर्णनेति । चित्रार्थैः समीकरार्थसूचकैः मितैः
अल्लैः अल्लैः वर्णना रचना अक्षरसंघातः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अत्र सम्प्रदमित्यादिचित्रार्थात्यवर्थैः रचना ।

(ठ) श्रीभामाह सिद्धैरिति । यत्र सिद्धैः साधयितुमिष्टैः अर्थैः समं सह
असिद्धः अनभिमतः अर्थः प्रकाशते सा श्लिष्टेन श्लेषालङ्कारेण लक्षणेन चित्रार्था
विदग्धमनोरञ्जनार्था रचना इति शेषः श्रीभा इति अभिधीयते कथ्यते ।

(ड) उदाहरति सद्वंशेति । सन् साधुः वंशः अन्यथायः अन्यत्र वेष-
विशेषः । शुद्ध इत्युभयत्र समानं, कोटिद इति कोटिः संख्याविशेषः अन्यत्र
अश्वभामः, गुणान्वितः शुष्णः शौच्येगाभ्यादीदृशान्यत्र मौर्वी, क्रूरः निष्ठुरः निर्दय-
कार्यकारित्वादिति भावः उभयत्र समानं वक्तु इति वा । अत्र साधयितुमिष्टै-
रन्वयादिभिः समं श्लेषेण अनभिमतवेषाद्यर्थप्रकाशनात् श्रीभा ।

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥

४३८ ॥ [ढ]

यथा ।

“अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिना विना” ॥ (ण)

हेतुर्वाक्यं समासीकृतमिष्टकृद्देतुदर्शनात् ॥

४३९ ॥ [त]

यथा वेष्यां भीमं प्रति चेटी । “एवं मए भणितं ।
भाणुमदि ! तुह्याणं अमुकेसु केसेसु कधं अह्माणं देवीए
केसा संयमीअंतित्ति (२६) । (थ)

(२६) एवमिति । एवं मया भणितम् भावमिति ! युष्माकम् अमुकेषु
केशेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते इति सं० ।

(ढ) उदाहरणमाह । यत्रेति । यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येन अभिप्रदर्श-
नात् दृष्टान्तरूपेण प्रदर्शनात् हेतोः अभिमतः इष्टः अर्थः साध्यते प्राप्यते प्रका-
श्यते इत्यर्थः तत् उदाहरणं मतम् ।

(ण) उदाहरति अनुयान्त्येति । सीतां प्रति कस्याचित् उक्तिरियम् ।
जनातीतम् । अलोकसामान्यं कान्तं राममित्यर्थः अनुयान्त्या अनुगच्छन्त्या त्वया
साधु कृतम् । तथाहि, अकेण सूर्येण विना विरहितः इति भावः दिनश्रीः
दिवसखल्लरीः का ? शशिना चन्द्रेण विना विरहितेति भावः निशा रजनी का ?
अत्र तुल्यार्थयुक्तवाक्येन पतिविहीना योषिद्व्यभिभते इत्येवमभिमतार्थसाधनम् ।

(त) हेतुमाह हेतुदर्शनात् कारणप्रदर्शनात् इष्टकत् अभिमतार्थप्रकाशकं
समासीकृतं संक्षिप्तं वाक्यं हेतुः ।

(थ) उदाहरति यथेति । अत्र देव्याः केशसंयमनस्य हेतुः भावमन्त्याः

संशयो ज्ञाततत्त्वस्य

वाक्ये स्यादनिश्चयः ॥ ४४० ॥ [द]

यथा ययातिविजये ।

“इयं स्वर्गाधिनायस्य लक्ष्मीः किं यत्तकन्यका ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती” ॥ (ध)

दृष्टान्तो यस्तु पुत्रार्थ-

साधनाय निदर्शनम् ॥ ४४१ ॥ [न]

यथा वेण्या ^{तुल्यतर्कः} भूमिः । “आर्य ! उचितमेवैतत् तस्याः यतो
दुर्व्योधनकलत्रं हि सा” इत्यादि (प) ।

तुल्यतर्को यदर्थेन

तर्कः प्रकृतगामिना ॥ ४४२ ॥ [फ]

यथा तत्रैव ।

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

किञ्चासंशयः तत्प्रदर्शनेन दुर्व्योधनवधे सत्येव देव्याः केनैसंशयमनं भविष्यतीत्येव-
मभिमतार्थः प्रकाशते ।

(द) संशयमाह संशय इति । अज्ञाततत्त्वस्य तत्त्वमज्ञानतो जनस्थित्यर्थं
वाक्ये यत् अनिश्चयः अनिर्द्धारणं स संशयः स्यात् ।

(ध) उदाहरति यथेति । अत्र नायिकायां यथातेरनिश्चयः ।

(न) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । पक्षे अर्थस्य साध्यस्य साधनाय ज्ञापनाय
यत् निदर्शनं स दृष्टान्तः ।

(प) उदाहरति यथेति । तस्याः भानुमत्याः । अत्र द्रौपद्या भानुमती-
कर्तृकः परिहासः साध्ये इति बोध्यम् ।

(फ) तुल्यतर्कमाह तुल्यतर्क इति । प्रकृतगामिना प्रस्तुतानुसारिणा
अर्थेन यत् तर्कः अर्थस्य सूचनं स तुल्यतर्कः ।

शतसङ्ख्या पुनरियं सानुजं सृशतीव माम्” ॥ (ब)

सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः

पदानां स पदोच्चयः ॥ ४४३ ॥ [भ]

शाकुन्तले यथा ।

“अधरः किशलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाह्व ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्” ॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

यथार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।

परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ ४४४ ॥ [म]

यथा ।

“क्षत्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुबधे नृपाः ।

किं तु बालिनि रामेण सुक्तो बाणः पराङ्मुखे” ॥ (य)

(ब) उदाहरति यथेति । अत्र दुर्योधनादीनां शतश्लातृणां भाविनिघन-
रूपायस्य सूचनम् ।

(भ) पदोच्चयमाह सञ्चय इति । पदानाम् अर्थानुरूपः यः सञ्चयः सञ्चयः
स पदोच्चयः । अर्थानुरूप इत्यनेन सुकुमारार्थे सुकुमारार्थसूचकपदप्रयोगः उदा-
हार्ये तत्सूचकपदप्रयोग इति बोध्यम् ।

(म) निदर्शनमाह यथार्थानामिति । परपक्षः परमतं तस्य व्युदासार्थं
निराकरणार्थं प्रसिद्धानां यथार्थानां सत्यरूपविषयाणां यत् परिकीर्तनं क्रियते
तत् निदर्शनम् ।

(य) उदाहरति यथेति । अत्रेति । अलं समर्थाः, अलं व्यवसमर्थयो-
रित्यमरः । किन्तु इति यथायं अव्ययं, सुक्तः त्यक्तः पराङ्मुखे अन्यासक्ते ।
अत्र क्षत्रियधर्मरूपस्य परपक्षस्य निराकरणाय प्रसिद्धस्य रामकर्तृकबालिहनन-
रूपस्य अर्थस्य कीर्तनम् ।

अभिप्रायस्तु सादृश्या-

दङ्गुतार्थस्य कल्पना ॥ ४४५ ॥ [र]

यथा शाकुन्तले ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीतरुं हेतुमृषिर्व्यवस्यति” ॥ (ल)

अग्निः केनचिदंशेन

किञ्चिद्यत्रानुमीयते ॥ ४४६ ॥ [व]

यथा मम प्रभावत्याम् ।

“अनेन खलु सर्वतश्चरता चञ्चरीकेणावश्यं विदिता भवि-
ष्यति प्रियतमा मे प्रभावती” (श) ।

विचारो युक्तवाक्यैर्य-

दप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥ ४४७ ॥ [ष]

(र) अभिप्रायसाह अभिप्राय इति । सादृश्यात् सास्यात् अङ्गुतस्य अस-
म्भाविनः अर्थस्य कल्पना अभिप्रायः ।

(ल) उदाहरति इदमिति । यः अव्याजमनोहरम् अक्रान्तिमनोरञ्जनम्
इदं वपुः शकुन्तलाशरीरमित्यर्थः तपःक्षमं तपश्चरणकृशसहं साधयितुं कर्तुम्
इच्छति, स ऋषिः कण्ड इत्यर्थः नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताम् अतिकर्कशा-
मिति भावः हेतुं व्यवस्यति उदयुङ्क्ते । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र नीलोत्पल-
पत्रधारया शमीलताहेदनमिव शकुन्तलाशरीरेण तपश्चरणमसम्भवि ।

(व) अग्निमाह अग्निरिति । केनचित् अंशेन प्रकारेण यत्र किञ्चित् अनु-
मीयते ज्ञायते सा अग्निः ।

(श) उदाहरति यथेति । चञ्चरीकेण भमरेण । अत्र सर्वतश्चरता इति
विशिष्टरूपेण अंशेन प्रियतमाज्ञानानुमानम् ।

यथा मम चन्द्राकलायाम् “राजा। नूनमियमन्तः पिहित-
मदनविकारा वर्त्तते। यतः।

हसति परितोषरहितं निरीक्ष्यमाणापि नेक्षते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते” ॥ (स)

देशकालस्वरूपेण

वर्णनादिष्टमुच्यते ॥ ४४८ ॥ [ह]

यथा वेण्यां सहदेवः ।

“यद् वैद्युतमिव ज्योतिराय्यं क्रुद्धेऽद्य सम्भृतम् ।
तस्माद्बुद्धिव कृष्णाय नूनं संवर्द्धयिष्यति” ॥ (च)

उपदिष्टं मनोहारि

वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥ ४४९ ॥ [क]

(घ) विचारमाह विचार इति । युक्तवाक्यैः युक्तियुक्तैः हेतुबोधकैरित्यर्थः ।
यत्तनैः यत् अप्रत्यक्षस्य अदृष्टस्य अर्थस्य साधनं ज्ञापनं स विचारः ।

(स) उदाहरति यथेति । हसतीति । परितोषरहितम् असन्तोषं
हसति, निरीक्ष्यमाणापि किञ्चित् न ईक्षते न पश्यति, तथा सख्याम् उदाहर-
न्त्याम् आलपन्त्याम् असमञ्जसम् अयोग्यम् उत्तरं दत्ते ददाति । अत्र अपरितोष-
हासादिरूपैर्हेतुमद्वचनैः अप्रत्यक्षस्य मनोविकारस्य साधनम् ।

(ह) दिष्टमाह देशेति । देशकालस्वरूपेण देशकालयोः साधर्म्येण वर्णना
रचना दिष्टम् उच्यते ।

(च) उदाहरति यथेति । यदिति । अद्य क्रुद्धे आर्ये भीमसेने इति
भावः वैद्युतमिव यत् ज्योतिः सम्भृतं समुत्थितं तत् इव कृष्णा द्रौपदी प्रावृट्
वर्षाकाल इव नूनं निश्चितं संवर्द्धयिष्यति । देशकालानुरूपवर्णनम् ।

(क) उपदिष्टमाह उपदिष्टमिति । शास्त्रानुसारतः यथाशास्त्रं मनो-
रञ्जनकत्वाक्यम् उपदिष्टम् उपदेशवचनमित्यर्थः ।

यथा शाकुन्तले ।

“शृङ्गषष्ठं गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजने ।

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः” ॥ इत्यादि । (ख)

गुणातिपातः कार्य्यं यद्

विपरीतं गुणान् प्रति ॥ ४५० ॥ [ग]

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति । “जइ संहरिज्जइ
तमो घेय्यइ सअलेहिं ते पाओ वससि सिरसि पसुवइणो तहवि
इत्योअ जीअणं हरसि” (२७) । (घ)

यः सामान्यगुणोद्रेकः

स गुणातिशयो मतः ॥ ४५१ ॥ [ङ]

यथा तत्रैव राजा चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य ।

“असावन्तस्सच्चदिकचनवलीलाजयुगल-

स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्विलसदलिसङ्घात उपरि ।

(२७) जइ इति । यदि संक्रियते तमो गृह्यते सकलैले फादः वससि
शिरसि पशुपतेस्तथापि स्त्रिया जीवनं हरसि इति सं० ।

(ख) उदाहरति यथेति । अत्र गुरुशृङ्गादिकं आस्त्रानुसारि मनोहारि
वचनम् ।

(ग) गुणातिपातमाह गुणातिपात इति । गुणान् प्रति यत् विपरीतं
कार्य्यं गुणविरोधिकार्य्यमित्यर्थः स गुणातिपातः ।

(घ) उदाहरति यथेति । अत्र तमोहरणादिगुणानां विपरीतं स्त्रीजन-
जीवनहरणम् ।

(ङ) गुणातिशयमाह य इति । यः सामान्यगुणैः उच्यमानोपमेयसाधा-
रण्यमर्थः उद्रेकः आधिक्यम् उपमेयस्येति शेषः स गुणातिशयः मतः कथितः ।

विना दीषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः

कुतः प्राप्तचन्द्री विगलितकलङ्कः सुमुखि ! ते ॥ (च)

अर्थान् सिद्धान् बह्वनुक्ता

विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥ ४५२ ॥ [छ]

यथा ।

“दृष्ट्वापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।

ऋदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाशयः” ॥ (ज)

पूर्वसिद्धार्यकथनं

निरुक्तिरिति कीर्तितम् ॥ ४५३ ॥ [झ]

(च) उदाहरति यथेति । असाविति । हे सुमुखि ! ते त्वया अन्तः
अभ्यन्तरे चक्षुः स्फुरत् विकसत् विकसितं नवं खीलानुगलं क्रीडापद्मद्वयं यस्य
तादृशः, तले स्फूर्जन् विकसन् कम्बुः शङ्खः यस्य तथाविधः, उपरि विलसन्तः
विचरन्तः अलीनां भमराणां सङ्घाताः समूहाः यस्य तथाभूतः, सततं पौर्णमासी-
व्यतिरिक्ताऽपि काले इत्यर्थः परिपूर्णा अखिला समयं कला यस्य तथाक्ताः,
विगलितकलङ्कः निष्कलङ्कः असौ चन्द्रः दीषा रात्रिः तस्याः सङ्गं सम्पर्कं विना
रात्रिमन्तरेणेत्यर्थः कुतः कस्मात् प्राप्तः ? कलाशब्देन अतुष्टविद्याय लभ्यन्ते,
ततश्च दीषाणामासङ्गं विना सकलविद्यालाभः असम्भव इति ध्वनिः । अत्र
उपमेयस्य सुखादेः आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मेभ्यः चन्द्रादेराधिक्यम् ।

(छ) विशेषणमाह अर्थानिति । सिद्धान् प्रसिद्धान् बह्वन् अर्थान् उक्ता
विशेषेण उक्तिः भेदकथनमित्यर्थः विशेषणम् ।

(ज) उदाहरति यथेति । दृष्ट्वेति । विहासं ध्वनिं प्रत्युक्तिः । ऋदः
त्वञ्च तुल्य इति शेषः । तथाहि, दृष्ट्वा जलपानेच्छा धनाशा च तस्याः अपहारी
माशक्तः जलदानेन धनदानेन च इति भावः, विमलः स्वच्छः निर्दोषश्च, द्विजा-
वासः । द्विजानां पक्षिणां जलचराणां हंसादीनां ब्राह्मणानाञ्च आवासः आश्रयः,
जनानां प्रियः सन्निवकरः, पद्माकरः पद्मानां कमलानाम् आकरः उत्पत्तिस्थानं
पद्मायाः लम्प्याः आकरः आवासः धनवानित्यर्थश्च किन्तु त्वं बुधः विद्वान्, स
ऋदः जडाशयः जडस्य जादुगुणस्य आश्रयः स्थानम् । अत्र बह्वन् समानधर्माशुक्ता
बुधत्वजडाशयत्वाभ्यां भेदकथनम् ।

यथा वेख्याम् । “निहताशेषकौरव्यः” इत्यादि (ज) ।

बहूनां कौर्त्तनं सिद्धि-

रभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ ४५४ ॥ [ट]

“यद्वीर्यं कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तत् स्थितम्” ॥ (ठ)

दृष्टादीनां भवेद् भंशो

वाच्यादन्यतरद्वयः ॥ ४५५ ॥ [ड]

वेण्यां कञ्चुकिनं प्रति दुर्योधनः ।

“सहभृत्यगणं सवान्धवं सहमितं ससुतं सहानुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्” ॥ (ढ)

विचारस्यान्यथाभावः

सन्देहात् तु विपर्ययः ॥ ४५६ ॥ [ञ]

(भ) निरुक्तिमाह पूर्वैति । पूर्वसिद्धानां पूर्वं निश्चयानाम्, अर्थानां कथनं निरुक्तिरिति कौर्त्तनम् ।

(ज) सदाहरति यथेति । अत्र कौरव्यादिहृदनस्य पूर्वसिद्धस्य कथनम् ।

(ट) सिद्धिमाह बहूनामिति । अभिप्रेतस्य इष्टस्य अर्थस्य सिद्धये निश्चये बोधायित्वर्थः बहूनाम् अनेकेषामित्यर्थः कौर्त्तनं कथनं सिद्धिः ।

(ठ) सदाहरति यदिति । हे राजन् ! कूर्मराजस्य शेषधारिणः कच्छपाधिपतेः यत् वीर्यं यत् यश्च शेषस्य अन्तस्य विक्रमः वीर्यमित्यर्थः तदुभयं पृथिव्याः रक्षणे पावनविषये एकत्र एकस्मिन् त्वयि स्थितम् । अत्र अभिप्रेतस्य राज्ञः पृथ्वीभारसङ्गिण्युतातिशयस्य बोधः ।

(ड) भंशमाह दृष्टादीनामिति । दृष्टादीनाम् आदिपदेन दृष्टदुःखितादीर्यङ्गम्, अदृष्टतदृष्टदुःखितादीनामित्यर्थः वाच्यात् विवक्षितादित्यर्थः अन्तरत् यत् वचः, स भंशः भवेत् ।

(ढ) सदाहरति सहभृत्यगणमिति । अत्र चिरादपि न हनौति विद्वितं किन्तु न चिरात् हनौति अन्वयामृतम् ।

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।
त्वयि राजनि ते राजन् ! न तथा व्यवसायिनः” ॥ (त)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा

परचित्तानुवर्त्तनम् ॥ ४५७ ॥ [य]

वाचा यथा ।

“प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ! ।
आर्य्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा” ॥ (द)

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो

भवेदर्थस्य साधनम् ॥ ४५८ ॥ [ध]

(अ) विपर्य्ययसाङ्गविचारेति । सन्देहात् संशयात् विचारस्य अन्यथाभावः
विपर्य्ययः ।

(त) उदाहरति मत्वेति । लोकं जगतीत्येष मदातारम् अवदान्यं मत्वा
यैः सन्तोषे मतिः कृता सन्तुष्टैरेव स्थितं न कुत्रापि याचितुं गतमिति भावः ।
हे राजन् ! त्वयि राजनि सति ते तथा व्यवसायिनः तादृशाचारवन्तः न भव-
न्तीति शेषः सन्तोषमवलम्ब्य न तिष्ठन्तीति भावः । अत्र पूर्वं दाढत्वाभावस्य
निश्चयो जात इदानीं त्वयि राज्ञि तन्निश्चयमात्र एव अविचार इति बोध्यम् ।

(य) दाक्षिण्यमाङ्गदाक्षिण्यमिति । चेष्टया शारीरव्यापारेण वाचा च
परचित्तस्य अनुवर्त्तनम् अनुसरणम् अनुसङ्गनमित्यर्थः दाक्षिण्यम् ।

(द) उदाहरति प्रसाधयेति । हे विभीषण ! लङ्कां पुरीं प्रसाधय अल-
ङ्कुरु, हि यतस्त्वं राजा इदानीमिति शेषः, आर्य्येण रामेण अनुगृहीतस्य जनस्य
सिद्धिम् अन्तरा विना न विघ्नः स्यादिति शेषः । विभीषणं प्रति लक्षणस्योक्तिः ।
अत्र वाचा विभीषणचित्तानुवर्त्तनम् ।

(ध) अनुनयसाङ्गवाक्यैरिति । स्निग्धैः स्नेहयुक्तैः वाक्यैः, अर्थस्य कार्यस्य
साधनम् अनुनयः ।

एवं चेष्टयापि ।

यथा वैष्णाम् अश्वत्थामानं प्रति कृपः । “दिव्यास्त्रग्राम-
कीविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि” (न) ।

माला स्याद् यदभीष्टार्थं

नैकार्थप्रतिपादनम् ॥ ४५६ ॥ [प]

यथा शाकुन्तले राजा ।

“किं शीतलैः क्लमविरोधिभिरार्द्रवातं,

सञ्चारयामि नलिनौदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निवेश्य चरणावुत पद्मताम्रौ,

संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते” ॥ (फ)

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थी-

ऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥ ४६० ॥ [व]

(न) उदाहरति यथेति । दिव्यास्त्राणां ग्रामः समूहः तस्मिन् कीविदः
त्रिचक्षणः तस्मिन् भारद्वाजी भारद्वाजस्य अपत्यं पुमान् द्रोण इत्यर्थः तस्य तुल्यः
पराक्रमः यस्य तादृशे । अत्र छिन्मवाक्येन अश्वत्थामः सन्तोषरूपस्य कार्यस्य
साधनम् ।

(प) मालामाह मालेति । अभीष्टार्थम् इष्टसम्पादनाय इत्यर्थः यत्
नकार्यप्रतिपादनम् अनेकार्थप्रकटनं सा माला स्यात् ।

(फ) उदाहरति । किमिति । हे करभोरु ! शीतलैः क्लमविनीदिभिः
शान्तिनिवारणैरित्यर्थः नलिनौदलतालवृन्तैः पद्मपत्ररूपव्यजनैः आर्द्रवातं सञ्चार-
यामि किम् ? उत अथवा पद्मताम्रौ ते तव चरणौ अङ्गे क्रीडे निवेश्य निधाय
यथासुखं संवाहयामि । वप्रन्तिलोकं वृत्तम् । अत्र अभीष्टस्य अकुन्तलापरि-
तोषस्य साधनाय वातसञ्चारणादीनामनेकार्थानां प्रतिपादनम् ।

(व) अर्थापत्तिमाह अर्थापत्तिरिति । अर्थान्तरस्य उक्तेः द्वितीः यत्
अन्वर्थः प्रतीयते सा अर्थापत्तिः ।

यथा वेख्याम् । द्रोणोऽखत्यामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छ-
तीति कथयन्तं कर्णं प्रति “राजा । साधु अङ्गराज ! साधु ।
कथमन्यथा ।

दत्ताभयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरौटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा” ॥ (भ)

द्रूषणोद्घोषणायां तु

भर्त्सना गर्हणं तु तत् ॥ ४६१ ॥ [म]

यथा तत्रैव कर्णं प्रति “अखत्यामां । निर्वीर्यं गुरुशाप-
भाषितवशात् किं मे तवैवायुधम्” इत्यादि (य) ।

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः

पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम् ॥ ४६२ ॥ [र]

यथा तत्रैव सुन्दरकः । “अज्जा ! अज्ज अवि णाम
सारधिदुदिसो दिट्ठो तुल्लेहिं महाराजो दुय्योधन ए वेत्ति”
(२८) । (ल)

(२८) अज्जेति । आर्याः ! अद्य अपि नाम सारधिवितीयो दृष्टो युष्माभिः
महाराजो दुर्योधनो न वा इति सं० ।

(भ) उदाहरति यथेति । दत्ताभयमिति । नैवं चेत् यथैवं न स्वादि-
त्यर्थः अन्यथा अतिरथः सः द्रोणः दत्ताभयं दत्तम् अभयं यस्मै तादृशं पूर्वेषुर्ना-
त्ताम् अर्जुनो बधीदिति अभयं दत्त्वापीत्यर्थः किरौटिना अर्जुनेन बध्यमानं
हन्तमानं सिन्धुराजं जयद्रथम् उपेक्षेत । अत्र कर्णोक्तिरुपात्तं अन्यार्थस्य सिन्धु-
राजोपेक्षारूपस्य प्रतीतिः ।

(म) गर्हणमाह द्रूषणेति । द्रूषणस्य उद्घोषणायां या भर्त्सना तत्
गर्हणम् ।

(य) उदाहरति यथेति । अत्र अखत्यामकर्तृका कर्णभर्त्सना ।

(र) पृच्छामाह पृच्छेति । अभ्यर्थनापरैः प्रार्थनासूचकैः वाक्यैः अर्थानाम्
अन्वेषणं पृच्छा मतम् ।

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धयर्थे-

रुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ॥ ४६३ ॥ [व]

यथा विक्रमोर्वशां “राजा ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वशा च भुवा च यः” ॥ (ग)

सारूप्यमभिभूतस्य

सारूप्यात् क्षोभवर्त्तनम् ॥ ४६४ ॥ [ष]

यथा वेण्याम् । दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति युधिष्ठिरः ।

“दुरात्मन् ! दुर्योधनहतक !” इत्यादि (स) ।

संचेपो यत् तु संचेपा-

दात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ॥ ४६५ ॥ [ह]

यथा मम चन्द्रकलायाम् । “राजा । प्रिये !

(ल) उदाहरति यथेति । अत्र प्रार्थनासूचकवाक्येन दुर्योधनान्वेषणम् ।

(व) प्रसिद्धिमाह प्रसिद्धिरिति । रुत्कृष्टैः लोकसिद्धैः लोकप्रसिद्धैः
अर्थैः अर्थस्य कार्यस्य साधनं प्रसिद्धिः ।

(ग) उदाहरति यथेति । अत्र लोकप्रसिद्धैः सूर्याचन्द्रवंशीयत्वादिभिः
आत्मपरिचयरूपस्य अर्थस्य साधनम् ।

(ष) सारूप्यमाह सारूप्यमिति । सारूप्यात् समानरूपत्वात् अभिभूतस्य
अभिभवं प्राप्तस्य यत् क्षोभेण वर्त्तनं व्यवहारः सारूप्यम् ।

(स) उदाहरति यथेति । अत्र सादृश्येनाभिभूतस्य युधिष्ठिरस्य क्षोभ-
वर्त्तनम् ।

(ह) संचेपमाह संचेप इति । संचेपात् साधारण्यात् अन्यार्थे अन्यस्य
अर्थे कार्ये यत् आत्मा प्रयुज्यते नियुज्यते स संचेपः ।

(ज) उदाहरति यथेति । शिरौषकुसुमवत् परिपेखवानि सुकीमलानि

अङ्गानि खेदयसि किं शिरोषकुसुमपरिषेखवानि सुधा” ।

आत्मानं निर्दिश्य ।

“अयमौहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्ति दासजनः” ॥

गुणानां कीर्तनं यत्तु

तदेव गुणकीर्तनम् ॥ ४६६ ॥ [क]

यथा तत्रैव । “नेत्रे खञ्जन इत्यादि” (ख) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं

यत्सादृश्यपुरःसरम् ॥ ४६७ ॥ [ग]

यथा वेण्यां “राजा ।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्तत्य शिखण्डिनम् ।

या ज्ञाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति” ॥ (घ)

मनोरथस्त्वभिप्राय-

स्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ ४६८ ॥ [ड]

अङ्गानि किं कथं सुधा स्रष्टा खेदयसि लेशयसि ? अयं दासजनः तव ईहित-
कुसुमानाम् अभीष्टपुष्पाणां सम्पादयिता यत्तु अभीष्टं तत् दास एव सम्पादयति
किं तव आयासेनेति भावः । अत्र चन्द्रकलापरिचर्यायै राज्ञ आत्मनिर्घोषः ।

(क) गुणकीर्तनमाह गुणानामिति । स्पष्टम् ।

(ख) उदाहरति यथेति व्याख्यातं प्राक् । अत्र नायिकाया रूपगुणानां
कथनम् ।

(ग) लेशमाह स इति । सादृश्यपुरःसरं यत् वाक्यं भण्यते कथ्यते स
लेशः ।

(घ) उदाहरति यथेति । शिखण्डिनं पुरस्तत्य अशक्त्य जरति ब्रह्मे-
गाङ्गेये भीष्मे हते अर्जुनेनेति शेषः पाण्डुपुत्राणां या ज्ञाघा गौरवम् अस्माकं
सैव ज्ञाघा भविष्यति अभिमन्युवधे इति शेषः । अत्र अभिमन्युवधः भीष्मवधस्तुल्य
इति सादृश्यम् ।

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्यरः ।

पश्य सुभ्रु ! समाश्रस्तां कादम्बयुस्वति प्रियाम्” ॥ (च)

विशेषार्थोऽतिविस्तारो-

ऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ॥ ४६८ ॥ [छ]

यथा गृहवृक्षवाटिकायान् ।

“दृश्येते तन्वि ! यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिथ्यपुनर्वसू” ॥ (ज)

स्यात् प्रमाणयितुं पृज्यं

प्रयोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥ ४७० ॥ [झ]

(छ) मनोरथमाह मनोरथ इति । भग्नान्तरेण भङ्गविशेषेण यत् क्षमि-
प्रायस्य उक्तिः, स मनोरथः ।

(च) उदाहरति । यथेति । नायिकां प्रति कस्यचिदुक्तिः । हे सुभ्रु !
पश्य एषः मन्मथमन्यरः मदनपरवशः अतएव रतिकेलौ सुरतविहारं कलः
अधुरवाक् कादम्बः कलहंसः किञ्चित् ईषत् समाश्रस्तां सान्त्वितां प्रसीभनेन
कामावेगं नीतामिति भावः प्रियां चुम्बति । अत्र कादम्बयुस्वनरूपभङ्गा स्त्राभि-
मतेस्य स्वकान्ताचुम्बनस्य उक्तिः ।

(झ) अनुक्तसिद्धिमाह विशेषार्थ इति । विशेषः रूपलावण्यादतिशयः
अर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशः अतिविस्तारः अत्युक्तिः अनुक्तसिद्धिः उदीर्यते
कथ्यते ।

(ज) उदाहरति । यथेति । सविश्रामित्रौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सीतां
प्रति तत्सखीनामुक्तिः । हे तन्वि ! कशाङ्गि ! चारुचन्द्रमसं मनोहरचन्द्रं
प्रति चन्द्रसमीपे इत्यर्थः यौ एतौ दृश्येते । हे प्राज्ञे ! विदुषि ! एतौ उभौ
कल्याणनामानौ शुभाभिधौ तिथ्यपुनर्वसू तदाख्यनक्षत्रभेदौ । अत्र रूपलावण्या-
वसति श्रयात् विश्रामित्ररामलक्ष्मणानां चन्द्रतिथ्यपुनर्वसुत्वेन अत्युक्तिः ।

यथा शाकुन्तले ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

वनोदयः प्राक् तदनन्तरं पथः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिः

तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः” ॥ (ज)

अथ नाट्यालङ्काराः ।

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।

उत्प्रासनं स्मृहाक्षोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥

आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ।

उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥

प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ॥

उत्कीर्त्तनं तथा याज्ज्ञा परीहारो निवेदनम् ॥

प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।

इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ [ट]

(भा) प्रियोक्तिमाह स्यादिति । पूज्यं जनं प्रमाणयितुं यत् इर्षभाषणं सा प्रियोक्तिः स्यात् ।

(ज) उदाहरति यथेति । पूर्वं प्रथमं फलोत्पत्तिः प्रागित्यर्थः कुसुमम् उदेति उदयं प्राप्नोति, ततः अनन्तरं कुसुमोदयात् परमित्यर्थः फलम् उदेतीत्यनेनावयः । प्राक् दृष्टिरिति शेषः वनानां मेघानाम् उदयः, तदनन्तरं मेघोदयात्परं पथः जलं दृष्टिरित्यर्थः । निमित्तनैमित्तिकयोः कारणकार्ययोः अयं विधिः नियमः, तव प्रसादस्य अनुग्रहस्य पुरः अयतस्तु अनुग्रहात् प्रागित्यर्थः सम्पदः सम्पन्नः, भवन्तीति शेषः । वंशस्थकिलं वृत्तम् । अत्र अनुग्रहसम्पदः कारणत्वात् पूर्वमेव कार्यन्तु सम्पदं तत्पश्चात् भवितुं युज्यते, तत्र परीत्येन तु पूज्यस्यातिप्रभावशालित्व-
कृत्वेन इर्षोत्पादनरूपा प्रियोक्तिः

आशीरिष्टजनाशंसा

॥ ४७१ ॥ [ठ]

यथा शाकुन्तले ।

“ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्वहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्भ्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि” ॥ (ङ)

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ॥ ४७२ ॥ [ठ]

यथा वेण्याम् “कञ्चुकी । हा देवि ! कुन्ति ! राजभवन-
पताके !” इत्यादि (ण) ।

कपटं मायया यत्र

रूपमन्यद्विभाव्यते ॥ ४७३ ॥ [त]

यथा कुलपत्यङ्के ।

“सृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम्” ॥ (घ)

(ठ) नाव्यालङ्कारानाङ्ग इति । आशीःप्रभृतौनि त्रयस्त्रिंशत् नाव्या-
लङ्कारा इत्यर्थः ।

(ङ) आशिषमाङ्ग आशीरिति । इष्टजनस्य आशंसा इष्टलाभाशंसनम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । ययातेरिति । शर्मिष्ठा वृषपर्वसुता ययाते-
रिव त्वं पत्युः दुष्मन्तस्य बहुमता बहु आदरणीया भव । सा शर्मिष्ठा पूरुमिव
त्वमपि सम्भ्राजं चक्रवर्तिनं पुत्रम् आप्नुहि लाभस्व । अत्र शाकुन्तलां प्रति कण्वस्य
शुभाशंसनम् ।

(ठ) आक्रन्दमाङ्ग आक्रन्द इति । शुचा शोकेन प्रलपितं प्रलापः आक्रन्दः ।

(ण) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(त) कपटमाङ्ग कपटमिति । यत्र मायया क्लृप्तं अन्यत् रूपं विभाव्यते
प्रदर्शयते तत् कपटम् ।

(घ) उदाहरति यथेति । सृगरूपमिति । तेन रक्षसा मारीचिन सृगरूपं
काञ्चनहरिणकायं परित्यज्य कपटं वपुः शरीरं विधाय लक्ष्मणः युधि युद्धे संशयं
नीयते प्राप्यते । अत्र मायया अन्यरूपग्रहणम् ।

अक्षमा सा परिभवः

स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ॥ ४७४ ॥ [द]

यथा शाकुन्तले । “राजा । भोः सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं तावदस्माभिः । किं पुनरिमांभिसन्वाय लभ्यते । शार्ङ्ग^१रवः । विनिपातः” इत्यादि (ध) ।

गर्वोऽवलेपजं वाक्यम् ॥ ४७५ ॥ [न]

यथा तत्रैव । “राजा । ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः” (प) ।

कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः ॥ ४७६ ॥ [फ]

यथा कुम्भे । “रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत्” (व) ।

ग्रहणं गुणवत् कार्य्य-

हेतोराश्रय उच्यते ॥ ४७७ ॥ [भ]

(द) अक्षमासाह अक्षमेति । स्वल्पः अल्पः अपि परिभवः यत् न अभि-
सह्यते सा अक्षमा ।

(ध) उदाहरति यथेति । शार्ङ्ग^१रवं प्रति राज्ञ उक्तिः । अभ्युपगतं
स्वीकृतम् । इमां शकुन्तलाम् अभिसन्वाय प्रतार्य । अत्र सत्यवादिन्नित्यनेन
सौक्ष्ण्येनसन्त्वोचनेन परिभूतस्य शार्ङ्ग^१रवस्य विनिपात इति वचनेन अक्षमा
प्रकटिता ।

(न) गर्वमाह गर्वं इति । अवलेपजं साहृद्धारं वाक्यं सर्वः ।

(प) उदाहरति यथेति । अत्र ममापीत्यनेन राज्ञः गर्वातिशयः सूचितः ।

(फ) उद्यममाह कार्य्येत्येति । स्पष्टम् ।

(व) उदाहरति यथेति । शोकविवशः अतिशोकार्तः बहुपुत्रभ्रातृवन्-
वर्गनाशादिति भावः अन्तकमेव यममेव तावत् पश्यामि । अत्र रणकर्मणः उद्यमः
सूचितः ।

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्गे । “विभीषणः । राममेवाश्रयि-
ष्यामि” इति (म) ।

उत्प्रासनन्तूपहासौ

योऽसाधौ साधुमानिनि ॥ ४७८ ॥ [य]

यथा शाकुन्तले । “शार्ङ्गारवः । राजन् ! अथ पुनः पूर्व-
वृत्तान्तः व्यासङ्गाद्विस्मृतो भवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरि-
त्यागः” इत्यादि (र) ।

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्

वस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥ ४७९ ॥ [ल]

यथा तत्रैव । “राजा ।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिच्छितकीमलः ।

पिपासतो समानुज्ज्ञां ददातीव प्रियाधरः” ॥ (व)

(म) आश्रयमाह यद्वर्णयति । कार्यहेतोः गुणवत् उत्कृष्टं यद्वर्णय
आश्रयः उच्यते ।

(न) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र राज्यार्थं रामाश्रयणं गुणवत् ।

(य) उत्प्रासनमाह उत्प्रासनमिति । आत्मानं साधु मन्यते इति साधु-
मानौ तस्मिन् असाधौ यः उपहासः उत्प्रासनम् ।

(र) उदाहरति यथेति । पूर्ववृत्तान्तः शाकुन्तलापरिणयरूपा पूर्ववृत्तने-
त्यर्थः व्यासङ्गात् भार्यान्तरसर्गात् । अत्र अधर्मभीरोरिति उपहासः ।

(ल) स्पृहामाह आकाङ्क्षेति । वस्तुनः विषयस्य रमणीयत्वात् मनोहरत्वात्
या आकाङ्क्षा तत्प्राप्तौच्छा इत्यर्थः सा स्पृहा ।

(व) उदाहरति यथेति । चारुणेति । चारुणा मनोहरेण स्फुरितेन
स्तुरणेन अपरिच्छितः केनापि अदृष्टत्वात् अत्रणितः अतएव कीमलः प्रियायाः अयम्
अधरः पिपासतः पातुमिच्छतः सम अनुज्ञां ददातीव । अत्र अधरस्य रमणीय-
वस्तुत्वात् पिपासा ।

अधिक्षेपवचःकारी

क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥ ४८० ॥ [श]

यथा ।

“त्वया तपस्त्रिचाण्डाल ! प्रच्छन्नवधवर्तिना ।

न केवलं हतो बाली स्वात्मा च परलोकतः” ॥ (ष) ।

मोहावधौरितार्थस्य

पश्चात्तापः स एव तु ॥ ४८१ ॥ [स]

यथाऽनुतापाङ्के । “रामः । किं देव्या न विचुस्त्रितो-
ऽबहुशो मिथ्याभिज्ञस्तदा” इति (ह) ।

उपपत्तिर्मता हेतो-

रूपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥ ४८२ ॥ [ज]

(श) क्षोभमाह अधिक्षेपवच इति । अधिक्षेपवचः भर्त्सनवाक्यं करो-
तीति तथोक्तः क्षोभः मनोविकारविशेषः स एव क्षोभ एव प्रोक्तः ।

(ष) उदाहरति त्वयेति । रामं प्रति बालिन उक्तिः । हे तपस्त्रि-
चाण्डाल ! तपस्त्रिषु चाण्डालवत् मृगंसकर्मिन्नित्यर्थः प्रच्छन्नवधवर्तिना गुप्तभावेन
स्थित्वा हिंसाकारिणा त्वया बाली केवलं न हतः परलोकतः आत्माऽपि हत
इत्यर्थः, यादृशं दुष्कार्यं त्वया कृतम् एतेन परलोकौ तव निस्तारो नास्तीति
भावः । अत्र भर्त्सनकारिर्क्षोभः ।

(स) मोहति । मोहेन अनवधानतया इत्यर्थः वा अज्ञानेन अवधौरितस्य
अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य यः पश्चात्तापः स एव पश्चात्ताप एव ।

(ह) उदाहरति यथेति । शिवत इति । देव्या सौतया मिथ्याभिज्ञस्तः
मिथ्यादत्तपरिवादः । अत्र पुम्बनरूपस्य अर्थस्य अवधौरणात् पश्चात्तापः ।

(ज) उपपत्तिमाह उपपत्तिरिति । अर्थस्य कार्यस्य सिद्धये हेतोः कार-
णस्य उपन्यासः कौत्सनम् उपपत्तिर्मता ।

यथा बध्यशिलायाम् ।

“स्त्रियते स्त्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदौच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः” ॥ (क)

आशंसनं स्यादाशंसा ॥ ४८३ ॥ [ख]

यथा श्मशाने “माधवः । तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलमृहं
भूयोऽपि तस्या मुखम्” इति (ग) ।

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ॥ ४८४ ॥ [घ]

यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः ।

अस्य वज्रः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

तौलयोन्मूलयास्येव भुवनद्वयमद्यः वः” ॥ (ङ)

विसर्पो यत् समारब्धं

कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ ४८५ ॥ [च]

यथा वेष्ट्याम् । “एकस्य तावत् पाकोऽयम्” इत्यादि (क) ।

(क) उदाहरति यथेति । त्वयि स्त्रियमाणे या स्त्रियते, त्वयि जीवति
या जीवति, यदि तां जीवन्तीम् इच्छसि तदा मम असुभिः प्रायेः आत्मानं
रक्ष । अत्र तस्या जीवनरक्षणरूपस्य अर्थस्य सिद्धिहेतुत्वात् शरीररक्षणम् ।

(ख) आशंसामाह आशंसनमिति । आशंसनम् अमीष्टलाभे मनसो
व्यापारणम् ।

(ग) उदाहरति यथेति । तस्याः मातुल्याः ।

(घ) अध्यवसायमाह प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञा कार्यस्य कर्तव्यत्वेन दृढतर-
निर्देश इत्यर्थः अध्यवसायः ।

(ङ) उदाहरति यथेति । अत्र वज्रनाभस्य भुवनद्वयोन्मूलने प्रतिज्ञा ।

(च) विसर्पमाह विसर्प इति । अनिष्टफलप्रदं यत् कर्म समारब्धं
प्रक्रान्तं स विसर्पः ।

(क) उदाहरति यथेति । एकस्य द्रौपदीकेशग्रहणस्य पाकः फलं संयादौ
बहुराज्यनिधनरूपमिति भावः । अत्र केशग्रहणम् अनिष्टफलप्रदं कर्म ।

कार्यग्रहणमुल्लेखः

॥ ४८६ ॥ [ज]

- यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति “तापसौ । समिदाहर-
णाय प्रस्थितावावाम् । इह च अस्मद्गुरोः कण्वस्य साधिदैवत
इव शकुन्तलया अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यः
कार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः” इति (झ) ।

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य

प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ ४८७ ॥ [ज]

यथा ।

“इन्द्रजिच्चण्डवीर्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।

धिक् ! धिक् ! प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥ (ट)

(ज) उल्लेखमाह कार्यग्रहणमिति । कार्यस्य ग्रहणं उल्लेखः ।

(झ) उदाहरति यथेति । समिदाहरणाय काष्ठाहरणाय साधिदैवत
इव अधिदैवता अधिष्ठात्री देवता तथा सहित इव अनुमालिनीतीरं मालिन्या
नद्याक्षीरे इत्यर्थः । कार्यातिपातः कार्यस्य व्याघातः । अत्र आतिथ्यरूपकार्य-
ग्रहणम् ।

(ज) उत्तेजनमाह उत्तेजनमिति । स्वकार्यस्य सिद्धये अन्यस्य प्रेरणाय
प्रवर्तनाय कठोरवाक् कटुवाक्यम् उत्तेजनमिति इष्यते ।

(ट) उदाहरति यथेति । इन्द्रजिदिति । मेघनादं प्रति लक्षणस्योक्तिः ।
हे इन्द्रजित् ! नाम्नैव न तु कार्यत इति भावः प्रचण्डवीर्यः प्रचण्डपराक्रमः
बलवान् असि भवसि इन्द्रजिदाख्येव तव प्रचण्डत्वं बलवत्त्वञ्च ख्यायते इत्यर्थः,
धिक् धिक् त्वां पुनः पुनः इत्यर्थः निन्दामि, धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः ।
यस्त्वम् अस्मद् भयाकुलः सन् प्रच्छन्नरूपेण अलक्षितरूपेण युध्यसे यदि तव निर्भयत्वं
स्यात् तदावश्यं प्रकाश्ययुद्धे तव वर्त्तनं स्यादिति भावः । अत्र प्रकाश्ययुद्धे
इन्द्रजितो वर्त्तनं स्वकार्यम् ।

भर्त्सना तु परीवादः

॥ ४८८ ॥ [ठ]

यथा सुन्दराङ्गे “दुर्योधनः । धिक् ! धिक् ! सूत ! किं कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यति” इत्यादि (ङ)

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥ ४८९ ॥ [ठ]

यथा शाकुन्तले “दुष्मन्तः । विनीतवेशप्रवेश्यानि तपोवनानि” इति (ण) ।

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थ विशेषणम् ४९० [त]

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति “शार्ङ्गरवः । आः ! कथमिदं नाम किमिदमुपन्यस्यमिति । ननु भवानेव नितरां लोकावृत्तान्ते निष्णातः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्त्समतीं विशङ्कते ।

(ठ) परीवादमाह भर्त्सनेति । स्पष्टम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । वत्सस्य दुःशासनस्य प्रकृतिदुर्ललितस्य प्रकृत्या स्वभावेन दुर्ललितस्य दुर्वलसितस्य । पापः पापात्मा भीम इत्यर्थः पापम् अनिष्टं वक्षोविदारणरूपमित्यर्थः । अत्र सूचितदुर्योधनरक्षणाय रणात् रथं प्रत्यावर्त्तित-
वान् सूतं प्रति मोहावसाने दुर्योधनस्य भर्त्सनम् ।

(ठ) नीतिमाह नीतिरिति । शास्त्रेण यथाशास्त्रं वर्त्तनं व्यवहरणं शास्त्रीय-
कर्मावृत्तानमित्यर्थः नीतिः ।

(ण) उदाहरति यथेति । तपोवनप्रवेशे औद्धत्यं त्यजिदिति शास्त्रमत्र द्रष्टव्यम् ।

(त) अर्थविशेषणमाह उक्तस्येति । उक्तस्य कथितस्य अर्थस्य विषयस्य उपालम्भस्वरूपेण तिरस्काररूपेण अनेकधा बहुधा यत् उत्कीर्त्तनम् उल्लेखः स्यात् तत् अर्थविशेषणं स्यात् ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः” ॥ (थ)

प्रोत्साहनं स्यादुत्साह-

गिरा कस्यापि योजनम् ॥ ४६१ ॥ [द]

यथा बालरामायणे ।

“कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगत्त्रितयं ब्रातुं तात ! ताडय ताडकाम्” ॥ (ध)

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात्

आनुकूल्यं परस्य च ॥ ४६२ ॥ [न]

(थ) उदाहरति यथेति । कथमिदम् उक्तमिति शेषः । उपन्यस्तम् उपस्थापितम् । लोकवृत्तान्ते लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः निष्ठातः अभिज्ञः । नितरामतिशयेन । समीपमिति । जनः लोकः समीपं साध्वीमपि भर्तृमतीं सधवां स्त्रियं ज्ञातिकुलं पितृकुलमित्यर्थः एकः केवलः आशयः यस्याः ताडशीं पितृगृहमाववासिनीमित्यर्थः अन्यथा विशङ्कते सदीपां सम्भावयतीत्यर्थः, अतः कारणात् स्वबन्धुभिः स्वस्य स्त्रिया इत्यर्थः बन्धुभिः पित्रादिभिः प्रिया अप्रिया वा प्रमदा दुहितेत्यर्थः परिणेतुः पत्युः समीपे इष्यते रक्षितुमिति शेषः । अत्र किमिद-
मुपन्यस्तमिति राज्ञ उक्तौ तद्विभर्तृसनरूपेण आः कथमित्याद्युत्कीर्तनस्य बहुधा उक्तत्वात् अर्थविशेषणम् ।

(द) प्रोत्साहनसाह प्रोत्साहनमिति । उत्साहगिरा उत्साहसूचकवाक्येन कस्यापि योजनम् उत्तेजनं प्रोत्साहनं स्यात् ।

(ध) उदाहरति कालरात्रीति । इयं कालरात्रिवत् कराला दारुणा अतः स्त्री इति स्त्रियं कथं हन्यतीति भावः कथं विचिकित्ससि इत्यां वा न वेति संशयेन तिष्ठसि । उ तात ! तत् तस्मात् जगतां त्रितयं त्रिभुवनमित्यर्थः ब्रातुं रक्षितुं ताडकां ताडय कर्हीत्यर्थः । अत्र उत्साहवाक्येन रामस्य उत्ते-
जनम् ।

(न) साहाय्यमाह साहाय्यमिति । सङ्कटे विपदि परस्य आनुकूल्यम् अनुकूलतया यत्, तत् साहाय्यं स्यात् ।

यथा वेण्यां कृपं प्रति । “अश्वत्यामा । त्वमपि तावद्राजः
पार्श्ववर्त्ती भव । कृपः । धाव्क्षाम्यहमय्य प्रतिकर्तुम्”
इत्यादि (प) ।

अभिमानः स एव स्यात् ॥ ४८३ ॥ [फ]

ॐ यथा तत्रैव । “दुर्व्योधनः । मातः ! किमप्यसदृशं कृपणं
वचस्ते” इत्यादि (व) ।

प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।

अनुवृत्तिः ॥ ४८४ ॥ [भ]

यथा शाकुन्तले राजा शकुन्तलां प्रति । “अयि !
तपो वर्द्धते ? अनसूया । दाशिं अदिधिविसेसुलाहेण”
इत्यादि (२८) (म) ।

भूतकार्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥ ४८५ ॥ [य]

(२८) दाशिं इति । इदानीमतिविशेषलाभेनेत्यादि सं० ।

(प) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र रथस्यापाररूपे सङ्घटे राज्ञः
आनुकूल्यविधानम् ।

(फ) अभिमानमाह अभिमान इति । अभिमानः अङ्गारः ।

(व) उदाहरति यथेति । असदृशम् अयोग्यं कृपणं क्षुद्रम् । अत्र मातु-
रान्वेषेण दुर्व्योधनस्य अभिमानः सूच्यते ।

(भ) अनुवृत्तिमाह प्रश्रयादिति । प्रश्रयात् विनयात् अनुवर्त्तनम् अनुसरणं
प्रतिवचनानादिना सन्तोषणम् अनुवृत्तिः ।

∴ (म) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र अनसूयायाः प्रत्युत्तरदाने
प्रश्रयः ।

(य) उत्कीर्त्तनमाह भूतेति । भूतस्य वृत्तस्य कार्यस्य आख्यानं कथनम्
उत्कीर्त्तनं मतम् ।

यथा बालरामायणे ।

“अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद् देवरे ।

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणादिरत्राहृतः” इत्यादि (र) ।

याच्ञा तु कापि याच्ञायाः

स्वयं दूतमुखिन वा ॥ ४६६ ॥ [ल]

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।

शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान्” ॥ (व)

परिहार इति प्रोक्तः

कृतानुचितमार्जनम् ॥ ४६७ ॥ [श]

यथा ।

“प्राणप्रयाणदुःखार्त्तं उक्तवानस्म्यनन्तरम् ।

तत् चमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः” ॥ (घ)

(र) उदाहरति यथेति । अत्र भूतस्य नागपाशबन्धनादेः कार्यस्य कथनम् ।

(ल) याच्ञामाह याच्ञेति । स्वयं वा दूतमुखिन कापि जने या याच्ञा प्रार्थना सा याच्ञा । स्वयं याच्ञाया उदाहरतं, भो लङ्केश्वर ! दीयतां जन-कजा रामः स्वयं याचते इत्यादि ।

(व) दूतमुखिन उदाहरति यथेति । अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि वैदेहीं सीतां देहि प्रत्यर्पय, राघवः रामः त्वयि दयालुः अस्तीति शेषः । शिरोभिः दशभिरिति भावः वानरान् किं कथं कन्दुकक्रीडां कारयसि वानरास्तव शिरोभिः संग्रामपतितैः कन्दुकक्रीडां कारिष्यति तत् कथं सहसे इति भावः ।

(श) परिहारमाह परिहार इति । कृतस्य अनुचितस्य कर्मणः मार्जने-क्षमा परिहारः प्रोक्तः ।

(घ) उदाहरति प्राण्येति । रामं प्रति वाक्त्रिन उक्तिः । प्राणप्रयाणं यत् दुःखं यातना तेन आर्त्तः व्यथितः सन् यत् अनन्तरं दुरक्षरमित्यर्थः उक्तवान्

अवधीरितकर्तव्य-

कथनन्तु निवेदनम् ॥ ४६८ ॥ [स]

यथा राघवाभ्युदये । “लक्षणः । आर्य्य ! समुद्राभ्यर्थनया
अन्तुमुद्यतोऽसि किमेतत्” (ह) ।

प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य

यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥ ४६९ ॥ [ज]

यथा वेण्यां “राजा । कञ्चुकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य
बहुमानात् वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां
तत्रोपचिताः समारम्भाः (क) ।

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः ॥ ५१० ॥ [ख]

यथा तत्रैव । “देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्
ऋदाः पूरिताः” इत्यादि ।

स्वया तपस्विच्छाख्यादीनां कटुवाक्यं कथितवानस्मि, हे विभी ! तत् क्षमस्व,
किञ्च अन्यच्च सुधीवः मम कनीयान् भाता ते तुभ्यं समर्पितः । अत्र अनुचित-
कार्य्यस्य पूर्ववृत्तस्य सार्जनम् ।

(स) निवेदनमाह अवधीरितेति । अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य
विषयस्य कर्त्तव्यकथनं कर्त्तव्यत्वनिश्चयः निवेदनम् ।

(ह) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र समुद्राभ्यर्थेनार्थं गमनं पूर्वमव-
ज्ञातं कथं पुनस्तदर्थं गमनम् इति लक्षणस्य तत्कर्त्तव्यत्वे निश्चयात् तद्वारणार्थं
निवेदनम् ।

(ज) प्रवर्त्तनमाह प्रवर्त्तनमिति । कार्य्यस्य यत् साधुप्रवर्त्तनं तत् प्रव-
र्त्तनं स्यात् ।

(क) उदाहरति यथेति । उपचिताः वर्द्धिताः समारम्भाः समुद्योगाः ।
अत्र युद्धकार्य्यस्य सव्यक्प्रवर्त्तनम् ।

(ख) आख्यानमाह आख्यानमिति । पूर्ववृत्तस्य पुरावृत्तस्य उक्तिः
कथनम् आख्यानम् ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ ५०१ ॥ [ग]

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
भयजिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति सुधा मलिनं यशः कुरुध्वम्” ॥ (घ)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम् ॥ ५०२ ॥ [ङ]

यथा शाकुन्तले । “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्ण-
मनोरथं नाभिनन्दामि” (च) ।

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥ ५०३ ॥ [छ]

यथा तत्रैव । “सहि ! य जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स
अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छंददो गमणम्” (३०)
(ज) । एषाञ्च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां समान्यत एकरूप-

(३०) सहैति । सखि ! न युक्तमाश्रमवासिणो जनस्याज्ञतसत्कारमतिथि-
विशेषमुज्झित्वा सच्छन्दतो गमनम् इति सं० ।

(ग) युक्तिमाह युक्तिरिति । अर्थस्य कार्यस्य अवधारणं निश्चयः युक्तिः ।

(घ) उदाहरति यथेति । यदीति । यदि समरं बुद्धम् अपास्य त्यक्त्वा
मृत्योः भयं नास्ति न भवेत् तदा इतः समरात् अन्यतः अन्यत्र प्रयातुं गन्तुं
युक्तमिति । अथ यदि जन्तोः देहिनः मरणम् अवश्यमेव निश्चितमेव तदा किमिति
कथं यशः सुधा मृदा मलिनं कुरुध्वम् । अत्र समरस्य कर्तव्यतायां निश्चयः ।

(ङ) प्रहर्षमाह प्रहर्ष इति । प्रमदस्य प्रकटानन्दस्य आधिक्यं प्रहर्षः ।

(च) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र शकुन्तलायाः पुनःप्राप्तौ आनन्दा-
तिशयः ।

(छ) उपदेशनमाह शिक्षेति । स्पष्टम् ।

त्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण । एषु च केषा-
च्चिद् गुणालङ्कारभावसम्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रय-
त्नतः कर्त्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः । एतानि च (भ) ।

“पञ्चसन्धि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ठ्यङ्गसंयुतम् ।

षट्त्रिंशत्तत्त्वोपेतमलङ्कारोपशोभितम् ॥

महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम् ।

महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

सुस्निष्टसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।

मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकम्” ॥ (ज)

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्धेव । वीथ्य-
ङ्गानि वक्ष्यन्ते ।

(ज) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उप-
देशवाक्यम् ।

(भ) एषामिति । यदि च भूषणादीनि पूर्वोक्तानि नाट्यभूषणहेतुत्व-
रूपसामान्यधर्मयोगात् नाट्यालङ्कारेऽन्तर्भावितुमर्हन्ति तथाप्येषां भेदकथनं गड्ड-
लिकाप्रवाहेण गतानुगतिकन्यायेन इत्यर्थः प्राचीनोक्तरीत्येति भावः ।

(ज) पञ्चेति । पञ्च सन्धयः सुखादयः यत्र तत्, चत्वारः वृत्तयः कौञ्चि-
क्यादयः यत्र तत्, चतुःषष्ठ्या ऋद्धैः पूर्वोक्तैः संयुतं, षट्त्रिंशता लक्षणैः पूर्वोक्तैः
उपेतं युक्तम्, अलङ्कारैः नाट्यालङ्कारैः पूर्वोक्तैः उपशोभितं, महान् परिपुष्ट
इत्यर्थः रसः शृङ्गारः वीरो वा यत्र तादृशं, महान् भोगः भावादिर्यत्र तादृशं,
महासहायं वा, उदात्ता विलासश्रीदिगुणयुक्ता इति भावः या रचना तथा
अन्वितं युक्तम्, महापुरुषस्य नायकप्रधानस्य धीरोदात्तस्य इत्यर्थः सञ्चारः स्थिति-
र्यस्मिन् तथोक्तं, साधुः सद्भिरनुष्ठेय इत्यर्थः आचारः व्यवहारः यत्र तादृशं,
जनप्रियं लोकरञ्जनं, सुस्निष्टः सन्धेः सुखादीर्घांगः समावेशः यस्मिन् तथाभूतं,
सुप्रयोगं सुखाभिनयं, सुखाश्रयम् आनन्दनिलयं, मृदुः सुकोमलः शब्दानाम्
अतिपातः प्रयोगः यस्मिन् तथाभूतं नाटकं कविः कुर्यादित्यन्वयः ।

लास्याङ्गान्याह ।

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥
 उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
 लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनोषिभिः ॥

५०४ ॥ [ट]

अत्र च ।

तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
 शुष्कं गानं गेयपदम् ॥ ५०५ ॥ [ठ]

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरच्युते ! मम हि गौरि ! ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन” ॥ (ड)

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

५०६ ॥ [ढ]

(ट) गेयपदमिति । गेयपदादीनि दश लास्याङ्गानि मनोषिभिरुक्तानी-
 त्यर्थः ।

(ठ) गेयपदमाह तन्त्रीति । तन्त्रीभाण्डं वीणायन्त्रं पुरस्कृत्य अथेकत्र
 गृहीत्वैत्यर्थः आसने पुरः अग्रतः उपविष्टस्य यत् शुष्कं पवित्रं गानं तत् गेयपदम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । गौरीगृह इति । उत्फुल्लं विकसितं यत्
 कमलं पद्मं तस्य केसरपरागवत् गौरी कुतियंसासादृशि ! भगवति ! गौरि !
 पार्वति ! युष्मत्प्रसादेन भवत्याः अनुग्रहेण मम अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु सम्पत्नी-
 भवतु ।

अभिनवगुप्तपादास्वाहुः । “उपलक्षणञ्चैतत् । श्लोधीद-
भ्रान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यमिति” ।

निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्वितावला ।
सुप्रसारितगावं यदासीदासीनमेव तु ॥ [ण]
आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च ।
स्त्रीपुंसयोर्विपर्य्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ [त]
अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना
वौणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ [य]
स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ॥
५०७ ॥ [द]

(ढ) स्थितिपाठ्यमाह स्थितिपाठ्यमिति । यत्र सदनैः उक्तापिता स्थिता
सती प्राकृतं पठति तत् लास्यमित्यर्थः स्थितिपाठ्यम् उच्यते ।

(ण) असीनमाह निखिलेति । श्लोकेन चिन्तया चान्विता अवला निखि-
लातोद्यरहितं निखिलेन आतोद्येन रहितं केनापि वाद्येन न सङ्गतमित्यर्थः
सुप्रसाधितं स्वलङ्घितं गावं यस्मिन् तत् यथा तथा यत् यस्मिन्नित्यर्थे अव्ययम् ।
यस्मिन् गेये इत्यर्थः आसीत् तिष्ठेत् तत् आसीनम् ।

(त) पुष्पगण्डिकामाह आतोद्येति । आतोद्येन वादित्रेण मिश्रितं सङ्गतं
गेयं विविधानि नानाप्रकाराणि छन्दांसि छन्दोबन्धनपूर्वकगीतानि इत्यर्थः तथा
स्त्रीपुंसयोः विपर्य्यासचेष्टितं वैपरीत्यविहरणं पुष्पगण्डिका ।

(थ) प्रच्छेदकमाह अन्येति । पतिम् अन्यासङ्गम् अन्यस्याम् आसक्तमित्यर्थः
मत्वा प्रेमविच्छेदेन यः मन्युः शोकः तेन हेतुना स्त्रियाः वौणापुरःसरं गानं
प्रच्छेदकः मतः ।

(द) त्रिगूढमाह स्त्रीति । स्त्रीवेशधारिणां पुंसां श्लक्ष्णं मनोज्ञं नाट्यं
नर्तनं त्रिगूढम् ।

साहित्यदर्पणम्

यथा मालत्याम् । “मकरन्दः । एषोऽस्मि मालती संवृत्तः ।
कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।
प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत् सैन्धवं विदुः ॥
५०८ ॥ [ध]

करणं वीणादिज्ञिया ।

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ॥ [न]
कोपप्रसादजमधिष्ठीययुक्तं रसोत्तरम् । [प]
हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ॥
उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।
विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥
५०९ ॥ [फ]

(ध) सैन्धवमाह कश्चेति । संवृत्तः सङ्केतस्थाने नायिकाया अनम-
मात् व्युत्सङ्केतस्थान इत्यर्थः, सुव्यक्तेन करणेन अन्वितः कश्चन कोऽपि पुरुषः
यत्र प्राकृतं वचनं वक्ति तत् सैन्धवं विदुः ।

(न) द्विगूढमाह चतुरस्रपदमिति । चतुरस्राणि सामाजिकमनोहराणीति
भावः पदानि यत्र तादृशं, सुखसन्धिप्रतिमुखसन्धिसमन्वितं, रसभावाभ्याम् आद्यं
युक्तं गीतं द्विगूढम् ।

(प) उत्तमोत्तममाह उत्तमोत्तममिति । कोपात् प्रसादाहा जातम्,
अधिष्ठीयः तिरस्कारः तदयुक्तं, रसोत्तरं सरसमित्यर्थः, गीतम् उत्तमोत्तमम् ।

(फ) उक्तप्रत्युक्तमाह हावेति । हावेन धूनेवादिविकारैस्त्विति खण्डयोक्तेन,
हेलया हेलाल्यन्तसमालल्यविकारः स्यात् स एव चेति खण्डयोक्तेन अन्वितं,
चित्रेण मनोज्ञेन श्लोकबन्धेन पद्यरचनेन मनोहरम्, उक्तिप्रत्युक्तिभ्यां वचनीयार्थां
संयुक्तं, सोपालम्भं तिरस्कारव्यञ्जकम्, अलीकवत् स्वभावादसङ्गितम् अप्रियवद्वा,
विलासेन अन्वितः युक्तः गीतस्य अर्थः यत्र तादृशं, गीतम् उक्तप्रत्युक्तम् उच्यते ।

स्यष्टान्युदाहरणानि ।

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्द्युतम् ।

अङ्गैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥

५१० ॥ [ब]

एतदेव नाटकं यथा बालरामायणम् । अथ प्रकरणम् ।

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा बणिक्
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥

५११ ॥ [भ]

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मालती-
माधवम् । बणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।

नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ।
तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥

(ब) महानाटकमाह एतदिति । एतत् नाटकमेव सर्वैः पूर्वोक्तैः पताका-
स्थानकैः दशभिर्द्वैश्च युतं धीराः विहांसः महानाटकम् ऊचिरे उक्तवन्तः ।

(भ) प्रकरणमाह अथेति । भवेदिति । प्रकरणे वृत्तं वर्णनीयं लौकिकं
लौकिकमात्रसिद्धं कविना कल्पितं स्वकपोलरचितमित्यर्थः भवेत् । शृङ्गारः अङ्गी
प्रधानम् । नायकः धीरप्रशान्तः पूर्वोक्तलक्षणः सापायाः अपायः स्यः तत्-
सहिताः ये धर्माः स्वर्गसाधनभूताः कामाः स्त्रीपुत्रादयः अर्थाः भोगसाधनानि
धनमादीनि तत्परः तदासक्तः न तु अपायरहितमुक्तिकामीति भावः ।

(म) नायिकेति । क्वापि प्रकरणे नायिका कुलजा कुलीना, क्वापि
वेश्या, क्वचिद्वा द्वयं कुलजा वेश्या चेत्यर्थः, तेन हेतुना तस्य प्रकरणस्य द्वयः भेदाः

कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ॥

५१२ ॥ [म]

कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वे अपि
सृच्छकंठिकायाम् । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् (य) । शेषं
नाटकवत् । अथ भाणः ।

भाणः स्याद्भूतचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥

रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ॥

सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ।

तवेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥

मुखनिर्वहणे सन्धौ लास्याङ्गानि दशापि च ॥

५१३ ॥ [र]

विशेषाः । तत्र तेषु भेदेषु तृतीयो भेदः यत्र कुलजा वेश्या च नायिका इति
भावः । कितवः भूतः द्यूतकारः आदिपदेन सभिकादीनां ग्रहणं तथा विटः
पूर्वोक्तलक्षणः तथा चेटकः एतैः सङ्कुलः व्याप्तः ।

(य) अस्वेति । विना विशेषं सर्वेषां लक्षणं नाटकवन्मतमित्युक्तेः अस्य
प्रकरणस्य नाटकमेव प्रकृतिसूत्रकारणं यस्य तथोक्तः तस्य भावः तस्मात् ।

(र) भाणसाङ्ग अयेति । भाण इति । भूतस्य नायकस्य चरितं यत्र सः,
नानाविधम् अवस्थानं दशभेदः आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः, तथा एकाङ्कः
एकेनैव अङ्गेन सत्तापनीय इत्यर्थः, भाणः स्यात् । अत्र एक एव निपुणः चतुरः
पण्डितः विटः स्वेन आत्मना इतरेण वा अनुभूतं वस्तु रङ्गे नाट्यशालायां प्रका-
शयेत् । आकाशभाषितैः सम्बोधनेन उक्तिप्रत्युक्ती कुर्यात् । शौर्यसौभाग्यवर्णनैः
वीरशृङ्गारौ रसौ शौर्यवर्णनेन वीरं सौभाग्यवर्णनेन शृङ्गारमित्यर्थः सूचयेत् ।

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नु-
त्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्यवर्ण-
नया सूचयेत् । प्रायो भारती कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति ।
लास्याङ्गानि गीयपदादीनि । उदाहरणं लौलामधुकरः ।
अथ व्यायोगः ।

ख्यातेतिवृत्तौ व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्वहुभिराश्रितः ॥
एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्बीरोद्धतश्च सः ।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥

५१४ ॥ [ल]

यथा सौगन्धिकाहरणम् । अथ समवकारः ।
वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् ।
सम्भयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे ॥
सम्भौ द्वावन्तप्रयोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः ।

तत्र भाष्ये इतिवृत्तम् उत्पाद्यं कल्पनीयं प्रायेण भारती वृत्तिः, सुखं निर्वहणञ्च
एतौ सम्भौ, तथा लास्याङ्गानि दशापि प्रवीज्यानीति शेषः ।

(ल) व्यायोगमाह अथेति । ख्यातेतिवृत्त इति । ख्यातं पुराणादिषु
प्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः, गर्भविमर्षाभ्यां सम्भ्यां हीनः गर्भविमर्ष-
सम्भिरहित इत्यर्थः, अस्त्रीनिमित्तसमरोदय स्त्रीनिमित्तं विना समरस्य
संयासस्य उदयः उपस्थितिर्यस्मिन् तथाभूतः । अन्यत् सुगमम् ।

(व) समवकारमाह अथेति । वृत्तमिति । देवासुराश्रयं देवासुरसम्बद्धम् ।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥
 फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
 वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
 वीर्यङ्गानि च तत्र सूर्यथालाभं त्रयोदश ।
 गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च ॥
 त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्यश्चायं त्रिविद्रवः ।
 वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्गम् ॥
 द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥

५१५ ॥ [व]

नाडिका घटिकादयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटको-
 क्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।

निर्विमर्षाः विमर्षरहिताः सन्त्यः चतुर्थसन्धिं विना चत्वारः सन्त्यः प्रयोज्या
 इत्यर्थः । अङ्काः परिच्छेदाः त्रयः । तत्र आदिमे अङ्के द्वौ सन्धौ सुखप्रतिमुखे
 इति भावः, अन्त्ययोः द्वितीयतृतीययोरङ्कयोरित्यर्थः एकः एकः सन्धिः गर्भः
 निर्वहणश्च इत्यर्थः भवेत् । उदात्ताः धीरोदात्ताः । तेषां नायकानां पृथक् पृथक्
 भिन्नं भिन्नं फलम् । अखिलः समग्रो रसः वीरमुख्यः वीररस एव प्रधानम्
 अन्ये अङ्गान्तीति भावः । षड्वरा वृत्तिर्गायत्री सप्ताक्षरा वृत्तिरुष्णिक् तत्प्रभ-
 तौनि । मन्दकौशिक्यः मन्दा कौशिकी यासु ताः प्रायेण कौशिकीद्वीना इत्यर्थः ।
 द्वादशनाडीभिः द्वादशभिः घटिकाभिः प्रथमाङ्गं प्रथमाङ्गनिबिष्टं वस्तु निष्पाद्यं
 सप्तादनीयम् । द्वितीयेऽङ्के तिसृभिः नाडीभिः तथा तृतीये अङ्के द्वाभ्यां
 नाडीभ्यां तत्रत्यं वस्तु निष्पाद्यमिति शेषः ।

(श) शृङ्गारस्य कपटस्य विद्रवस्य च त्रैविध्यं दर्शयति तत्रेति । धर्माश्चेति ।

स्वाभाविकः कृत्विमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥

५१६ ॥ [श]

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थ-
कल्पितः । अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र
कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते (ष) ब्रह्मवोऽर्था
अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमथनम् ।

अथ डिमः ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षो महोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ॥
वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्षाश्च सन्धयः ।

शृङ्गारः धर्मार्थकामैः त्रिविधः कपटः स्वाभाविकः कृत्विमः दैवजः दैवेन जनितः ।
विद्रवः शङ्कादिकृतः सन्धुमः अचेतनकृतः चेतनकृतः तथा चेतनाचेतनीभयकृत
इति त्रिविधः ।

(ष) समवकीर्यन्ते सम्यक् प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ।

(स) डिममाङ्क अर्धेति । उपरागैः चन्द्रसूर्यादीनां ग्रासविशेषैः भूयिष्ठः

दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥

५१७ ॥ [स]

अत्रोदाहरणञ्च । “त्रिपुरदाहः” इति महर्षिः । अथेहा-
मृगः ।

ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।

मुखप्रतिमुखे सन्धौ तत्र निर्वहणं तथा ॥

नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।

स्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥

पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।

युद्धमानौय संरम्भं ^{प्रति} परं व्याजान्निवर्तते ॥

महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ॥

एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।

दिव्यस्त्रीहेतुकां युद्धं नायकाः षड्वितीतरे ॥

५१८ ॥ [ह]

बहुलः । स्वातं पुराणादिप्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः । दीप्ताः चञ्चलाः ।
अथत् स्पष्टम् ।

(ह) ईहामृगमाह अथेति । अनियमौ नियमवर्जितौ कश्चित् नरो
नायकः प्रतिनायकी वा कश्चित् दिव्यः नायकः प्रतिनायकी वा इति नायक-
प्रतिनायकयोर्नियमौ नास्तीति भावः । गूढभावात् गोपनभावात् अयुक्तकृत्
अनुचितकार्यकारित्यर्थः । अपहारादिना बलात्कारादिना आदिपदेन कृत्वादि-
परिग्रहः । परं शत्रुं प्रतिनायकमित्यर्थः संरम्भं क्रोधम् आनीय प्राप्तव्यं युद्धं

मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताका-
नायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दृश्यः । नायको
सृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहं भ्राञ्छतीति ईहासृगः । यथा
कुसुमशेखरविजयादि । अथ अङ्कः ।

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ।
रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥
प्रख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।
भाणवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥
युद्धञ्च वाचा कर्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥

५१६ ॥ [च]

इमञ्च केचित् “नाटकाव्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टि-
काङ्कनामानम्” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा
सृष्टिर्यत्र” इति उत्सृष्टिकाङ्कः । यथा शर्मिष्ठायातिः ।
अथ वीथी ।

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।
आकाशभाषितैरुक्तैश्चितां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥
सूचयेद् भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि ।

कृतेत्यर्थः । व्याजात् कृतात् । वधप्राप्ताः वधप्राप्तियोग्या अपील्यर्थः । अन्यत्
सुगमम् ।

(च) अङ्कमाह अथेति । उत्सृष्टिकाङ्कः अङ्कस्य नामान्तरमेतत् । प्रपञ्च-
येत् विस्तारयेत् । प्राकृताः सामान्याः नातिमहान्त इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(क) वीथीमाह अथेति । अत्र वीथ्याम् एकः अद्वितीय इत्यर्थः । कश्चित्

मुखनिर्वहणे सन्धौ अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

५२० [क]

कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्च
अस्यः कौशिकीवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्गातृकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं क्लृप्तम् ॥

वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु ॥

५२१ ॥ [ख]

तत्र उद्गातृकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं
लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसङ्गुतं

प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥ ५२२ ॥ [ग]

यथा विक्रमोर्वश्याम् । वङ्गभीष्टविदूषकचेत्योरन्योन्य-
वचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थ-

योजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ ५२३ ॥ [घ]

वाक्यक इति शेषः कल्पान्ते निबध्यते । अखिलाः समयाः पञ्चेति भावः अर्थ-
प्रकृतयः वीजादयः प्रयोज्या इति शेषः ।

(ख) अस्या इति । अस्याः वीष्टाः । अथत् स्पष्टम् ।

(ग) प्रपञ्चमाह मिथ इति । मिथः परस्परं हास्यकृत् हासजनकम्
असङ्गुतं मिथ्याभूतं वाक्यं प्रपञ्चः ।

यथा तत्रैव “राजा ।

सर्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया” ॥ (ङ)

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । “राजा । कथं दृष्टेत्याह” ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । “नटादिव्रितयविषय-
मेवेदम्” इति कश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यै-

र्विलोभ्य क्ललनाच्छलम् ॥ ५२४ ॥ [च]

यथा वेण्यां “भीमार्जुनौ ।

कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी

राजा दुःशासनादेर्गुरनुजगतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डुवा यस्य दासाः

क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रुपा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः” ॥ (छ)

(ङ) विगतमाङ्गं विगतमिति । श्रुतिसाम्यतः शब्दसादृश्यात् अनेकार्थ-
योजनं बह्वर्थक्यत्वेन विगतं स्यात् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । सर्वेति । सर्वश्रीविरहितस्य पुष्करवस उक्ति-
रियम् । हे सर्वक्षितिभृतां सर्वपर्वतानां नाथ ! पर्वतश्रेष्ठ ! अस्मिन् रम्ये
वनान्ते वनभूमौ मया विरहिता सर्वाङ्गसुन्दरी रामा सर्वश्री त्वया दृष्टा ।
अत्रास्य वाक्यस्य प्रतिध्वनेश्च साम्यात् दृष्टेति वाक्यस्य प्रश्नरूप एकोऽर्थः पुनर्दृष्टेति
प्रतिध्वनिः प्रतिवचनरूपो अपरोऽर्थः इति अनेकार्थयोजनं कीदृश्यम् ।

(च) क्ललमाह प्रियाभैरिति । प्रियाभैः प्रियसदृशैः अप्रियैः वाक्यैः
विलोभ्य क्ललनं प्रतारणं क्ललम् ।

(छ) उदाहरति यथेति । कर्त्तेति । द्यूतक्ललानां द्यूतक्रीडारूपकपटानां
कर्त्ता, जतुमयं यत् शरणं गृहं, शरणं गृहरक्षित्रीरित्यमरः । तस्य उद्दीपनः
जतुगृहदाहक इत्यर्थः, अभिमानी अङ्गराजवान्, दुःशासनादेः दुःशासनप्रभृति-
कस्य अनुजगतस्य कनिष्ठभाद्रजतस्य गुरुः, अङ्गराजस्य कर्णस्य मित्रं वन्द्यः,

यथा मम प्रभावत्यां “वचनाभः ।

अस्य वचः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः” ॥ (ठ)

प्रद्युम्नः । अरेरे असुरापसद ! (ड) अलममुना बहुप्रला-
पेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोर-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां ममस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षौणी क्षणेन पिष्टिताशनलोभनीया” ॥ (ढ)

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि

भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ ५२७ ॥ [ग]

यथा वेण्यां “राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ! समीरयुग्मम्” ॥ (त)

(ठ) उदाहरति यथेति । अस्मेति । अस्य प्रद्युम्नस्य वचः क्षणेनैव अनया
हस्तस्थितयेति भावः गदया निर्मथ्य चूर्णयित्वेत्यर्थः लीलया अवहेलया अद्य वः
युष्माकं युष्माननादित्येत्यर्थः अनादरे षष्ठौ । भुवनद्वयं स्वर्गे पृथिवीसु इत्यर्थः स्वस्य
पातालवासित्वादिति भावः उन्मूलयिष्यामि उत्पाटयिष्यामि ।

(ड) असुरापसद ! असुराधम !

(ढ) अस्मेति । प्रचण्डे भुजदण्डे बाहुदण्डे समर्पितात् निक्षिप्तात् उरु-
कोदण्डात् महाधनुषः निर्गलितानां निर्गलितानां काण्डानां शराणां समूहस्य पातैः
इयं क्षौणी पृथ्वी क्षणेन समस्तानां दितिजनानां दैत्यानां शीघ्रतैः रुधिरैः उक्षिता
अभिषिक्ता सती पिष्टिताशनानां मांसभोजिनां लोभनीया इष्टवर्द्धनीत्यर्थः आस्तां
भवतु । वसन्ततिष्ठकं वचम् ।

(ग) गण्डमाह गण्डमिति । ‘प्रस्तुतसम्बन्धि प्रकृतार्थसम्बद्धं’ भिन्नार्थं पृथ-
गर्थं सत्वरं त्वरान्वितं वचः गण्डम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । “देव ! भग्नं भग्नम्” इत्यादि ।
अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूकभङ्गार्थं (सम्बन्धे) सम्बद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसीक्तस्या-

व्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥ ५२८ ॥ [थ]

यथा क्लितरामे “सीता । जाद ! कल्लं क्वु अओञ्जा-
एण गंतब्बं तहिं सो राज्ञा बिणएण पणयिदब्बो (३१) ।
लवः । अथ किमावाभ्यां राजोपजौविभ्यां भवितव्यम् । सीता ।
जाद ! सो तुह्माणं पिदा (३२) । लवः । किमावयोः रघुपतिः
पिता ? सीता । सायङ्गम् । मा असुधा संकधं णं क्वु तुह्माणं
सअलाए ज्जेव पुह्वीएत्ति” (३३) । (द)

प्रहेलिकैव हास्येन

युक्ता भवति नालिका ॥ ५२९ ॥ [ध]

(३१) जादेति । पुत्र ! कल्य खलु अयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा
विनयेन प्रणयितव्य इति सं० ।

(३२) पुत्र ! स युष्माकं पितेति सं० ।

(३३) मा अन्यथा शङ्केयां न खलु युवयोः सकलाया एव पृथिव्या
इति सं० ।

(त) उदाहरति । यथेति । अध्यासितुमिति । भातुमतीं प्रति दुर्यो-
धनवचनम् । हे करभीरु ! मम ऊरुयुग्मं विरात् चिरकालं व्याप्य तव जघन-
स्थलस्य अध्यासितुम् अधिष्ठातुं पर्याप्तमेव समुचितमेव । अत्र रथकेतनभङ्ग-
रूपभित्तिवचनं प्रस्तुतस्य दुर्योधनोरुभङ्गरूपस्य अर्थस्य सूचकम् ।

(ध) अवस्यन्दितमाह व्याख्यानमिति । स्वरसीक्तस्य स्वभावतः उक्तस्य
वाक्यस्य अन्यथा व्याख्यानम् अवस्यन्दितं भवेत् ।

(द) उदाहरति यथेति । अत्र स्वभावोक्तस्य स युवयोः पितेति वाक्यस्य
सकलायाः पृथिव्या इत्यनेन पितृशब्दस्य पालकरूपत्वेन अन्यथा व्याख्यानम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । “देव ! भग्नं भग्नम्” इत्यादि ।
अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूकभङ्गार्थं (सम्बन्धे) सम्बद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसीक्तस्या-

व्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥ ५२८ ॥ [थ]

यथा क्लितरामे “सीता । जाद ! कल्लं क्वु अओञ्जा-
एण गंतब्बं तहिं सो राज्ञा बिणएण पणयिदब्बो (३१) ।
लवः । अथ किमावाभ्यां राजोपजौविभ्यां भवितव्यम् । सीता ।
जाद ! सो तुह्माणं पिदा (३२) । लवः । किमावयोः रघुपतिः
पिता ? सीता । सायङ्गम् । मा असुधा संकधं णं क्वु तुह्माणं
सअलाए ज्जेव पुह्वीएत्ति” (३३) । (द)

प्रहेलिकैव हास्येन

युक्ता भवति नालिका ॥ ५२९ ॥ [ध]

(३१) जादेति । पुत्र ! कल्य खलु अयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा
विनयेन प्रणयितव्य इति सं० ।

(३२) पुत्र ! स युष्माकं पितेति सं० ।

(३३) मा अन्यथा शङ्केयां न खलु युवयोः सकलाया एव पृथिव्या
इति सं० ।

(त) उदाहरति । यथेति । अध्यासितुमिति । भातुमतीं प्रति दुर्यो-
धनवचनम् । हे करभीरु ! मम ऊरुयुग्मं विरात् चिरकालं व्याप्य तव जघन-
स्थलस्य अध्यासितुम् अधिष्ठातुं पर्याप्तमेव समुचितमेव । अत्र रथकेतनभङ्ग-
रूपभित्रार्थं वचनं प्रस्तुतस्य दुर्योधनोरुभङ्गरूपस्य अर्थस्य सूचकम् ।

(ध) अवस्यन्दितमाह व्याख्यानमिति । स्वरसीक्तस्य स्वभावतः उक्तस्य
वाक्यस्य अन्यथा व्याख्यानम् अवस्यन्दितं भवेत् ।

(द) उदाहरति यथेति । अत्र स्वभावोक्तस्य स युवयोः पितेति वाक्यस्य
सकलायाः पृथिव्या इत्यनेन पितृशब्दस्य पालकरूपत्वेन अन्यथा व्याख्यानम् ।

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् । सुस-
ङ्गता । सखि ! जस्स किदे तुमं आअदा सो इदो ज्जेव
चिट्ठदि । सागरिका । कस्स किदे अहं आअदा ? सुसं ।
णं चित्तफलअस्स” (३४) । अत्र त्वं रात्रः कृते आगतेत्यर्थः
संहतः (न) ।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥

५३० ॥ [प]

तत्राद्यं (फ) यथा मम प्रभावल्याम् । “प्रद्युम्नः । सह-
कारवल्लीमवलोक्य सानन्दम् । अहो कथमिद्वैव ।
अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।
किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे” ॥ (व)

(३४) सङ्गीति । सखि ! यस्य कृते त्वमागता स इव एव तिष्ठतीति सं० ।
कस्य कृते अहमागतेति सं० । ननु चित्तफलकस्येति सं० ।

(ध) नालिकसाङ्ग प्रहेलिकैवेति । हास्येन युक्ता प्रहेलिका एव नालिका
भवति ।

(न) उदाहरति यथेति । अत्र रात्रः कृते त्वमागतेति उत्तरं संहतम् ।

(प) असत्प्रलापमाह असत्प्रलाप इति । असम्बद्धं पूर्वापरसम्बन्धरहितं
यत् वाक्यं तथा उत्तरं यच्च अगृह्यतः हितवाक्यमग्रप्लुत इत्यर्थः मूर्खस्य पुरः
अगतः हितं वचः असौ असत्प्रलापः ।

(फ) आद्यम् असम्बद्धं वाक्यमित्यर्थः ।

(व) अस्तीति । अलिकुलं भ्रमरसमूहः तद्वत् मञ्जुकेशी मनोहरकेशा,
परिमलः सौरभः तद्वद्बहुला अतिसौरभशालिनीत्यर्थः, रसम् अनुरागम् आवह-
तीति तथोक्ता अनुरागवतीत्यर्थः, तन्वी कृशाङ्गी, किशलयः पल्लवः तद्वत् पेशलः
कीमलः पाणिर्यस्यास्तादृशी, कोकिलवत् कलभाषिणी मधुरभाषिणी मे मम
प्रियतमा अतिप्रियसी । अत्र सङ्कारखतायां स्वप्रियावद्भिरसम्बद्धा ।

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेष्ठां दुर्योधनं प्रति
गान्धारोवाक्यम् ।

व्याहारो यत् परस्यार्थे

हास्यलोभकरं वचः ॥ ५३१ ॥ [भ]

यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने मालविका
निर्गन्तुमिच्छति । “विदूषकः । मा दाव उपदेसमुध्वा गमि-
स्ससि” (३५) इत्युपक्रमेण । “दासः । विदूषकं प्रति । आर्य्य !
उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । पठमं ब्रह्मण-
पूष्पा भोदि सा इमा ए लङ्घिदा (३६) । मालविका । स्मयत”
इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभ-
कारिणा वचसा व्याहारः (म) ।

दोषां गुणा गुणा दोषा

यत्र स्युर्मद्वं हि तत् ॥ ५३२ ॥ [य]

क्रमेण यथा ।

“प्रिय ! जीवितता क्रीर्य्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता ।

भूयस्तद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥ (र)

(३५) मा तावदुपदेशमुध्वा गमिष्यसीति सं० ।

(३६) प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति साऽनघा लङ्घितेति सं० ।

(भ) व्याहारमाह व्याहार इति । परस्य अर्थे निमित्तं यत् हास्यलोभ-
करं वचः असौ व्याहारः ।

(म) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(य) सद्वमाह दोषा इति । यत्र वाक् दोषाः गुणाः गुणाः दोषाश्च
स्युः तत् सद्वम् ।

(र) उदाहरति प्रियेति । हे प्रिय ! जीवितता त्वद्विरहे जीवनमित्यर्थः
क्रीर्य्यं निष्ठुरता, निःस्नेहत्वं स्नेहशून्यता, तथा कृतघ्नता उपकारिणीऽपकारकरणां

तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखेकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥ (ल)

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवत्यपि वीथ्यामवश्यं विधे-
यानि । विस्मृतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपौहोदाहृतानि
वीथौ च । नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्दीप्य-
यम् । यथा मालविका । अथ प्रहसनम् ।

भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम् ।

भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥

५३३ ॥

अत्र नारभटौ नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

अङ्गी हास्यरसस्तत्र

वीथ्यङ्गानि स्थितिर्न वा ॥ ५३४ ॥

तत्र ।

तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः । [व]

देहो जीवनस्य निवभूतः तव विरहे देहे जीवनस्थितिरतीव क्लेशवद्वा, तस्यात्
तदानीं जीवनस्य देहादपगमः श्रेयान् नो चेत् तस्य क्रौंथ्यादिकमवश्यवक्तव्यमिति
भावः । भूयः पुनः तद्दर्शनात् तव दर्शनं प्राप्स्येत्यर्थः सम एते, जीवनस्य क्रौंथ्या-
दयः गुणताम् अनुकूलतां गताः । अत्र दीपाणां गुणत्वम् ।

(ल) तस्या इति । वस्तुं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । तस्याः कान्तायाः
यौवनश्रिया तात्कालिकतया भूषितं विराजितं तत् रूपसौन्दर्यं समं सुखेकतायनं
सुखमात्राधारं जातम् अधुना विरहे इत्यर्थः दुःखायैव । अत्र गुणानां
दीपत्वम् ।

(व) प्रहसनमाह अथेति । भाषेति । भाणवत् भाष इव भाषे यथा
सुखं निर्वहणञ्च सन्धी सन्ध्यङ्गानि च वङ्गानि, लास्याङ्गानि च दण्ड, तथात्रापीति
भावः । अत्र प्रहसने नारभटौ वर्त्तिर्न प्रयोज्येति शेषः । वीथ्यङ्गानां स्थितिरव-

एको यत्र भवेत् धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

५३५ ॥ [श]

यथा कन्दर्पकेलिः ।

आश्रित्य कञ्चन जनं संकीर्णमिति तद् विदुः ॥

५३६ ॥ [ष]

यथा धूर्त्तचरितम् ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां संकीर्णं केचिद्वचिरे ।

तत् पुनर्भवति द्वाङ्गमथवैकाङ्गनिर्मितम् ॥

५३७ ॥ [स]

यथा नटकमेलकादि । मुनिस्त्वाह ।

“वेश्याचेतनपुंसकविटधूर्त्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।

अविकृतवेशपरिच्छदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णमिति” ॥ (ह)

स्थानं न वा नैव, अथवा वीथ्याङ्गानां स्थितिः नियतेत्यर्थः । अत्र प्रहसने तप-
स्यादिषु मध्ये कश्चित् नायकः । अत्र भगवच्छब्देन सत्र्यासौ प्रीच्यते । अन्तत्
सुगमम् ।

(श) अस्य भेदत्रयमाह एक इत्यादि । यत्र एकः मुख्यः नायक इत्यर्थः
धृष्टः प्रगल्भाः भवेत् तत् हास्यं शुद्धम् उच्यते ।

(ष) आश्रित्येति । कञ्चन जनं धृष्टमिदमिति भावः आश्रित्य यत् हास्यं
तत् सङ्कीर्णं विदुः ।

(स) वृत्तमिति । बहूनां धृष्टानां वृत्तं चरितं केचित् सङ्कीर्णम् केचिरे
उक्तवन्तः । तत् सङ्कीर्णप्रहसनं द्वाङ्गम् अङ्गद्वयघटितं वा एकेनैव अङ्गेन विनि-
र्मितं भवति ।

(ह) वेश्येति । यत्र प्रहसने वेश्यादीनां वर्णनं तथा तेषामविकृतानां
यथास्थितानामिति भावः वेश्यानां परिच्छदानां चेष्टितानाञ्च करणम् अनुकरण-
मित्यर्थः तत् सङ्कीर्णम् ।

विकृतन्तु विदुर्यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः ।

भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः ॥५३८॥ [च]

इदन्तु सङ्कीर्णैर्नैव गतार्थमिति मुनिना पृथग्गोक्तम् ।
अथोपरूपकाणि । तत्र ।

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।

नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥

सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।

देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥

पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः

॥५३९॥ [क]

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्वशालभञ्जिकादि । अथ त्रोटकम् ।

(च) विकृतमिति । तत्र षण्डकञ्चुकितापसाः भुजङ्गस्य विटस्य चारणस्य नटस्य भटादेश्य वेशयुक्ताः वज्रनयुक्ताश्च भवेयुः तत् हास्यं विकृतं विदुः ।

(क) उपरूपकाण्याम् अर्थेति । नाटिकेति । क्लृप्तवृत्ता कल्पितवृत्तानां न तु पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तेति भावः, स्त्रीप्राया नारीवहुला, चतुरङ्गिका चतुर्भि-
रङ्गैः सम्पाद्या इत्यर्थः । प्रख्यातः, प्रसिद्धः धीरललितः निश्चिन्तो सदुरनिश्चमिति
वैचक्षण्योक्तः, अन्तःपुरसम्बन्धा अन्तःपुरसम्बन्धवती अन्तःपुरचारिणीत्यर्थः । नेता
नायकः देव्याः महिष्याः चासेन भवेन शङ्कितः सन् अस्यां नायिकायां सम्प्रवर्त्तेत
समासजेत् । द्वयोः नायिकानायकयोः सङ्गमः तद्वशः देव्यधीनः । स्वल्पविमर्षाः
प्रायेण विमर्षाण्यसन्निहाना इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

चोष्टकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम् ॥

५४० ॥ [ख]

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा
स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्वशी । अथ गोष्ठी ।

प्रकृतैर्नवमिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कता ।

नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥

हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषड्रोषिदन्विता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्गविनिर्मिता ॥

५४१ ॥ [ग]

यथा रेवतमदनिको । अथ सदृकम् ।

सदृकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।

न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ।

अङ्का जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम्

॥ ५४२ ॥ [घ]

(ख) चोष्टकमाह अथेति । सप्त वा अष्ट वा नव वा पञ्च
वा अङ्काः यत्र तथोक्तं, दिव्यमानुषसंश्रयं देवमनुष्यसम्बद्धं, प्रत्यङ्गं, विदूषकचरित्र-
सहितं नाट्यं चोष्टकं प्राहुः ।

(ग) गोष्ठीमाह अथेति । प्रकृतैरिति । प्रकृतैः नातिविदेश्यैः । नोदात्त-
वचना संस्कृतान्यभाषिणी । अन्यत् स्पष्टम् ।

(घ) सदृकमाह अथेति । सदृकमिति । प्राकृतं संस्कृतादन्यत् अशेषं
असक्तं पाक्यं वाक्यं यस्मिन् तत् अप्रवेशकं प्रवेशकवर्जितम् प्रचुरः बहुलः ।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

चोष्टकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम् ॥

५४० ॥ [ख]

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा
स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्वशी । अथ गोष्ठी ।

प्रकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कता ।

नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥

हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषडोषिदन्विता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्गविनिर्मिता ॥

५४१ ॥ [ग]

यथा रैवतमदनिका । अथ सट्टकम् ।

सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।

न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ।

अङ्गा जवनिकाख्याः स्युः स्योदन्यन्नाटिकासमम्

॥ ५४२ ॥ [घ]

(ख) चोष्टकमाह अथेति । सप्तति । सप्त "१" अष्टौ वा नव वा पञ्च
वा अङ्गाः यत्र तथोक्तं, दिव्यमानुषसंश्रयं देवमनुषसम्बन्धं, प्रत्यङ्गं, विदूषकपरिव-
सहितं नाम चोष्टकं प्राहुः ।

(ग) गोष्ठीमाह अथेति । प्रकृतैरिति । प्रकृतैः नातिविदग्धैः । नोदान-
वचना संस्कृतान्यभाविणी । अन्यत् स्पष्टम् ।

(घ) सट्टकमाह अथेति । सट्टकमिति । प्राकृतं संस्कृतादन्वयं अशेषं
असत् पाठ्यं वाक्यं यस्मिन् तत् अप्रवेशकं प्रवेशकवर्जितम् प्रचुरः अङ्गानां ।

यथा कर्पूरमञ्जरी । अथ नाट्यरासकम् ।
 नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थितिः ।
 उदात्तनायकं तद्वत् पौठमर्दीपनायकम् ॥
 हास्योऽद्भुत सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका ।
 मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥
 केचित् प्रतिमुखं सन्धिभिर्ह नेच्छन्ति केवलम् ॥

५४३ ॥ [ङ]

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा
 विलासवती । अथ प्रस्थानम् ।
 प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।
 दासी च नायिका वृत्तिः कौशिकी भारती तथा ॥
 सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहृतिः ।
 अङ्गी द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥

५४४ ॥ [च]

जवनिकाख्याः अङ्गाः प्रयोज्याः अङ्गस्थाने जवनिकाशब्दः प्रयोज्य इत्यर्थः ।
 अन्यत् अङ्गसंख्यादिकम् ।

(ङ) नाट्यरासकमाह अथेति । नाट्येति । बह्वी तालस्य ताल-
 क्रियमानस्य लयस्य साम्यस्य च स्थितिर्यच्चिन् तत्, तालः कालक्रियमानः
 लयः साम्यमित्यमरः । उदात्तनायकं धीरोदात्तनायकयुतं, पौठमर्दः पूर्वोक्त-
 लक्षणः उपनायकः नायकसङ्गकारौ यत्र तत् । सशृङ्गारः शृङ्गाररससङ्गितः
 हास्यः अत्र अङ्गी प्रधानम् । वासकसज्जिता पूर्वोक्तलक्षणा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(च) प्रस्थानमाह अथेति । प्रस्थान इति । हीनः दासादपि इतर
 इत्यर्थः । सुरापानसमायोगात् मद्यपानवशात् उद्दिष्टस्य प्रसृतस्य अर्थस्य इतिवृत्तस्य
 संहृतिः समापनम् । अन्यत् सङ्गमम् ।

यथा कर्पूरमञ्जरी । अथ नाट्यरासकम् ।
 नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थितिः ।
 उदात्तनायकं तद्वत् पौठमर्दोपनायकम् ॥
 हास्योऽद्भ्यव सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका ।
 मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥
 केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥

५४३ ॥ [ङ]

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा
 विलासवती । अथ प्रस्थानम् ।
 प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।
 दासी च नायिका वृत्तिः कौशिकीभारती तथा ॥
 सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः ।
 अङ्गौ द्वौ लयतालादिविलासी बहुलस्तथा ॥

५४४ ॥ [च]

जवनिकाख्याः अङ्गाः प्रयोज्याः अङ्गस्थाने जवनिकाशब्दः प्रयोज्य इत्यर्थः ।
 अन्यत् अङ्गसंख्यादिकम् ।

(ङ) नाट्यरासकमाह अथेति । नाट्येति । बह्वी तालस्य ताल-
 क्रियमानस्य लयस्य साम्यस्य च स्थितिर्यच्चिन् तत्, तालः कालक्रियमानः
 लयः साम्यमित्यमरः । उदात्तनायकं धीरोदात्तनायकयुतं, पौठमर्दः पूर्वोक्त-
 लक्षणः उपनायकः नायकसङ्कारो यत्र तत् । सशृङ्गारः शृङ्गाररससङ्घितः
 हास्यः अत्र अङ्गी प्रधानम् । वासकसज्जिता पूर्वोक्तलक्षणा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(च) प्रस्थानमाह अथेति । प्रस्थान इति । हीनः दासादपि इतर
 इत्यर्थः । सुरापानसमायोगात् मद्यपानवशात् उद्दिष्टस्य प्रवृत्तस्य अर्थस्य इतिवृत्तस्य
 संहतिः समापनम् । अन्यत् सुगमम् ।

यथा शृङ्गारतिलकम् । अथोक्ताप्यम् ।

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्गभूषितम् ।

शिल्पकाङ्क्षैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैः रसैः ॥ [क]

उक्ताप्यं बहुसंग्रामं त्यक्त्वगीतिमनोहरम् ।

चतस्रो नायिकास्वत्र त्रयोऽङ्गा इति केचन ॥

५४५ ॥ [ज]

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीसहादेवम् ।

अथ काव्यम् ।

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्गं हास्यसङ्कुलम् ।

खण्डमात्रा द्विपदिका भङ्गतालैरलङ्कितम् ॥

वर्णमात्राच्छङ्खलिकायुतं शृङ्गारभाषितम् ।

नेता स्त्री चाप्युदात्ताश्च सन्धी आद्यौ तथान्तिमः

॥५४६॥ [झ]

(क) उक्ताप्यमाह अथेति । उदात्तेति । उदात्तः धीरोदात्तः नायकी यत्र तत्, दिव्यवृत्तं दिव्यचरित्रयुक्तम् । अन्वत् सप्तम् ।

(व) उक्ताप्यमिति । त्रास्येण विभागेन इति भावः गीतेन मनोहरम् । केचन पण्डिता इदम् उक्ताप्यं वदन्तीति शेषः ।

(झ) काव्यमाह अथेति । काव्यमिति । आरभटी कृतिविशेषः तया हीनं शृङ्गारमात्रा द्विपदिका भङ्गतालैः तत्तहास्यगीतविशेषैरित्यर्थः वर्णमात्रा तथाच्छङ्खलिका कन्दोभेदौ ताभ्यां युतं, शृङ्गारभाषितं शृङ्गारसूचककाव्यसन्वितम् । नेता नायकः स्त्री नायिका च उदात्तः उदात्ता च । सन्धी कान्धे आद्यौ मुखप्रतिपुञ्जे इत्यर्थः अन्तिमः निर्वहणमित्यर्थः । अन्वत् सप्तमम् ।

यथा यादवोदयः । अथ प्रेङ्गणम् ।

गर्भाविमर्षरहितं प्रेङ्गणं हीननायकम् ।

असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् ।

नियुद्धसम्फोटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।

नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

५४७ ॥ [ज]

यथा बालिवधः । अथ रासकम् ।

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।

भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारती कौशिकीयुतम् ॥

असूत्रधारमेकाङ्कं सवीथाङ्कं कलान्वितम् ।

श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥

उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।

द्वह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥

५४८ ॥ [ट]

(ज) प्रेङ्गणमाङ्क अथेति । गर्भेति । गर्भाविमर्षरहितं गर्भाविमर्षसन्नि-
वयवर्जितं, हीनः प्राकृतः नायको यत्र तत्, नियुद्धः सम्फोटः सरोषभाषणञ्च
ताभ्यां युतं, सर्वाभिर्वृत्तिभिः कौशिक्यादिभिः समाश्रितं युक्तम् । प्ररोचना
प्रकृतप्रशंसया सामाजिकानाम् उन्मुखीकरणम् । असूत्रधारत्वेऽपि नेपथ्यस्थेन
केचित् नान्दी प्ररोचना च पठनीयेति भावः ।

(ट) रासकमाङ्क अथेति । रासकमिति । पञ्चपात्रं पञ्चभिः पात्रैः नटैः
सम्पाद्यमित्यर्थः, भाषया विभाषया च संस्कृतेन प्राकृतेन च इत्यर्थः भूयिष्ठं
धर्याप्तम् । कला नृत्यादिका चतुःषष्टिप्रकारा तथा अन्वितं, श्लिष्टया भिन्नार्थका

यथा मेनकाहितम् । अथ संलापकम् ।

संलापकेऽङ्गाच्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।

पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरूपेतरः ॥

भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः ।

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी ॥

५४६ ॥ [ठ]

यथा मायाकापालिकम् । अथ श्रीगदितम् ।

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्गं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितम् ॥

भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम् ।

मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिन्नपरूपकम् ॥५५०॥

[ड]

यथा क्रीडारसातलम् ।

“श्रीरासौना श्रीगदिते गायेत् किञ्चित् पठेदपि ।

नान्या युतं, ख्याता प्रसिद्धा नायिका यत्र तत्, उदात्तभावस्य मङ्गलस्य विन्यासेन वर्णनेन संश्रितम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ठ) संलापकमाह अथेति । संलापक इति । पाषण्डः मूर्खः अधार्मिको वा । पुरसंरोधः नगरावरोधः छलं प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैश्छलनं छलमित्युक्तञ्च, संग्रामं युद्धं, विषमः, शङ्कामयव्रासकतः सन्धुमी विषमो मत इत्युक्तञ्चक्षुः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ड) श्रीगदितमाह अथेति । प्रख्यातेति । प्रख्यातवृत्तं पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तान्तम् । प्रसिद्धा नायिका यत्र तत् । श्री इति शब्देन संयुतं बहुशः श्रीशब्दमयोगयुतमित्यर्थः ।

एकाङ्गी भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते ॥ (ढ)

ऊह्यमुदाहरणम् । अथ शिल्पकम् ।

चत्वारः शिल्पकीङ्गाः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।

अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥

वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।

सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्तीतस्य तानि तु ॥

आशंसातर्कसन्देहतापोद्देगप्रशक्तयः ।

प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठावहित्याप्रतिपत्तयः ॥

विलासालस्यवास्यानि प्रहर्षाश्लीलमूढताः ।

साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥

लाभविस्मृतिसम्फ्रेटा वैशारद्यं प्रबोधनम् ।

चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्यं नोच्यते ॥

५५१ ॥ [ण] ।

सम्फ्रेटग्रथनयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्यं सिद्धम् । यथा
कनकावतीमाधवः । अथ विलासिका ।

(ढ) श्रीरिति । श्रीगदिते आसीना उपविष्टा श्रीः श्रीवेशधारिणी नटी-
त्वधेः किञ्चित् गायित पठेदपि । तथा एकाङ्गः एकेनैव अङ्गेन समाख्यः भारती-
प्रायः भारतीवृत्तिषड्वलः सन्दर्भ इति केचित् पण्डिताः प्रचक्षते ।

(ण) शिल्पकमाङ्गं अथेति । चत्वार इति । वृत्तयः कौशिक्यादयः
अशान्तहास्याः शान्तहास्याभ्यामन्ये इत्यर्थः उपनायकः नायकसङ्कारो हीनः
इतरः । एतस्य शिल्पकस्य आशंसादीनि चमत्कृत्यनानि सप्तविंशतिः अङ्गानि ।
अमीषाम् अङ्गानां स्पष्टत्वात् सङ्कृतात् लक्ष्यं लक्षणं न उच्यते । सम्फ्रेटो
रोषभाषणम् उपन्यासस्तु कार्याणामित्युक्तलक्षणं गङ्गणम् ।

शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।
 विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्देन भूषिता ॥
 हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका ।
 खल्वप्युक्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥
 ५५२ ॥ [त]

केचित् तत्र विलासिकास्थाने “लासिका” इति पठन्ति
 तस्यास्तु “दुर्मल्लिकायामन्तर्भावः” इत्यन्ये । अथ दुर्मल्लिका ।
 दुर्मल्लो चतुरङ्का स्यात् कौशिकी भारती तथा ।
 अगर्भा नागरनरान्यूननायकभूषिता ॥
 त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।
 पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥
 षष्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ।
 चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनायकः ॥
 ५५३ ॥ [थ]

(त) विलासिकामाह अथेति । शृङ्गारिति । खल्वपि नातिबहुलानि
 वृत्तानि पद्यानि यत्र तादृशी । अन्यत् स्पष्टम् ।

(थ) दुर्मल्लिकामाह अथेति । दुर्मल्लौति । अगर्भा गर्भसन्धिर्वर्जिता ।
 नागरनरात् अन्यनेन अनिकृष्टेन नायकेन भूषिता । अस्यां प्रथमः अङ्कः त्रिनालिः
 घटिकात्रयसाध्यः विटस्य क्रीडामयः केलिवहुलः । पञ्चनालिः पञ्चघटिका-
 सम्यायः । षष्णालिकः घटिकाषट्कसम्पादनोयः । दशनालिः दशघटिका-
 निर्वाहः । अन्यत् स्पष्टम् ।

यथा विन्दुमती । अथ प्रकरणिका ।

नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका ।

समानवंशजा नेतुर्भवेद् यत्र च नायिका ॥ ५५४ ॥

[द]

सुग्यमुदाहरणम् । अथ हल्लीशः ।

हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।

वागुदात्तैकपुरुषः कौशिकीवृत्तिसङ्कुलः ॥

मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः ॥

५५५ ॥ [ध]

यथा केलिरैवतकम् । अथ भाणिका ।

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।

कौषिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ।

उदात्तनायिका मन्दपुरुषोऽवाङ्कसप्तकम् ।

उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।

समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥ [न]

(द) प्रकरणिकामाह अथेति । नाटिकैवेति । सार्थवाही वणिक् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ध) हल्लीशमाह अथेति । हल्लीश इति । वागुदात्तः संस्कृतभाषया रचित इत्यर्थः, एकपुरुषः एकमात्रनटः । मुखान्तिमौ आद्यचरमौ मुखनिर्वहणे इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(न) भाणिकामाह अथेति । भाणिकेति । श्लक्ष्णनेपथ्या परिच्छन्नपरि-

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत् कार्यस्य कीर्तनम् ॥

निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।

भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यातन्तु

साध्वसम् ॥

सोपालम्भवचः कीपपीडयेह समर्पणम् ।

निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ॥

संहार इति च प्राहुर्द्यत् कार्यस्य समापनम् ॥

५५६ ॥ [प]

स्वष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषा-
मपि नाटकेप्रकृतिकत्वेऽपि यथौचित्यं यथालाभं नाटकोक्त-
विशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र
तत्सङ्गावस्य नियमः । अथ अव्यक्ताव्यानि ।

अव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ॥५५७॥

च्छदा । मन्दः ह्रीनः पुरुषः नायकः यस्यां तादृशी । अङ्गसप्तकम् उपन्यासा-
दीनि संहारान्तानि सप्त अस्याः अङ्गानौत्यर्थः ।

(प) उपन्यासादीनाह उपन्यास इति । उपन्यास इत्यादिप्रसङ्गेन काव्यस्य
कीर्तनं सूचनम् उपन्यासः भवेत् । निर्वेदः तत्त्वज्ञानापदौषां देरित्युक्तलक्ष्यः
तस्य वाक्ये तत्सूचकवचसि व्युत्पत्तिः विशेषज्ञता विन्यासः इति स्मृतः । भ्रान्ते-
र्धमस्य भ्रान्तानस्य इत्यर्थः नाशः विच्छेदः विरीधः स्यात् । मिथ्या आख्यातं
कथनं साध्वसम् । इह भाषिकायां कीपेन पीडया वा सोपालम्भवचः तिर-
स्कारवचनं समर्पणम् । निदर्शनस्य दृष्टान्तस्य उपन्यासः कीर्तनं निवृत्तिरिति
कथ्यते । कार्यस्य यत् समापनं तत् संहार इति कथ्यते ।

(फ) अव्यक्ताव्यानाह अथेति । अव्यमिति । श्रोतव्यमात्रमिति मात्र-

तत्र पद्यमयान्याह ।

कुन्दोवद्वपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।

द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥

५५८ ॥ [फ]

तत्र मुक्तकं यथा मम ।

“सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परम् ।
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद् ब्रह्म याः कौतुकाद्
आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च” ॥ (ब)

युग्मकं यथा मम ।

“किं करोषि करोषान्ते कान्ते ! गण्डस्थलीमिमाम् ।
प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥
इति यावत् कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीहामहे वयम् ।

अर्धेन दृष्टकाव्यवच्छेदः । कुन्दोभिः गायत्र्यादिभिः बह्वानि रचितानि पदानि
सुतिङ्गुलरूपाणि यत्र तादृशम् । एकेन तेन पद्येन । अव्यत् स्पष्टम् ।

(ब) मुक्तकमुदाहरति सान्द्रेति । मुहुः पुनः पुनः ध्यानैकतानाः समाधि-
निष्ठा योगिनः अपि सान्द्रानन्दम् आनन्दघनम् अनन्तम् अव्ययम् अच्युतम् अजं
जम्बरद्वितं परं यत् ब्रह्म क्षणं साक्षात् कर्तुम् उपासते वाञ्छन्ति, ताः मथुरा-
पुरीयुवतयः धन्याः पुण्यवत्यः याः तत् परं ब्रह्म कौतुकात् आनन्दात् शतधा
बहुधा इत्यर्थः आलिङ्गन्ति समालपन्ति कर्षन्ति चुम्बन्ति च । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(भ) किमिति । हे कान्ते ! करस्य उपान्ते प्रान्तभागे तले इत्यर्थः इमां
गण्डस्थलीं किं कथं करोषि, न एकान्तः एकावसानं यस्य सः नैकान्तः अन्यासक्त
इति यावत् स न संवतीति अनैकान्तः तस्मात् त्वन्मात्रवज्रमे इत्यर्थः प्रणयप्रवणे

तावदाविरभूच्चूतो मधुरो मधुपध्वनिः ॥ (भ)

एवमन्यत्रापि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
 सट्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
 एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
 शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस ईष्यते ॥
 अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
 इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम् ॥
 चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् ।
 आदौ नमःक्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
 क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्तनम् ।
 एकवृत्तमयैः प्रद्यौरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

प्रथयाः काङ्क्षणीत्यर्थः काले क्रोधः कोपाः न उचिताः । इति एवंप्रकारेण यावत्
 वयं कुरङ्गाक्षीं मृगनयनां वक्तुम् ईदृशमहे चेटामहे तावत् चूते रसाले मधुरः
 मनीहरः मधुपध्वनिः ममरभङ्गारः आविरभूत् अजायत ममररवेत्येव मानभङ्गो
 जातः नाट्यार्कं प्रयासस्य आवश्यकतेति भावः ।

(भ) महाकाव्यमहा सर्गबन्ध इति । सर्गैः अवांतरार्थदर्शनैरुपलक्षितः
 बन्धः पद्यप्रबन्ध इत्यर्थः महाकाव्यम् । तत्र महाकाव्ये इत्यर्थः सुरः देवविशेषः ।
 बहवः अनेके, नाटकसन्धयः नाट्योक्तमुखादिपञ्चकं प्रयोज्यमिति भावः । इति-
 हासेषु पुराणादिषु उद्भवम् उत्पन्नं वृत्तं चरितम् । सज्जनाश्रयं साधुजनाचरित-
 मित्यर्थः । वर्गाः धर्मायकात्मनोऽर्थाः, तेषु चतुर्वर्गेषु मध्ये एकं फलं च इति
 चकारो वार्थः । भवेत् । आदौ महाकाव्यस्येति शेषः नमःक्रिया देवतादीनां
 नमस्कारः आशीर्वा शुभाशंसनं वा खोकानामिति शेषः । वस्तुनिर्देशः वस्तुन-
 इतिवृत्तसम्बन्धः प्रधानस्य निर्देशः कीर्तनम् । खलादीनां दुर्जनादीनाम् ।

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
 नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
 प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
 सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
 रणप्रयाणीपयममन्तपुत्रोदयादयः ।
 वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

५५६ ॥ [म]

सन्ध्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि, अवसानेऽन्यवृत्तकै-
 रिति बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकैलि-
 मधुपानादयः । यथा रघुवंशशिशुपालवधनैषधादिः । यथा
 वा मम राघवविलासादिः ।

एकवृत्तमयैः एकविधच्छन्दोनिबद्धैरित्यर्थः । अवसाने सर्गसमाप्तौ अन्यवृत्तकैः
 भिन्नच्छन्दोविरचितैरित्यर्थः । इह महाकाव्ये । नानावृत्तयः बहुभिच्छन्दोभिः
 रचित इत्यर्थः । यथायोगं यथासम्भवं साङ्गोपाङ्गाः अङ्गप्रत्यङ्गसङ्घिताः । कवेः
 प्रणेतुः वा वृत्तस्य वर्णनीयस्य वा नायकस्य वा इतरस्य अन्यस्य नाम्ना अस्य महा-
 काव्यं नाम कर्त्तव्यमिति शेषः । तत्र कविनाम यथा माघभारविप्रभृति । वृत्त-
 नाम यथा कुमारसम्भवादि । नायकनाम यथा रघुवंशादि । इतरनाम यथा
 भट्टिप्रभृति । तु किन्तु सर्गनाम सर्गे उपादेया वर्णनीया या कथा तथा कर्त्तव्य-
 मिति शेषः यथा रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्ग इत्यादि ।

अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गाः

भवन्तप्राख्यानसंज्ञकाः ॥ ५६० ॥ [य]

अस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतम् ।

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससंज्ञकाः ।

छन्दसास्कन्दकेनैतत् क्वचिद्भूलितकैरपि ॥

५६१ ॥ [र]

यथा सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवलयारखचरितम् ।

अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।

तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ॥

५६२ ॥ [ल]

यथा कर्णपराक्रमः ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्जितम् ।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्रावर्जितम् ॥

५६३ ॥ [व]

(य) अस्मिन्निति । आर्षे ऋषिप्रणीते अस्मिन् महाकाव्ये सर्गाः आख्यान-
संज्ञकाः भवन्ति । सर्गस्थाने आख्यानशब्दः प्रयोज्य इति भावः ।

(र) प्राकृतैरिति । प्राकृतेः भाषाविशेषैः निर्मिते प्रणीते तस्मिन् महा-
काव्ये । आस्कन्दकेन तदाख्येन एतत् प्राकृतं महाकाव्यमित्यर्थः । अलितकैः
तदाख्यच्छन्दोविशेषैरित्यर्थः ।

(ल) अपभ्रंशेति । अपभ्रंशः अपभाषा तद्रचितनिबन्धः अस्मिन् महा-
काव्ये ।

(व) काव्यमाह भाषेति । भाषा संस्कृतं विभाषा विरुद्धभाषा अपभ्रंशादिः
तयोर्निबन्धात् भाषया रचिते न विभाषा विभाषया रचिते न भाषा प्रयोज्य

यथा भिच्चाटनम् आर्याविलासश्च

खण्डकाव्यं भवेत् काव्य-

स्यैकदेशानुसारि च ॥ ५६४ ॥ [श]

यथा मेघदूतादि ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

५६५ ॥ [ष]

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या । यथा मुक्ता-
बल्यादि । अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम् ।

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

इति नियमेन रचितमिति शेषः सर्गबन्धसमुज्झितं सर्गबन्धरहितम् एकार्थश्रवणैः
एकार्थप्रतिपादकैः एकवाक्यतापन्नैरिति यावत् पदैः रचितमिति शेषः सन्धि-
सामग्र्यवर्जितं सुखप्रतिसुखादिसन्धिसमुदायहीनं काव्यम् ।

(श) खण्डकाव्यमाह खण्डेति । काव्यस्य एकदेशानुसारि कियदंशानु-
रूपमित्यर्थः काव्यं खण्डकाव्यं भवेत् ।

(ष) कोषमाह कोष इति । अन्योन्यानपेक्षकः परस्परनिरपेक्षः श्लोकानां
समूहः कोषः स कोषः ब्रज्याक्रमेण सजातीयसन्निवेशनियमेन रचितश्चेत् अति-
मनोहरः अतिप्रशंसनीय इत्यर्थः, यथा अमरकोषादिः ।

(स) गद्यमाह वृत्तेति । वृत्तबन्धेन पद्यबन्धेन सज्झितं त्यक्तं अव्यकाव्यं
गद्यं, तच्च चतुर्विधं—मुक्तकं, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्रायं, चूर्णकञ्च । आद्यं,
मुक्तकम् । परं वृत्तगन्धि वृत्तस्य पद्यस्य भागेन अंशेन युतम्, अन्यत् उत्कलिकाः

अन्यद्दीर्घसमासाद्यं तुर्यं चाल्पसमासकम् ॥

५६६ ॥ [स]

मुक्तकं यथा । “गुरुर्वचसि पृथुरसीत्यादि” । वृत्तगन्धि
यथा मम “समरकण्डूयननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्ड-
शिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनागर !” (ह) । अत्र कुण्डली-
कृतकोदण्डेत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः । समरकण्डूयनेति च प्रथ-
माक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः । उत्कलिकाप्राथं यथा ममैव ।
“अणिसं विस्मर णिसिददरसरविसरविदलितसमरपरिगदप-
वरपरबल !” (३७) इत्यादि (ज) । चूर्णकं यथा मम ।
“गुणरत्नसागर ! जगदेकनागर ! कामिनीमदन ! जन-
रञ्जन !” इत्यादि ।

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्तापवक्त्रके ॥

(३७) अणिसं इति । अणिश्रं विस्मरनिश्चिततरङ्गरविसरविदलितसमर-
परिगतप्रबलपरबलेत्यादि सं० ।

प्राप्तमित्यर्थः दीर्घसमासेन आद्यं युतं तुर्यं चतुर्थं चूर्णकमित्यर्थः अल्पसमासकम्
अल्पेन समासेन युक्तमित्यर्थः ।

(ह) समरेति । समरस्य कण्डूयनाय निविडाभ्यां दृढाभ्यां भुजदण्डाभ्यां
कुण्डलीकृतं मण्डलीकृतं यत् कोदण्डं धनुः तस्य शिञ्जिनाः मौर्ष्याः टङ्कारः तेन
उज्जागरितं वैरिणः शत्रोर्नगरं येन तत्सम्बुद्धौ ।

(ज) अणिश्रेति । अणिश्रम् अनवरतं विस्मरताः प्रसरन्तः ये निश्चिततरा-
न्निश्चिततराः तोच्छा इत्यर्थः शराः तेषां विसरेण विक्षेपेण विदलितं समरपरिगतं
संग्रामस्थितं प्रबलं परबलं शत्रुसेन्यं येन तत्सम्बुद्धौ ।

(क) गद्यभेदरूपां कथामाह कथायामिति । कथायां सरसं वस्तु इतिवृत्तं

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ॥

५६७ ॥ [क]

यथा कादम्बर्यादि ।

आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वंशादिकीर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ॥

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।

आर्या वक्तापवक्ताणां हृन्दसा येन केनचित् ॥

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

५६८ ॥ [ख]

यथा हर्षचरितादि ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्” ।

इति दण्ड्याचार्यवचनात् केचित् “आख्यायिका नायके-

नयैरेव विनिर्मितं भवेत् । अत्र कथायां क्वचित् आर्या भवेत् । क्वचिद्वा वक्ता-
मपरवक्ताञ्च हृन्दसौ प्रयोज्ये इति शेषः । आदौ कथारम्भात् प्राक् पद्यैः
श्लोकैः नमस्कारः तथा खलादेः दुर्जनादेर्वृत्तस्य चरित्रस्य कीर्तनं कथनं भवेदिति
शेषः ।

(ख) पद्यस्यापरभेदरूपमाख्यायिकामाह आख्यायिकेति । आख्यायिका
कथावत् स्यात् । कथायां यथा सरसं वस्तु प्रयोज्यं पद्यैर्नमस्कारः खलुचरित्र-
वर्णनञ्च तथाख्यायिकायामपीति भावः । विशेषस्वेतावान् यत् कवेः वंशादीनां
कीर्तनम् अन्यकवीनाञ्च वृत्तं क्वचित् क्वचिद्वा पद्यं प्रयोज्यमिति । कथांशानां
व्यवच्छेदः विशेषः आश्वास इति नाम्ना बध्यते । आश्वासस्य मुखे प्रारम्भे आर्या-
वक्तापवक्ताणां हृन्दसां मध्ये येन केनचित् हृन्दसा अन्यापदेशेन अपरच्छलेन
भाविनः भविष्यतः अर्थस्य वस्तुनः सूचनं प्रकटनं भवेदिति शेषः ।

(ग) अपीति । तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकव्यतिरिक्तैरपि

नैव निबद्धव्या” इत्याहुस्तदयुक्तम् (ग) । आख्यानादयश्च
कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनैव ।

• “अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति (घ) शेषाश्चाख्यानजातयः” । इति ।

एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि । अथ गद्यपद्यमयानि ।

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ५६६ ॥

यथा देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ॥ ५७० ॥

यथा विरुदमणिमाला ।

करम्भकन्तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥

५७१ ॥

यथा मम षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्ये-
ऽपि भेदा उद्देशमन्त्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च (ङ) न
पृथग्लक्षिताः ।

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम

षष्ठः परिच्छेदः ।

उद्दीरणात् उच्चारणात् अनियमः अनिश्चयस्तु दृष्ट इति दण्ड्याचार्यस्य वचनात्
नायकेनैव आख्यायिका निबद्धव्येति केषाञ्चिन्मतमयुक्तमिति फलितार्थः ।

(घ) अत्रेति । अत्रैव । कथायामाख्यायिकायां विलम्बः ।

(ङ) उद्देशमात्रेति उद्देशमात्रेण नाममात्रेण प्रसिद्धाः । विख्याताः
तद्भावात् उक्तभेदानतिक्रमात् उक्तभेदेषु अन्तर्भावादिति भावः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदस्याख्या

समाप्ता ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

इह प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थिति-
क्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां
दोषाणां स्वरूपमाह ।

रसापकर्षका दोषाः ॥ ५७२ ॥

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विशेषमाह ।

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥

५७३ ॥

तत्र ।

दुःश्रवत्त्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥

अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥

दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदेऽपरम् ।

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ५७४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् । यथा ।

“कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा” ।

अश्लीलत्वं (क) व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वान्निधा ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“दृप्तारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत्तव ।
प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ! तदा” ॥ (ख)

अत्र साधनवायुर्विनाशशब्दाः अश्लीलाः ।

“शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे” ॥ (ग)

अत्र पशुपदं कातर्यमभिष्यनकौत्यनुचितार्थत्वम् । अप्र-
युक्तत्वं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा । “भाति
पद्मः सरोवरे” । अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः (घ) । ग्राम्यत्वं यथा ।
“कटिस्ते हरते मनः” । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः (ङ) । अप्र-

(क) युतिदुःखावहत्वं युतिमात्रतः क्लेशजनकत्वम् । कार्तार्थे कृताद्यस्य
भावः कार्तार्थम् । अत्र रेफयोगात् कथायाः पारुष्यात् श्रोतुदुःखजनकत्वम् ।
तेनात्र शृङ्गारस्य प्रकर्षहानिरिति रसापकर्षः । अश्लीलत्वं ब्रीडादिवशात् अवक्तव्य-
मर्षान्तरमश्लीलं तस्य भावः ।

(ख) दृष्टेति । हे राजन् ! दृष्टानाम् अरौणां शत्रूणां विजये तव सुमहत्
साधनं सैन्याद्युपायः । हे तन्वि ! ते तव विनाशे अदर्शने विरहि इत्यर्थः वायुः
मलयसमीरण इत्यर्थः शनैः मन्दं मन्दं प्रससार सञ्चारः । अत्र सैन्याद्युपायाद्यै
प्रयुक्तः साधनशब्दः उपस्यव्यञ्जकतया ब्रीडाव्यञ्जकः । समीरणे प्रयुक्ती वायुशब्दः
पाशुवायुव्यञ्जकतया लुगुप्साव्यञ्जकः । अदर्शने प्रयुक्ता विनाशशब्दः मृत्युव्यञ्जक-
तया अमङ्गलव्यञ्जकतया इति बोद्धव्यम् । अत्र राजविषयकारिभावस्य रस-
शब्दप्रतिपादस्य तथा शृङ्गारस्य तत्तच्छब्दानां तादृशार्थव्यञ्जकतया प्रकर्षविच्छेद
इति द्रष्टव्यम् ।

(ग) शूरा इति । शूराः वीराः रणाध्वरे संशामयन्ते पशुभूताः निहता
इति भावः अमरतां देवलं यान्ति प्राप्नुवन्ति अत्र वीराणां स्ववाह्वाणां पशुत्वक्षयन-
मयुक्तमिति अनुचितार्थत्वं तेन चात्र वीररसस्य प्रकर्षहानिरिति बोध्यम् ।

(घ) तथा तेन प्रकारेण प्रसिद्धौ अपि कोषादिषु प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि । पुंलिङ्गः ।
कविभिरप्रयुक्त इति शेषः ।

(ङ) ग्राम्यत्वं ह्यात्मिकादिसाधारणजनप्रयोज्यत्वम् । कटिरिति । अत्र
शृङ्गारस्य अगूढलप्रकटनेन वैचित्र्यापगमात् प्रकर्षहानिरित्यवधेयम् ।

तौतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा । “योगेन दलिता-
शयः” । अत योगशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः (च) ।

“आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां गुरु” । (छ)

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दौभूतायामुत वन्दनौयायामिति
सन्देहः । नेयार्थत्वं रुढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थ-
प्रकाशनम् (ज) । यथा ।

“कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ! तेऽकरोत्” । (झ)

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् । निहतार्थत्वमुभया-
र्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा । “यमुनाशम्बर-
मम्बरं व्यतानीत्” । शम्बरशब्दो दैत्ये प्रसिद्ध इह तु जले

(च) अप्रतीतत्वम् । एकदेशमात्रे न तु सर्वत्र प्रसिद्धत्वं स्यात्तत्रम् । योगेन
जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनं योगः तेन दलितः खण्डितः आशयः वासना यस्य
तथोक्तः । अत्र वासनार्थत्वम् आशयशब्दस्य अजानतां योगशास्त्रानभिज्ञानान्
अर्थबोधव्याघात इति बोध्यम् ।

(छ) आशीरिति । आशीःपरम्पराम् आशीर्वादमूषकवाक्यावलीं कर्णे
कृत्वा श्रुत्यर्थः । अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् । वन्द्यामिति पदं श्लेषवशात्
अर्थसन्देहजननात् सन्देहम् । अत्र सन्देहवशात् शब्दबोधविलम्बेन राजविषय-
रतिभावरूपस्य रसनधर्मयोगात् रसपदप्रतिपाद्यस्य प्रकर्षहानिः ।

(ज) नेयार्थत्वमिति । लक्षणाया रुढिप्रयोजनान्यतरहेतुकत्वनियमात्
तदभावे अशक्तिकृतम् असामर्थ्यप्रयुक्तम् अत्युत्पत्तिविजृम्भितमित्यर्थः कवेरिति
शेषः ।

(झ) कमले इति । निर्जितत्वं पराभव इत्यर्थः कमलस्य चरणासम्भवेन
मुख्यलक्ष्ययोः सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः । अत्र रुढिप्रयोजन-
योगान्यतरं विना प्रथमं कवेरशक्तिनिश्चयः तदनन्तरं कथञ्चित् लक्ष्याद्योविष्करणं
ततः शब्दबोध इति विलम्बेन रसप्रतीतिः प्रतिषन्धकत्वमिति बोध्यम् ।

(ज) निहतार्थत्वम् उभयार्थस्य उभयार्थप्रतिपादकस्य । यमुनेति । यमुना-
शम्बरं कालिन्दीसखिलम् अम्बरम् आकाशं व्यतानीत् ऊर्ध्वस्तीततया व्यासवत् ।

निहतार्थः (व) । “गीतेषु कर्णमादत्ते” । आङ्पूर्वो दाङ्-
धातुर्दानार्थेऽवाचकः । यथा वा ।

“दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तच्छन्नापि यामिनी” । (ट)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् । क्लिष्टत्वमर्थ-
प्रतीतेर्यवहितत्वम् । “चीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः” ।
अत्र चीरोदजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो
जलानि । “भूतयेऽस्तु भवानौशः” । अत्र भवानौशशब्दो
भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमवगमयति (ठ) ।

“स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ।

अत्र वृथात्वं विधेयं, तच्च समासे गुणौभावादनुवादत्व-
प्रतीतिवत् । यथा वा । “रक्षांस्यपि पुरःस्थातुमलं रामानु-

अत्र शस्त्रशब्दः श्रुतिमात्रतः प्रसिद्धार्थे प्रति प्रधायितस्तत्सदसङ्गतेस्तस्मात् निहतः
कलं प्रत्याययन् शब्दबोधविलम्बात् यमुनाविषयरतिभावस्य प्रकर्षहानिरिति
बोध्यम् ।

(ट) अवाचकत्वं यथा गीतेष्विति । यदि च दाधातोर्भिधयेव दानवाच-
कत्वं स्थितं तदपि आङ्पूर्वकले तद्विपरीतायस्य यद्गणरूपस्य अभिधयेव प्रति-
पादनादिति भावः । दिनमिति । त्वयि सम्प्राप्ते उपस्थिते मे मम ध्वान्त-
च्छन्नापि तिमिरावृतापि यामिनी दिनम् । अत्र दिनशब्दः सूर्यकिरणवच्छिन्न-
प्रहरचतुष्टयार्थकः । इति प्रकाशमयार्थप्रतीतौ विलम्बात् शब्दबोधः तस्मात्
रसप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वम् । अत्र दिनशब्देन लक्षणया प्रकाशमयार्थः, सा च
रुद्धिहेतुकेति नाम नेयार्थत्वावसर इति बोध्यम् ।

(ठ) क्लिष्टत्वमिति । अर्थप्रतीतेः अर्थावबोधस्य व्यवहितत्वं व्यवधानेन
उपस्थाप्यत्वम् । अत्र क्रमेण पदार्थोपस्थितेः शब्दबोधविलम्बात् रसादिप्रतीतेः
प्रतिबन्धकमित्यपकर्षः ।

(ड) विरुद्धमतिकारिता विपरीतबुद्धित्वं यथा भूतये इति भवस्य पत्नी
भवानी तस्याः ईशः पतिः । अत्र भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वात् देव-
विषयकस्मरतेरपकर्षः । अविरुद्धेति । अविरुद्धः प्राधान्येन अनिर्दिष्टः विधेयार्थः

जस्य मे” । रामस्येति वाच्यम् । यथा वा । “आसमुद्रक्षितो-
शानाम्” । अत्र आसमुद्रमिति वाच्यम् । यथा वा ।

“यत्र ते पतति सुभ्रु ! कटाक्षः षष्ठवाण इव पञ्चशरस्य” ।

अत्र षष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यम् । यथा वा ।

“अमुक्ता भवता नाथ ! सुहृत्तमपि सा पुरा” । (ड)

अत्र अमुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवो-
चितम् । यदाहुः ।

“अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” ॥ (ढ)

यथा ।

“नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः” । (ण)

यत्र तस्य भावः पदार्थानां मध्ये विधेयस्यैव उपादेयत्वेन प्राधान्यं तस्य प्राधान्येन
निर्देश एव उचितः तद्वैपरीत्यम् अनुवाद्यमनुक्तौ न विधेयमुदीरयेदिति नियमस्य
अन्वयात्त्वमित्यर्थः, स च क्वचित् समासे गुणीभावेन क्वचित् उद्दिष्ट्यात् प्राक् विधे-
यस्य उपादानेन भवति । अनुवाद्यत्वप्रतीतिस्तु उद्दिष्ट्यत्वबोधजनकम् । तेनात्र
आवृत्तबोधो कष्टता तथा च वीररसप्रतीतिरपकर्षः । रक्षांसीति अलं समर्थानि,
अलं व्यर्थसमर्थयोरेत्यमरः । अत्र राक्षसबोधे रानस्यैव प्राधान्येन उपादेयत्वात्
तस्य पृथक् निर्देश एवोचितस्तदकरणात् तादृगुपादेयताप्रतीतिः प्रतिरोधत्वेन
च वीररसस्यापकर्षः । आसमुद्रेति अत्र रघुवंशीयानामधिकारस्य समुद्रपथ्यन्तताया
एव उपादेयतया प्राधान्यं तच्च समासे गुणीभावात् न तथाप्रतीतिरुद्दिष्टि रस-
स्यापकर्षः । यत्रेति अत्र षष्ठत्वस्यैव उपादेयतया प्राधान्यं तदकरणात् रसस्य
किञ्चिदपकर्षः । अमुक्तेति । अत्र प्रसज्यप्रतिषेधे नञाविधेयत्वैर्बोधिता, समासे
गुणीभावेन तद्विपर्ययात् अर्थबोधस्य कष्टतया रसापकर्ष इति बोध्यम् ।

(ढ) अप्राधान्यमिति । यत्र वाक्ये विधेः विध्यर्थस्य अप्राधान्यम् उद्दिष्ट-
तया अमुख्यत्वं प्रतिषेधे नञर्थे प्रधानता मुख्यत्वं यत्र च क्रियया सह नञ्
तिष्ठतीत्यर्थः असौ प्रसज्यप्रतिषेधः ।

(ण) नवजलधर इति । ऊर्वशीविद्योगेन क्षिप्तस्य पुरुषरूपस्य वितर्कवर्णन-

उक्तोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया
निषेधस्य विधेयतानवगमः (त) । यदाहुः ।

“प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” ॥ (थ)

तेन ।

जुगोपात्मानमवस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अमृष्टं राददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्” ॥ (द)

अत्र अवस्ततामनूयात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः
पर्युदासतया गुणभावो युक्तः । ननु अश्वाद्धभोजी ब्राह्मणः,
असूर्यम्पस्या राजदारा इत्यादिवत् असुक्तेत्यत्रापि प्रसज्य-
प्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न । अत्रापि यदि भोजनादिरूप-
क्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं
शक्यम् । न च तथा । विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन
क्रतेशेनैव नञः सम्बन्धात् । यदाहुः ।

जिदम् । अत्र समग्रजनवजलधरस्य हस्तनिशाचरत्वविधानमप्रधानं नञर्थस्य तद-
नावरूपस्य प्राधान्यं क्रियाया भवतीत्याद्यध्याहृतया नञः सम्बन्धश्च तदत्र प्रसज्य-
प्रतिषेधत्वम् ।

(त) उक्तोदाहरणे असुक्तेत्यत्र विधेयतानवगमः विधेयस्य अप्रतीतिः ।

(थ) प्रधानत्वमिति । यत्र वाक्ये विधेः विध्यर्थस्य प्रधानत्वं मुख्यत्वं प्रति-
षेधे नञर्थे अप्रधानता गुणभावः यत्र च उत्तरपदे परवर्तिपदेन सह नञ् तिष्ठती-
त्ययः असौ पर्युदासः ।

(द) जुगोपेति । स दिक्षीपः अवस्तः अभीतः सन् आत्मानं जुगोप-
ररञ्च, अनातुरः अपीडितः सन् धर्मं भेजे सिषेवे, अमृष्टुः अलुब्धः सन् अर्थान्-
करान् आददे, असक्तः अनासक्तः सन् सुखम् अन्वभूत् उभोज । अत्र विध्यर्थस्य
आत्मगोपनस्य प्राधान्यं प्रतिषेधे अवस्त इत्यादिषु स्थिते नञर्थे अप्रधानता,
उत्तरपदेन वस्तादिना नञः सम्बन्धश्च ।

“आह्मभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरौनेर्विधानत इति” ॥ (घ)

अमुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव । एते च क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः । वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा ।

“अरस्येभ्यः कदा लप्स्ये कार्त्तार्थे विरहे तव । (न)

कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समश्नुते” ॥ (प)

अत्र जुगुप्साव्यञ्जकाञ्चीलता ।

“उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्राभिभूषिता तनुः” । (फ)

अत्र कमललौहित्यं पद्मरागः । वक्राभिः वामाभिः ।

“धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाच्याः ।

(घ) आह्वेति । यतः यस्मात् आह्मभोजनशीलः कर्त्ता प्रतीयते, कर्त्तरि इनेरिन्प्रत्ययस्य विधानतः विधानात् न तु तस्य कर्त्तुः भोजनमात्रं प्रतीयते इत्यनेनावयः ।

(न) अरेति । तव विरहे अरस्य कामस्य आर्त्तिः पीडा तथा अन्धः मोहित इत्यर्थः अहं कदा कार्त्तार्थं कृतार्थतां लप्स्ये प्राप्स्यामि । अत्र अनेकपदस्य परुषवर्णघटितत्वेन वाक्यगतं दुःश्रवत्वं ।

(प) कृतेति । अन्यस्य कवेः अर्थे वर्णिते वस्तुनौत्यर्थः कृता प्रवृत्तिर्येन तादृशः परकवितामनुसृत्य रचयन्नित्यर्थः कविः वान्तम् उद्गीर्णम् अश्नुते भक्षयति । अत्र वान्तं समश्नुते इति वाक्यं जुगुप्साव्यञ्जकत्वात् अञ्चीलम् ।

(फ) उद्यदिति । उद्यद्भिः विकस्त्रैः कमललौहित्यैः पद्मरागैः वक्राभिः वामाभिः नारीभिः तनुः भूषिता अलङ्कृता । अत्र कमललौहित्यवक्राशब्दौ लक्षणा पद्मरागवामारूपार्थबोधकौ सा च लक्षणा रुढिप्रयोजनभावात् अशक्ति-कृतेति पदद्वयगतत्वेन वाक्यगतं नेयार्थत्वम् ।

(व) धम्मिल्लस्येति । कुरङ्गशावाच्याः अपूर्वा बन्धव्युत्पत्तिः विन्यासविशेषः येष तादृशस्य धम्मिल्लस्य संयतकेशपाशस्य, धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः ।

रज्यत्यपूर्ववन्धव्युत्तमानस शोभाम् ॥ (ब)

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः । “न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदिति” अत्र च अयमेव न्यक्कार इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् (भ) । तच्च शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम् । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु ! समागतः” ।

इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः” इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः । अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवादत्वप्रतीतिकृततच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्षित्वमात्रम् (स) यथा ।

“यः स ते नयनानन्दकरः सुभ्रु ! स आगतः” ।

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति ।

शोभां प्रेक्ष्य दृष्ट्वा कस्य जनस्य मानसं निकामम् अतिमात्रं यथा तथा न रज्यति । अत्र पदार्थानाम् अन्वयधीजनस्य कष्टसाध्यत्वात् रसास्वादस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्लिष्टत्वम् ।

(भ) न्यक्कार इति । अत्र वाक्यगतः विधेयाविमर्शः सङ्गदयमनःसु तादृशवीररसास्वादस्य मनाक् प्रतिघातं जनयतीति बोद्धव्यम् ।

(स) आनन्दयतीति । यत्तदोः शब्दयोः सम्बन्धः संयोगः नित्यः अविच्छिन्न इत्यर्थः । यत्र यच्छब्दः तत्र तच्छब्दो नियत इति यावत् । उपक्रान्तस्य अनुवादत्वेन उपात्तस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये आकाङ्क्षाराहित्यबोधाय । प्रतिपाद्यमानाः प्रयुज्यमानाः । अनुवादत्वप्रतीतिकृत उद्योगत्वबोधकम् । अत्र विधेयस्य अदःशब्दस्य नैकव्यात् अप्राधान्येन निर्देश इति विधेयाविमर्श इति भावः ।

यथा ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः” ।

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति तत्रैकस्य उपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । तथा हि, यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम् । यथा “आत्मा जानाति यत् पापम्” (य) । एवम् ।

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं

मेरौ स्थिते दोग्धरि दोग्धरे ।

भास्वन्ति रत्नानि महीषधीष्व”

इत्यादावपि तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम् (र) । क्रमेण यथा ।

“स हत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्” ॥ (ल)

“स वः शशिकलामौलिस्तादात्मप्रायोपकल्पताम्” । (व)

(य) यत्र चेति । आर्थत्वम् अर्थवशस्तत्त्वत्वम् । सामर्थ्यात् योग्यतावलात् । आत्मेति । यत् पापं तत् आत्मा जानातीति सामर्थ्यात् अन्तःकरणैवमिति भावः ।

(र) यमिति । अत्र स हिमाजयः अस्तीति पूर्ववाक्ये आर्थ्येन तच्छब्द-
जान्त्वम् ।

(ल) स इति । स वीरः रामः बालिनं हत्वा धातोः स्थाने आदेशमिव चिरकाङ्क्षिते तत्पदे तस्य बालिनः पदे राज्यं सुग्रीवं संन्यवेशयत् अभिविक्तवान् । अत्र स इति यः सुग्रीवमित्रमिति आर्थ्येन यच्छब्देन सम्बध्यते । अत्र तच्छब्दस्य प्रकान्तत्वम् ।

(व) स इति । सः प्रसिद्धः शशिकलः मौलौ यस्य तथोक्तः शिव इत्यर्थः । वः युष्माकं तादात्म्याय मुक्तये इत्यर्थः उपकल्पतां मुक्तिप्रदो भवतु इत्यर्थः ।

“तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि” ॥ (श)

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्न-
लिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव क्रमेण यथा ।

“विभाति नृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम् । (ष)

इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः” ॥ (स)

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमो यथा ॥ (ह)

“न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि ! मा शुच ।

नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्यङ्गतपौरुषः” ॥ (च)

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

“यद्यद्विरहदुःखं मे तत् को वापहरिष्यति” ।

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि,
यद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विव-
क्षितम् । तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः (क) । एव-

अत्र यः युष्माभिराराध्यते इति आर्थेन यच्छब्देन स इति सम्बध्यते । अत्र
प्रसिद्धार्थकसच्छब्दः ।

(श) तामिति । अत्र या मया कौर्तितेति आर्थेन यच्छब्देन तामिति
सम्बध्यते । अत्र अनुभूतार्थकसच्छब्दः ।

(ष) विभातीति । या या नृगशावाक्षी विभाति इदं भुवनानां भूषणम्
अलङ्कारः । अत्र निकटस्थितोऽपि इदमशब्दः क्लीबलिङ्गः ।

(स) इन्दुरिति । य इन्दुर्विभाति तेन इन्दुना पथिकानां योषितः कान्ताः
दग्धाः । अत्र निकटस्थितोऽपि तच्छब्दः भिन्नविभक्तिकः ।

(ह) अनुपात्तयोः अप्रयुक्तयोः द्वयोः यतच्छब्दयोरित्यर्थः सामर्थ्यात् योग्यता-
बलात् अवगमः प्रतीतिः ।

(च) नेति । हे उर्वि ! पृथिवि ! कोऽपि जनः मे मम भारस्य शमयिता
न अस्तीति शेषः इति मा शुच शोकं मा कुरु, नन्दस्य भवने कोऽपि अङ्गतपौरुषः,
अलौकिकपराक्रमः बालः शिशुः अस्ति ।

(क) यदिति । अत्र यच्छब्दद्वयम् एकः एकैव तच्छब्देन निराकाङ्क्षः
अपरः साकाङ्क्ष इति न वक्तव्यम् ।

मन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् । पदांशे शुनि-
कटुर्द्यथा । “तद्वच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यम्” (ख) ।

“धातुमत्तां गिरिधत्ते” । अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे
निहितः (ग) ।

“वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः” ।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः (घ) ।

“पाणिः पल्लवपेलवः” । पेलवशब्दस्याद्याचरे अश्लीले (ङ) ।

“संग्रामे निहताः शूरा वचोबाणत्वमागताः” ।

अत्र वचःशब्दस्य गौःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा
तत्रैव बाणस्थाने शरेति पाठे अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्ति-
सहम् । जलध्यादौ तु उत्तरपदं वाङ्मनस्त्रादौ पूर्वपदम् ।
एवमन्येऽपि यथासम्भवं पदांशदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां
त्रयाणाञ्च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः (च) । यथा ।

(ख) तद्वच्छेति । अत्र सिद्धैः इति पदस्य अंशभूतो द्वैः इति शब्दः
श्रवणकार्कश्यमवगमयतीति भावः ।

(ग) धातुमत्तामिति । अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे प्रसिद्धः, अत्र तु विद्य-
मानत्वरूपार्थे प्रयुक्त इति अत्र धातुमत्तामिति पदस्य अंशभूतो मत्ताशब्दः
निहृतार्थः ।

(घ) वर्ण्यते इति । यस्य तारको विजेयः स महासेनः कार्तिकेयः किं
वर्ण्यते । अत्र विजेय इति पदस्य पदांशभूतः कृत्यप्रत्ययः विजित इत्यर्थस्य
अवाचक इति भावः ।

(ङ) पाणिरिति । आद्याचरे पेल इति । हे अचरे इत्यर्थः अश्लीले ब्रीडा-
व्यञ्जकत्वादिति भावः ।

(च) संग्रामे इति । शूराः वीराः संग्रामे युद्धे निहताः सन्तः वचोबाणत्वं
वर्षांसि बाणाः शरा येषां ते वचोबाणाः वचोभिरेव शरकार्यं शत्रुवधादिकं
कुर्वन्तीति भावः तत् देवत्वमित्यर्थः आगताः प्राप्ताः । अत्र वचोबाणत्वमिति
पदस्य अंशभूतवचःशब्दो गौःशब्दवाचकत्वे अप्रसिद्धतया नेयार्थ इति भावः ।

“मुञ्च मानं हि मानिनि !” । अत्र हिशब्दो वृत्तिपूरणमात्र-
 प्रयोजनः । “कुञ्जं हन्ति कृशोदरी” । तत्र हन्तीति गम-
 नार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम् (क) । “गाण्डीवी कनक-
 शिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः” (ज) ।
 “आहो यमहनः” [पा० १ । ३ । २८ ।] “स्वाङ्गकर्मका-
 च्चेति” [पा० १ । ३ । २८ । सू० वा०] अनुशासनबलादाङ्-
 पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम् । इह तु
 तल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम् । ननु
 अत्र “आजघ्ने” इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदा-
 न्तरापेक्षयैवेत्यस्य वाक्यदोषता । मैवम् । तथाहि, गुणदोषा-
 लङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधा-
 यित्वं हेतुः । इह तु दोषस्य “आजघ्ने” इति पदमात्रस्यैवा-
 न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्त्तनेऽपि
 तस्य तादवस्थ्यादेवेति पददोष एव तथा । यथेहात्मनेपदस्य
 परिवृत्तावपि न पददोषः तथा हन्प्रकृतेरपीति न पदांश-

परिवृत्तिसहं विनिमयार्हम् । तच्छब्दपरित्यागेन शब्दान्तरप्रयोगे न तदर्थबोधक-
 मित्यर्थः । उत्तरपदं धि इत्वंश्रुतमित्यर्थः । पूर्वपदं वाङ्मेवंश्रुतमित्यर्थः । न
 परिवृत्तिषड्भूतिमिति शेषः । अत्र धिस्थाने ध इति प्रयोगे तथा वाङ्ब्रह्मणादे
 अश्वादिषट्प्रयोगे नेषार्थत्वमिति भावः । निरर्थकलादीनां निरर्थकासमर्थच्युत-
 संस्कारत्वानामित्यर्थः ।

(क) मुञ्चेति । अत्र हिशब्दो निरर्थक इति भावः । कुञ्जमिति समर्थं
 बोधयितुं शक्तमित्यर्थः ।

(ज) गाण्डीवीति । गाण्डीवी अर्जुनः भुजाभ्यां बाहुभ्यां कनकशिलानिभं
 काञ्चनपाषाणसदृशं विषमविलोचनस्य त्रिनेत्रस्य वक्षः आजघ्ने आहतवान् ।

(झ) गुणेति । गुणानां वक्ष्यमाणानां माधुर्यादीनां दोषाणां दुःश्रवत्वा-
 दीनाम् अलङ्काराणामनुप्रासोपमादीनां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेः एते शब्दगुणा
 एते अर्थगुणा एते शब्ददोषा एते अर्थदोषा एते शब्दालङ्कारा एते अर्थालङ्कारा

याति” इति । “पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी” । अत्राकृतिपदमधिकम् । एवं “सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्” इति विशेषणमधिकम् । “कुर्थ्यां हरस्यापि पिनाकपाणेरिति । अत्र तु विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव । यथा वा “वाचमुवाच कौत्सः” । अत्र वाचमित्यधिकम् उवाचेत्यनेनैव कृतार्थत्वात् । क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तद्वयोगो युज्यते । यथा । “उवाच मधुरां वाचम्” इति । केचित्त्वाहुः “यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति तत्रापि तद्वयोगो न घटते” । यथा । “उवाच मधुरं धीमान्” इति ।

“यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा” ।

अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनम् ।

“रतिलीलाश्रमं भित्ते सलीलमनिलो वहन्” ।

लीलाशब्दः पुनरुक्तः । एवं “जक्षुर्विसं धृतविकासिविस्प्रसूना” । अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः । हतं हतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्व्यरसाननुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च । क्रमेण यथा । “हन्त

वेरस्यापादकत्वादिति बोध्यम् । अधिकविसर्गस्थितौ दुःश्वलमेव यथा स्मरः खलः खलः कान्त इति । आहतविसर्गतामुदाहरति धीर इति । बहुधाप्रयोग एवास्य दोषत्वमिति बोध्यम् । अधिकम् अनुपयोगिपदं यत्र तद्भावः अधिकपदता यथा पल्लवेति । अत्राधिकपदप्रयोगे तात्पर्यानुधावनेन सहृदयानां रसास्वादप्रतिबन्ध इति ध्येयम् । विशेषप्रतिपत्त्यर्थं पिनाकपाणेरित्यनेन हरस्य दुर्धर्पस्वरूपविशेषस्य बोधायित्वार्थः । न्यूनपदतामुदाहरति यदीति । यदि नयि दृष्टिः अर्पिता त्वयेति शेषः तदा मन इन्द्रतया किम् ? नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र त्वयेति पदाप्रयोगे अपरस्यापि कर्तृपदस्याध्याहारसम्भवेन रसप्रतीतिप्रतिरोध इति दोषत्वम् । कथितपदतामुदाहरतीति । अत्र लीलाशब्दप्रयोगे श्रौतुरर्थान्तरानुधावनात् रसमङ्ग इति बोध्यम् । इतद्वसतः

सततमेतस्या हृदयं भिन्ते मनोभवः कुपितः” । “अयि ! मयि मानिनि ! मा कुरु मानम्” । इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलम् । “विकसितसहकारभारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः” । यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथमद्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरेव । अत्र प्रसुदितसौरभ आगतो वसन्त इति पाठो युक्तः । यथा वा ।

“अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या सृदन्यैव सा

सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति सूदमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च” ॥

अत्र वस्त्राणि चेति वन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः (ठ) ।

“वस्त्राण्यपि” इति पाठे तु दाढ्यमिति न दोषः । “इदम-
प्राप्तगुरुभावान्तलघु” इति काव्यप्रकाशकारः । वस्तुतः
“लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्” इत्यन्ये ।

“प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः ।

त्रिविधासाङ्ग हतमिति । इच्छेति । अत्र प्रथमद्वितीयगणयोर्भेदकारसकारयोः
सान्निध्यं वैरथापादकत्वेन सामाजिकानामनुभवसिद्धमिति दोषः । अन्या
इति । ताः गुणरत्नानां रोहणभुवः उत्पत्तिचेद्व्याणि अन्या विलक्षणा इत्यर्थः ।
सा धन्या प्रशंसनीया पुण्यवती वा सृत् कृत्तिका अन्या विलक्षणेत्यर्थः ते सम्भाराः
उपादानानि इत्यर्थः अन्याः खलु निश्चये । विधिना विधात्वा यैः सम्भारेः एष
युवा सृष्ट उत्पादितः । यत्र शूनि दृष्टे सति सूदमनसाम् इतिकर्त्तव्यविमूढ-
मतीनां श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां शत्रूणां करतलात् अस्त्राणि स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
वस्त्राणि च पतन्ति । परमसुन्दरी महावीर्यायमिति भावः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् । अत्र श्लथत्वश्रुतिः शैथिल्यश्रवणम् ।

(ड) पतत्प्रकर्षतासाङ्ग प्रोज्ज्वलेति । प्रज्वलन् यः ज्वलनः अग्निः तस्य
ज्वालाः शिखाः तद्वत् विकटाः उद्याः सरवः सङ्घान्तः सटानां जटानां कटा

श्वासक्षितकुलक्ष्माभृत् पातु वो नरकेशरी” ॥ (ड)

अत्र क्रमेण अनुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

“दलिते उत्पले एते अक्षिणौ अमलाङ्गि ! ते” ।

एवंविधसन्धिविश्लेषस्य असक्तप्रयोग एव दोषः । अनुशा-
सनमुल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविश्लेषस्य तु सक्तदपि ।
यथा ।

“वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनविन्दुवत्” ।

“चलङ्कामरचेष्टित इति ।” अत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्जक-
मश्लीलत्वम् ।

“उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः” । अत्र सन्धौ
कष्टत्वम् (ठ) ।

इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवल्लयन् करैः

जगन्मां कुरु तन्वङ्गि ! मानं पादानते प्रिये” ॥ (ण)

अत्र जगदिति प्रथमाहं पठितुमुचितम् ।

“नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।

पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम्” ॥

समूहो यस्य तादृशः तथा श्वासेन निःश्वासमारुतेन क्षिप्ताः दूरमपसारिताः
कुलक्ष्माभृतः कुलाचलाः येन तथाभृतः नरकेशरी वृत्तिः वः युष्मान् पातु रक्षतु ।
अत्र प्रकर्षपतनेन वैरस्यावगमात् देवविषयकरतेः प्रकर्षहानिरिति दोषः ।

सन्धिविश्लेषमुदाहरति दलिते इति । सन्ध्याश्लीलतामाह चलङ्केति ।
चलन् चामरचेष्टितः उद्धतव्यापारवानित्यर्थः । सन्धिकष्टतामाह उर्वीति ।
मर्वन्ते मरीः ऊषरभूमिः अन्ते अवसाने असौ उर्वी मरुती चारुः सुन्दरी अव-
स्थितिर्यस्यास्तादृशी तर्वाली तरुणां श्रेणी ।

(ण) अङ्गान्तरैकपदतामुदाहरति इन्दुरिति । इन्दुश्चन्द्रः कर्पूरवत् गौरैः
धवलैः करैः किरणैः जगत् धवल्लयन् श्वेतीकुर्वन् विभाति विराजते । हे
तन्वङ्गि ! कृपाङ्गि ! पादानते चरणप्रणते प्रिये मानं मा कुरु ।

सततमेतस्या हृदयं भिन्ते मनोभवः कुपितः” । “अयि ! मयि मानिनि ! मा कुरु मानम्” । इदं वृत्तं हास्यरसस्यै-
वानुकूलम् । “विकसितसहकारभारहारिपरिमल एष समा-
गतो वसन्तः” । यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत्
सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथमद्वितीयपादविषयान्तु
वसन्ततिलकादेरेव । अत्र प्रमुदितसौरभ आगतो वसन्त इति
पाठो युक्तः । यथा वा ।

“अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या सृदन्यैव सा

सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च” ॥

अत्र वस्त्राणि चेति बन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः (ठ) ।

“वस्त्राण्यपि” इति पाठे तु दाढ्यमिति न दोषः । “इदम-
प्राप्तगुरुभावान्तलघु” इति काव्यप्रकाशकारः । वस्तुतः
“लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्” इत्यन्ये ।

“प्रोज्ज्वलज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः ।

विविधासाह हतमिति । इच्छेति । अत्र प्रथमद्वितीयगणयोर्भकारसकारयोः
साग्निर्यं वैरस्यापादकत्वेन सामानिकानामनुभवसिद्धिमिति दोषः । अन्या
इति । ताः गुणरत्नानां रोहणभुवः उत्पत्तिचेदराणि अन्या विलक्षणा इत्यर्थः ।
सा धन्या प्रशंसनीया पुण्यवती वा सृत् सृष्टिका अन्या विलक्षणेत्यर्थः ते सम्भाराः
उपादानानि इत्यर्थः अन्याः खलु निश्चये । विधिना विधाया यैः सम्भारेः एष
युवा सृष्ट उत्पादितः । यत्र यूनि दृष्टे सति मूढमनसाम् इतिकर्तव्यविसृद्ध-
मतीनां श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां शत्रूणां करतलात् अस्त्राणि स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
वस्त्राणि च पतन्ति । परमसुन्दरी महावीरशायमिति भावः । शार्दूलविकीर्ण-
द्वितं वृत्तम् । अत्र श्लथत्वश्रुतिः श्रैथिल्यश्रवणम् ।

(ड) पतत्प्रकर्षतासाह प्रोज्ज्वलेति । प्रज्वलन् यः ज्वलनः अग्निः तस्य
ज्वालाः शिखाः तद्वत् विकटाः उग्राः सरवः महान्तः सटानां कटानां छटा

प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पयः-
धूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववाक्यार्थविरोधा-
वभास इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन हिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।

बद्धस्यर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव !” ॥ (घ)*

अत्र “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठक्षेदनकर्तृत्वस्य
परशुना सह सखन्धो न युक्त” इति प्राच्याः । परशुनिन्दा-
मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयति” इति आधु-
निकाः । अक्रमता यथा ।

समय एव करोति बलाबलं

प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृत-

स्वरमयूरमयू रमणीयताम्” ॥ (न)

अत्र परासृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेति प्रयोगो युक्तो न तु
प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवम् ।

“इयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

(घ) अनेनेति । परशुरामं प्रति रामस्तीक्ष्णिरियम् । हे भार्गव ! मातुः
कण्ठं हिन्दता अनेन तव परशुना बद्धस्यर्द्धः अयं मम कृपाणः चन्द्रहासाख्यः
असिः लज्जते ।

(न) अक्रमतामुदाहरति समय इति । समय एव शरीरिणां बलाबलं
सबलतां दुर्बलताञ्च करोति जनयति इति प्रणिगदन्त इव कथयन्त इव शरदि
शरत्काले हंसानां रवाः परुषीकृताः स्वरा येषां तादृशाः मयूराः यत्र तत् यथा
तथा रमणीयतां मनोज्ञताम् अयुः प्रातवन्तः । वर्षासु मयूरनिखनस्य प्राशस्त्यं
शरत्सु तेषां न तथा प्रादुर्भावः तत्र हंसानामेवोत्सव इति प्रसिद्धेरिति भावः ।
द्रुतविलम्बितं वक्तुम् । अत्र परासृश्यमानवाक्यस्य समय एव करोति बलाबल-
मित्यस्य अनन्तरमेव ।

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरात्तः (त) ।
बन्धुतसम्बन्धो यथा ।

“या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलङ्घितम् ।

यान्नेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ?” ॥ (थ)

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्त-
देकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो
नोपपद्यत एव ।

“यां विनामी वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे ?” ।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्द-
निर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते । यथा वा ।

“ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः” ।

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ईक्षसे
चेत्” इति तु युक्तः पाठः । यथा वा ।

“ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैस्वाणि च ।

राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः” ॥ (द)

अत्र कासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य सर्वैः
संयोगः । विधेयाविमर्षे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम् । इह तु

(त) समासपुनरात्ततामुदाहरति नाशयन्त इति । स्पष्टम् ।

(थ) येति । या मनोजस्य कामस्य जयश्रीः विजयलक्ष्मीः, यस्याङ्गत्
अलङ्घितं भूषितं, या मेषाक्षीं हरिश्चयनां विना मे मम प्राणाः विफलाः, अद्य
सा कुतः कुत्र विद्यते इति शेषः ।

(द) ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नानां चयः राशिः पयसां जलानां पूरः राशिः,
तारकाः नक्षत्राणि कैस्वाणि उत्पलानि च । व्योम आकाशमेव कासारः
सरसी सर इत्यसरः । तस्य राजहंसः सुधाकरश्चन्द्रः राजति शोभते । अत्र
कवेरभिमतो व्योमकासारेण सर्वेषां सम्बन्धः न घटते इति दोषः ।

प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पयः-
पूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववाक्यार्थविरोधा-
वभास इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन हिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।

बद्धस्यर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव !” ॥ (घ)

अत्र “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठक्षेदनकर्तृत्वस्य
परशुना सह सम्बन्धो न युक्त” इति प्राच्याः । परशुनिन्दा-
मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयति” इति आधु-
निकाः । अक्रमता यथा ।

समय एव करोति बलाबलं

प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृत-

स्वरमयूरमयू रमणीयताम्” ॥ (न)

अत्र परासृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेति प्रयोगो युक्तो न तु
प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवम् ।

“इयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

(घ) अनेनेति । परशुरासं प्रति रामस्वीकृतिरियम् । हे भार्गव ! मातुः
कण्ठं हिन्दता अनेन तव परशुना बद्धस्यर्द्धः अयं मम कृपाणः चन्द्रहासाख्यः
असिः लज्जते ।

(न) अक्रमतामुदाहरति समय इति । समय एव शरीरिणां बलाबलं
सबलतां दुर्बलताञ्च करोति जनयति इति प्रणिगदन्त इव कथयन्त इव शरदि
शरत्काले हंसानां रवाः परुषीकृताः स्वरौ येषां तादृशाः मयूराः यत्र तत् यथा
तथा रमणीयतां मनोज्ञताम् अयुः प्राप्तवन्तः । वर्षासु मयूरनिस्वनस्य प्राशस्त्यं
शरत्सु तेषां न तथा प्रादुर्भावः तत्र हंसानामेवोक्तव इति प्रसिद्धेरिति भावः ।
द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । अत्र परासृश्यमानवाक्यस्य समय एव करोति बलाबल-
मित्यस्य अनन्तरमेव ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी" ॥ (प)

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः । अमतपरार्थता यथा ।

“राममन्मथशरेणेत्यादि” । अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनष्टः । वाच्यस्थानभिधानं यथा ।

“व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि ! कुप्यसि” ।

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यून-
पदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अपेक्षु न तथा-
त्वमित्यनयोर्भेदः (फ) । एवमन्यत्रापि । यथा वा ।

“चरणानतकान्तायास्तन्वि ! कोपस्तथापि ते” ।

अत्र “चरणानतकान्तासि” इति वाच्यम् । भग्नप्रक-
मता यथा ।

“एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः रावणः प्रत्यभाषत” ।

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं

(प) इति । कलावतः चन्द्रस्य कान्तिमती सा प्रसिद्धा कला अंश-
विशेष इत्यर्थः, कला तु षोडशी भाग इत्यन्तरः । अस्य लोकस्य जगतः नेत्र-
कौमुदी नयनानन्ददायिनीति भावः, तच्च एतत् इयं कपालिनः गृहीतशक-
शिरसः हरस्य समानमप्राप्यनया संसर्गाभिलाषेण शोचनीयतां गतं प्राप्तम् ।
वंशस्थविलं कृतम् । अमतपरार्थता अमतः अनभिमतः परार्थः अन्वर्थः यत्र
तद्भावः । उदाहरति रामेति । अत्र प्रकृतरसस्य कौमुदीस्य विरोधित्वात्
विसंवादित्वात् अनष्टः अमतः ।

(फ) अपेक्षु इति । उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वमिति निश्चय-
दिति भावः ।

तेन “रावणः प्रत्यवोचत” इति पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरेकविषयत्वात् । इह हि वचनप्रतिवचनयोर्बुद्ध्यर्थप्रतिनिर्देश्यत्वम् ।

यथा ।

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च”

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति । यथा वा ।

“ते हिमालयमामन्त्रा गुणः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विस्तृष्टाः खमुद्ययुः” ॥

अत्र “अस्मा इति” इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्प्रमानाभ्यासेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा ।

“उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्” ।

अत्र “मिता भूः पत्यापां स च पतिरपाम्” इति युक्तः पाठः (ब) । एवम् ।

(ब) उद्देश्येति । यत्र उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं तत्र न कथितपदता इति आशयः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वञ्च त्रिविधम्—एकविधेयार्थमुद्दिष्टस्य विधेयान्तरे प्रतिनिर्देशः १ । एकोद्देशेन विहितस्य उद्देश्यान्तरे विधेयतया प्रतिनिर्देशः २ । एकोद्देशेन विहितस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः ३ । इह हीति अत्र उदाहरणे रावणोद्देशेन विहितस्य वचनस्य उद्देश्यान्तरे मन्त्ररूपे विधेयतया प्रतिवचनस्य निर्देश इति भावः । उदेतीति । अत्र उदयकालीनतासत्त्वविधौ उद्दिष्टस्य ताम्रत्वस्य अस्तकालीनतासत्त्वविधौ प्रतिनिर्देश इति न दोषः । तृतीयं यथा मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतमिति । अत्र पृथिव्युद्देशेन विहितस्य अपां पत्युः योजनशतविधायुद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः । उद्देश्यपदेनात्र प्राङ्निर्दिष्टपदं प्रतिनिर्देश्यपदेन चरमनिर्देश्यपदं बुध्यते । यदीति पदान्तरेण अन्येन तासमिन्नेन पदेन इत्यर्थः प्रतिपाद्यते उपस्थाप्यते । प्रतीतिं बोधं स्थगयति । तिरोदधाति ।

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां
समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः” ॥ (भ)

अत्र सुखमौहितुमित्युचितम् । अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः
प्रक्रमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः । चतुर्थे प्रत्ययविषयः,
एवमन्यत् । प्रसिद्धित्यागो यथा । “घोरो वारिमुचां रवः” ।
अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम् । यदाहुः ।

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति ।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमित्यादि”

अस्थानस्थपदता यथा ।

“तृतीये तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।
अयन्नबालव्यजनौबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपद्माः” ॥

अत्र तदीयपदात् पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । एवं
“हितात् न यः संशृणुते स किं प्रभुः” । अत्र संशृणुत इत्यतः
पूर्वं नजः स्थितिरुचिता । अत्र च “पदमात्रस्यास्थाने निवे-
शेऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्यरम्” (म) इति

(भ) यश इति । यशः अधिगन्तुं स्वयं सुखलिप्सया सुखलाभेच्छया वा
मनुष्यसंख्यां मनुष्येषु गणनाम् अतिवर्त्तितुम् अतिक्रमितुं वा निरुत्सुकानां
निरुद्दिगानाम् अभियोगभाजां यत्रवतां सिद्धिः समुत्सुकेव उत्कण्ठिता कामि-
नौव अङ्गं क्रीडमुपैति प्राप्नोति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(म) अस्थानपदन्वाचमुदाहरति तृतीये इति । तदीये तस्या गङ्गाया इदं
तदीयं तस्मिन् तृतीये जलावतारे गजसेतुबन्धात् हस्तिभिः सेतुं रचयित्वा इत्यर्थः
प्रतीपगां प्रतिकूलगामिनीं समुद्रतामित्यर्थः गङ्गाम् उत्तरतः अस्य कुशस्य नभसः
दिक्काशस्य लङ्घनाय लीलाः अपलाः पला येषां तथामृताः पचान् धूनयन्त

वाक्यदोषता । एवमन्यत्रापि । इह केऽप्याहुः “पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो निगद्यते न च नञो वाचकता निर्विवादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात्” इति (य) । यथा “द्वयं गतम्” इत्यादौ “त्वम्” इत्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथात्रापीति । अस्थानस्थसमासता यथा ।

“अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मानं एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
प्रोद्यद्दूरतरं प्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लतकैरवकोपनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी” ॥ (२)

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ कृतः ।
वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वम् । यथा ।

“मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाच्चि ! पश्य मानं नभोऽङ्गणे” ।

इत्यर्थः हंसा अद्यत्र यथा तथा अवाख्यजनानि वाख्यजनानि वभूवुः वाख्यजनकार्यं चक्रुरित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् । मन्यरं जड़मित्यर्थः ।

(य) नञ इति । वाचकता अर्थप्रतिपादकता द्योतकतामात्रमेवेति भावः निर्विवादात् कस्यापि अस्मिन्नर्थे विवादो नास्तीति भावः स्वातन्त्र्येण स्वाधीनतया । अत्रापि हितान् न यः संश्रणते इत्यत्रापीत्यर्थः ।

(२) अस्थानस्थसमासमुदाहरति अस्थानेति । अद्यापीति । एष मानः अद्यापि इदानीमपि सीमन्तिनीनां नारीणां स्तनौ एव शैलौ पर्वतौ स्तनशैलौ तावेव दुर्गे ताभ्यां विषमे दुर्गमे इति भावः हृदि स्थातुं वाञ्छति अभिलषति धिक् एनमिति श्रेष्ठः भौतत्वादिति भावः इति क्रोधादिव आलोहितः रक्तवर्णः असौ शशी चन्द्रः प्रोद्यन्तः प्रकर्षेण उदयं गच्छन्तः दूरतरं प्रसारिताः कराः किरणाः हस्ताश्च यस्य, बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । तादृशः सन् तत्क्षणात् फुल्लतां विकसतां कैरवाणाम् उत्पलानां कोपेभ्यः निःसरन्ती निर्गच्छन्ती या अलीनां भ्रमराणां श्रेणी, सा एव कृपाणम् असिं कर्षति आकर्षति । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् । कोपिनः क्रुद्धस्य चन्द्रस्य उक्तौ वाक्ये अद्यापीत्यादि धिक्पत्यं, नायमित्यर्थः । कवेरुक्तौ इतीत्यादि शशीत्यनायमित्यर्थः ।

अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं पश्य मानं सुञ्चेति युक्तम् । “क्लिष्ट-
त्वमेकवाक्यविषयमिति” अस्माद्भिन्नम् । वाक्यान्तरे वाक्यान्त-
राशुप्रवेशो गर्भितता । यथा ।

“रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।

‘वदामि सखि ! ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः’ ॥ (ल)

अर्थदोषानाह ।

अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।

अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्क्षतासहचरभिन्नतास्थानयुक्तता ॥

अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्तिताः ॥

५७६ ॥ [व]

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । अत्रापुष्टत्वं
मुख्यानुपकारित्वम् (श) । यथा ।

{ ल } रमणे इति । हे सखि ! रमणे कान्ते चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणे
पतनीमुखे इत्यर्थः अधुना कदाचित् क्रुधः कोपाः न उचिताः इति ते तुभ्यं
तत्त्वं याथार्थ्यं ब्रवीमि । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थचरणस्थितैकवाक्ये तृतीयचरण-
रूपवाक्यप्रवेशः ।

{ व } अपुष्टेति । अपुष्टत्वादीनि त्रयोविंशतिः अर्थदोषाः प्रकीर्तिताः
कथिताः । शब्दपरिवर्तावपि यदि एतेषां सङ्भावः तदैवार्थदोषत्वमवगन्तव्यम् ।

{ श } मुख्यानुपकारित्वं मुख्यस्य प्रतिपादयत्यनुपयोगित्वम् ।

“विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रूपं प्रिये” ।

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुर्वते ।
अधिकपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभासः,
इह तु पञ्चादिति विशेषः । दुष्क्रमता यथा ।

“देहि मे वाजिनं राजन् ! गजेन्द्रं वा मदालसम्” ॥

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् (ष) ।

“स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय !” (स)

अत्रार्थो ग्राम्यः । कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय
पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहतत्वम् । यथा ।

हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।

वौच्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका” ॥ (ङ)

अत्र येषामिन्दुकला न आनन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्वा-
चन्द्रिकात्वारोपः ।

“हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।

(ष) दुष्क्रमता अर्थस्य क्रमेविपर्ययासः । अक्रमतायां यथाक्रमेण पदस्य
न्यासराहित्यम् इह तु अर्थस्येति भेदो बोध्यः । देहीति प्रथमं बहुमूल्यं वस्तु
लोकैः प्रार्थ्यते तदप्राप्तौ स्वल्पमूल्यमिति नियमः प्रचलति अत्र तु प्रथमं स्वल्प-
मूल्यस्य याचनं पश्चात् बहुमूल्यस्येति वैपरीत्यमिति भावः ।

(स) स्वपिहीति । कान्तादिषु वैदग्ध्यचेष्टितेन स्वेच्छाप्रकटनं सभ्यानां
प्रसिद्धं तदन्यथाप्रवृत्तं याग्यत्वम् । अवीदाहरणे स्वपिहि स्वपिमीति पदद्वय-
प्रयोगो वैदग्ध्यरहित एवेति ग्राम्यत्वमिति भावः ।

(ङ) हरन्तीति । नवेन्दुकलादयः यूनां तरुणानां हृदयं न हरन्ति न
आकर्षन्ति यैः युवभिः लोकानां लोचनचन्द्रिका नयनज्योत्स्ना नेत्रानन्दविधा-
यिनीत्यर्थः इयं तन्वी ऊमाङ्गी न वौच्यते न दृश्यते । अत्र इन्दुकलादीनामपकर्षम्
उक्त्वा पश्चात् चन्द्रिकात्वारोपेण उत्कर्षोऽभिहित इति बोध्यम् ।

(च) हन्तुमिति । हन्तुं विनाशयितुं शक्नुमिति शेषः प्रवृत्तस्य अभिव्यक्तः

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः” ॥ (घ)

अत्र अर्थोऽश्लीलः ।

“वर्षत्येतदहःपतिर्न तु घनो धामस्यमच्छं पयः

सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यया प्लावितः ।

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः श्रद्धा न कस्य श्रुतौ ?

न प्रत्येति तथापि सुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः” ॥ (क)

अत्र यस्मात् सूर्याद् दृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जल-
मपि सूर्यप्रभवम् । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्व-
मुचितम् । तथापि मृगौ भ्रान्तत्वात्तत्र जलप्रत्ययं न करोति

किन्तु सञ्जस्य निश्चलस्य विवरैषिणः किद्रान्वेषणतत्परस्य तथा आशु शीघ्रं पातः
पतनम् अभिमघ्न इत्यर्थः भवतीति शेषः तथा पुनः उन्नतिः जयः न भवतीत्यर्थः ।
अन्यच्च हनुं प्रवेष्टुमित्यर्थः प्रवृत्तस्य उद्यतस्य सञ्जस्य दृढस्थितस्य विवरं यौनि-
च्छिद्रम् इच्छतीति तथोक्तस्य लिङ्गस्येति शेषः यथा आशु शीघ्रं पातः रेतः-
खलनेन इति भावः तथा पुनः आशु शीघ्रम् उन्नतिः उद्गमः न भवतीति शेषः ।
अत्र प्रकरणे योद्धरुपायंप्रतीतिसमकालमेव द्वितीयावस्य प्रतीतेरर्थस्य लज्जाव्यञ्जक-
त्वात् अश्लीलत्वमिति बोध्यम् ।

(क) कष्टतामुदाहरति वर्ण्यतीति । अहःपतिः सूर्यः एतत् धामस्यं निज-
किरणस्यम् अच्छं निर्मलं पयः जलं वर्षति न तु घनः वर्षणकर्तृत्वं सूर्यस्य घनस्य
तु आचारत्वमात्रमिति भावः, अग्नौ प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्यायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति श्रुतेः । सा यमुना सवितुः सूर्यस्य
सुता पुत्री सत्यं यया यमुनया सुरसरित्पूरः गङ्गाप्रवाहः प्लावितः परिवर्धितः ।
व्यासस्य वैपायनस्य उक्तिषु वचनेषु पुराणेषु इत्यर्थः को जनः न विश्वसिति ?
कस्य वा जनस्य श्रुतौ वेदशास्त्रे न श्रद्धा ? अपितु सर्वं एव पुराणेषु श्रुतिषु च
विश्वसितौत्यर्थः सूर्यस्य जलकर्तृत्वं पुराणेषु वेदेषु च प्रसिद्धमिति भावः । तथापि
तादृशप्रमाणसङ्गावेऽपीत्यर्थः । सुग्धहरिणी भ्रान्ता हरिणी भास्वतः सूर्यस्य
मरीचिषु अपः जलानि न प्रत्येति न विश्वसिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) अत्रेति । प्रभवः उत्पत्तिः, तयोर्दृष्टियमुनयोरीत्यर्थः अप्रस्तुतः
अप्रकृतः । यस्मात् अप्रस्तुतायां प्रस्तुतस्य अर्थस्य सुग्धनायिकायाः नायकस-

अयमप्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्बोधः दूरे च अस्मात् प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वम् (ख) ।

“सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकल्पनः” ॥

अत्र सदेत्यनवीकृतम् । अत्र अस्य पदस्य पर्यायान्तरेण उपादानेऽपि यदि नान्यविच्छिद्यन्तरं तदास्य दोषस्य सद्भाव इति कथितपदत्वाद्भेदः (ग) । नवीकृतत्वं यथा ।

“भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।”

बिभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः” ॥ (घ)

“गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

काशात् अभीष्टलाभप्रत्ययरूपस्य बोध इति कष्टत्वम् अर्थस्य प्रणिधानेन विलम्ब-
बोध्यत्वमित्यर्थः ।

(ग) अनवीकृततामुदाहरति सदेति । अनवीकृतम् अनूतनीकृतम् एक-
नैव प्रकारेण पुनः पुनरर्थस्य ग्रथनमित्यर्थः । अस्य पदस्य सदेत्यस्य इत्यर्थः
पर्यायान्तरेण नामान्तरेण सततसन्ततादिना इत्यर्थः विच्छिद्यन्तरं वैषिष्ट्या-
विशेषः ।

(घ) भानुरिति । भानुः सूर्यः सकृत् एकवारं युक्ततुरङ्गः रथे तुरङ्गान्
योजयित्वा भमितुं प्रवृत्त एव, न तु कदाचित् तस्य विश्राम इति भावः, गन्ध-
वहो वायुः रात्रिन्दिवं प्रयाति वहति न कदाचित् विरामतीति भावः, शेषः
अनन्तनागः धरित्रीं पृथ्वीं सततं बिभर्त्ति न तु कदाचित् त्यजतीति भावः,
षष्ठांशः धात्यादौनामुत्पन्नवसूनामिति भावः वृत्तिर्जीवनीपायः यस्य तथोक्तस्य
प्रजाभ्यः कररूपेण षष्ठांशं गृहीत्वा जीवत इत्यर्थः राक्षः अपि एषः सदा कार्य-
दर्शनरूपो धर्मः । उपजातिवृत्तम् ।

(ङ) निर्हेतुतामुदाहरति गृहीतमिति । अश्वत्थामः सर्वैराय्यं शस्त्रं
प्रति वचनम् । हे शस्त्र ! येन मम पित्रा इत्यर्थः परिभवभयात् परधर्षणात्
जोचितं ब्राह्मणानां शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् अनुचितग्रहणमपीत्यर्थः त्वं गृही-

परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकात् न तु भयाद्

विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यते स्वस्ति भवते” ॥ (ङ)

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम् ।

“कुमारस्ते नराधीश ! श्रियं समधिगच्छतु” ॥

अत्र त्वं श्रियस्तेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्ध-
त्वम् (च) ।

“अचला अवला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनोषिणः ! ॥ (छ)

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तेति निश्चया-
भावात् सन्दिग्धत्वम् ।

“सहसा विदधोत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

तम् आसीः अभवः, यस्य सन्धितुः प्रभावात् तव कश्चित् कोऽपि जन इत्यर्थः
विषयः लक्ष्यीभूतः न अभूत् इति न, सन्धिता त्वां बहुषु लक्ष्येषु प्रयुक्तवानिति
भावः । तेन सन्धित्वा द्रोक्षेनापि सुतशोकात् अलौकपुत्रशोकं प्राप्यत्यर्थः न तु
भयात् शत्रुभ्य इति शेषः त्वं परित्यक्तम् । अहमपि त्वां विमोक्ष्ये त्यज्यामि
यते गच्छते मत्सकाशादिति भावः भवते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु इत्यर्थः । शिख-
रिषीवृत्तम् । अत्र द्वितीयशस्त्रयङ्गणे अश्वत्थामकर्तृके इत्यर्थः हेतुः कारणम्
आकाङ्क्षित इति भावः ।

(च) प्रकाशितविरुद्धतामाह कुमार इति । हे नराधीश ! वृपते ! ते
तव कुमारः श्रियं राज्यलक्ष्मीं समधिगच्छतु प्राप्नोतु । प्रकाशितेति । प्रकाशितं
प्रकटितं प्रणिधानेन व्यक्तीकृतं विरुद्धं प्रकृतस्य राज्ञो मङ्गलरूपस्य विपरीतम्
अमङ्गलरूपं मरणमिति भावः तस्य भावः ।

(छ) सन्दिग्धत्वमुदाहरति अचला इति । हे मनोषिणः ! विद्वांसः !
अचलाः पर्वताः वा अवलाः कामिन्यः सेव्याः सेवनीयाः स्युः भवेयुः, पर्वतमाश्रित्य
तपश्चरणं कर्त्तव्यम् उत कान्तासम्भोगः कर्त्तव्य इति भावः ब्रूत कथयत यूयमिति
शेषः । अत्र अचलसेवनस्य वक्तुरभिप्रेतत्वे शान्तो रसः तथा अवलासेवनस्य
वक्तुरभिप्रेतत्वे शृङ्गारः व्यज्यते । रसनिश्चयाभावेन सामान्यिकानां रसप्रतीक्षि-
प्रतिबन्ध इत्यस्य दोषत्वमिति बोध्यम् ।

(ज) पुनरुक्ततामुदाहरति सहसा इति । सहसा अविविच्येत्यर्थः क्रियां

वृणते हि विमृष्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” ॥ (ज)

अत्र द्वितीयाह्वयतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुन-
रुक्तता । प्रसिद्धिविरुद्धता यथा ।

“ततश्चचार समरे शितशूलधरो हरिः” ।

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा ।

“पादाघातादशोकस्ते सञ्जाताङ्गुरकण्टकः” ।

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायते इति प्रसिद्धं न
त्वङ्गुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता । “अधरे करजक्षतं
मृगाच्याः” । अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वाद्विद्याविरुद्धता (भ) ।
एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

“ऐशस्य धनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।

स्त्रीरत्नञ्च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ?” ॥ (ज)

मुक्ति

कार्यं न विदधीत न कुर्यात्, अविवेकः अविमृष्यकारीत्यर्थः परम् आपदां पदं
स्थानं भवतीति शेषः । सम्पदः समृद्धयः गुणलुब्धाः गुणाकृष्टा इति भावः सत्यः
स्वयमेव विमृष्यकारिणं विवेकिनं हि निश्चितं वृणते आश्रयन्तीत्यर्थः । अत्र
द्वितीयाह्वं द्वितीयाह्वं स्थितार्थ इत्यर्थः व्यतिरेकेण विपर्ययासेन द्वितीयपादस्य
अविवेकः परमापदां पदमित्यस्यैव अर्थः । यथा धर्मः सुखसाधनमित्युक्ते अधर्मस्य
दुःखसाधनत्वमर्थादुपलभ्यते तथावापीति बोध्यम् ।

(भ) ख्यातिविरुद्धतामुदाहरति ख्यातीति । ख्यातेः प्रसिद्धेः विरुद्धता
वैपरीत्यम् । अत्र शितशूलधरो हरिरित्युक्ते सामाजिकानां शूलशब्दार्थसंशयेन
प्रथमं तावत् अर्थावबोधवैकल्यात् वीररसस्य आस्वादप्रतिबन्ध इत्यस्य दोषत्वं
बोध्यम् । कविसमयेति । कवीनां समयः नियमः तत्र वा ख्यातिः प्रसिद्धिः
तद्विरुद्धा तद्वैपरीत्यं कविसमयप्रसिद्धिश्च वक्ष्यमाणा बोद्धव्या । विद्याविरुद्धता-
मुदाहरति अधरे इति । करजक्षतं करेषु जायन्ते इति करजाः नखाः तैः क्षतं
नखाघात इत्यर्थः । शृङ्गारिति । शृङ्गारशास्त्रे हि स्नयनीनखाघातः प्रसिद्धः न तु
अधरे, अत्र तद्विपर्ययासात् विद्यायाः शास्त्रस्य विरुद्धता वैपरीत्यम् ।

(ज) साकाङ्क्षतामुदाहरति ऐशस्येति । भार्गवः मृगुनन्दनः परशुरामः
अधुना इदानीम् ऐशस्य धनुषः हरकामुकस्य भङ्गं क्षत्रस्य चत्विजजातेः समुन्नतिश्च

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितमित्याकाङ्क्षति ।

“सज्जनो दुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितस्तनी ।

खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः” ॥

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनी तत्सहचरः खलोऽशोभन इति सहचरभिन्नत्वम् (ट) ।

“आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनौ शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिभूर्भूतपती पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्दुहिणान्वये च तदहो नेष्टुर्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः कः नु पुनः सर्वं सर्वं गुणाः” ॥ (ठ)

स्त्रीरत्नं सीतामित्यर्थः कथं नाम सृष्यते सहते । अत्र ईशधनुर्भङ्गस्य लङ्घनप्रत्यय इत्यत्रात् असह्यता, स्त्रीरत्नस्य तु न इत्यत्रात् अतस्तदुपेक्षणस्यैव असह्यत्वमुचितमिति भावः ।

(ट) सहचरभिन्नतामुदाहरति सज्जन इति । समज्यायां सभायाम् । सहचरभिन्नत्वम् उत्कृष्टेन सह उत्कृष्टस्य यथनम् अपकृष्टेन सह अपकृष्टस्य यथनम् उचितम् उत्कृष्टापकृष्टयोरेकत्र इति नियमवैपरीत्यम्, तथा कृते सहृदयमनसि वैरक्त्यभावोदयेन रसास्वादापकर्षः स्यादिति बोध्यम् ।

(ठ) अस्थानयुक्ततामुदाहरति आज्ञेति । सीतान्वयंवरी आगतं रावणं दृष्ट्वा जनकसमीपे शतानन्दस्योक्तिरियम् । आज्ञा आदेशः शक्रस्य इन्द्रस्य शिखायां यः मणिः किरीटस्थं रत्नमित्यर्थः तस्य प्रणयिनौ सङ्गिनौ शिरीषायां इति भावः, शास्त्राणि नवं नूतनं विंशतिस्त्रीचनेभ्यः अतिरिक्तमिति भावः चक्षुः, भूतपती पिनाकिनि इरे भक्तिः, लङ्घा इति प्रसिद्धा दिव्या उत्तमा पुरी पदं स्थानं, दुहिणस्य ब्रह्मणः अन्वये वंशे उत्पत्तिः जननं, ब्रह्मणः पुलस्यः तस्मात् विश्रवाः ततो रावण इति, पुराणमवानुसन्धेयम् । तत् तस्मात् अहो ! आश्चर्यम्, ईदृक् एतादृशः वरः अभिलषितं वस्तु न लभ्यते न प्राप्यते केनापीति भावः । ईदृक् वरः जामाता न लभ्यते इति वार्यः । चेत् यदि एषः रावण्यति क्रन्दयति लीकानिति रावणः न स्यात् न भवेत् । कः कुत्र देशे इति शेषः न खलु सर्वत्र सर्वस्मिन् जने पुनः सर्वे गुणाः वर्तन्ते ? न कुत्राप्येति भावः । शार्दूलविक्रीडितं

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यम् ।

“हौरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ?” । (ङ)

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

“आवर्त्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे

तरङ्गा वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका”

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

“यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः” ॥ (ण)

अत्र तमिस्रास्त्रिति रजनीविशेषो वाच्यः ।

“आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते” । (त)

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः । ननु वाच्यस्यान-
भिधाने “व्यतिक्रमलवम्” इत्यादावपेरभावः इह चैवकारस्येति
कोऽनयोर्भेदः । अत्राह । नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियम-
परिवृत्तेर्विषय इति तन्न । तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोष-
तायां नियामकाभावात् । तत् का गतिरिति चेत् “व्यति-

कृतम् । अत्र अस्थाने अधीन्यस्थाने क तु इत्यादिपदाना योगः निष्पद्योजन
इत्यर्थस्य सङ्गदयानभिमतत्वेन रसास्वादस्यापकर्ष इति बोध्यम् ।

(ङ) अविशेषे विशेषमाह हौरकाणामिति । अत्र अविशेषे सामान्ये वक्तव्ये
विशेष उक्त इति बोध्यम् ।

(ट) अनियमे नियममुदाहरति आवर्त्त एवेति । अत्र अनियमे वक्तव्ये
नियमोऽभिहितः ।

(ण) विशेषे अविशेषमुदाहरति यान्तीति । अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः
नीलनिचोलिन्यः नीलवसनपरिचायिन्यः सत्यः रजनीषु यान्ति कान्तागारमिति
शेषः । अत्र विशेषे वक्तव्ये सामान्यमभिहितम् ।

(त) नियमे अनियममुदाहरति आपातेति । अत्र नियमे वक्तव्ये अनि-
यमोऽभिहितः ।

(थ) नियमस्येति । अवचनम् अनभिधानं नियमद्योतकपदाभिधान-
स्त्वित्यर्थः नियमपरिवृत्तेः तदन्यद्योतकपदानभिधानं वाच्यानभिधानस्य विषय

क्रमलवम्” इत्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः इह तु अर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः । एवञ्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वा-
सहत्वाभ्यां पूर्वैराहृतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति ।
यो दोषः शब्दपरिवृत्तिसहः स शब्ददोष एव । यच्च पदार्था-
न्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः । यच्चार्थप्रतीत्यनन्तर-
बोध्यः सोऽर्थाश्रय इति । एवं च अनियमपरिवृत्तत्वादेरप्य-
धिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः । अमतपरार्थत्वे तु “राममन्मथ-
शरेण इत्यादौ” नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायाद्वाक्यदोषता ।
अश्लीलत्वादी तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वम् (घ) ।

“आनन्दितसपक्षोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति” । (द)

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम् ।

“चण्डीशचूडाभरण ! चन्द्र ! लोकतमोपह ! ।

विरहिप्राणहरण ! कदर्थय न मां वृथा” ॥ (घ)

इत्यनयोर्भेद इति भावः । नियामकाभावात् निशायकाभावात् । दोषप्रतिभासः
दोषस्फुरणम् । इह तु नियमपरिवृत्तौ इत्यर्थः अर्थप्रत्यायनानन्तरम् अर्थबोधनात्
अनन्तरम् । शब्दपरिवृत्तौ । यत्र दोषः शब्दपरिवृत्तिं न सहते तत्र शब्ददोषः,
यत्र न तथा तत्र अर्थदोष इति भावः पूर्वैः प्राचीनैः आचार्यैः पर्यवस्यति
परिणमति । पदार्थेति पदार्थानाम् अन्वयात् पूर्वं बोध्यः अनुभवनीयः सोऽपि
शब्ददोषः शब्दश्रवणादेव दोषप्रतिभासादिति भावः । अनियमपरिवृत्तत्वादेः
अनियमनिश्चयानादेरित्यर्थः । अधिकपदत्वे शब्दश्रवणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः
अनियमे नियमे तु अर्थप्रतिसन्धानादेवेति परस्परं भेद इति भावः । नियमेन
निश्चयेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायत्वात् अमतपरार्थत्वं वाक्यव्यापकमेव अश्लीलत्वा-
दिशक्तु न नियमेनेति निश्चयानियमाभ्याम् अनयोः परस्परं भेद इति भावः ।

(द) विध्ययुक्ततामुदाहरति आनन्दितेति । अत्र विधेः परपक्षहनेन
स्वपक्षानन्दविधानस्य अयुक्तता अयोग्यताविन्यासः ।

(घ) अनुवादायुक्ततामुदाहरति चण्डीशेति । हे चण्डीशस्य हरस्य चूडा-
भरण ! शिखामणे ! लोकाणां जगतां तमोपह ! ध्वान्तविध्वंसिन् ! विरहिप्राण

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपदस्यार्थो नानुवादः ।

“लग्नं रागावृताङ्गा सुदृढमिह ययैवासियध्यारिकण्डे
मातङ्गानामपौहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवास्वुधिं यस्य कीर्तिः” ॥ (न)

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि
पुनरुपात्तम् । अथ रसदोषानाह ।

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।

परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ॥

आक्षेपः कल्पितः कृच्छादनुभावविभावयोः ।

प्राणहरण ! जीवनहारिन् ! मां वृथा अकारणं विनापराधमिति भावः न
कदर्थं न क्लेशय । अत्र विरहिणः उक्त्यैव तृतीयपादस्य विरहिप्राणहरण
इत्यस्य अर्थः प्रकटितः तस्य उपादानरूपानुवादः अयुक्त इति बोध्यम् ।

(न) निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमुदाहरति लघुमिति । रसः स्तुतिरियम् । रागेण
रक्तेन अनुरागेण च आहतानि लिप्तानि पूर्णानि च अङ्गानि यस्याः तादृश्या
ययैव असियध्या तलवारेण खैरिण्या कयाचिदिति ध्वनिः शरीणः श्रवूणां कणं
सुदृढं लघु शत्रुशरांसि छिन्नानीति भावः अन्यत्र गाढमालिङ्गितम् । या च
असियष्टः परपुरुषैः शरातिभिः मातङ्गानां हस्तिनाम् उपरि पतन्ती दृष्टा
असिना श्रवूणां हस्तिनी निहता इति भावः अन्यत्र अतिकामुकत्वात् हस्तिभिः
कामशास्त्रोक्तपुरुषविशेषैः सह विहरन्ती परैः दृष्टा । तत्सक्तः तस्याम् अस्मि-
यस्यां सक्तः आसक्तः केवलं युद्धव्यासक्त इति भावः अयं मत्स्वामीति भावः न
किञ्चित् गणयति मदर्थं न विनियति मद्रक्षणार्थं न यतते इति भावः त तत्र
विदितं ज्ञातम् अस्तु तेन अस्मि अहं भृत्येभ्यः दत्ता भृत्येषु मन्त्रादिषु राजकार्यं
निहितमिति भावः श्रीनियोगात् लक्ष्म्याः आदेशात् इति गदितुं पित्रे कथ-
यितुमिव यस्य कीर्तिः अस्वुधिं गता । स्वधरावृत्तम् ।

(प) रसदोषानाह रसस्येति । स्वशब्देन रसस्य रसशब्दस्य प्रक्षारार्थं
स्थायिसञ्चारिणोरपि स्थायिभावस्य रत्यादेः सञ्चारिणश्च निर्वेदादं स्वशब्दं

अकाण्डे प्रथनच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥
 अङ्गिनोऽननुसन्धानमनङ्गस्य च कीर्तनम् ।
 अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।
 अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ॥

५७७ ॥ (प)

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा ।

“तामुद्बोध्य कुरङ्गाचीं रसो न कोऽप्यजायत ।

चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम्” ॥ (फ)

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

“अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे” । (ब)

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने” । (भ)

तत्तत्प्रतिपादकशब्देन उक्तिः कथनं, परिपन्थिनः विरोधिनः रसस्य अङ्ग-
 तस्य विभावादेः परिग्रहः उपादानं, कृच्छात् कष्टेन अनुभावविभावयोः कल्पितः
 आक्षेपः क्लृप्तकल्पनमित्यर्थः अकाण्डे असमये सहसा वा प्रथनच्छेदौ विस्तृति-
 विच्छेदौ, तथा पुनः पुनः दीप्तिः औद्धत्यम् अङ्गिनः प्रधानस्य अननुसन्धानम्,
 अनङ्गस्य यत् अङ्गं न तस्य कीर्तनम्, अङ्गस्य अतिविस्तृतिः, प्रकृतीनां विपर्ययः
 वैपरीत्यं तथा अन्यत् अनौचित्यम् अयुक्तत्वमित्यर्थः एते रसगताः दोषाः मताः
 कथिताः ।

(फ) क्रमेणीदाहरति तामिति । तां कुरङ्गाचीम् उद्बोध्य दृष्ट्वा नः
 अस्माकं कोऽपि अनिर्वचनीयः रसः अजायत । चन्द्रमण्डलमालोक्य अन्तरम्
 अन्तःकरणं शृङ्गारे सुरतार्थमित्यर्थः मग्नम् आसक्तमित्यर्थः । अत्र रसशृङ्गार-
 शब्दाभ्यां रसस्योक्तिः ।

(ब) अजायतेति । त्वयि लोचनगोचरे दृष्टे सति तस्याः कान्तायाः
 रतिः अगुरागः अजायत । अत्र स्थायिभावस्य रतेः स्वशब्देनोपादानम् ।

अत्र प्रथमे पादे “आसीन्सुकुलिताक्षी सा” इति लज्जायाः अनुभावमुखेन कथ्यते युक्तः पाठः ।

“मानं मा कुरु तन्वङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम्” ।

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिश्रयो न युक्तः (म) ।

“धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

ईषत्क्षिप्तकटाक्षा स्मरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी” ॥ (य)

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभक्त्यनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति कष्टकल्पना ।

“परिहरति रतिं मतिं लुनीते

स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

(म) जातेति । मुग्धा बाला प्रियस्य परिवृत्तने लज्जावती जाता । अत्र व्यभिचारिभावस्य लज्जायाः स्वशब्देनोपादानम् ।

(म) मानमिति । अत्र शृङ्गारस्य विरोधिनः शान्तरसस्य अङ्गं यौवनास्थैर्यनिवेदनम् । विभावः उद्दीपनाख्य इति शेषः ।

(य) धवलयतीति । लोकानां लोचनानन्दे नयनानन्दविधाशिशि शिशिररोचिषि चन्द्रमसि भुवनतलं धवलयति मयूखजालिन धवलं कुर्वति सति ईषत् अल्पं यथा तथा क्षिप्तकटाक्षा स्मरमुखी सा तन्वी निरीक्ष्यतां दृश्यताम् । अत्र उद्दीपनालम्बनविभावो चन्द्रः नायिका चेत्यर्थः अनुभावपर्यवसायिनौ अनुभावस्य नायकनेत्रपातादेः पर्यवसायिनौ बोधकौ । कष्टकल्पना कक्षादालेपः अनुभावं विना नायकस्य शृङ्गारित्वसंशयात् नायिकायां नायकस्य सानुरागदृष्टिपातः कक्षात् आचिष्यते अन्यथा दर्शनाभावोऽपि सम्भवतीति बोध्यम् ।

(र) परिहरतीति । कमपि युवानं कस्यामपि अनुरागपरं दृष्ट्वा तत्सख्युरत्यं प्रति उक्तिरियम् । रतिं वस्तुतरेषु अनुरागं परिहरति परित्यजति, मतिं बुद्धिं धैर्यावलम्बनविषयिणीमिति भावः लुनीते क्षिनन्ति धैर्यं नावलम्बते इति भावः स्खलतितराम् अतिशयेन भूमौ पतति, भूयः परिवर्तते लुप्यति च

इति वत विषमा दशास्यदेहं

परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ?” ॥ (र)

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भवात् कामिनी-
रूपो विभावः कृच्छादाक्षेप्यः । अकाण्डे प्रथमं यथा । वेणो-
संहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्त्तमानानेकवीरसङ्घे काले दुर्योधनस्य
भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनम् (ल) । छेदो यथा । वीरचरिते
राघवभार्गवयोर्द्वाराधिरुद्धे संग्रामे “कङ्कणमोचनाय गच्छामि”
(व) इति राघवस्योक्तिः । पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा । कुमारसम्भवे
रतिविलापे । अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा । रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के
वाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः । अनङ्गस्य कीर्त्तनं
यथा । कर्पूरमञ्जर्यां राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य
वर्णनमनादृत्य वन्दिवर्णितस्य प्रशंसा । अङ्गस्यातिविस्तृति-
र्यथा । किराते सुराङ्गनाविलासादिः । प्रेक्षितयो दिव्या
अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति । तेषां धीरोदात्तादिना तेषा-
मप्युत्तमाधममध्यमत्वम् ।^{३७} तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथा-
वर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः । यथा । धीरोदात्तस्य रामस्य
धीरोद्धतवत् छद्मना बालिवधः । यथा वा कुमारसम्भवे ।
उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनम् ।
“इदं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्” । इत्याहुः ।

सर्वत्रायमिति कर्तृपदसूत्रम् । वत खेदे इति इत्थं विषमा दारुणा दशा अवस्था
अस्य देहं प्रसभं बलात् परिभवति आकुलयति, अत्र विषये किं कुर्मः वयमिति
शेषः । पुष्टितायावृत्तम् ।

(ल) शृङ्गारप्रथनं शृङ्गारस्य प्रथनं विस्तारः ।

(व) द्वाराधिरुद्धे द्वारम् अधिरुद्धः तस्मिन् द्वारे इत्यर्थः कङ्कणमोचनाय
विवाहायै हस्तवस्त्रचलनाय इत्यर्थः ।

अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम् । तथा सति हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयानामुन्मुखीकारासम्भवः ।

एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः॥५७८॥[श]

एभ्यः उक्तदोषेभ्यः । तथाहि उपमायामसादृश्यासम्भवयो-
रुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे
उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वम् । क्रमेण यथा ।

“यथांमि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्” । (घ)

“प्रज्वलज्जलधारावत् निपतन्ति शरास्तव” । (स)

“चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः” । (ह)

“कपूर् रखण्ड इव राजति चन्द्रविस्वम्” । (ज)

“हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावलेः” । (क)

“स्तनावद्रिसमानौ ते” । (ख)

(श) एभ्य इति । एभ्यः उक्तैः दोषेभ्यः पृथक् अलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवी नास्तीत्यर्थः, अलङ्कारदोषा अपि एतेष्वन्तर्भवन्तीति भावः ।

(घ) यथांमितीति । वितताः अर्थाः रश्मयः किरणा इव यस्य तं काव्य-
शशिनं काव्यं शशीव तं यथांमि रचयामीत्यर्थः । अत्र अर्थरश्मीः काव्यशशि-
नीय कीऽपि साधारणी धर्मः नास्ति यदि च काव्यशशिनोः कथञ्चित् आह्लाद-
कलरूप साधस्य सम्भवति तदपि न प्रसिद्धं तस्मादत्रासादृश्येन अनुचितार्थत्व-
मुपमायाः, न च अत्र रूपकं तस्यापि सादृश्यमूलकत्वादित्यवधिम् ।

(स) प्रज्वलदिति । अत्राग्निकायस्य ज्वलनस्य जले बाधात् तद्विशिष्टल-
जलधाराणामसम्भव इत्यनुचितार्थत्वमुपमाया इति बोध्यम् ।

(ह) चण्डाल इति । अत्र उपमानस्य जातिगतं न्यूनत्वमिति उपमाया-
मनौचित्यम् ।

(ज) कपूर् इति । अत्र उपमानस्य प्रमाणगतं न्यूनत्वम् ।

(क) हरवदिति । अत्र उपमानस्य जातिगतमाधिक्यम् ।

(ख) स्तनाविति । अत्र उपमानस्य प्रमाणगतमाधिक्यम् ।

“दिवाकरादक्षति यो गुहासु
 लीनं दिवाभीतमिवाश्वकारम् ।
 क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
 समत्वमुच्चैःशिरसां सतीव” ॥ (ग)

एवमादिषु उत्प्रेक्षितार्थस्यारसभूततथैव प्रतिभासनं
 स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनम् । यमकस्य पादत्रयगतस्य
 अप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा ।

“सहसालिजनैः स्निग्धः सहसा कुञ्जमन्दिरम् ।
 उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी” ॥ (घ)
 उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्योत्प्रेक्षायोक्तत्वेऽवाचकत्वम् ।
 यथा ।

“एष सूक्ता यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम्” ।

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णनत्वम् । यथा ।
 “ओषट्ठ उल्लट्ठ” इत्यादौ (ङ) । उपमायाञ्च साधारणधर्म-

(ग) दिवाकरादिति । यः हिमाद्रिः गुहासु कन्दरासु लीनम् अश्वकारं
 दिवाभीतमिव पेषकमिव दिवाकरात् सूर्यात् रक्षति । तथाहि, क्षुदे नीचेऽपि
 जने शरणम् आश्रय प्रपन्ने प्राप्ते शरणागते इत्यर्थः सतीव साधारणविव उच्चैः-
 शिरसां महात्मनां समत्व स्नेहः भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् । अत्र उत्-
 प्रेक्षितार्थस्य अचेतनाश्वकारत्वास्य असङ्गततया निश्चालेन प्रतिभासनं स्फुरणं
 स्वरूपं तस्मात् तत् समर्थनं तस्यार्थस्य दृढीकरणम् अनुचितम् अयोग्यम् इति
 उत्प्रेक्षाया अनौचित्यमवधेयम् ।

(घ) सहसेति । सा सुन्दरी रजनीनाथे चन्द्रे उदिते सति स्निग्धः
 प्रणयप्रेक्षलैः आलिजनैः सखीभिः सह सहसा हसन्ती सती सहसा कुञ्जमन्दिरं
 क्षतादिपिहितस्थानरूपं गृहं याति ।

(ङ) ओषट्ठ इति । वृत्तिविरुद्धस्य प्रहारवृत्तिविरुद्धस्य अनुप्रासघटक-

स्याधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च । क्रमेण उदाहरणम् ।

“नयनज्योतिषा भाति शश्वभूर्तिसितद्युतिः ।

विद्युतेव शरन्मघो नीलवारिदखण्डधृक्” ॥ (च) ।

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्य अप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः ।

“कमलालिङ्गितस्तारहारहारी मुरं दिषन् ।

विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते” ॥

अत्रोपमानस्य सवलाकत्वं वाच्यम् । अस्यामेवोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य (क) कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम् । क्रमेण उदाहरणम् । “सुधेव विमलश्चन्द्रः” (ज) । “ज्योत्स्ना इव सिता कीर्त्तिः” (झ) ।

“काप्यभिख्या तयोरासौदु ब्रजतोः शुद्धवेशयोः ।

वर्णस्य शृङ्गारे प्रतिकूलवर्णत्वम् एवं वीरवृत्तिविरुद्धस्य अनुप्रासघटकवर्णस्य वीरे प्रतिकूलवर्णत्वमित्यादि बोध्यम् ।

(च) नयनेति । भूतिभिर्भेषभिः सिता धवला द्युतिर्यस्य तादृशः शश्वः नयनज्योतिषा नीलवारिदखण्डधृक् नीलमेघखण्डधारी शरन्मघः विद्युता इव भाति विराजते । अत्र अप्रतिपादनात् अनुपादानात् चतुर्थपादः नीलवारिदखण्डधृगिति पदमधिकम् ।

(क) कमलिति । कमलया लज्जया आलिङ्गितः आश्लिष्टः तारेण महता हारेण हारी मनोहारौत्यर्थः मुरं दिषन् मुरारिः विद्युता विभूषितः नीलजीमूत इव नीलमेघ इव राजते । अत्र उपमानस्य जीमूतस्य सवलाकत्वं बलाकावकपङ्क्तिः तद्विशिष्टत्वम् । तस्मादत्र न्यूनत्वमवधेयम् । अस्यामेव उपमायाः सेव ।

(ज) सुधेवेति । अत्र उपमानस्य चिह्नभेदः ।

(झ) ज्योत्स्ना इवेति । अत्र उपमानस्य वचनभेदः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव” ॥ (ज)

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खलु आसीत् अपि तु सर्वदापि भवति । “लतेव राजसे तन्वि !” । अत्र लता राजते त्वं तु राजसे (ट) ।

“चिरं जीवतु ते सूनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा” । (ठ)

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खलु एतदस्य जीवतु इत्यनेन विधेयम् । इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः । क्रमेण उदाहरणम् । “सुखं चन्द्र इवाभाति” (ड) ।

“तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव” ॥ (ढ)

(ज) कापीति । ब्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेशयोः पवित्रपरिच्छदयोः तयोः राजदम्पत्योः हिमनिर्मुक्तयोः शिशिरावरणशून्ययोरित्यर्थः चित्राचन्द्रमसोर्योगे इव कापि अनिवर्चनीया शोभा आसीत् । अत्र कालभेदः ।

(ट) लतेवेति । अत्र पुरुषभेदः ।

(ठ) चिरमिति । अत्र विधिभेदः ।

(ड) सुखमिति । अत्र साधारणधर्मस्य आभातीति क्रियारूपस्य तत्र मानोपमेययोः समभाव इति न लिङ्गभेददोष इति भावः ।

(ढ) तद्देश इति । तद्देशः यस्याः वेशः अन्याभिः स्त्रीभिः असदृशः तथा मधुरताभृतः साधुर्व्यलुषः तदीया विभ्रमाः विलासा इव परां शोभां दधते स्म । अत्र असदृश इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे ठक्प्रत्ययान्तया अकारान्तत्वात् एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्तिवन्ततया शकारान्तत्वात् बहुवचनान्तता तथा मधुरताभृत इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे क्तप्रत्ययान्ततया अकारान्तत्वात् एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्तिवन्ततया शकारान्तत्वात् बहुवचनान्तता । एवं दधते इति क्रियापदस्य वेश इत्यस्य कर्तृत्वे दधधातोः प्रथमपुरुषैकवचनान्तता, विभ्रमा इत्यस्य कर्तृत्वे धाधातोः प्रथमपुरुषौद्यद्बहुवचनान्ततेति वचनभेदेऽपि साधारणधर्माणामेकरूपत्वात् न दोष इति बोध्यम् ।

पूर्वोदाहरणेषु उपमानोपमेययोरैकस्यैव साधारणधर्मेणान्वयसिद्धेः प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः (ण) । एवमनुप्राप्ते वैफल्यस्य अपुष्टार्थत्वम् (त) । यथा ।

“अनुरणन्मणिमेखलमविरलशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरुणचरणे ! रणरणकमकारणं कुरुते” ॥ (थ)

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम् । क्रमेण उदाहरणम् ।

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका” ॥ (द)

(ण) साधारणधर्मस्य उपमानोपमेययोर्भिन्नत्वे अनुपपत्तिं दर्शयति पूर्वैति । पूर्वोदाहरणेषु सुषेव विमलश्चन्द्र इत्यादिषु साधारणधर्मेण यथा विमल इति पदं चन्द्र इत्यनेनान्वेति न तु सुषेत्यनेन एवमादिषु अन्वयसिद्धेः अन्वयमीधनिष्पत्तेः प्रक्रान्तस्य प्रकृतायेस्य स्फुटः सस्यक् इत्यर्थः अनिर्वाहः असमाधानं भवतीति शेषः ।

(त) एवमिति । वैफल्यस्य निरर्थकत्वस्य सुखानुपयोगित्वस्येति यावत् ।

(थ) उदाहरति यथेति । अनपि । हे अरुणचरणे ! अलङ्कृत-रञ्जितत्वादिति भावः अनपि अनल्पं यथा तथा रणन्तौ मणिमेखला यस्मिन् तत् तथा अविरलं धनं शिञ्जानौ स्वनन्तौ मञ्जु मनोहरौ मञ्जीरौ नूपरौ यस्मिन् तत्, तथाविधं परिसरणं सञ्चरणं तवेति शेषः अकारणं निरर्थकं रणरणकं पुंसाम् औत्सुक्यविशेषं कुरुते । वैश्याविरक्तस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । अत्र लघुरकारण-कारघटितानुप्रासस्य माधुर्यव्यञ्जकतया अङ्गारस्यैव पोषकत्वं न तु विरागिणः शान्तरस्येति अपुष्टार्थत्वमित्यवधेयम् ।

(द) अनुरागवन्तमिति । अपरा पश्चिमा दिक् एव गणिका वैश्या अनु-रागः रक्तिमा प्रेम च तद्वन्तं लोचनयोः नेत्रयोः सुखं सुखजनकं मनोहरमिति भावः अतापकरं सौम्यमित्यर्थः वपुः शरीरं दधतं धारयन्तमपि अपेतवसुम्

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

“आहतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणौनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम्” ॥ (ध)

अत्र अचेतसः प्रभोरभिधानम् अनुचितम् । एवमनुप्रासे
प्रसिद्धभावस्य ख्यातविरुद्धत्वम् । यथा ।

“चक्राधिष्ठितां चक्री गोत्रं गोत्रभिदुच्छितम् ।

वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छद् यस्य भूभुजः” ॥ (न)

उक्तदोषाणाञ्च कचिददोषत्वं कचिद् गुणत्वमित्याह ।

वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्रते ।

अपगतकिरणं निर्धनञ्च विद्यदात्मयात् आकाशभवनात् निरकाशयत् दूरीचकार ।
प्रतिताक्षरावृत्तम् । अत्र रविमित्यनेनैव यथा भुजङ्गत्वमाधाति तथा अपर-
दिमित्युक्तेनैव गणिकाप्रतीतिरिति भावः ।

(ध) आहतेष्विति । विहङ्गमेषु पिङ्गायसा आकाशेन गच्छन्तीति तथो-
क्तौ आहतेषु आकारितेषु पुरः अयतः आद्यान् अहमिव विहङ्गम इति आगच्छन्
मशकः न वार्यते न निप्रियते, तृणमणिः क्षुद्राकारमणिविशेषः मध्ये वा धुरि
अथ वा वसन् मणौनां धुरं भारं मर्यादामित्यर्थः धत्ते धारयति, तथा खद्योतः
अपि तेजस्विनां मध्येऽपि प्रचलितुं न कम्पते । अनामृष्टम् अविवेचितं तत्त्वान्तरं
वस्तुतत्त्वं येन तथाविधम् अचेतसं सदसद्विवेकरहितं प्रभुमिव सामान्यं प्राकृतं
जनं धिक् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र व्यञ्जनयैव प्रस्तुतस्य प्रभाः
प्रतीतिरिति पुनस्तदभिधानं पुनरुक्तमिति भावः ।

(न) अस्मैति । चक्री नारायणः चक्राधिष्ठितां चक्रवर्त्तित्वमित्यर्थः गोत्र-
भिद् इन्द्रः उच्छितम् चन्नतं गोत्रं वंशं वृषभकेतुः हरश्च वृषं धर्ममित्यर्थः यस्य
भूभुजः राज्ञः प्रायच्छत् प्रददौ । अनुप्रासानुरोधात् नारायणकृतैकचक्रवर्त्तित्वदानम्
इन्द्रकर्तृकं गोत्रदानं धर्मदानमप्रसिद्धमिति ख्याताविरुद्धता ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

५७६ ॥

एषु च अस्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारि-
त्वाद गुण इति व्यपदेशो भाक्तः (प) । क्रमेण यथा ।

“तद्विच्छेदकशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं
क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन् मनो निर्भरम् ।
शम्भोभूतकृपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेत्रानल-

ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना” ॥ (फ)

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता ।

“मूर्ध्व्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोलकलोलजालो-

द्धूताश्वत्तोददम्भात् प्रसभमभिनमः क्षिप्तनक्षत्रलजम् ।

(प) प्रतिप्रसवमाह उक्तेति । समुद्भूते शौडत्यव्यञ्जके वाच्ये अर्थे ।
व्यपदेशः कथनम् । भाक्तः गौणः ।

(फ) तदिति । तस्याः विच्छेदेन कृशस्य चीरस्य कण्ठलुठितप्राणस्य
कण्ठागतजीवनस्य मे मम मनः निर्दयं यथा तथा अतिशितैः अतितीक्ष्णैः शरैः
निर्भरम् अतिमात्रं भिन्दन् अतएव क्रूरः घातुकः, वृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः ।
असौ पञ्चशरः कामः समस्तात्मना सर्वशरीरेण भूतेषु प्राणिषु या कृपा दद्या
तस्याः विधेयं वशवर्त्ति मनो यस्य तादृशस्य शम्भोः हरस्य प्रोद्दामः अतिदारुणः
यः नेत्रानलः तस्य ज्वालाणां शिख्यानां जालैः समूहैः करालितः पुनः आर्त्ता
भवतु, पूर्वं पाशभौतिकं शरीरं दग्धम् इदानीं तस्य अनङ्गशरीरमपि दग्धं
भूयादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र वक्तुः क्रुद्धत्वात् शृङ्गारे
दुःश्रवत्वमपि गुणः ।

(व) मूर्ध्वेति । मूर्ध्वनि शिरसि व्याधूयमाना सञ्चरन्ती अतएव ध्वनन्ती,
स्वनन्ती या अमरधुनी देवद्वीपगङ्गा इत्यर्थः तस्याः लोलं अपलं यत् कल्लोलजालं
तरङ्गसन्ततिः तस्मात् सङ्घूताः उत्क्षिप्ताः ये अभ्रसां जलानां क्षोडाः विन्दवः
तेषां दम्भात् व्याजात् प्रसभं सङ्घसा अभिनमः नमसि विभक्त्यर्थे अन्ययीभावः

ऊर्ध्वं न्यस्ताङ्घ्रिदण्डभ्रमिभवरभसोद्यन्नभस्त्रप्रवेश-

भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शम्भवं ताण्डवं वः” ॥ (ब)

अत्र उद्धतताण्डवं वाच्यम् । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरसे
तु एतद्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा । “उत्-
कृत्योत्कृत्य कृत्तिम्” इत्यादि । अत्र बीभत्सो रसः ।

सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ॥५८०॥ [भ]

तथा पुनरिति गुण एव । यथा ।

“करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते” ॥

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां “द्वयैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्य-
वस्तु” इति कामशास्त्रस्थितिः । आदिशब्दात् शमकथाप्रभृ-
तिषु बोद्धव्यम् (म) ।

चिन्तानि नन्दनायां लब्धाणि यस्मिन् तत्, तथा ऊर्ध्वं न्यस्तः निक्षिप्तः उत्क्षिप्त
इत्यर्थः यः अङ्घ्रिदण्ड पाददण्डः तस्य यः भ्रमिः भ्रमणं घूर्णनमित्यर्थः तस्मात्
भवः उत्पन्नः सन् रभसेन वेगेन उद्यन् उद्वृजन् उत्तिष्ठन् यः नभस्वान् वायुः
तस्य प्रवेशेन भ्रान्तं घूर्णितं ब्रह्माण्डखण्डं यस्मिन् तथाभूतं, शम्भोरिदं शम्भवं
ताण्डवं नृत्यं, ताण्डवं नटनं नृत्यमित्यमरः । वः युष्माकं शिवं मङ्गलं वितरतु
ददातु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र वाच्यस्य उद्धततात् दुःश्रवत्वं गुणः ।

(भ) सुरतेति । सुरतस्य आरम्भः चेष्टा तस्य गोष्ठौ सभा सम्प्रयोगार्थसम-
वेतस्त्रीपुरुषसमूह इत्यर्थः तत्प्रभृतिषु अश्लीलत्वं तथा पुनः गुण एव इत्यर्थः ।

(म) उदाहरति करौति । सम्बाधे सङ्कुलेऽपि करिषां हस्तिनां हस्तेन
शृङ्गादख्नेन विलोडिते विस्फारिते साधनानां सैन्यानाम् अन्तः मध्ये प्रविश्य पुंसः
जिगीषीर्वीरस्य इति भावः ध्वजः केतुः उपसर्पन् सच्चरन् विराजते श्रीमते ।
अश्लीलायंस्तु सम्बाधे सङ्कुचितेऽपि करिहस्तेन कामशास्त्रोक्तकृत्रिमखिङ्गेन संसक्तः
तर्जन्यामिकापृष्ठाङ्गुलमध्यमाङ्गुलिरूपेण, तर्जन्यामिकायुक्ते मध्यमा पृष्ठतो
युतिः । करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैरिति आस्मात् । विलोडिते

स्यातामदीषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तत्वे ॥ ५८१ ॥ [य]

यथा ।

“पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत” ॥ (२)

अत्र इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः, सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो
मातङ्गार्थः प्रयुक्तः ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद् वक्तृवाच्ययोः ॥

५८२ ॥ [ल]

यथा ।

“त्वामामनन्ति प्रकृति पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

विस्तारिते साधनान्तः शीनिमध्यं उपसर्पन् गतागतं कुर्वन् पुंसः ध्वजः खिङ्गं
विराजते । अत्र ग्रीडाव्यञ्जकमश्लीलं गुणः । पिशुनयेत् सूचयेत् रङ्गस्यवस्तु
वीष्यं विषयम् । कामशास्त्रस्थितिः कामशास्त्रनिघमः । श्रमकथाप्रवृत्तिषु
इति तत्र श्रमकथायां यथा—उत्तानीच्छूनमखूकपाटितीदरसन्निभे । क्रीदिनि
स्त्रीत्रये सक्तिरक्तिर्म कस्य जायते ? इति शान्तिशतकम् । अत्र जुगुप्साव्यञ्जक-
मश्लीलं गुणः ।

(य) स्यातामिति । श्लेषादौ निहतार्थत्वम् अप्रयुक्तत्वञ्च अदीषौ स्यातां
नापि गुणः नापि दोष इत्यर्थः ।

(२) पर्वतेति । हरिमिव इन्द्रमिव पर्वतभेदि पर्वतं भित्त्वा निर्गच्छ-
दित्यर्थः इन्द्रोऽपि कुलिशेन पर्वतानां पक्षाधिकं देति भावः । पवित्रं पावनं
पापध्वंसकरमित्यर्थः अन्यत्र पविं कुलिशं दास्यते रक्षतीति तथोक्तं, कुलिशं
मिदुरं पारित्यमरः । हरिमिव नारायणमिव नरकस्य निरयस्य असुरविशेषस्य
च जैत्रं विजयि, हरिमिव सिंहमिव बहुमतङ्गहनं बहुमतं बहुभिर्जनैः सम्मानितं
गहनं घनम् अतिप्रवृद्धमित्यर्थः अन्यत्र वहन् मतङ्गान् हस्तिनः हन्तीति तथोक्तं,
पतत् सुरसरितः गङ्गायाः अश्वः कलं नमत यूयमिति शेषः ।

(ल) गुण इति । वक्तृवाच्ययोः वक्तुः बोद्धव्यस्य च ज्ञत्वं ज्ञानित्वं चेत्
तदा अप्रतीतत्वं गुणः स्यात् ।

तद्दर्शनमुदासीनं त्वामिव पुरुषं विदुः ॥ (व)

स्वयं वापि परामर्षे

॥ ५८३ ॥ [श]

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुषज्यते । यथा ।

“युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्धैः

क्षीणश्च ताभिः क्षतये य एषाम् ।

शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं

तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि” ॥ (ष)

कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसंङ्गमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ ५८४ ॥ [स]

(व) उदाहरति त्वामिति । ब्रह्माणं प्रति देवानां स्तुतिरियम् । त्वं पुरुषार्थप्रवर्तिनीं पुरुषार्थी भोगापवर्गौ तयोः प्रवर्तिनीं साधयित्रीं प्रकृतिं मूलकारणं, प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे इत्यमरः । आननन्ति कथयन्ति बुधा इति शेषः । त्वामिव तद्दर्शिनं तस्याः प्रकृतेः द्रष्टारं साचित्त्वेनेति भावः । उदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुः जानन्ति । अत्र वक्तॄणां देवानां बोद्धव्यस्य ब्रह्मणश्च ज्ञत्वात् योगशास्त्रप्रसिद्धप्रकृतिपुरुषश्चैव अप्रतीतौ अपि गुणाय कल्पेते ।

(श) स्वयमिति । परामर्षे कथने ।

(ष) युक्त इति । यः तमसां तमोगुणानां विवृद्धैः विशेषेण वर्धनाय कलाभिः सायाभिर्युक्तः स्यात्, यथ एषां तमसां क्षतये ध्वंसाय ताभिः कलाभिः क्षीणः रहितः स्यात्, शुद्धं पदं केवलं वा निरालम्बपदावलम्बं निरालम्बम् आकाशमेव पदम् अवलम्बः आश्रयः यस्य तादृशं तं प्रसिद्धम् आत्मा एव चन्द्रः तं परमात्माननित्यर्थः परिशीलयामि चिन्तयामि । उपजातिवत्तम् । अत्र कलादिशब्दानाम् अप्रतीतत्वेऽपि स्वयं परामर्शात् गुणत्वम् ।

(स) कथितमिति । कथितपदत्वं विहितानुवाद्यत्वादिषु एकादशप्रकारेषु गुणैः सादित्यर्थः ।

गुण इत्येव यथा । “उदेति सविता ताम्रः” इत्यादि । अत्र विहितानुवादः ।

“हन्त ! हन्त ! गतः कान्तो वसन्ते सखि ! नागतः” ।

अत्र विषादः ।

“चित्तं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि ! चन्द्रमाः” । (ह)

अत्र विस्मयः ।

“सुनयने नयने निधेहीति”

अत्र लाटानुप्रासः । “नयने तस्यैव नयने चेति” आदा-
वर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः ।

सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥

५८५ ॥ [च]

गुण इत्येव यथा ।

“पृथुकार्त्तस्तरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्” ॥ (क)

(ह) चित्रमिति । नायिकायाः सुखं दृष्ट्वा नायकस्य उक्तिरियम् ।

(च) सन्दिग्धत्वमिति । व्याजस्तुतौ पर्यवस्यतीति व्याजस्तुतिपर्यवसायि
व्याजस्तुतिप्रत्यायकमित्यर्थः ।

(क) पृथ्वीति । राजानं प्रति कस्यचित् दरिद्रस्योक्तिरियम् । हे देव !
सम्प्रति आवयोः तव मम इत्यर्थः सदनं गृहं समं तुल्यम् । साम्यं प्रतिपादयति
पृथ्वीति । पृथूनि प्रचुराणि कार्त्तस्तरपात्राणि स्वर्णभाजनानि यस्मिन् ताद-
त्यकोऽर्थः । पृथुकानां शिशूनां, पृथुकः श्रावकः शिशुरित्यमरः । आर्त्तस्तरस्य
पात्रं स्थानम् इत्यपरोऽर्थः । भूषिताः अलङ्कृताः निःशेषाः सर्वाः परिजनाः
परिवाराः यस्मिन् तादत्यकोऽर्थः । सुवि उषिताः निःशेषा परिजनाः पुत्र-
कलत्रादयः यत्र तादत्यपरोऽर्थः । विलसन्तिः शोभमानैः करिण्यभिः हस्तिभिः
हस्तिनीभिर्वा, करिण्यभिर्वा स्त्री नेभे इत्यमरः । गहनं निविडं दुष्प्रवेष्टमिति

वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तारि ।

कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा ॥ ५८६ ॥ [ख]

गुण इत्येव यथा ।

“दीधीविवीसमः कश्चिद् गुणवृद्धोऽरभाजनम् ।

क्लिप्प्रत्ययनिभः कश्चिद् यत्र सन्निहिते न ते” ॥ (ग)

अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणस्य वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि । अत्राताप्सु सुपाध्याय ! त्वामहं न कदाचन” । (घ)

अत्र दुःश्रवत्वं । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि ।

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ॥ ५८७ ॥ [ङ]

भावः इत्येकोऽर्थः । विलिखु सौदन्तीति विलसद्दः ते एव इति विलसत्का स्वाधे कनप्रत्ययः सूषिका इत्यर्थः तेषां रेषुभिः धूलिभिः गहन पूर्णमित्यर्थः इत्यप-
रोऽर्थः । अत्र सुत्यां पर्यवसानात् सन्दिग्धार्थत्वं गुणः ।

(ख) वैयाकरणेति । व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः सः मुख्यः
आदिर्ग्रन्थ तादृशे वक्तारि प्रतिपाद्ये बोद्धव्ये वा । आदिपदेन नौरसतार्किकादीनां
ग्रहणम् ।

(ग) उदाहरति दीधीति । कश्चित् जनः दीधीविवीसमः दीधीविवी-
घातुभ्यां तुल्यः गुणवृद्धीः दाक्षिण्यादिगुणस्य अभ्युन्नतेऽथ इत्यर्थः अभाजनम्
अनाश्रयः । अन्यत्र व्याकरणविहिते गुणवृद्धौ दीधीविव्योर्न विद्यते इति भावः ।
तथा कश्चित् जनः क्लिप्प्रत्ययनिभः विलुप्त इवेत्यर्थः क्लिपः सर्वाभावस्य कक्षना-
दिति भावः यत्र जने क्लिपि च ते गुणवृद्धौ न सन्निहिते । क्लिपि परे गुणवृद्धि-
निषेधश्च द्रष्टव्यः । अत्र तयोर्धार्त्वोर्गुणवृद्धिनिषेधानभिज्ञानां क्लिपः सर्वाभावा-
नभिज्ञानाच्च एतत्प्रतीतौ कष्टत्वं परन्तु च वैयाकरणस्य वक्तृत्वात् न दोषः ।

(घ) अत्रेति । हे उपाध्याय ! अहम् अत्र कदाचन त्वां न अताप्सु न
वर्षितवान्, अन्वार्थमिति वा पाठः । अत्र अताप्सुमिति दुःश्रवत्वं गुणः ।

(ङ) ग्राम्यत्वमिति । अधमानां नीचानाम् उक्तिषु ग्राम्यत्वं गुणः ।

गुण इत्येव । यथा मम ।

“एसो सप्तहरविंबो टीसइ हेअङ्गवीणपिंडो व्व ।

एदे अस्सममोहा पडंति आसासु दुद्धधार व्व” (१) । (च)

इयं विदूषकोक्तिः ।

निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ॥

५८८ ॥ [क]

यथा ।

“सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति” । (ज)

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातिविरुद्धता ॥

५८९ ॥ [झ]

कविसमयख्यातानि च ।

मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता

वर्ण्यते हासकीर्त्याः

(१) एष शशधरविम्बो दृश्यते द्वैयङ्गवीनपिण्ड इव ।

एते चाश्वसमूहाः पतन्त्याशासु दुग्धधारा इव ॥ सं० ।

(च) उदाहरति एष इति । अत्र द्वैयङ्गवीनपिण्डदुग्धधाराशब्दप्रयोगो शायः ।

(क) निर्हेतुतेति । निर्हेतुता हेतुशून्यत्वं ख्याते प्रसिद्धे अर्थे दोषतां नैव गच्छति प्राप्नोति ।

(ज) उदाहरति सम्प्रतीति । अत्र सन्ध्यासमयश्च चक्रवाकमिधुन-विघटकत्वं प्रसिद्धं नात्र हेतोरालोच्यते न दोषः ।

(झ) कवीनामिति । ख्याते प्रसिद्धे समये सिद्धान्ति नियमे वा ख्यात-विरुद्धता लौकिकी प्रसिद्धिविरोधिता इत्यर्थः गुणः ।

रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं

पङ्कजेन्दौवरादि ।

तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च

मरालादिकः पक्षिसङ्घो

ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये

मानसं यान्ति हंसाः ॥

पादाघातादशोकं विकसति वकुलं

योषितामास्यमद्यै-

र्यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं

विप्रयोगस्य तापैः ।

मौर्वीरोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः

कौसुमाः पुष्पकेतो-

भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं

स्त्रीकटाक्षेण तदत ॥

(ज) माखिन्यमिति । व्योम्नि आकाशे पापे च माखिन्यं तथा हास-
कोर्णोः धवलता शुभ्रता वर्ण्यते कविभिरिति शेषः । क्रोधरागौ कीपानुरागौ
रक्तौ रक्तवर्णौ वर्ण्येते इति शेषः । पङ्कजेन्दौवरादि पद्मकुवलययादि सरिदुदधि-
गतं सरित्सु नदीषु स्रवणेषु समुद्रेषु च विकसतीति शेषः । अखिलेऽपि
सर्वस्मिन्नेव तोयाधारे जलाशये मरालादिकः हंसादिः पक्षिसङ्घः प्रसरति
विचरति च । चकोरैः पक्षिभेदैः ज्योत्स्ना पेया पातव्या । जलधरसमये
वर्षासु इत्यर्थः हंसाः मानसं सरः यान्ति । योषितां रमणीनां पादाघातात्
चरणताडनात् अशोकं पुष्पम् आस्यमद्यैः सुखनिःसृतसौषुप्तदूषैः वकुलं
विकसति । यनां तरुणानाम् अङ्गेषु हारा वर्णनीया इति शेषः । विप्रयोगस्य

अङ्गाम्भोजं निशायां विकसति कुमुदं

चन्द्रिका शुक्लपक्षे-

मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां

नाप्यशोके फलं स्यात् ।

न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले

गन्धसारद्रुमाणा-

मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं

सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ ५६० ॥ [ज]

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ॥

५६१ ॥ [ट]

विरहस्य तापैः सन्तापैः हृदयं स्फुटति विदीर्यते । पुष्पकेतीः कामस्य मौर्वी
ज्या रोखस्वमाखा भ्रमरश्रेणी धनुः कौसुमं । वाणशः कौसुमाः कुसुम-
निर्मिताः । अथ कामस्य वाणैः युवजनानां हृदयं भिन्नं विदीर्यं स्यात् तच्चत्
स्त्रीणां कटाक्षेण भिन्नं स्यादिति शेषः । अङ्ग दिवसे अम्भोजं पद्मं निशायां
कुमुदं तथा शुक्लपक्षे चन्द्रिका विकसति चन्द्रिकायाः शुक्लपक्षीयसमस्यरात्रिभागे
अवहावेऽपि सा वर्णनीया इति भावः । ध्वानां ध्वाने ध्वनौ सति शिखिनां
मयूराणां नृत्यं भवति, प्रशोके च फलं नापि नैव स्यात् । वसन्ते जाती
जातीपुष्पं न स्यात् । गन्धसारद्रुमाणां अङ्गनां कुसुमं फलञ्च न स्यात्
इत्यादि अन्यत् कवीनां समयगतं सिद्धांतानुसृतं वस्तु सत्कवीनां प्रबन्धे यन्त्रे
उत्प्रेयं द्रष्टव्यम् ।

(ट) पुनरुक्तताया अदीपलमाह धनुरिति । ज्याशब्देनैव धनुर्ज्याया
गोचरात् धनुःशब्दो निरर्थकोऽपि अथ आहृत्यधीषनेन अदीपलमावहति ।

आरूढत्वादिबोधाय यथा ।

“पूरिता रोदसीध्वानैर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः” ।

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्या-
ततीकरणं बोध्यते । आदिशब्दात् “भाति कर्णावतंसस्ते” ।
अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं अवणकुण्डलशिरः-
शेखरप्रभृतिः । एवं निरुपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभि-
धत्त इति स्थितावपि (ठ) । “पुष्पमाला विभाति ते” ।
अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पबुद्धेः । एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ता-
शब्देन अन्यरत्नाभिश्चितत्वम् ।

प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥ ५६२ ॥ [ड]

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः न तु अस्थिता
जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।

उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्नूनपदता गुणः ॥

५६६ ॥ [ढ]

यथा ।

“गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोङ्गिन्नरोमोद्गमा

(ठ) उदाहरति पूरितेति । धनुषां ज्यास्फालनेन सङ्गवन्तीति तर्थात्तैः
ध्वानैः ध्वनिभिः रोदसी द्यावापृथिव्यीरन्तरं पूरिता । अत्रेति आततीकरणं
विसारणम् । अवणेति कुण्डलशब्द एव कर्णभूषणविशेषं शेखरशब्दश्च शिरः-
भूषणमभिधत्ते एतयोः अवणशिरःसंयोगः तत्र स्थितत्वं बोधयतीत्यर्थः । निरुप-
पदः उपपदरहितः पदान्तरसंयोगविरहित इत्यर्थः ।

(ड) प्रयोक्तव्या इति । जघनकाञ्चीप्रभृतीनां सत्काव्येषु अदर्शनादिति
भावः ।

(ढ) उक्ताविति । आनन्देन मग्नादेः जनस्य उक्तौ वचने नूनपदता
गुणः स्यात् ।

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छीमन्निवत्स्वाम्बरा ।

मा मा मानद ! माति मामलमिति क्षामाक्षरोक्तापिनी

सुप्ता किं नु ? सृता नु किम् ? मनसि मे लौना विलौना नु

किम् ?" ॥ (ण)

अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

क्वचिन्न दोषो न गुणः

॥ ५८४ ॥

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा ।

“तिष्ठेत्कोपवशात् प्रभावपिहिता ? दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गायोत्पतिता भवेत् ? मयि पुनर्भावाद्वर्मस्था मनः ।

तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनीं

सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः” ॥ (त)

(ण) सदाहरति गादिति । सखायं प्रति कस्यचित् नायकस्य उक्तिरियम् । गादं दृढं यत् आलिङ्गनम् आश्लेषः तेन वामनौकृतौ खर्वौकृतौ कुक्षौ बस्यास्तयोक्ता, अतएव प्रोद्भिन्नः प्रकर्षेण सङ्गदं गतः रोमोद्गमः रोमाक्षः यस्यास्तादृशी, सान्द्रः घनः यः स्नेहरसः प्रणयः तस्य अतिरेकेण अतिशयेन विगलत् खलत् शोभतः सनोदरात् नितम्बात् अम्बरं वसनं यस्यास्तथाभूता, सा इति पदमूलात् । हे मानद ! मा मा माम् अति अत्यर्थं मा पीडय अलम् इति क्षामाक्षरोक्तापिनी मितवचनभाषिणी सती सुप्ता किं नु ? सृता किं नु ? मे मनसि लौना किं नु ? विलौना किं नु ? आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) तिष्ठेदिति । सर्वश्रीविच्छेदातरस्य राज्ञः पुरुषवत्सो वितर्कवचनमिदम् । कोपवशात् प्रणयकोपात् प्रभावेण हृदिव्यमहिम्ना इत्यर्थः पिहिता आवृता सती तिष्ठेत् ? सा दीर्घं न कुप्यति स्वर्गाय उत्पतिता प्रस्थिता भवेत् ? मयि पुनः अस्याः सर्वश्ला मनः भावाद्दे प्रणयप्रवणमिति भावः मे मनसि पुरोवर्त्तिनीम् अश्रिप्तितां तां हर्तुं विबुधद्विषः असुराः अपि न च शक्ताः समर्थाः ? किन्तु सा अत्यन्तं नयनयोरगोचरं याता गता इति अयं की विधिः व्यापारः । आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र “प्रभावपिहितेति” “भवेदिति” चेत्यनन्तरं “नैत-
द्यतः” इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामपि
एतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणान्न
गुणः दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादि-
वाक्यप्रतिपत्तेर्बाधः (थ) स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।

गुणः क्वाप्यधिकं पदम् ॥ ५८५ ॥

यथा ।

“आचरति दुर्जनो यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।
तन्न न जाने ^{जाने} स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम्” ॥ (द)

अत्र न न जाने इत्यनेन अयोगव्यवच्छेदः (ध) । द्वितीये
जाने इत्यनेन अहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्ति-
विशेषः ।

समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ॥ ५८६ ॥

यथा ।

“अन्यास्ता गुणरत्न !” इत्यादि । अत्र प्रथमार्द्धेन वाक्य-
समाप्तावपि द्वितीयार्द्धवाक्यं पुनरुपात्तम् । एवञ्च विशेषण-

(थ) भवेति । प्रतिपत्त्या प्रतीत्या वाक्यप्रतिपत्तेः वाक्यजन्यबोधस्य ।

(द) आचरतीति । दुर्जनः सहसा अतर्कितभावेन मनसोऽपि अगोचरान्
अविषयान् कदापि मनसि अचिन्तितानित्यर्थः अर्थान् कार्याणीति यावत् अत्र
आचरति करोति तत् न जाने इति न, जाने किन्तु मनः निष्ठुरतां नैव स्पृशति
आस्पृशति दुर्जनस्य दीर्जन्यनिवारणे निष्ठुरता आवश्यकी, मनस्तु तामवच्छिन्नितुं
नेच्छतीति फलितार्थः ।

(ध) भवेति । अयोगव्यवच्छेदः अयोगस्य ज्ञानायोगस्य इत्यर्थः व्यवच्छेदः
निरासः । अन्ययोगेति । अन्यस्य योगः ज्ञानयोगः इत्यर्थः तस्य व्यवच्छेदः
निराकरणं तस्मात् विच्छित्तिविशेषः वैचित्र्यातिशयः ।

मात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरास्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति
विज्ञेयम् (न) ।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि ॥ ५८७ ॥

यथा ।

“दिक्षातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्” ॥ (प)

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्का-
शतिशयं पुष्पाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ ५८८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा । “चञ्चद्भुजेल्यादि” । अत्र
चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाङ्गस्वरत्यागो गुणः ।

(न) समाप्तेति । समाप्तपुनरास्तत्वं समाप्तं सत् पुनराप्तं पुनर्गृहीतं तस्य
भावः । क्वचिदिति । यत्र विशेषणमात्रस्य पुनरुपादानं तत्रैवास्य दोषत्वं
वाक्यान्तरस्य पुनरुपादानेन न दोषः इति भावः ।

(प) दिक्षातङ्गति । दिक्षातङ्गानां दिग्गजानां घटाभिः समूहैः विभक्ता-
श्वत्वारः आघाटाः सीमानः यस्यास्तादृशी मही साध्यते उपार्ज्यते वशीक्रियते
लीकैरिति शेषः, सा मही सिद्धापि समस्तदिग्विजयेन उपार्जितापीत्यर्थः वदन्त
एव कथयन्त एव वयं रोमाञ्चिताः भवाम इति शेषः, पश्यत अवलोकयत ।
विप्राय कश्यपाय प्रतिपाद्यते समर्थते, किमपरम् । अन्वत् वक्तव्यमिति शेषः,
यस्मात् इदं कथाद्भुतम् अद्भुता कथा इत्यर्थः प्रादुरभूत् यत्रैव अस्तं गतं तस्यै
रामाय भार्गवाय नमः । ईदृग्भुतं कर्म केनापि कर्तुं न शक्यते कदासीति
भावः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥५८६॥

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति
यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभि-
चारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः (फ) । यथा ।

“श्रीसुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना क्रिया

तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरौ नवे सङ्गमे

संरोद्धत्पुलका हरेण हसता स्निष्टा शिवायास्तु वः” ॥

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादनेन भटिति
प्रतीतिः । त्वराया भयादिनापि सम्भवः । क्रियोऽनभावस्य
च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि सम्भवात् । साध्वसहासयोस्तु
विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वश-
ब्दाभिधानमेव न्याय्यम् (ब) ।

(फ) क्वचिदिति । यत्र अनुभावविभावाभ्यां रचना उद्भावनं नोचिता
तत्र क्वचित् व्यभिचारिणः स्वशब्देन उक्तौ न दोषः । यत्रेति प्रतिपादने कथने
विशदप्रतीतिः स्फुटावभासः । पुष्टिराहित्यं पोषणाभावः अनुगुणम् । अनु-
कूलम् ।

(ब) औत्सुक्येनेति । नवे सङ्गमे औत्सुक्येन चिरात् पतिसङ्गमलाभ-
कौतूहलेन कृतत्वरा त्वरावती, सहभुवा स्वभावजातया क्रिया लज्जया व्यावर्त्त-
माना गन्तुमनिच्छन्तीत्यर्थः तैः तैः तत्कालीचितैरित्यर्थः बन्धुवधूजनस्य सखीजनस्य
वचनैः पुनः अभिमुख्यं नीता गौरौ पार्वती अग्रे पुरतः स्थितमिति शेषः, वरं-
दृष्ट्वा आर्त्तं गृहीतः साध्वसरसः भयावेशः यथा तादृशी हसता हरेण स्निष्टा
आलिङ्गिता अतएव संरोद्धत्पुलका रोमाञ्चिताङ्गी वः युष्माकं शिवाय कल्या-
णाय अस्तु भवतु । अत्रेति प्रतिपादने कथने भटिति न प्रतीतिः औत्सुक्यस्येति

सञ्चार्यादिविरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ॥

६०० ॥ [भ]

“क्वाकार्यं शशलक्षणः क्व च कुलमित्यादि” ।

अत्र प्रथमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामभिलाषाङ्गीत्-
सुक्कस्मृतिदैव्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधान-
मास्वादप्रकर्षमाविर्भावयति (म) ।

विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।

भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥

६०१ ॥ [य]

क्रमेण यथा । “अयं स रशनोत्कर्षी” इत्यादि । अत्रा-
लम्बनविच्छेदेन रतेररमात्मतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां
शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलता (र) ।

शेषः । व्यावर्तनस्य विसृष्टीभावस्य । साध्यसेति । यदि साध्यसं विभावादिभिः
परिपोष्यते तदासौ सप्तानकरसत्वमायाति स च प्रकतरसस्य शङ्कारस्य प्रतिकूलः ।
हासस्तु यदि विभावादिभिः परिपोष्यते तदासौ हास्यरसत्वमिति । तथात्वे अस्य
प्राधान्यात् प्रकतरसस्य शङ्कारस्य नाङ्गत्वं स्यादिति भावः ।

(भ) सञ्चार्यादेरिति । विरुद्धस्य प्रतिकूलस्य सञ्चार्यादेः व्यभिचारि-
भावादेः बाध्यत्वेन खण्डनीयत्वेन वचः कथनं गुणः ।

(म) उदाहरति कति । अत्र तिरस्कारः खण्डनं निरास इत्यर्थः पर्यन्ते
पर्यवसाने इत्यर्थः आस्वादप्रकर्षं रसीत्कर्षम् आविर्भावयति जनयति ।

(य) विरुद्धयोः समावेशो दोष इत्युक्तं साम्प्रतं तत् प्रतिप्रसूते विरोधिन
इति । विरोधिनः विरुद्धस्य स्मरणं वा साम्येन सादृश्येन वचने कौर्त्तने तथा
अङ्गिनि प्रधाने विशेष्ये अङ्गत्वम् आप्तयोः प्राप्तयोः अङ्गभावेन स्थितयोरित्यर्थः
द्विवचनमुपलक्षणं बह्वनामपीति द्रष्टव्यम् । अन्योन्यं परस्परं न विरोधः भवेत् ।

(र) अयमिति । अत्र आलम्बनविच्छेदेन आलम्बनस्य नायकस्य विच्छेदेन

“सरागया स्तुतघनघमंतोयया,
कराहतिध्वनितपृथुरूपीठया ।
मुहुर्मुहुर्दशनविलङ्घितोष्ठया,
रूपा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे” ॥ (ल)

अत्र सभोगशृङ्गारो वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोध-
स्थानुभावसास्येन विवक्षितः ।

“एकं ध्याननिमोलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे सभोगभावालसम् ।
अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रीधानलोद्दीपितं
शश्वोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः” ॥ (व)
अत्र शान्तशृङ्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः ।

नाशन रतिः अनुरागस्य अरसात्मतया अप्राप्तरसभावतया । तदङ्गानां तस्य
शृङ्गारस्य अङ्गानां करस्य रशतोत्कर्षितादीनाम् ।

(ल) सरागयेति । शिशुपाखं कृष्णं प्रति कटुभाषिणं दृष्ट्वा राज्ञां क्रोधी-
दशवर्णनमिदम् । नृपाः समासदो राजानः सरागया रागः मुखलौढियम्
अनुरागश्च तत्सहितया स्तुतानि चरितानि घनानि अविरलानि घमंतोयानि
यस्याः तथाभूतया क्रोधेन सत्त्वोर्द्वे केषु च स्वेदिनिर्गमोदयादिति भावः कराहत्या
कराहातेन ध्वनितं शब्दितं पृथु विशालम् ऊरु पीठ यस्यां यस्याश्च तथाभूतया,
तथा मुहुर्मुहुः पुनः पुनः दशनेन विलङ्घितः दष्टः ओष्ठः यस्यां यस्याश्च तादृश्या
रूपा क्रोधेन प्रियतमयेव काव्या भेजिरे सिर्षविरे । रुचिराहसं, जभो सजो
गतिरुचिरा चतुर्यङ्गैरिति तल्लक्षणात् ।

(व) एकमिति । एकं जेवं ध्याननिमोलनात् मुकुलितप्रायं प्रार्थय
मुकुलभावमापन्नं द्वितीयं नेत्रं पार्वत्याः गौध्याः वदनमेव अम्बुजं पद्मं तथा
स्तनयोर्भरः उच्छ्रायः तस्मिन् सभोगभावेन अलसं सट्णमित्यर्थः अन्यत् द्वितीयं
नेत्रमित्यर्थः दूरम् अतिमात्रं विकृष्टं चापं येन तादृशी यो मदनः तस्मिन् त्र्यः
क्रोधः एव अनजः अपि तेन उद्दीपितः अतएव समाधिसमये शोभावसरे भिन्नः
पृथक् रसः भावो यस्य तादृशं शश्वोः शिवस्य नेत्रत्रयं त्रीणि लोचनानि विवः

यथा वा ।

“क्षिप्तो हस्तावलम्बः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साशुनेत्रोत्पलाभिः
कामौवाद्रापराधः स दहतु दुरितं शाश्वतो वः शराग्निः” ॥ (श)

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम् । तस्याः परि-
पोषकतया भगवतस्त्रिपुरविध्वंसं प्रति उत्साहस्य अपरिपुष्टतया
रसपदवौमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गम् । तस्य च
कामौवेति साम्यबलादायातः । शृङ्गारः । एवञ्चाविश्रान्ति-
धामतया करुणस्याङ्गतैवेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगव-
दुत्साहपरिपुष्टतद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षतया यौगपद्यमदु-

युधान् पातु रक्षतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अङ्गिनि भगवद्विषयकर्तृ-
भावे अङ्गतां प्राप्तानां शान्तशृङ्गारवीराणां न विरोधः परं भावस्य पारपोषक-
त्वम् ।

(श) परम्परयापि अङ्गभावनापन्नानां समावेशं दर्शयति क्षिप्त इति । यः
शाश्वतः शशुसम्बन्धो शराग्निः त्रिपुरदाहार्थं निक्षिप्त इति शेषः । आर्द्रः अभिनवः
अपराधी यस्य तादृशः अचिरकृतापराध इत्यर्थः । कामौव कान्त इव साशूण
सजलानि नेत्रोत्पलानि नयनेन्द्रीवराणि यासां तादृशीभिः पतिविद्योगात् पत्युप-
राधादिति भावः । त्रिपुरयुवतिभिः त्रिपुरास्थिताभिरसुराङ्गनाभिरित्यर्थः । हस्तावलम्बः
गृहीतहस्त इत्यर्थः । क्षिप्तः गिराकृतः, प्रसभं बलात् अभिहतः ताडितोऽपि अंशु-
कान्तं वसनदशान् आददानः गृह्णन् तथा केशेषु गृह्णन् गृहीतकेशः एकत्र
दहनार्थम् अपरत्र चुम्बनार्थमिति भावः । अपास्तः निराकृतः ततः चरणयोः
निपतितः दहनार्थम् अपराधभञ्जनार्थञ्चेति भावः । सम्भ्रमेण भयेन गौरवेण च
न ईक्षितः न दृष्टः एकत्र तेजोऽतिरेकात् अन्यत्राभिमानादिति भावः, ततश्च
आलिङ्गन् एकत्र सर्वशरीरमाक्रामन् अन्यत्र आश्लिष्यन् अवधूतः निराकर्तृ-
चिन्तितः अन्यत्र तिरस्कृतः, सः वः युष्माकं दुरितं पापं दहतु भस्मीकरोतु ।
सम्भराहतम् ।

भावादङ्गत्वेन न विरोधः । ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दस्वरूपस्य रसस्य च तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भावनीयः । एकवाक्ये निवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परोपमर्दकत्वानुपपत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । द्वयोरपि पूर्णतया स्वातन्त्र्येण विश्रान्तेः । सत्यमुक्तम् । अत एव अत्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिरसनान्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम् । अस्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्डरसनान्ना (ष) । यदाहुः ।

(ष) अत्रेति । तस्याः रतेः परिपोषकतया पोषणकारित्वेन । अपरिपुष्टतया परिपोषणमप्राप्ततया रसपदवीं रसत्वमित्यर्थः । अप्राप्ततया विभावादभिः परिपुष्टस्यैव रसत्वादिति भावः । भावमात्रस्य उद्वुड्मात्रतया भावशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । उद्वुड्मात्रः स्थायी च भावः इत्यभिधीयते इति वचनात् । तस्य कर्णस्य साम्यवत्त्वात् सादृश्यवशात् आयातः उपस्थितः शृङ्गारः अङ्गमिति शेषः । ननु तर्हि कर्णस्यात्र रसत्वमायातं शृङ्गारस्तस्याङ्गमित्यनेन तस्याङ्गत्वकथनादित्याशङ्काह एवमिति । अनया रीत्या इत्यर्थः । अविश्रान्तिधामतया विश्रामस्य अनाश्रयतया भगवद्विषयिण्याः रतेरेव विश्रामधामत्वादिति भावः । कर्णस्य अङ्गिनोऽपीति शेषः अङ्गतैव अप्राधान्यमेव । यौगपदसदभावात् समकालसमावेशात्, अपरित्राध्याहर्तव्यः । नन्विति । समूहः विभावादिसमष्टिरित्यर्थः । आलम्बनम् आश्रयः यस्य तदात्मकः यः पूर्णघनानन्दः स एव स्वरूपं यस्य तथाभूतस्य । तादृशेतरस्य तादृशेन समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दस्वरूपेण इतरेण अपरेण रसेन । निवेशेति । निवेशः स्थितिः प्रादुर्भावः उद्भवः तथा यौगपद्यं समकालिकत्वं तेषां विरहेण अभावेन यतो हौ नैकत्र तिष्ठतः, नोद्भवतः नापि समकालिकौ स इति भावः । परस्परस्य अन्योन्यस्य उपमर्दकत्वानुपपत्तेः व्याघातकलासम्भवादित्यर्थः । अङ्गाङ्गिभावः गुणप्रधानभावः । स्वातन्त्र्येण स्वाधीनतया इत्यर्थः । प्रधानेतरेषु अङ्गेषु इत्यर्थः । पूर्णरसभावमात्राच्च पूर्णरसत्वमात्रात् विलक्षणतया विभिन्नतया सञ्चारिरसनान्ना व्यपदेशः कौर्त्तनं प्राच्यानां पूर्वपण्डितानाम्, पूर्वाचार्या हि तादृशमङ्गं रसं सञ्चारिणं व्यभिचारिभावमित्यर्थः कथयन्तीति भावः ।

“अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।

नास्वाद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृतः इति” ॥ (स)

ननु “आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः” इत्युक्तनयेन विरोधिनोर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र ।

“कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मरस्फारोडडमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलम्

जटाजूटग्रथिं द्रढयति रघूणां परिवृढः” ॥ (ह)

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते । इह खलु रसानां विरोधिताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदालम्बनैक्येन कयोश्चिदाश्रयैक्येन कयोश्चिन्नैरन्तर्येण इति । तत्र वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः । तथा हास्यरौद्रवीभत्सैः

(स) अङ्गमिति । अङ्गी रसः यदि रसान्तरे अन्यस्मिन् रसे अङ्गम् अप्रधानं, बाध्यः विरुद्धस्वरणादिना बाधितोऽपि विरोधपरिहारात् लक्ष्यसमावेशः अथवा संसर्गी स्वातन्त्र्येण संसृष्टः स्यात् ततस्तथा यत् यस्मात् समग्रं सम्यक् यथा तथा नास्वाद्यते न आस्वाद नीयते ततः सः खण्डरसः स्मृतः कथितः ।

(ह) कपोले इति । रघूणां परिवृढः प्रभुः रामः करिकलभस्य हस्त-
श्रावकस्य यः दन्तः तस्य द्युतिं कान्तिं मुष्पाति हरतीति तद्योक्ते अतिस्वच्छे इत्यर्थः जानक्याः सीतायाः कपोले गच्छे, अवच्छेदे सप्तमी । गच्छावच्छेदे इत्यर्थः स्मरेण कामोद्रेकेण स्मरः विकसन् स्फारोडडमरः अत्युदभटः पुलकः लोमाश्रुः यत्र तादृशं वक्त्रकमलं वदनपङ्कजं पश्यन् मनसि तं श्रेष्ठं तथा रजनिचराणां राक्षसानां याः सेनास्तासां कलकलं सिङ्गनादमित्यर्थः । मुहुः शृण्वन् आकर्णयन् जटाजूटग्रथिं द्रढयति दृढीकरोति युद्धार्थमिति भावः । शिखरिणीकृतम् । अत्र वीरः शृङ्गारश्च विरोधिनौ स्थितौ । तथाहि वीरस्यात्र रजनीचरसेना आलम्बनविभावः । तदीयकलकलस्वनः उद्दीपनम् । जटाजूटग्रथनम् अनुभावः । शृङ्गारस्य तु जानकी आलम्बनं तस्याः कपोले पुष्पकाङ्क्षितत्वम् उद्दीपनविभावः तन्मुखकमलाश्लोकनमनुभावेन योद्धव्यम् ।

सम्भोगस्य । वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य । आलम्बने-
 क्त्वेन आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्यविभावै-
 क्यभ्यां शान्तशृङ्गारयोः । त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्रा-
 भ्याम् । शृङ्गारस्याद्भुतेन । भयानकस्य बीभत्सेनेति । तेनात्र
 वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वान्न विरोधः । एवञ्च वीरस्य
 नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे
 भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । यच्च नागानन्दे प्रथमाश्रयस्यापि
 जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः । तत्र “अहो
 गीतमहो वादित्रमिति” अद्भुतस्यान्तरानिवेशनान्नैरन्तर्या-
 भावान्न शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः । एवमन्यदपि विज्ञेयम् ।
 “पाण्डुत्तामं वृदनम्” इत्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः
 करुणविप्रलम्भेऽप्येति न विरोधः (च) ।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ॥

६०२ ॥ [क]

सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभृतौनाम् । यथा ।

“एष दुश्श्रवणं नौमौल्यादि जल्पति कश्चन” । (ख)

(च) समाधत्ते इहेति । त्रिधा त्रिविधा व्यवस्था स्थितिः नियम इति
 यावत् । नैरन्तर्येण अव्यवधानेन शान्तशृङ्गारयोर्विरोध इत्यनेनान्वयः । अत्र
 उदाहरणे वीरशृङ्गारयोः भिन्नालम्बनत्वात् वीरस्य आलम्बनं रजनीचरसेना,
 शृङ्गारस्य आलम्बनं जानकीत्येवम् आलम्बनभेदादिति भावः । प्रथमाश्रयस्य
 शान्तरसाश्रयस्य । अद्भुतस्य रसस्य अन्तरानिवेशात् सध्यसन्निवेशात् नैरन्तर्या-
 भावात् अव्यवधानेनास्थितेरित्यर्थः । विरुद्धरसस्य विभावादिपरिग्रहस्याप्यदोषत्वं
 दर्शयति पाण्डु इति । पाण्डुतादीनां “करुणरसाङ्गानामिति भावः, एतेन
 अपाधारणाङ्गस्य परिग्रह एव दोषः न तु साधारणाङ्गस्येति भावः ।

(क) अनुकारे चेति । अनुकारे अनुकरणे परीकृताव्यक्तयने इत्यर्थः ।

(ख) उदाहरति एष इति । दुश्श्रवणः इन्द्रः ।

अत्र दुश्चयवनशब्दोऽप्रयुक्तः ।

अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनोषिभिः ।

अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥

६०३ ॥ [ग]

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ अष्टमः परिच्छेदः ।

गुणानाह ।

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ॥६०४॥

गुणाः यथा स्वत्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्या-
दयो गुणशब्दवाचाः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः
स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य

(ग) अन्येषामिति । इत्यम् औचित्यात् । हेतोः मनोषिभिर्विदग्भिः
अन्येषामपि दोषाणाम् अदोषता गुणता तथा अनुभयात्मता अदोषत्वं गुणत्वञ्च
इत्यर्थः ।

इति वि, ए, स्याधिवारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता विसत्ताख्या साहित्यदर्पणस्य सप्तमपरिच्छेदव्याख्या

समाप्ता ।

काव्यव्यपदेशस्योपायिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः । यथा चैषां
रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् (क) ।

एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते विधा ॥

६०५ ॥

ते गुणाः । तत्र ।

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ॥६०६॥

यत् तु केनचिदुक्तं “माधुर्यं हृतिकारणम् इति तत्र ।
द्रवीभावस्य आस्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् ।
द्रवीभावस्य स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादि-
कृतदीप्तत्वविस्मयहासाद्युपहितविक्षेपपरित्यागेन रत्याद्याका-
रानुविज्ञानलोढोद्घेन सहृदयचित्ताद्र्द्रप्रायत्वम् (ख) । तच्च ।

(क) रसस्येति । अङ्गित्वं मुख्यभावं श्रौय्यादयः आदिपदेन दद्यादाचिञ्छा-
दीनां ग्रहणम् । स्वरूपविशेषाः स्वस्य रसस्य रूपं विशेषयन्ति उत्कर्षयन्तीति
तथोक्ताः स्वसमर्पकेति स्वम् आत्मानं गुणमित्यर्थः समर्पयति प्रत्याशयतीति तथो-
क्तस्य पदसन्दर्भस्य वाक्यस्य काव्यव्यपदेशस्य काव्यनाम्ना अभिहितस्य इत्यर्थः
औपशिकं युक्तियुक्तं समुचितमित्यर्थः आनुगुण्यम् आनुकूल्यं भजन्ति कुर्वन्तीति
तथोक्ताः अतएव तेषां गुणवाच्यत्वमिति भावः

(ख) माधुर्यमाह चित्तेति । चित्तस्य मनसः द्रवीभावमयः द्रवभावस्वरूप
इत्यर्थः ह्लादः आनन्दविशेषः माधुर्यम् । परमतं दूषयति यत्त्विति आस्वाद-
स्वरूपः यः आह्लादः तस्मात् अभिन्नत्वेन अभेदेन तस्य माधुर्यस्य कार्यत्वाभावात् ।
द्रवीभावमाह द्रवीभाव इति । स्वाभाविकं सङ्गं यत् अनाविष्टात्मकम् असनी
योगितारूपं काठिन्यं दुर्बोधत्वं तथा मन्युः शोकः क्रोधः कीपः आदिपदेन मोहा-
दीनां परिग्रहः तैः कृतं जनितं यत् दीप्तत्वं मनसो ज्वलितत्वं विषयः अकृतता
हासः अवीधपूर्वं हास्यम् आदिपदेन अवज्ञादीनां ग्रहणं तैः उपहितः उत्पादितः
यः विक्षेपः आवरणम् आस्वादप्रतिरोध इत्यर्थः तस्य पारत्यागेन वर्जनेन रत्या-
दीनाम् आदिपदेन हासादिपरिग्रहः आकारेण परिणत्या परिपोषेणेत्यर्थः अनु-
विज्ञस्य संवलितस्य आनन्दस्य उद्बोधेन आविर्भावेण सहृदयानां सामाजिकानां
चित्तस्य आर्द्रप्रायत्वं प्रायेण आर्द्रोभावः गणितत्वमिति यावत् ।

यथा “चञ्चदभुजेत्यादि” ।

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।

स प्रसादः समस्तोषु रसेषु रचनासु च ॥

६११ ॥ [ज]

व्याप्नोति आविष्करोति ।

यथा ।

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥

६१२ ॥ [झ]

यथा ।

“सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्व”

मुक्ताकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मो

स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि” (ज) ॥

एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ६१३ [ट]

(ज) चित्तमिति । अनलः अग्निः शुष्कं नीरसम् इन्धनमिव काष्ठमिव य
चित्तं व्याप्नोति आविष्करोति सङ्गसार्वबोधेन विमलवतीत्यर्थः सः प्रसादः ।

(झ) शब्दा इति । श्रुतिमात्रतः श्रवणमात्रेणैवेत्यर्थः ।

(ज) सदाहरति यथेति । सूचीति । हे मुक्ताकलाप ! मौक्तिकहार
त्वं सूचीमुखेन अतिसूक्ष्माग्रेणेति भावः सकृत् एकवारमेव न तु पुनः पुनरिति
भवः कृतव्रणः क्षिप्रित इत्यर्थः स्वप्नेऽप्येवमिति भावः प्रियायाः स्तनयोः लुठसि
लुण्ठनं करोमि, अहं स्मरस्य कामस्य बाणैः शतैः शतशः विनिकृत्तं विशेषेण
निकृत्तं क्षिप्रं मर्मं यस्य तथाभूतोऽपि स्वप्नेऽपि तां कथं न विलोकयामि
अस्मामि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ट) एषामिति । एषां माधुर्य्योजःप्रसादानां शब्दगुणत्वं गुणवृत्त्या

मरुत्तमन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्

रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि” ॥ (ङ)

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दौप्तत्वमुच्यते । [च]

वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥ ६०६ ॥

अस्य ओजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि
तेन वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।

उपस्थो द्वयोर्वा सरिफष्टठडैः सह ॥

शकारश्च प्रकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।

तथा समासबहुला घटनौड्यशालिनी ॥

६१० ॥ [छ]

(ङ) लतेति । मरुत् पवनः गुञ्जन्तः स्वनन्तः जदवन्तः मत्ताः अलिपुञ्जाः
अमरचमूहाः यस्मिन् तादृशं लताकुञ्जं लतावेष्टितविहारस्थानं अपलयन्
कम्पयन् अङ्गं शरीरं समालिङ्गन् स्थगन् द्रुततरम् अतिशीघ्रम् अनङ्ग कानं
प्रकलयन् वङ्गयन् दलितं विकसितम् अरविन्दं पद्मं मन्दं मन्दं तरलयन् कम्पयन्
रजोवृन्दं परागपुञ्जं विन्दन् लभमानः सन् दिशि दिशि मकरन्दं पुष्परसं किरति
विक्षिपति । वसन्तवायुवर्णनमिदम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) ओज इति । चित्तस्य मनसः विस्ताररूपं विस्तारस्वरूपं दौप्तत्वं
विक्रान्तविशेष इत्यर्थः ।

(छ) वर्गस्थेति । वर्गस्य आद्यतृतीयाभ्यां वर्णाभ्यां युक्तौ तदन्तिमौ द्वितीय-
चतुर्थवित्यर्थः तत्राद्येन युक्तौ द्वितीयः, तृतीयेन युक्तश्चतुर्थ इति बोध्यम् ।
उपरि शिरसि, अधः पदतले वा द्वयोः उपस्थोर्भागयोरित्यर्थः सरिफः रेफयुक्तः
वर्णः क्रमेण यथा—अर्कः । भयम् । आर्द्रम् इत्यादि । औड्यशालिनी
हम्बराथप्रतिपादनौत्थः घटना रचना ।

रोहावरोहक्रमरूपः । आरोह उत्कर्षः । अवरोहोऽपकर्ष-
स्तयोः क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः । यथा “चञ्चुज-
त्यादि” । अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढता । चतुर्थ-
पादे तु अपकर्षः । तस्यापि च तौत्रप्रयत्नोच्चार्यतया ओज-
स्विता (ण) । उदारता विकटत्वलक्षणा । विकटत्वञ्च
पदानां नृत्यव्यायत्वम् (त) । यथा ।

“स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनाम् ।

भणितिरणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च” ॥

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शुब्द-
प्रौढोक्तिमात्रेणौजः (थ) । प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा
(द) यथा ।

“यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

(थ) समाधिमाह समाधिरिति । तस्यापि चतुर्थपादस्यापि इत्यर्थः
तौत्रेण दुतेन प्रयत्नेन उच्चार्यतया कीर्त्तनीयतया । ओजस्विता ओजोगुणवत्त्वम् ।

(त) औदार्यमाह उदाहरतेति । विकटत्वं लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तथा-
भूता । नृत्यत्प्रायत्वं प्रायेण नर्तनशीलत्वमिव ।

(थ) उदाहरति यथेति । स्वचरणेति । नर्तकीनां स्वचरणविनिविष्टैः
नूपुरैः तत्र नृत्यशालायां चित्रं विचित्रं कलं मधुरं भणितिरणितं रञ्जनम्
आसीत् । अत्रेति । तन्मतानुसारेण तेषां प्राचीनानां मतमाश्रित्येत्यर्थः ।
अन्तरेण विना । शब्दानां प्रौढोक्तिमात्रेण विकटोक्तिवशेन इत्यर्थः ।

(द) प्रसादमाह प्रसाद इति । ओजोमिश्रितं शैथिल्यं बन्धनश्लथीभानः
आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशशैथिल्ययुक्तबन्धनगाढत्वमित्यर्थः ।

(थ) उदाहरति यथेति । य इति । पितरिन्द्रोश्च अन्यायेन पाञ्चाल-
सुतेन धृष्टद्युम्नेन निहतः । क्रुद्धस्य अश्वत्यास उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चमूनां
सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजयोः निजबाह्वोः गुरुः मज्जान् मदः गर्वः यस्य तादृशः
सन् शस्त्रं विभर्ति धारयति, पाञ्चालगोत्रे द्रुपदकुली यः यः शिशुः अमातवशाः,

शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः ।

श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ।

गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥

६१४ ॥ [ठ]

ओजसि भक्त्या ओजःपदवाच्ये शब्दार्थधर्मविशेषे तत्र
श्लेषो बह्वनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा (ङ) । यथा ।

“उन्मज्जज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाऽयं तथा

प्रायःप्रेङ्खदिसंख्यशङ्खधवला वेलियमुद्गच्छति” ॥

अयं बन्धवैकल्यात्मकत्वादोज एव (ङ) । समाधिरा-

परम्परया बुधैः उच्यते कथ्यते । गुणवृत्तिश्चात्र स्वाश्रयीपस्थापकत्वरूपेति
बोद्धव्यम् ।

(ठ) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानां शब्दगुणानां समाधानमाह श्लेष इति ।
श्लेषादयः चत्वारो ये गुणाः चिरन्तनैः प्राचीनैरुक्ताः ते ओजसि परम्परया
ओजःपदप्रतिपाद्ये शब्दार्थगुणविशेषे अन्तर्भवन्ति अन्तर्भूताः भवन्ति ।

(ङ) श्लेषमाह तवेति । तत्र तेषु मध्ये इत्यर्थः एकपदवत् भासनं स्फुर-
णम् आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः शब्दधर्मविशेषः श्लेषः ।

(ङ) उदाहरति यथेति । उन्मज्जदिति । उन्मज्जतां जलादुत्तिष्ठतां
जलकुञ्जरेन्द्राणां जलीवगजिन्द्राणां रभसेन वेगेन यः आस्फालः शुष्कास्फालनं तस्य
अनुबन्धेन सातत्येन उद्धतः उद्धतः श्रुतिपथोन्माथी कर्णविवरविदारौ उच्चैः मृद्वान्
अथं ध्वनिः सर्वाः पर्वतानां कन्दरीदरभुवः गुहाभ्यन्तरस्थानानि प्रतिध्वानिनीः
प्रतिध्वनिवतीः कुर्वन् यथा उच्चरति उत्तिष्ठति, तथा प्रायेण बाहुल्येन प्रेङ्खि-
षलङ्घिः असङ्ख्यैः शङ्खैः धवला इयं वेला जलं, वेला स्यात्तोरनीरयोः रित्स्वमरः ।
उद्गच्छति उत्तिष्ठति । आर्द्रजलविक्रीडितं वृत्तम् । अयं गुण इत्यर्थः बन्धस्व
रचनायाः वैकल्यात्मकत्वात् उस्वरूपत्वात्

रोहावरोहक्रमरूपः । आरोह उत्कर्षः । अवरोहोऽपकर्ष-
स्थयोः क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः । यथा “चञ्चुज-
त्यादि” । अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढता । चतुर्थ-
पादे तु अपकर्षः । तस्यापि च तौत्रप्रयत्नोच्चार्यतया ओज-
स्विता (ण) । उदारता विकटत्वलक्षणा । विकटत्वञ्च
प्रदानां नृत्यप्रायत्वम् (त) । यथा ।

“स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनाम् ।

भ्रणितिरणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च” ॥

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शुब्द-
प्रौढोक्तिमात्रेणैजः (थ) । प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा
(द) यथा ।

“यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

(ष) समाधिमाह समाधिरिति । तस्यापि चतुर्थपादस्यापि इत्यर्थः
तौत्रेण द्रुतेन प्रयत्नेन उच्चार्यतया कौर्त्तनीयतया । ओजस्विता ओजोगुणवत्त्वम् ।

(त) भौदार्यमाह उदाहरतेति । विकटत्वं लक्षणं स्वरूपं यस्यान्तया-
भूता । नृत्यत्प्रायत्वं प्रायेण नर्तनशीलत्वमिव ।

(थ) उदाहरति यथेति । स्वचरणेति । नर्तकीनां स्वचरणविनिविष्टैः
नूपुरैः तत्र नृत्यशालायां चित्रं विचित्रं कलं मधुरं भ्रणिति रणितं रणनम्
आसीत् । अत्रेति । तन्मतानुसारेण तेषां प्राचीनानां मतमाश्रित्येत्यर्थः ।
अन्तरेण विना । शब्दानां प्रौढोक्तिमात्रेण विकटोक्तिवर्गेन इत्यर्थः ।

(द) प्रसादमाह प्रसाद इति । ओजोमिश्रितं शैथिल्यं बन्धनश्लथीभानः
आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशशैथिल्ययुक्तबन्धनगाढत्वमित्यर्थः ।

(ष) उदाहरति यथेति । य इति । पितरि द्रोणे अत्यायेन पाञ्चाल-
सुतेन धृष्टद्युम्नेन निहते । क्रुद्धस्य अश्वत्थाम उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चमूनां
सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजयोः निजत्राहोः गुरुः मद्भान् मदः गर्वः यस्य तादृशः
तन् शस्त्रं विभर्त्ति धारयति, पाञ्चालगोत्रे द्रुपदकुले नः यः शिशुः अमातवयाः,

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ (ध)

साधुर्य्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ।

पृथक्पदत्वं साधुर्य्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥

६१५ ॥ [न]

यथा । “खासान् मुञ्चति इत्यादि” ।

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ।

अर्थव्यक्तिः पदानां हि ऋटित्वर्थसमर्पणम् ॥

६१६ ॥ [प]

अधिकवशाः, प्रौढ इत्यर्थः दा गर्भश्यां गतः गर्भस्थः, जः यः तस्य कर्मणः मत्ता-
तनिधनस्य इत्यर्थः साक्षी साक्षात् द्रष्टा दृष्टापि न निवेद्या वा अनुमत्ता इति
भावः, तथा मयि रणे चरति रणव्यापारे अनुतिष्ठतीति यावत्, यश्च यश्च प्रतीपः
प्रतिकूल इत्यर्थः भविष्यतीति शेषः नया सप्त योत्स्यते इति यावत्, अहं क्रोधेन
पितृनिधनजनितेज्जेति भावः अन्धः कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यः सन् स्वयं साक्षात्
जगतामन्तकस्यापि नाशकस्य यमस्यापीत्यर्थः तस्य तस्य अन्तकः नाशकः तं त
नाशयिष्यामीत्यर्थः । स्वराहतम् । अत्र बन्धस्य गाढत्वं शैथिल्यवाप्तीति
द्रष्टव्यम् ।

(न) प्राचीनीकृतं साधुर्य्यं शब्दगुणं समाधत्ते साधुर्य्येति । असमासस्य
अवतिरल्पवृत्तिर्वैति वचनीकस्य राजासामावस्य यत् साधुर्य्यव्यञ्जकं साधुर्य्यगुणा-
विष्कारकत्वं दर्शितं सयेति शेषः तेनैव पृथक्पदत्वं साधुर्य्यं प्राचीनीकृतमिति शेषः
अङ्गीकृतं स्वीकृतम् । एतेनास्य परस्परशः स्वीकृतं साधुर्य्यं एवान्तर्भाव इति
साध्यम् ।

(प) प्राचीनीकृतमर्थव्यक्तिं समाधत्ते अर्थव्यक्तिरिति । प्रसादाख्यगुणेनैव
अर्थव्यक्तिः चिरन्तनीकशब्दगुणविशेषस्य परिग्रहः ग्रहणं हि यतः पदानां ऋटिति
अर्थसमर्पणम् अर्थावधीधः एवेति अर्थव्यक्त्यर्थम् अर्थव्यक्तिः । एतेनास्य प्रसादे
अर्थव्यक्तिर्विधीयते ।

स्यष्टमुदाहरणम् ।

ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात् कान्तिश्च सुकुमारता ॥

६१७ ॥

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिरौज्ज्वल्यम् । तच्च हालि-
कादिपदन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम् । सुकुमा-
रता अपारुष्यम् (फ) । अनयोरुदाहरणे स्यष्टे ।

क्वचिदोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।

अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथम् ॥

६१८ ॥ [व]

मसृणेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव
परिनिष्ठानं (भ) मार्गाभेदः, स च क्वचिद् दोषः । तथाहि ।

“अव्यूढाङ्गमगूढपाणिजठराभोगश्च दिग्भ्रष्टपुः

पारौन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्भात किं तावता ।

(फ) चिरन्तनीकां कान्तिं सुकुमारताश्च समाचक्षे ग्राम्येति । ग्राम्यस्य
दोषविशेषस्य दुःश्रवतायाश्च त्यागात् परिहारात् कान्तिर्नाम शब्दगुणः सुकुमारता
नाम शब्दगुणश्च अङ्गीकृत इति शेषः । तत्र ग्राम्यदोषपरित्यागेन कान्तिः, दुःश्र-
वतापरित्यागेन सुकुमारता इति बोध्यम् । कान्तिमाह कान्तिरिति । हालिकेति ।
हालिकः निरुज्ज्वलातिविशेषः हाङीति प्रसिद्धः आदिपदेन तथाविधच्छाङ्खला-
दिपरिग्रहः तेषां यः पदन्यासः शब्दप्रयोगः तस्य वैपरीत्येन उदाधुपदप्रयोगेऽप्येत्यर्थः
अलौकिकी विलक्षणया या शोभा तथा शालते शोभते इति तथात्वम् । सुकुमार-
तामाह सुकुमारतेति । अपारुष्यं श्रुतिकटुशब्दानाम् अप्रयोगेण अवश्यसुभगत्व-
मित्यर्थः ।

(व) प्राचीनीकां समतां समाचक्षे क्वचिदिति । मार्गस्य रीतिः अभेदः
अभिन्नता एव स्वरूपं तद्विद्यते अस्या इति तथाविधा समता समभावेन पदरचना
इत्यर्थः क्वचित् प्रदेशे दोषः स्यात् । अन्यथा अदोषत्वे इत्यर्थः उक्तगुणेषु कथितेषु
गुणेषु श्लेषादिषु अस्याः समतायाः यथायथं यथासम्भवम् अन्तःपातः अन्तर्भावः ।

उद्यद्दुर्द्धरगन्धसिन्धुरशतप्रोद्दामदानार्णव-

स्त्रोतःशोषणरोषणात् पुनरितः कल्पाग्निरल्पायते" ॥

अत्र उद्धतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धव्यागी गुण एव । अनेवं-
विधस्थले माधुर्यादावेवान्तःपातः (म) । यथा लताकुञ्जं
गुञ्जदित्यादि" ।

भोजः प्रसादो माधुर्यं सौकुमार्यं मुदारता ।

तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥

६१६ ॥ [य]

भोजः साभिप्रायत्वरूपम् । प्रसादोऽर्थवैमल्यम् । माधुर्य-
मुक्तिवैचित्र्यम् । सौकुमार्यमपारुष्यम् । उदारता अग्राम्य-

(भ) मसृणेति । मसृणेन कोमलेन विकटेन उन्मरेण वा मार्गेण प्रणाल्या
उपक्रान्तस्य आरब्धस्य । तेनैव पूर्वप्रणाल्या एवेत्यर्थः परिनिष्ठानं समापनम् ।

(म) मार्गभेदस्य दोषत्वमुदाहरति अब्यूदेति । अब्यूदानि विश्लेषण
अपरिपुष्टानि अङ्गानि यस्य तादृशं तथा अरुढः असञ्जातः पाणिः करतलस्य
जठरस्य उदरस्य च आभोगः विस्तारः यस्य तथाभूतं वपुः शरीरं विभक्तं दधानः
एषः पारीन्द्रः शिशुः सिंहश्चावकः पाणिपुटके पुटकाकारे संयुक्ते पाणिद्वये
इत्यर्थः सन्नातु सत्यक् परिमाणं प्राप्नोतु तावता, तेन किम् ? न कापि तस्य
साहाय्यज्ञानिरिति भावः, उद्यतान् उद्यं गच्छतां वर्धमानानामित्यर्थः दुर्द्धराणां
दुरासदानां गन्धसिन्धुराणां गन्धगजानां गजविशेषाणां शतस्य प्रोद्दामः उत्कटः
यः दानार्णवः मदजलराशिः तस्य स्त्रोतसः प्रवाहस्य शोषणं रोषणं क्रोधः यस्य
तथाविधात् हतः अल्पात् सिंहशिशोः कल्पाग्निः प्रलयानलः अल्पायते अल्प
इव आचरति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र द्वितीयार्थे उद्धते उत्कटे
वाच्ये वक्तव्ये । एवंविधस्थानेषु मार्गभेदो दोष एवेति बोद्धव्यम् ।

(य) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानामर्थगुणानां समाधानमाह भोज इति । भोजः-
प्रभृतयः पञ्च अर्थगाः गुणाः तदभावस्य तेषां भोजः प्रभृतानाम् अभावस्य असद-
भावस्थैत्यर्थः दोषत्वात् दोषत्वेन परित्यागादित्यर्थः स्वीकृताः ।

(र) भोज इत्यादि । साभिप्रायत्वरूपम् अभिप्रायप्रकाशकत्वमित्यर्थः

त्वम् (र) । एषाच्च पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्था-
धिकपदानवीकृतामङ्गलरूपाश्लोलाग्राम्यतानां निराकरणेनैवा-
ङ्गीकारः । स्पष्टान्युदाहरणानि ।

अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः ।

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाभ्यां कान्तिनामकः ॥

६२० ॥

अङ्गीकृत इति सम्बन्धः । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटत्वम् ।
कान्तिर्दीप्तरसत्वम् (ल) । स्पष्टे उदाहरणे ।

श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समतापरम् ॥

६२१ ॥ [व]

श्लेषः क्रमकौटिल्यानुल्लणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा ।
तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः । विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम् । अप्र-
सिद्धवर्णनाविरहोऽनुल्लणत्वम् । उपपादकयुक्तिविन्यास उप-

अपुष्टार्थत्वदोषराहित्यमेव । अर्थानां वैमल्यं विषयीभावः प्रसादः अधिकपद-
त्वदोषराहित्यमेव । उक्तैर्वैचित्र्यं विभिन्नरूपत्वं माधुर्यम् अनवीकृतत्वदोषराहित्य-
मेव । अपारुष्यं शुतिकटुत्वं सौकुमार्यम् अमङ्गलरूपाश्लोलाग्राम्यत्वदोषराहित्यमेव ।
अग्राम्यता इतरजनाप्रयोज्यत्वरूपा उदारता ग्राम्यतादोषराहित्यमेवेति फलि-
तार्थः ।

(ल) प्राचीनोक्तामर्थगतमर्थव्यक्तिं कान्तिश्च समाधत्ते अर्थव्यक्तिरिति ।
स्वभावोक्तिर्नाम अलङ्कारः तेन अर्थव्यक्तिः तथा रसध्वनिः रसरूपेण ध्वनिना
गुणीभूतेन व्यञ्जिन च कान्तिनामकः अर्थगुणः स्वीकृत इति शेषः । अर्थव्यक्ति-
माह अर्थव्यक्तिरिति । वस्तूनां पदार्थानां स्वभावस्य स्फुटत्वं सम्यगाविष्कारण-
मित्यर्थः । कान्तिमाह कान्तिरिति । दीप्तरसत्वं रसस्वीप्पलत्वमित्यर्थः ।

(व) प्राचीनोक्तार्थगुणं श्लेषं समताश्च समाधत्ते श्लेष इति । विचित्रता-
मात्रं केवलं वैचित्र्यमित्यर्थः श्लेषः । समता परं केवलम् अदोषः दोषराहित्यम् ।

पत्तिः । एषां योगः सम्मेलनं स एव रूपं यस्या घटनायास्त-
द्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रम् । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वाति-
भयविरहादिति भावः (श) । यथा ।

“दृष्टेकासनसंस्थिते प्रियतमे” इत्यादि ।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः । उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम् ।
लोकसंख्यवहाररूपमनुत्पन्नत्वम् । “एकासनसंस्थिते, पञ्चा-
दुपैत्य, नयने निलीत्य, ईषद्विक्रितकन्धर इति चोपपादकानि
एषां योगः । अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसा-
स्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता समता च । प्रक्रान्त-
प्रकृतिप्रत्ययविपर्ययासेनार्थस्य विसंवादिताविरहः । स च
प्रक्रमभङ्गरूपदोषविरह एव (ष) । स्पष्टमुदाहरणम् ।

न गुणत्वं समाधेयं

॥ ६२२ ॥

समाधिसायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः ।

तत्रायेनिरर्थो यथा ।

(श) वैचित्र्यमात्रं न तु गुणशब्देनाभिधीयते इति भावः । अनन्वेति ।

यो हि असाधारण्येन रसमुपकरोति स एव गुणशब्दाच्च इति भावः ।

(ष) उदाहरति यथेति । अत्र दर्शनादयः आदिपदेन उपगमनादीनां
ग्रहणम् । उभयोः कालयोः समर्थनं रञ्जनं तदेव रूपं यस्य तादृशम् । लोकेति ।
लोकानां संख्यवहारः तादृग्व्यवहारः एव रूपं यस्य तथाभूतम् । उपपादकानि
अभीष्टार्थसम्पादकानि । योगः मिलनम् । वाच्येति । वाच्यस्य अभिधेयार्थस्य
उपपत्तिः युक्तिः तस्याः ग्रहणे बोधे व्यग्रतया आसक्ततया सामाजिकानामिति
श्लेषः । व्यवहितप्रत्ययः प्रायेण व्यवहितः विच्छिन्न इत्यर्थः । प्रक्रान्तेति । प्रक्रा-
न्तयोः आरब्धयोः प्रकृतिप्रत्यययोः विपर्ययासेन वैपरीत्येन अर्थस्य वा विसंवादिता
विभिन्नता तद्विरहः आदृशेन प्रकृतिप्रत्यययोगेन उपक्रान्तं तादृशेनैव समापन-
मिति भावः ।

(स) समाधिसर्थगुणं समाधत्ते नेति । समाधिरर्थदृष्टिविशेषः द्विविधः

“सद्योसुखितामत्तङ्गणचिवुकप्रसङ्गिनारङ्गकम् । (ह)

अन्यच्छायायोनिर्यथा ।

“निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी” ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेण निबद्धम् । अस्य च असाधारणशीमानाधायकत्वान्न गुणत्वं किन्तु काव्यशरीरमात्रनिवर्तकत्वम् । (च) । क्वचिच्चन्द्रमित्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये “अत्रेर्नयनसमुत्पन्नं ज्योतिः” इति वाक्यरचनम् । क्वचित् “निदाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा योषित्” इति वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवर्णिनी” इति पदाभिधानम् । क्वचित् “एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवंरूपः व्यासः” । क्वचिद् “बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवंरूपः समासश्च”

अयोनिः मूलरहितः केनापि कविना अनिबद्धपूर्वं इत्यर्थः । अन्यच्छायायोनिः कविसमयप्रसिद्ध इत्यर्थः ।

(ह) अयोनिमुदाहरति सद्य इति । सद्यः तत्क्षणं सुखितं चौरकर्मका कृतनिर्लोभकमित्यर्थः यत् सत्तस्य मद्यपानेनेति भावः हृणस्य जातिविशेषस्य चिवुकं तस्य प्रसङ्गिं प्रकर्षेण स्पष्टकं नारङ्गकं फलविशेषः । अत्र सुखितङ्गणचिवुकेन उपमा न केनापि निबद्धेति अयोनित्वम् ।

(च) अन्यच्छायायोनिमुदाहरति निजेति । कापि कुसुमलावी मालिनौत्यर्थः निजनयनयोः प्रतिविम्बैः अम्बुनि बहुशः पुनः पुनः प्रतारिता सती नीलोत्पलेऽपि करम् अर्पयितुं चयनार्थमिति शेषः । विमृशति संश्रिते इत्यर्थः । आर्याहसम् ! विच्छित्तिविशेषेण वैचित्र्यविशेषेण निबद्धं रचितम् । अस्य समाधेः असाधारणशीमानाधायकत्वात् रसस्य अनन्यसामान्यशीमाया अनिबद्धकत्वादित्यर्थः । काव्यशरीरेति केवलं काव्यशरीरस्य पोषकत्वमित्यर्थः ।

(क) व्याससमासयोरपि प्राचीनीकृतं गुणत्वं समाधत्तं क्वचिदिति । व्यासः एकपदेन वा एकवाक्येन वाच्यस्य किञ्चित् वैशिष्ट्यप्रतिपत्तये बहुभिः पदै-

इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वसुचितम् अपि तु वैचित्र्य-
मात्रावहत्वम् (क) ।

तेन नार्थगुणाः पृथक् ॥ ६२३ ॥

तेनोक्तप्रकारेण । अर्थगुणा ओजःप्रभृतयः प्रोक्ताः ।
इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नाम अष्टमः परिच्छेदः ॥

नवमः परिच्छेदः ।

अथोद्देशक्रमप्राप्तमप्यलङ्कारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोक्तद्वय-
रीतिमाह (क) ।

पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनाम् ॥ ६२४ ॥ [ख]

वाक्यैर्वा कथनम् । तत्र चन्द्रमित्यादि प्रथममुदाहरणं द्वितीयन्तु सृग्यम् ।
समासः बहुभिः पदैः वाक्यैर्वा प्रतिपाद्यस्य अर्थस्य एकपदेन वा वाक्येन कथनम् ।
तत्रोदाहरणं निदावेति बोध्यम् । अन्यैः प्राचीनैरित्यर्थः न गुणत्वम् अनन्य-
साधारण्येन रसस्य श्रीमानाशयकलादिति भावः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्येण विरचिता
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य अष्टमपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अथेति । उक्तद्वयं सूचीकटाहत्यायेनेति भावः ।

(ख) पदेति । पदानां सङ्घटना सत्यक् योजना यथास्थानविनिवेशन-
मित्यर्थः रीतिः । सा अङ्गानां संस्था संस्थानं यथायथं विन्यासः तद्वत् । रसा-
दीनान् आदिपदेन भावरसाभासादीनां ग्रहणम् । उपकर्त्री योषिका ।

इसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानाम् ।

सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा

॥ ६२५ ॥ [ग]

सा रीतिः । तत्र ।

माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

६२६ ॥ [घ]

यथा । “अनङ्गमङ्गलभुवः” इत्यादि । कूट्टस्वाह

“असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।

वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाचरा च सुविधेया” ॥ (ङ)

अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः ।

ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आङ्गस्वरः पुनः ।

समासबहुला गौड़ी

॥ ६२७ ॥ [च]

(ग) तस्या भेदानाह सेति । अष्टम् ।

(घ) वैदर्भीमाह माधुर्य्येति । माधुर्य्यव्यञ्जकैः पूर्वोक्तैः वर्णैः ललितात्मिका मनीषारिणी अवृत्तिः समासरङ्गिता वा अल्पसमासा रचना विदर्भदेशप्रचलिता इति वैदर्भी रीतिः इष्यते कथ्यते इत्यर्थः ।

(ङ) असमस्तैकेति । असमस्ता समासरङ्गिता वा एकसमस्ता अल्प-समस्ता इत्यर्थः दशभिः पूर्वोक्तैः श्लेषादिभिः गुणैः युक्ता वर्गद्वितीयैर्वर्णैः बहुला युक्ता इत्यर्थः स्वल्पः प्राणः उच्चारणकालः येषां तथाभूतानि अक्षराणि यस्यां तादृशी रचना वैदर्भीनाम्ना विधेया ।

(च) गौड़ीमाह ओज इति । ओजःप्रकाशकैः उन्मथार्यप्रतिपादकैरित्यर्थः वर्णैः आङ्गस्वरः उत्कटः बन्धः रचनाविशेषः गौड़ी ।

यथा “वञ्चङ्गज इत्यादि” । पुरुषोत्तमस्वाह । “बहुतर
समासयुक्ता समहाप्राणाक्षरा च गौडीया । रौतिरनुप्रास-
महिमपरतन्त्रास्तीभवाक्या च” (क) ।

वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।

समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥

६२८ ॥ [ज]

द्वयोर्वैदर्भीगौडोः । यथा ।

“मधुरया मधुबोधितमाधिवौमधुंसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया सुहृन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगी” ॥ (भ)

भोजस्वाह ।

“समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।

मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः” ॥ (ज)

(क) बहुतरेति । बहुतरैः समासैः समस्तपदैरित्यर्थः युक्ता, समस्तान्
प्राणः उच्चारणकालः येषां तादृशानि अक्षराणि यस्यां तथोक्ता, अनुप्रासस्य
महिम्नः परतन्त्रा पराधीना अनुप्रासबहुला इत्यर्थः अस्तीभम् उद्धृतं वाक्यं पद-
समुदायः यस्यां तथाविधा रौतिः गौडीया ।

(ज) पाञ्चालीमाह वर्णैरिति । द्वयोः उक्तयोः द्वयोः वैदर्भीगौडोः शेषैः
अवशिष्टैः वर्णैः उपलक्ष्ये तृतीया समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यत्र तादृशः बन्धः
रचना पाञ्चालिका मता ।

(भ) उदाहरति यथेति । मधुरया मनोहारिण्या मधुना वसन्तेन
समेधिता संवर्द्धिता मेधा यस्यास्तथाभूतया उन्मदध्वनिभृता मधुकराङ्गनया
समर्थ्या सुहृः पुनः पुनः निभृतानि मन्दोच्चरितानि अक्षराणि यस्मिन् तत् तथा
तथा उज्जगी उच्चैः

(ज) समस्तीति । कवयः विद्वांसः समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यस्यां
तथाभूताम्, भोजसा कान्त्या च गुणेन समन्वितां, मधुरां मनोहारिणीं, सुकुमारां
क्षीप्तानां रचनां पाञ्चालीं विदुः ।

लाटी तु रीतिवैदर्भी-

पाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ॥ ६२६ ॥ [ट]

यथा ।

“अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनां-

मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।

विरहविधुरकोकदम्बबन्धुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि” ॥ (ठ)

कश्चिदाह ।

“मृदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा ।

उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेत्लाटी” ॥ (ङ)

अन्ये त्वाहुः ।

“गौड़ी ङम्बरबन्धा स्यात् वैदर्भी ललितक्रमा ।

(ट) लाटीमाह लाटीति । वैदर्भीपाञ्चाल्योः अन्तरास्थिता मध्यवर्तिनी
उभयधर्माक्रान्तेत्यर्थः रीतिः लाटी ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अयमिति । पद्मिनीनां मुद्राभञ्जनः विका-
शक इत्यर्थः, उदयगिरिः उदयाचलस्य या वनाल्यः वनश्रेणयः तामु स्थितं बालं
नवं मन्दारपुष्पं, विरहेण विधुरं यत् । कोकानां चक्रवाकाणां दम्बं मिथुनं तस्य
बन्धुः सूर्योदये तेषां पुनर्मेलनादिति भावः । कुपितस्य कपेर्वातरस्य यः कपोलः
तस्य क्रोड़ः चत्सङ्गः, मध्यभाग इत्यर्थः तद्वत् ताम्रः रक्तवर्ण इत्यर्थः अयं सूर्यं
इति शेषः तमांसि अन्धकारान् भिन्दन् अपसारयन् उदेति उदयं गच्छति ।
साक्षिनीवृत्तम् ।

(ङ) मृद्विति । मृदूनि पदानि यत्र तादृशेन समासेन सुभगा मनोज्ञा,
युक्तैः वर्णैः न च अतिभूयिष्ठा नातिबहुला इत्यर्थः, उचितेन साभिप्रायेणेत्यर्थः
विशेषणेन पूरितः पूरितः वस्तुनः प्रतिपाद्यस्य इतिवृत्तस्य न्यासः निवेशः सत्
तादृशी रचना लाटी भवेत् ।

पाञ्चाली मित्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः ॥

क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्या-

दन्यथा रचनादयः ॥ ६३० ॥ [ठ]

वक्त्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाद्
वृत्तिवर्णौ । तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा । “मन्यायस्तार्णवाभः”
इत्यादि । अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेऽपि भौमसेन-
वक्तृत्वेनोद्धता रचनादयः । वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते । “मूर्ध-
व्याधूयमान इत्यादौ” । प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ ।
रौद्रेऽपि अभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमासादयः । एव-
माख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां
रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

इति साहित्यदर्पणे रौतिविवेको नाम नवमः परिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह ।

(ठ) कश्चिदिति । वक्त्रादीनाम् औचित्यात् अन्यथा विभिन्नरूपा रचना-
दयः भवन्तीति शेषः ।

इति वि, ए, उपविधाविषया श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितः
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य नवमपरिच्छेदस्याख्या समाप्ता ।

दशमः परिच्छेदः ।

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥६३१॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुप-
कुर्वन्ति तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसा-
देरुपकारका ये तेऽलङ्कारा अस्थिरा इति नैषां गुणवदावश्यकौ
स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं (क) शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात्
शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदा-
भासस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये ललितत्वात् प्रथमं
तमेवाह ।

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥

६३२ ॥ [ख]

उदाहरणम् ।

“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशैतवुः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः” ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम् आपातमात्रेण सर्पादर्थ-

(क) प्रथममिति । सूचीकटाहन्वायेनेति भावः ।

(ख) आपातत इति । आपाततः अवगमावतः अर्थस्य वाच्यस्य यत्
पौनरुक्त्यावभासनं पुनरुक्तवत् स्फुरणं स भिन्नाकारशब्दगः पृथगाकारशब्दगामौ
पुनरुक्तवदाभासौ ताम् अलङ्कारः ।

तया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्यादन्यार्थत्वम् । पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽयं मलङ्कारः । पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानात् भुजङ्ग-कुण्डलीतिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । हरः शिव इति द्वितीयस्यैव । अशिशुभ्वांश्च इति द्वयोरपि । “भाति सदा न त्यागः” इति न द्वयोरपीति शब्दपरिवृत्तिसहत्वासह-त्वाभ्याम् असोभयालङ्कारत्वम् (ग) ।

अनुप्रासः शब्दसाम्यं

वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ॥ ६३३ ॥ [घ]

(ग) उदाहरति भुजङ्गेति । भुजङ्गः एव कुण्डलं विद्यते अस्य स तथोक्तः, व्यक्तः उज्ज्वलः यः अश्वी कर्पूरं तद्वत् शुभाः अश्वः यस्य तादृशः, चेतोहरः मनोहरः शिवः सदा अपायात् जगन्ति अव्यात् रक्षतु । परिवृत्तिसहत्वं शब्द-परिवर्तनेऽपि प्रकृतार्थबोधनक्षमत्वम् । भातीति श्लोकस्य कियदंशोऽयम् । श्लोकस्तु अरिबधदेहशरीरः सङ्घसा, रश्मिभूततुरगपादातः । भाति सदा न त्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥ इति अरौणा बधं ददातीति तथोक्ता ईडा चेष्टा यस्य तादृशं शरीरं यस्य तथाभूतः, सारथिभिः सहायभूतेः सूततुरग-पादातैः सारथ्यश्वपादातिभिः सह वर्तमानः अवनितलतिलकः पृथिवीललाट-भूषणभूत इत्यर्थः अनन्या अप्रणतभावेन स्थिरतायां दृढतरस्थित्या अगः पर्वत इव अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा सदा भाति विराजते । अत्र देहशरीरयोः सारथिस्तयोः दानत्यागयोश्च एकार्यत्वात् अपाततः पौनरुक्त्यमिव । अत्र तु देहशरीरयोः सारथिस्तयोश्च द्वितीयस्यैव परिवृत्तिसहत्वं दानत्यागयोर्द्वयोरपि न इति बोध्यम् । अस्मेति । अस्य पुनरुक्तवदभासस्य उभयालङ्कारत्वं शब्दार्थालङ्कारत्वमित्यर्थः यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि तदलङ्कारसङ्गावः तदार्थालङ्कारः यत्र तत्तच्छब्दानां सङ्गाव एवालङ्कारः तत्र शब्दालङ्कारः यत्र तु कियदंशे शब्द-परिवृत्तिसहत्वं कियदंशे न तथा तत्रोभयालङ्कार इति तदन्वयव्यतिरेकेणालङ्कार-व्यवस्थितिरिति बोध्यम् ।

(घ) अनुप्रासमाह अनुप्रास इति । स्वरस्य वैषम्ये वैषम्यं मिश्रत्वेऽपि-

स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावान्न गणितम् । रसा-
द्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः ।

छेको व्यञ्जनसङ्घस्य

सकृत् साम्यमनेकधा ॥ ६३४ ॥ [छ]

छेकश्छेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्थालङ्कारस्य विषयः (च) ।
उदाहरणं मम तातपादानाम् ।

“आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ (छ)

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारौत्यसंयुक्तयोः
पावनः पवन इति बह्वनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः । छेको
विदग्धः । तत्रयोज्यत्वादेव छेकानुप्रासः ।

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदप्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ ६३५ ॥ [ज]

त्यर्थः यत् शब्दानां साम्यं सादृश्यं समभावेनावृत्तिरिति यावत् छः अनुप्रासः ।
स च पञ्चविधः छेकादिभेदात् ।

(छ) तत्र छेकमाह छेक इति । व्यञ्जनानां इत्थानां सकृदस्य सङ्घस्य
अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च सकृत् एकवारं साम्यं सादृश्येनावर्तनं छेकः ।

(च) नास्थालङ्कारस्येति । अस्य अलङ्कारस्य छेकानुप्रासस्य इत्यर्थः न
विषयः न स्थानम् ।

(छ) आदायेति । अयं पवनः वकुलानां गन्धान् आदाय पदे पदे
भ्रमरान् अन्धीकुर्वन् वकुलगन्धेन उन्मादयन्नित्यर्थः कावेर्याः नद्याः वारिणा
तत्सङ्गमेति भावः पावनः पवित्रतामादधानः सन् मन्दमन्दम् एति गच्छति
बहुतीत्यर्थः ।

(ज) वृत्त्यनुप्रासमाह अनेकस्येति । अनेकस्य एकभिन्नस्य व्यञ्जनस्य

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरू-
पतः क्रमतश्च । सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि । उदाहरणम् ।

“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धं मधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्ष-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरसौ वासराः” ॥ (भ)

अत्र रसोक्तासैरसौ इति रसयोरैकधैव साम्यम् । न तु
तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत् । तेनैव
क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् धकारस्य च असकृत् ।
रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकीर्ण-
न्यसनाद् वृत्त्यनुप्रासः (ज) ।

उच्चार्यत्वाद् यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके ।

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपीत्यर्थः वा किंवा असकृत् पुनः पुनः अनेकधा
स्वरूपतः क्रमतश्च इत्यर्थः तथा एकस्य व्यञ्जनस्य सकृत् अपिशब्दात् असकृच्च
साम्यं समभावेनावर्तनम् एवं वृत्त्यनुप्रासः उच्यते कथ्यते ।

(भ) उन्मीलदिति । वसन्तवर्णनमिदम् । उन्मीलत्सु उद्गच्छत्सु मधु-
गन्धेषु लुब्धाः ये मधुपाः अमराः तैः व्याधूतेषु विशेषेणाकम्पितेषु चूताङ्कुरेषु
क्रीडतां विहरतां कोकिलानां काकलीनां सूक्ष्मकलध्वनीनां कलकलैः कोलाहलैः
उद्गीर्णैः संजनितैः कर्णज्वरैः येषु तथाविधाः असौ वासराः वासन्ताः दिवसा
इत्यर्थः पथिकैः ध्याने प्रियाया इति भावः यत् अवधानं मनोनिवेशः तस्य क्षणे
प्राप्तेन अनुभूतेन प्राणसमाधाः प्रियतमायाः समागमरसेन सङ्गममुखेन इत्यर्थः
उल्लसन्ति सन्तुष्यन्तीति तथोक्तेः सङ्गः कथं कथमपि अतिरुच्छेद्येत्यर्थः नीयन्ते
अतिवाञ्छन्ते । शार्दूलविक्रीडितं वक्तुम् ।

(ज) रसेति रसविषयः यः व्यापारः व्यञ्जनव्यङ्गनादिकं तद्वती तदुद्भाव-

ः ।

(ट) श्रुत्यनुप्रासमाह उच्चार्यत्वादिति । एकत्र स्थाने वर्णानामुच्चारण-

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥

६३६ ॥ [ट]

उदाहरणम् ।

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः” ॥ (ठ)

अत्र “जीवयन्तीति” “या इति” “जयिनीरिति” अत्र
जकारयकारयोरेकत्र स्थाने तालौ उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् ।
एवं दन्त्यकण्ठप्रानामप्युदाहार्यम् । एष च सङ्गदयानाम-
तीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।

व्यञ्जनं चेद् यथावस्थं सहायेन स्वरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत् ॥

६३७ ॥ [ड]

“यथावस्थम्” इति यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ता-
क्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः ।
पादान्तगो यथा मम ।

“केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।

स्थाने तालुरदादिके तालुदन्तप्रभृतौ उच्चार्यत्वात् व्यञ्जनस्य यत् सादृश्यं स
श्रुत्यनुप्रासः उच्यते ।

(ठ) दृश्येति । याः दृशा हरनेत्रेणेत्यर्थः दग्धं भस्मीकृतं मनसिजं कामं
दृशेव नेत्रेणैव जीवयन्ति नेत्रविक्षेपेण कामाविष्कारादिति भावः, विरूपाक्षस्य
विषमनयनस्य त्रिलोचनस्य इत्यर्थः जयिनीः ताः वामलोचनाः वामाक्षीः स्तुमः ।

(ड) अन्त्यानुप्रासमाह व्यञ्जनमिति । चेत् यदि यथावस्थं सादृश्या
अवस्थया स्थितं व्यञ्जनम् आयेन स्वरेण सङ्ग आवर्त्यते तत् तदा अन्त्ययोज्यत्वात्
अन्ते पादस्य पदस्य वा अवसाने योज्यत्वात् प्रयोज्यत्वात् एष अन्त्यानुप्रासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्” ॥ (ढं)

पदान्तर्गो यथा ।

“मन्दं हंसन्तः पुलकं वहन्त” इत्यादि ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्या भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तः ॥ ६३८ ॥ [ण]

उदाहरणम् ।

“स्मेरराजीवननयने ! नयने किं निमीलिते ? ।

पश्यं निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्” ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्य अपौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्य अभिन्नार्थत्वात्लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव नयने च” अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः (त) । यथा वा ।

(ढं) केश इति । केशः काशस्य काशकुसुमस्य सर्वकवत् विकासः प्रकाशः यस्य तथाभूतः चवत् इत्यर्थः, कायः देहः प्रकटितः प्रकाशितः करभ-
स्यैव करिषावकस्यैव विलासः येन तथाविधः कुलीभावमापन्न इति भावः, चक्षुः
दग्धं यत् वराटकं तस्मात् दूषदूनं तत् सदृशमित्यर्थः, तथापि चेतः अनल्पं
कामं विषयभिलाषं न त्यजति । अत्र विकास इति प्रथमपादान्स्थितः आस
इति पदांशः द्वितीयपादान्ते आवर्तितः । तथा तृतीयपादान्स्थितः अल्प-
मिति पदांशः चतुर्थपादान्ते पुनः पठितः ।

(ण) लाटानुप्रासमाह शब्दार्थयोरिति । तात्पर्यमात्रतः न तु अर्थत
इति भावः भेदे सति शब्दार्थयोः पौनरुक्त्या लाटानुप्रास इति उक्तः ।

(त) स्मेर इति । स्मेरं विकसितं यत् राजीवं तद्वत् नयने यस्याः तत्-
सम्बुद्धौ नयने किं कथं निमीलिते ? निर्जितः कन्दर्पं येन तादृशम् अतिसुन्दर-
मित्यर्थः प्रियं कान्तं कन्दर्पवशगं कामपरतन्त्रं यस्य अवलोक्य । अत्र विभ-
क्त्यर्थस्य एकत्र सम्बोधनरूपस्य अन्यत्र कर्मरूपस्य मुख्यतरस्य विभक्त्यपेक्षया प्रधानस्य
प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृतेरेव प्राधान्यम् आश्रयत्वादिति भावः प्रातिपदिकांशेन

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य” ॥ (थ)

अत्र अनेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजन-
प्रियत्वात्ताटानुप्रासः ।

अनुप्रासः पञ्चधा ततः ॥ ६३६ ॥ [दं]

स्यष्टम् ।

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ ६४० ॥ [ध]

अत्र द्वयोरपि पदयोः कचित् सार्थकत्वं कचिन्निरर्थकत्वं
कचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थ
इति । तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विविक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादाद्वैश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्ते-
स्थानेकविधतया प्रभूततममेदम् । दिङ्मात्रमुदाह्रियते (न) ।

शब्दांशेन द्यौस्तस्य प्रतिपाद्यस्य धर्मिरूपस्य नेत्ररूपार्थस्य अभिन्नत्वात् एकार्थत्वात् ।

अत्र विभक्तेर्भिन्नत्वात् तात्पर्यभिन्नत्वं बोध्यम् ।

(थ) यस्येति । यस्य सविधे समीपे दयिता प्रिया न विद्यते इति शेषः,
तस्य तुहिनदीधितिः अन्द्रः दवदहनः दावाग्निः । यस्य सविधे दयिता विद्यते
इति शेषः, तस्य दवदहनः तुहिनदीधितिः । अत्र प्रथमाद्वै दवदहनस्य तुहिन-
दीधितेश्च दाहकत्वं द्वितीयाद्वै तयोः ग्रीतलत्वमिति तात्पर्यभेदो द्रष्टव्यः ।

(द) अनुप्रास इति । ततः पूर्वोक्तया रीत्या अनुप्रासः पञ्चधा पञ्चविधः ।

(ध) यमकमाह सतीति । अर्थे सति विद्यमाने पृथगर्थायाः भिन्नार्थायाः
स्वरव्यञ्जनानां संहतेः समूहस्य तेनैव पूर्वोक्तेनैव क्रमेण आवृत्तिः आवर्त्तनं पुनः
कथनमित्यर्थः यमकं विनिगद्यते कथ्यते ।

(न) विविक्तविषयत्वं विभिन्नविषयत्वं दमो मोद इति तास्यालङ्कारस्य
विषय इत्यर्थः । प्रभूततममेदं बहुभेदमित्यर्थः । दिङ्मात्रं किञ्चिन्मात्र-
मित्यर्थः ।

“नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

सदुलतान्तलतान्तमलोकयत्

ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः” ॥ (प)

‘अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति । सुरभिं सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम् । परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

“यमकादौ भवेदैक्यं डलोर्वबोर्लोरोस्तथा” ।

इत्युक्तनयात् “भुजलतां जडतामवलाजनः” इत्यत्र न यमकत्वहानिः ।

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।

अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा

॥ ६४१ ॥ [फ]

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणम् ।

“के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्चयः

किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः ।

(प) नवेति । सः कृष्णः पुरः अग्रतः नवानि पलाशानि पत्राणि यत्र तादृशं पलाशवनं किंशुककाननं यत्र तादृशं, स्फुटैः प्रभूतैः परागैः रज्जोभिः, परागः कौसुमं रज इत्यमरः । परागतानि व्याप्तानि पङ्कजानि यस्मिन् तथाभूतं, तथा सदुलः कीमलः तान्तः कुसुमभरेण क्लान्त इत्यर्थः लतान्तः लतासमूहः यत्र तादृशं, सुमनसां पुष्पाणां भरैः सुरभिं सुगन्धं सुरभिं वसन्तम् अलोकयत् ददर्श । द्रुतविलम्बितं वचनम् ।

(फ) अन्येति । अन्यस्य जनस्य अन्यार्थकं वाक्यं श्लेषेण वा काका, अन्निविकारविशेषेण अन्यथा अन्यार्थत्वेनेत्यर्थः यदि योजयेत् सदृष्टयेत् सा वक्रोक्तिः । सा च द्विधा—श्लेषनिबन्धना, काकुनिबन्धना चेति ।

(ग) के इति । के यूयम् ? इति प्रश्नः, सम्प्रति वयं स्थले एव न तु

वामा यूयमहो विङ्स्वरसिकाः कौटक् स्मरो वर्त्तते
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव योषिदुभयः ॥ (ब)
अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी श्रेष्ठो नाग इति अर्थद्वय-
योगात् सभङ्गश्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

कृतागसः परित्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते ?” ॥ (भ)

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थं नियुक्तो नञ्, अन्यथा
काका दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ।

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥

६४२ ॥ [म]

के जले इति भावः उत्तरनिद, प्रश्नः विशेषमाश्रयतीति तथोक्तः प्रश्नार्थकः किंशब्द
इति भावः प्रत्युत्तरनिदम् । किं ब्रूते कथयति भवान् इति शेषः विहगः पक्षी,
वा सः प्रसिद्धः फणिनां नागानां पतिः अनन्तः यत्र हरिर्नारायणः सुप्तः निद्रा-
तोत्यर्थः, वर्त्तमाने क्तप्रत्ययः । तटाश्रयः प्रश्न इति भावः, विशेषशब्दौ पक्षिनाग-
पतिवाचकौ इति बोध्यम् । द्वितीयस्य उत्तरनिदम् । यूयं वामाः प्रति-
कृत्ववादिन इत्यर्थः एकाग्रतया प्रयुक्तं महाक्यं, विपरीतार्थतया यादृष्टि इत्यर्थः ।
प्रथमस्योक्तिरियम् । अहो आश्चर्यं विङ्स्वे प्रतारणायां रसिकाः प्रटुरित्यर्थः,
कौटक् स्मरः कामः वर्त्तते तवेति शेषः, येन कामविङ्गस्वनेन विवेकशून्यमनसः
निर्विवेकस्य तव पुंसु पुरुषेषु एव अस्मासु योषिदुभयः नारीभ्यान्ति वामाशब्दस्य
नारीवाचकत्वादिति भावः, द्वितीयस्य प्रत्युक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।
अत्र श्लेषमग्नेन एकस्य अन्तर्गणकवाक्यस्य अन्वार्थतया सङ्गटनात् वक्तोक्तिः

(भ) काले इति । कोकिलवाचाले कोकिलरवपूर्णे इत्यर्थः सहकारिण
आग्नेय तद्विकासः इति भावः मनोहरे काले वसन्ते कृतागसः कृतापराधस्य
कान्तस्य कर्मणि षष्ठी, परित्यागात् निराकरणान् तस्याः नाश्याः चेतः चित्तं न
दूयते ? अपितु दूयत एवेत्यर्थः ।

(म) शब्दैरेति । विविधासु अपि भाषासु एकविधैरेव एकरूपैरेव शब्दैः

यथा मम ।

“मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केलिकीरे किमालि ! धीरे च गन्धसारसमीरे” ॥ (य)

एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागराप-
भंशेषु एकविध एव ।

“सरसं कङ्कण कङ्क” (१) ।

इत्यादौ तु सरसमित्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्य-
गतत्वाभावे वैचित्र्याभावान्नायमलङ्कारः ।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ।

श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ॥

६४३ ॥ [र]

(१) सरसं कवेः काव्यमिति संस्कृतटीका ।

यद्वेत्यव्ययं यद्वेत्यव्ययं यदित्यर्थः वाक्यं भवेत् सः अयं भाषासमः इति शब्दालङ्कारः
इष्यते दुधैरिति शेषः ।

(य) मञ्जुलेति । हे आलि ! सखि ! आली सखी वयस्या चेत्यमरः ।
कलेन मञ्जुरास्तुटेन खनेन गम्भीरे, मञ्जुलः सनीहरः यः सणिमञ्जीरः रत्ननूपुरः,
मञ्जीरी नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः । तखिन्, विहारसरस्याः क्रीडावाण्याः तीरे,
केलिकीरे क्रीडाशुके, धीरे मन्दमन्दस्वारिणीत्यर्थः गन्धसारसमीरे चन्दनसुरभि-
मलयमरुति च किं कथं विरसा अरुचिः असि भवसि ? आर्यावृत्तम् ।

(र) श्लिष्टैरिति । श्लिष्टैः अनेकार्थैः पदैः अनेकार्थयोरनेकार्थानां वा
अभिधाने अभिधया प्रतिपादने श्लेषः इष्यते अनेकार्थाभिधानमेव श्लेष इति
भावः । स च वर्णादीनामष्टानां श्लेषात् अनेकार्थतया प्रतिपादनात् अष्टधा
श्लेषविधः । वर्णश्लेषः प्रत्ययश्लेषः लिङ्गश्लेषः प्रकृतिश्लेषः पदश्लेषः विभक्तिश्लेषः

क्रमेण उदाहरणम् ।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्
न पतिष्यतः करसहस्रमपि” ॥ (ख)

अत्र विधाविति विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोर्वर्णयो-
रौकाररूपत्वात् श्लेषः ।

“किरणा हरिणाङ्गस्य दक्षिणश्च समीरणः ।

कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः” ॥ (घ)

अत्र “सुधाकिरः इति क्तिप् कप्रत्यययोः । किञ्च अत्र
अहुवचनैकवचनयोरैकरूप्याद्वचनश्लेषोऽपि ।

वचनश्लेषः भाषाश्लेषश्चेति । प्रकृतिश्लेषोऽपि विधा धातुप्रातिपदिकभेदात् ।
पदश्लेषश्च सुवन्ततिङन्तभेदात् द्विविध इति बोध्यम् ।

(ख) वर्णश्लेषमुदाहरति प्रतिकूलतामिति । विधौ देवे, विधिर्विधाने
देवे चेत्यमरः । प्रतिकूलतां विमुखताम् उपगते प्राप्ते सति बहूनि साधनानि
उपायाः तेषां भावः उपायानां सङ्गाव इत्यर्थः हि निश्चितं विफलतां व्यर्थताम्
एति प्राप्नोति । तथाहि, पतिष्यतः पतनोन्मुखस्य दिनभर्तुः कराणां किरणानां
हस्तानाञ्च सहस्रमपि साधनमिति भावः अवलम्बनाय आश्रयाय रक्षणेन न
अभूत् अवलम्बनसाधनं नासीदित्यर्थः । अत्र विधाविति पदस्य औकाररूप-
वर्णस्य इकारोकारजन्यत्वात् अनेकार्थप्रतिपादकत्वं बोध्यम् ।

(घ) प्रत्ययश्लेषमुदाहरति किरणा इति । हरिणाङ्गस्य चन्द्रस्य किरणाः
दक्षिणः समीरणश्च सर्व एव नूनं निश्चितं कान्तोत्सङ्गजुषां कान्तोत्सङ्गस्थितानां
कान्तानां कान्तोत्सङ्गस्थितानां कान्तानाञ्च सुधाकिरः अमृतवर्षिणः अमृतवर्षी
चेत्यर्थः । अत्र सुधां किरन्तीति क्तिप् सुधाकिरशब्दस्य प्रथमाबहुवचने तथा
सुधां किरतीति कप्रत्यये सुधाकिरशब्दस्य प्रथमैकवचने सुधाकिर इति पदस्य
अत्ययवचनाभ्यामुभयथा सिद्धत्वात् अनेकार्थाभिधायित्वं बोध्यम् । किञ्चात्र
कान्तोत्सङ्गजुषामिति लिङ्गश्लेषोऽपि बोद्धव्यः ।

“विकसन्नेत्रनीलाञ्जं तथा तन्वयाः स्तनद्वयी ।

तव दत्तां सदा मोदं लसत्तरलहारिणी” ॥ (श)

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

“अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि जेषु च वक्ष्यति ।

‘सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपालजः’ ॥ (ष)

अत्र वक्ष्यतीति वह्निवच्योः सामर्थ्यकृदिति कृन्तितिकरोत्योः
प्रकृत्योः ।

“पृथु कार्तस्वरपात्रमित्यादि” ।

अत्र पदभङ्गे विभक्तिमत्तासयोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषो
न तु प्रकृतिश्लेषः (स) । एवञ्च ।

(श) लिङ्गश्लेषमुदाहरति विकसदिति । तन्वयाः कशाङ्गाः लसत्तरल
हारिणी विकसन्नेत्रे एव नीलाञ्जं नीलपङ्कजं तथा स्तनयोः द्वयी तव सदा मोद
दृषं दत्ताम् । अत्र दत्तामिति क्रियापदं विकसन्नेत्रनीलाञ्जं इत्यनेन यदन्वेति
तदास्य लोट्प्रस्रैपटप्रथमपुरुषैवचनान्तता, यदा स्तनद्वयीत्यनेनान्वेति तदा
लोट्प्रस्रैपटप्रथमपुरुषैकवचनान्तता । तस्मादस्य अनेकार्थत्वम् । तथा लस
त्तरलहारिणीति पदं यदा विकसन्नेत्रनीलाञ्जं इत्यस्य विशेषणं तदास्य द्वौव-
लिङ्गद्विवचनान्तता, यदा स्तनद्वयीत्यस्य विशेषणं तदा स्त्रीलिङ्गैकवचनान्तता
इत्यनयोः क्रियापदविशेषणपदयोरनेकार्थाभिधायित्वमवधेयम् ।

(ष) प्रकृतिश्लेषमुदाहरति अयमिति । अमित्राणां शत्रूणां मित्राणां
मुहुराञ्च सामर्थ्यकृत् सामर्थ्यलभ्यकरः सामर्थ्यकरश्च अयं नृपालजः हृदि हृदयं
शेषु विद्वत्सु च सर्वाणि शास्त्राणि वक्ष्यति धारयिष्यति कथयिष्यति चेत्यर्थः ।
अत्र वक्ष्यतीति क्रियापदस्य वह्निकथनीभवाद्यत्वात् अनेकार्थाभिधायित्वम् ।
तथा सामर्थ्यं कृन्तति वा करोति इत्युभयथा निष्पन्नस्य सामर्थ्यकृदिति पदस्य
अनेकार्थाभिधायित्वं बोध्यम् ।

(स) पदश्लेषमुदाहरति पृथ्विति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र पृथुकार्त-
स्वरपात्रमित्यादिपदानामनेकार्थाभिधायित्वम् । अत्रेति विभक्तिमत्तासभेदः तत्रैव
पदः, यत्र न तथा तत्र प्रकृतिश्लेष इति बोध्यम् ।

“नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।

सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदौक्षणे” ॥ (ङ)

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभे-
दात् प्रकृतिश्लेषः । अन्यथा सर्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः ।

“सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसाम्प्रत्यमायासि तनुवर्त्तनम्” ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसम्बोधनमिति सुप् । पक्षे च
वृधातोस्तिङिति विभक्तेः । एवं भवेत्यादौ अस्य च भेदस्य
प्रत्ययश्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगत-
त्वेन विच्छित्तिविशेषाश्रयणात् पृथगुक्तिः (च) ।

“महदे सुरमन्त्रं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

(ङ) नीतानामिति । तस्याः दूक्षणे नयने लुब्धैः व्याधैः लीलुपैश्च भूरि-
शिलीमुखैः बहुशरवद्भिः बहुभिर्भस्मरैश्च आकुलीभावं नीतानां प्राप्तानां वनवृद्धानां
कानने वृद्धिं प्राप्तानां जले वृद्धिं प्राप्तानाञ्च कमलानां हरिणानां पद्मानाञ्च
सदृशे । अत्र प्रकृतिश्लेषः, प्रकृतिरत्र प्रातिपदिकरूपा बोध्या ।

(च) विभक्तिद्वयं धमदाहरति सर्वस्वमिति । हे हर ! त्वं सर्वस्य जनतः
सर्वस्वं समस्तधनं तथा भवस्य संसारस्य केदे लण्डने तत्परः संसाराग्नेषु दुःखध्वन-
नार्थी सन्नित्यर्थः । नवेन नीतिप्रदर्शनेन यः उपकारः तस्मिन् साम्प्रत्यन्
आनुकूल्यं यस्य तादृशं तनुवर्त्तनं शरीरधारणम् आयासि प्राप्नोषि लीकडिताद्यै
जन्य गृह्णासीत्यर्थः । अपरार्थस्तु तत्कारं प्रति तन्मातृकृतिः । सर्वस्य जनस्य
सर्वस्वं सर्वधनं हर धीरय, केदतत्परः प्रतिवन्धिनी विनाशय इत्यर्थः । आयासि
आयासयुक्तं क्रीडावहमित्यर्थः तनुवर्त्तनं चुद्रं जीवनं जीवनीपायम् उपकार-
साम्प्रत्यन् नय प्रापय अतिकष्टे स्थिता वयं तत्त्वं चौथ्यं कृत्वा यथा वयं मुखेन
जीवामस्तथा कुरु इति भावः । भवेत्यादाविति भव इति पदम् एकत्र भूधातो-
स्तिङन्तरूपम् अन्यत्र सम्बन्धिपदत्वात् लुप्तपष्ठान्तमिति विभक्तिशलात् अनेकाया-
भिधायकमिति भावः । गतार्थत्वे उक्तत्वे इत्यर्थः । विच्छित्तिविशेषाश्रयणात्
वैचित्र्यातिशयप्रतिपादनात् ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे ! सहसा” ॥ (क)

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ ६४४ ॥

एतद्देवदत्तयश्च उक्तभेदाष्टके यथासम्भवं ज्ञेयम् (ख) ।

यथा वा ।

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजिल्कायः पुरा स्त्रीकृतो

यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारबलयो गङ्गाश्च योऽधारयत् ।

(क) भाषाज्ञेयमाह महदे इति । हे महदे ! उत्सवदायिनि ! मह-
उद्भव उत्सव इत्यमरः । उमे ! गौरि ! मे मम तं सुरसत्वं देवप्रार्थनीयम् आग-
माद्वरणे शास्त्रज्ञाने समासङ्गं सत्त्वक् आसक्तिम् अव रच, तथा अनसरे समये
तं बहुसरणं बहुव्यापिनं चित्तमोहम् अज्ञानमित्यर्थः सहसा भटिति हर नाशय ।
महाराष्ट्रीभाषार्थस्तु मह मम धम्मे धर्मे रसम् अनुराग देसु देहि गमागमा
गमागमात् संसारात् इत्यर्थः ये नः अस्माकमित्यर्थः तमवसं तमोवशां तमोगुण-
जनितामित्यर्थः आसम् आशामित्यर्थः हर नाशय । हे हरबहु ! हरबहु ! तं तं
सरणं धरणं रचित्री असीत्यर्थः मे मम चित्तमोहं चित्तमोह इत्यर्थः सहसा अव-
सरत अपसरतु । भाषागमालङ्कारं भाषाणामेकरूपत्वं न तु अर्थतो भेदः इह तु
अहदेसुरसत्त्वम् इति पदानामनेकार्थता इति भेदः ।

(ख) उक्तभेदाष्टके इति । पृथुकार्तस्वरपावमिति सभङ्गश्लेषः । प्रति-
कूलतामुपगते हि विधौ इति अभङ्गश्लेषः । स्वस्वमित्यत्र सभङ्गाभङ्गात्मक-
श्लेष इति बोध्यम् ।

(ग) येनेति । सर्वदः सर्वाभौष्टप्रदायी सः मा खल्वी; तस्याः धवः
प्रतिः कृष्ण इत्यर्थः तां पायात् रचतु । माधवं विशिनष्टि येनेत्यादिना । येन
अभवेन अजिन माधवेन अनः शकटम्, ध्वस्तं पादप्रक्षेपेण परावर्तितं तथा पुरा
पूर्वास्त्रिन् काले बलिजिल्कायः शरीरं वासनदेह इत्यर्थः स्त्रीकृतः असुराणां
मोहनायम् अष्टतपरिवेशनकाले मोहिनीमूर्त्तिपरिग्रहः कृत इत्यर्थः । यश्च
उद्वृत्तभुजङ्गहा उद्वृत्तं भुजङ्गं सर्पकृपिणमघासुरं कालियं वा हतवानित्यर्थः,
तथा आरम् अरिसम्बन्धि बलं सैन्यं यातीति आरबलयः अथवा उद्वृत्तभुजङ्गं
हरतीति उद्वृत्तभुजङ्गहारी गरुडः तस्य बलेन याति गच्छतीति तथोक्तः । कः

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यञ्च नामामराः

प्रायात् स स्वयमन्वकचयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥ (ग)

अत्र “येन ध्वस्तेत्यादौ” सभङ्गश्लेषः । “अन्वकेत्यादौ” अभङ्गः । अनयोश्चैकत्र सञ्जवात् सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थमौरव-
भयात् पृथङ् नोदाहृतः । इह केचिदाहुः “सभङ्गश्लेष
एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्य-
त्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः । अभङ्गस्तु अर्थ-
श्लेष इव । यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दभेदा-
दर्थयोरैकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः, यो हि यदाश्रितः
स तदलङ्कार एव, अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकवदाश्रया-

अगं पर्वतं गोवर्हनं, शैलवच्चौ नमावगावित्यमरः । कृष्णरूपेण गां पृथिवीञ्च
कूर्मरूपेण अधारयत् । अनराः देवाः यस्य शशिनं चन्द्रं मथातीति शशिमत्
राहुः तस्य शिरः हरतीति शशिमच्छिरोहरः इति स्तुत्यं स्वनीय नाम आहुः
कथयन्ति । यश्च स्वयम् अन्वकानां यादवानां चयकरः द्वारकाख्यनिवासनिर्माता
इत्यर्थः । द्वितीयांशस्तु उमाधवः शिवः सर्वदा त्वा प्रायात् । ध्वस्तमनीभवेन
दग्धकामिन येन पुरा त्रिपुरविध्वंसकाले इत्यर्थः । बलिजित्वायः विष्णुशरीरम्
अस्तीकृतः विष्णुशरीरं शरं कृत्वा तेन त्रिपुरासुरा निपातिता इति पौराणिकी
वार्ता । यश्च उद्धृतः भुजङ्गः पन्नगः हारः बलयञ्च यस्य तथाविधः । यः
गङ्गाम् अधारयत् शिरसि दधार इत्यर्थः । अनराः देवाः यस्य शशिमत् चन्द्रवत्
शिरः तथा हर इति स्तुत्यं नाम च आहुः, तथा यश्च स्वयम् अन्वकचयकरः
अन्वकाख्यमसुरं निहतवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्रेति सभ-
ङ्गाभङ्गोभयात्मकास्त्रिविधः श्लेषः अत्र कथित इति बोध्यम् ।

(घ) उदात्तादिस्वरभेदात् उदात्तः उच्चैःस्वरः अनुदात्तः नीचैःस्वरः,
स्वरिती मध्यमस्वर इति स्वरार्थां भेदात् भिन्नेन प्रयत्नेन स्वरभेदजनितप्रयासे-
नेत्यर्थः उच्चार्यतया उच्चारणौयत्वेन भिन्नयोः स्वरभेदात् भेदं मतयोः शब्दयोः
जतुकाष्ठन्यायेनेति यथा जतुकाष्ठञ्च समवेतं प्रयत्नभेदेन जतुनः काष्ठं काष्ठ-
याश्च जतु पृथक् क्रियते तथा स्वरभेदेन समवेतयोः शब्दयोः भेदोऽवगम्यते इति
भावः । अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया एकप्रयत्नोच्चारणौयत्वेन अर्थयोः द्वयोरित्यर्थः ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे ! सहसा" ॥ (क)

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ ६४४ ॥

एतद्वेदत्रयञ्च उक्तभेदाष्टके यथासम्भवं ज्ञेयम् (ख) ।

यथा वा ।

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्वायः पुरा स्त्रीकृतो

यश्चोदृत्तभुजङ्गहारबलयो गङ्गाञ्च योऽधारयत् ।

(क) भाषाश्रवनाद् महदे इति । हे महदे ! उत्सवदायिनि ! मह उद्भव उत्सव इत्यमरः । उमे ! गौरि ! मे मम तं सुरसम् देवप्रायेणीयम् आगमाद्वरणे शास्त्रज्ञाने समासङ्गं सत्यक् आसक्तिम् अथ रक्ष, तथा अनसरे समये तं बहुसरणं बहुव्यापिनं चित्तमोहम् अज्ञानमित्यर्थः सहसा भ्रष्टिति हर नाशय । महाराष्ट्रीभाषार्थस्तु मह मम धम्मे धर्मे रसम् अनुरागं देसु देशे गमागमा गमागमात् ससारात् इत्यर्थः य नः अस्माकमित्यर्थः तमवसं तमोवशां तमोगुण-लजितमित्यर्थः आसम् आश्रमित्यर्थः हर नाशय । हे हरबहु ! हरबधु ! तं त्वं सरण शरण रक्षित्रीं असीत्यर्थः मे मम चित्तमोहं चित्तमोह इत्यर्थः सहसा अवसर उ अपसरत् । भाषागम-लङ्कारे भाषाणामेकरूपत्वं न तु अर्थतो भेदः इह तु महदेसुरसस्यम् इति पदानामनेकार्थता इति भेदः ।

(ख) उक्तभेदाष्टके इति । पृथुकार्तस्वरपात्रमिति सभङ्गश्लेषः । प्रति-जूलतामुपगते हि विधौ इति अभङ्गश्लेषः । स्वस्वमित्यत्र सभङ्गाभङ्गात्मक-श्लेष इति बोध्यम् ।

(ग) येनेति । सर्वदः सर्वाभौष्टप्रदायी सः मा खक्षीः तस्याः धवः प्रतिः कृष्ण इत्यर्थः त्वां पायात् रक्षतु । माधवं विशिनष्टि येनेत्यादिना । येन अभवेन अनेन माधवेन अनः शकटम्, ध्वस्तं पादप्रक्षेपेण परावर्तितं तथा पुरा पूर्वास्मान् काले बलिजित्वायः शरीरं वासनदेह इत्यर्थः स्त्रीकृतः असुराणां मोहनायम् अमृतपरिवेशनकाले मोहनीमूर्त्तिपरिग्रहः कृत इत्यर्थः । यश्च उद्वहत्तभुजङ्गहा उद्वहत्तं भुजङ्गं सर्पकृपिणमवासुरं कालियं वा हतवानित्यर्थः, तथा आरम् अरिसम्बन्धि बलं सैन्यं यातीति आरबलयः अथवा उद्वहत्तभुजङ्गं हरीतीति उद्वहत्तभुजङ्गहारी गरुडः तस्य बलेन याति गच्छतीति तथोक्तः । कः

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यञ्च नामामराः

पायात् स स्वयमन्वकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः” ॥ (ग)

अत्र “येन ध्वस्तेत्यादौ” सभङ्गश्लेषः । “अन्वकेत्यादौ” अभङ्गः । अनयोश्चैकत्र सञ्भवात् सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरव-
भयात् पृथङ् नोदाहृतः । इह केचिदाहुः “सभङ्गश्लेष-
एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्य-
त्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः । अभङ्गस्तु अर्थ-
श्लेष इव । यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदा-
दर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः, यो हि यदाश्रितः
स तदलङ्कार एव, अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकवदाश्रया-

अगं पर्वतं गोवर्धनं, शैलवृक्षौ ननावगावित्यमरः । कूर्मरूपेण मां
कूर्मरूपेण अधारयत् । अमराः देवाः यस्य शशिनं चन्द्रं मयातीति शशिमत्
राहुः तस्य शिरः हरतीति शशिमच्छिराहरः इति स्तुत्यं स्तवनीयं नाम आहुः
कथयन्ति । यस्य स्वयम् अन्वकानां यादवानां क्षयकरः क्षारकाख्यनिवासनिर्माता
इत्यर्थः । द्वितीयार्थस्तु उमाधवः शिवः सर्वदा त्वा पायात् । ध्वस्तमनोभवेन
दग्धकामेन येन पुरा त्रिपुरविध्वंसकाले इत्यर्थः बलिजित्वायः विष्णुशरीरम्
अस्त्रीकृतः विष्णुशरीरं शरं कृत्वा तेन त्रिपुरासुरा निपातिता इति पौराणिकौ
वार्ता । यस्य उदटतः भुजङ्गः पन्नगः हारः बलयञ्च यस्य तथाविधः । यः
गङ्गाम् अधारयत् शिरसि दधार इत्यर्थः । अमराः देवाः यस्य शशिमत् चन्द्रवत्
शिरः तथा हर इति स्तुत्यं नाम च आहुः, तथा यस्य स्वयम् अन्वकक्षयकरः
अन्वकाख्यमसुरं निहतवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्रेति सभ-
ङ्गाभङ्गाभयात्मकास्त्रिविधः श्लेषः अत्र कथित इति बोध्यम् ।

(घ) उदात्तादिस्वरभेदात् उदात्तः उच्चैःस्वरः अनुदात्तः नीचैःस्वरः,
स्वरितो मध्यमस्वर इति स्वराणां भेदात् भिन्नेन प्रयत्नेन स्वरभेदजनितप्रयासे-
नेत्यर्थः उच्चार्यतया उच्चारणीयत्वेन भिन्नयोः स्वरभेदात् भेदं गतयोः शब्दयोः
जतुकाष्ठन्यायेनेति यथा जतुकाष्ठञ्च समवेतं प्रयत्नभेदेन जतुनः काष्ठं काष्ठ-
याश्च जतु पृथक् क्रियते तथा स्वरभेदेन समवेतयोः शब्दयोः भेदोऽवगम्यते इति
भावः । अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया एकप्रयत्नोच्चारणीयत्वेन अर्थयोः द्वयोः इत्यर्थः ।

शब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते ।
 सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया प्राधान्यात् । श्लेषे
 हि 'अर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वं' "सन्निहितबालान्धकारा
 भास्वनमूर्तिश्च" इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रति-
 भातभात्रस्य प्ररोहाभावान्न श्लेषः । एव पुनरुक्तवदाभासेऽपि ।
 तेन "येन ध्वस्तेत्यादौ" प्राकरणिकयोर्नीतानामित्यादावप्रा-
 करणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितायाम् (च) ।

“स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं

देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।

भीत्यापिते इत्यर्थः अत्र रूपकस्यैव श्लेषबाधकत्वम् । सरोरूपस्येति । मानस-
 शब्दस्य यः सरोरूपोऽर्थः तस्यैव विश्रामधामतया हंसस्य विश्रामास्पदतया प्राधा-
 न्यात् रूपकप्रतीतिपर्यवसायित्वेनेति भावः । समकक्षत्वं तुल्यबलत्वम् । सन्नि-
 हितेति । अत्र भास्वनमूर्तिः सूर्यसूरतिः सन्निहितबालान्धकाराः नवान्धकारसन्नि-
 घाना इत्यापाततः विरोधः पर्यवसाने तु सुकेशानादिकावर्णनमिदं सन्निहितः
 बालः केशः अन्धकारो यस्याः तादृशी भास्वनमूर्तिः दीप्यमाना तनुः । प्रति-
 भातमात्रस्य स्फुरितमात्रस्य प्ररोहाभावात् अङ्गुराभावात् अपर्यवसायित्वादि-
 न्यर्थः न श्लेषः अर्थयोः समकक्षताभावादिति भावः । पुनरुक्तवदाभासे इति
 अत्रापि आपातत एव पुनरुक्तवत् स्फुरणं न तु पर्यवसायितेति भावः । एक-
 धर्माभिसम्बन्धात् एकः धर्मः गुणक्रियारूपः तस्य अभिसम्बन्धात् संयोगात्
 येनेत्यादौ माधवमाधवयोः पदार्थयोरेकरचणक्रियाभिसम्बन्धः नीतानामित्यादौ
 कमलचणयोः पदार्थयोः अकुलीभावादिरूपैकगुणसम्बन्धश्च बोध्यः । तुल्ययोगि-
 तायां पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा
 तुल्ययोगितेति वक्ष्यमाणलक्षणायाम् ।

(क) स्वेच्छेति । निर्बोधराजसेवकस्योक्तिरियम् । प्रसूनविशिखः कामः
 अन्धबुद्धिः प्रभुश्च कष्टं क्लेशहेतुरित्यर्थः । तथाहि, प्रसूनविशिखः स्वेच्छं यथेष्टम्
 उपजाताः सम्भवन्तः विषयाः लक्ष्याणि यस्य तथोक्तः, अपि स्वेच्छया कामिजन-
 रूपाणि लक्ष्याणि विध्यन्नपि देही शरीरौति वक्तुं न याति योग्यतां न याति न
 प्राप्नोतीत्यर्थः अनङ्गत्वादिति भावः, मार्गणशतैः शरसमूहैः दुःखं कामिभ्य इति

मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे

कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः” ॥ (क)

इत्यत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धाद्वीपके(ज)।

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविश्वमिव”
इत्यादौ च उपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरि-
हारेण असम्भवात् । एषाञ्च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः ।
एतद्विषये श्लेषस्य प्राबल्येन चमत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव
व्यपदेशो भवितुं युक्तः, अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभाव-
प्रसङ्गाच्चेति (भा) । अत्रोच्यते न तावत् परमार्थतः श्लेषस्या-

शेषः ददाति । मोहात् अज्ञानात् स्वविकारजनितं मोहं दृष्ट्वा इत्यर्थः यवर्थे
पञ्चमौ । जीवनमपि कामिजनस्येति शेषः अकाण्डे सहसा समुत्क्षिपति हरति
च । अल्पबुद्धिः प्रभुश्च स्वेच्छया उपजाताः अधिगताः विषयाः सम्प्रदः येन
तादृशः यथेच्छं व्ययीपयोगिसम्प्रदोऽधिकुर्वन्नपीत्यर्थः देहीति वक्तुं न याति न
योग्यतां प्राप्नोति याचकेभ्यः देहीति वक्तुं न ददातीति भावः । मार्गणशतैः
प्रार्थनशतैः दुःखं याचकेभ्य इति शेषः ददाति । मोहात् अज्ञानात् अपराध-
मज्ञात्वा इत्यर्थः जीवनमपि लोकानामिति शेषः अकाण्डे सहसा हरति ।

(ज) प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः अल्पबुद्धिः प्रभुः प्राकरणिकः कामस्तु
तदुपमाजतया अप्राकरणिकः तयोः एकधर्माभिसम्बन्धात् एकेन धर्मेण गुण-
क्रियारूपेण सम्बन्धात् दीपके अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकस्तु निगद्यते इत्युक्तलक्षणे ।

(भा) सकलेति । एतत् पुरं नगरं सम्प्रति सुधांशुविश्वमिव चन्द्रविश्वमिव
सकलकलं कलकलेन कलरवेण मह वर्त्तमानमित्यर्थः अन्यत्र सकलकलं सम्पूर्ण-
कलं जातम् । अत्र सकलकलत्वरूपधर्माभिसम्बन्धात् पुरं चन्द्रविश्वेनीपमीयते इति
उपमायां साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्ये उपमा इयोरित्युक्तलक्षणायां विद्यमानायां
तिष्ठन्त्यामपि एतद्विषयपरिहारेण एतद्विषयपरित्यागेन असम्भवात् एतान् विष-
यान् परित्यज्य श्लेषो न सम्भवतीति भावः । एषाच्चेति एषा तुल्ययोगितादीना-
मलङ्काराणां श्लेषविषयपरिहारेणापि विना श्लेषमित्यर्थः स्थितेः सम्भवादित्यर्थः
प्राबल्येन प्राधान्येन चमत्कारित्वप्रतीतेः वैचित्र्यबोध्यात् व्यपदेशः कौतुकं श्लेषा-
लङ्कारोऽनेति कथनमित्यर्थः । अन्यथा एतादृशस्थले श्लेषाव्यपदेशे इत्यर्थः

लङ्कारान्तराविविक्तविषयता । “येन ध्वस्तेत्यादिना” विविक्त-
विषयत्वात्, न च अत्र तुल्ययोगिता, तस्याञ्च द्वयोरप्यर्थयो-
र्वाच्यत्वनियमाभावात् । अत्र हि माधवमाधवयोरैकस्य
वाच्यत्वनियमोऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् । किञ्च तुल्ययोगिताया-
मेकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसम्बद्धतया प्रतीतिः इह तु अनेकेषां
धर्मिणां पृथक् पृथक् धर्मसम्बद्धतया (ज) । “सकलकले-
त्यादौ” च न उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया
निर्विषयत्वापत्तेः । कमलमिव सुखं मनोज्ञमेतदित्याद्यस्ति
पूर्णोपमाविषय इति चेन्न । यदि “सकलेत्यादौ” शब्दश्लेष-
तया नोपमा तत् किसपराङ्गं मनोज्ञमित्यादावर्थश्लेषेण (ट)
स्फुटमर्थालङ्कारावैतावुपमासमुच्चयौ, किन्तु “आश्रित्य शब्द-
मात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” इति रुद्रटोक्तदिशा (ठ)

तद्व्यपदेशस्य श्लेषालङ्कारकौतूहलस्य सर्वथा सर्वैः प्रकारैः अभावप्रसङ्गात् लोप-
सम्भवादित्यर्थः ।

(ज) परमाद्यन्तः तत्त्वतः । अलङ्कारिति । अलङ्कारान्तरेण अविविक्तः
अविभिन्नः संवलित इत्यर्थः विषयो यस्य तस्य भावः न तावत् नैवेत्यर्थः । विवि-
क्तविषयत्वात् विभिन्नविषयत्वात् । तस्याञ्चेति । तस्यां तुल्ययोगितायां द्वयो-
रप्यर्थयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः वाच्यत्वनियमाभावात् हावेव वाच्यौ भवत
इत्येवं विद्यमानास्ति अत्र तु उभयोरित्यर्थयोर्वाच्यत्वं स्यादेव ननु तावत् तुल्य-
योगितायां वाच्यत्वनियमः तत्र का हानिरित्याशङ्क्य दोषान्तरमुत्थाप्रयति किञ्चेति
धर्मस्य गुणक्रियाश्रयस्य अनेकधर्मिसम्बद्धतया बहुव्यक्तिसमृद्धतया । इह तु श्लेषे
इत्यर्थः अनेकेषां बहूनां धर्मिणां बहुवचनमुपलक्षणं द्वयोरपि धर्मिणोः यथा येन
ध्वस्तेत्यादिषु माधव उमाधवश्च द्वौ धर्मिणौ तयोः पृथक् पृथक् धर्मेषु सम्बन्ध
इति द्रष्टव्यम् ।

(ट) नोपमेति । उपमायाः प्रतिभा उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशः न उपमानु
प्रापितः श्लेषो नैवेत्यर्थः । निर्विषयत्वापत्तेः स्थानाभावापत्तेरित्यर्थः । किम-
पराङ्गं की दोषः कृत इत्यर्थः मनोज्ञमित्यादौ अर्थश्लेष एवास्तीति भावः ।

(ठ) स्फुटमिति । एतौ उपमासमुच्चयौ स्फुटं स्पष्टम् अर्थालङ्कारौ किन्तु

गुणक्रियासाम्यवच्छेदसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमा प्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दशाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्य अवास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयतापरित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता न तु “सकलेत्यादौ” शब्दसाम्यस्य इति चेन्न । साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद् व्यावृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं तदा कथं “विद्वन्मानसेत्यादौ” आधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेर्हंसाद्यारोपरूपकप्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्येतदा कथं त्वयापि “सकलकलेत्यादौ” बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्च अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान् । “प्रधानेन व्यपदेशा

सामान्यं शब्दमात्रम् आश्रित्य इहापि अर्थालङ्कारमध्येऽपि सम्भवति इति रुद्रटेन गत्यकारेण उक्ता या दिक् नयः तथा ।

(ड) गुणेति । यथा गुणक्रियासाम्यम् उपमाप्रयोजकं तथा शब्दसाम्यमपि उपमाप्रयोजकमिति भावः । उपमाप्रयोजकता औपम्यसाधकत्वम् । साधर्म्यस्य समानधर्मवत्त्वस्य वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् । तथा उपमाप्रयोजकता युक्ता इत्यर्थः । अन्यथानुपपत्तेः अन्यप्रकारेण अनुपपत्त्या उपपत्त्यभावेन इत्यर्थः । अविशिष्टस्य सामान्यनाभिहितस्येत्यर्थः । व्यावृत्तेः व्यवच्छेदस्य । विद्वन्मानसेत्यादि उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तिरूपस्य रूपकस्य कथमत्र अवास्तवेऽपि सहावः, भवन्मते अवास्तवे उपमानोपमेयभावसासत्त्वादिति भावः । स्ववचनेनैव प्रतिपत्तं दूषयति किञ्चेति । बाध्यभूता बाधिता इत्यर्थः । यच्चात्र श्लेषस्य प्राधान्यमुक्तं तदपि दूषयति किञ्चेति । अत्र सकलकलमित्यादौ साम्यनिर्वाहकता औपम्यप्रयोजकता, श्लेषबन्धतः श्लेषरचनायाः प्रथमं पूर्वं अङ्गित्वेन

भवन्ति” इत्युक्तनयात् ननु शब्दालङ्कारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसङ्करो नाङ्गीक्रियते तत् कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कर इति चेन्न । अर्थानुसन्धानविरहिण्यनुप्रासादावेव तथानङ्गीकारात् । एवं दौषकादावपि ज्ञेयम् (ड) ।

“सत्यक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा महीद्वतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्नेदिनीपृष्ठे” ॥ (ठ)

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसा-
वर्थाभिधाने नियमात् दुर्व्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो
वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य
सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति
नोपमाध्वनिर्न च श्लेष इति सर्वमवदातम् (ण) ।

प्राधान्येन व्यपदेशः कौर्त्तनं व्यायान् श्रेष्ठः । अर्थेति । अर्थानुसन्धानवि-
रहिण्य अर्थानुसन्धानरहिते केवलं शब्दानुसन्धानमात्रसाध्ये इति भावः । तथा-
नङ्गीकारात् अङ्गाङ्गिभावास्वीकारादित्यर्थः । एवमिति । यथा सकलकल-
मित्यत्र उपमायाः प्राधान्यं तथा स्त्रीच्छीपजातविषय-
कस्य प्राधान्यमिति भावः, आदिशब्दात् तुल्ययोगितादिपरिग्रहः ।

(ठ) सत्यक्षा इति । सत्यक्षाः उत्कृष्टपक्षशालिनः अन्यत्र सुसहायाः,
मधुरगिरः मनोहरवचनः उभयत्र समानं, प्रसाधिताः शोभिताः आशाः दिशः
यैः तादृशाः अन्यत्र अर्थिनामाशापूरकाः, महीद्वताः आरम्भाः विचेष्टितानि
येषां तथाभूताः धार्तराष्ट्राः हंसविशेषाः धृतराष्ट्रमुताः दुर्व्योधनादयश्च कालवशात्
समयक्रमात् मेदिनीपृष्ठे पृथिव्यां निपतन्ति मानससरस इति शेषः जलधरसमये
मानसं यान्ति हंसा इति कविसमयप्रसिद्धेः साम्प्रतं वर्षापगमादिति भावः
अन्यत्र रणक्षेत्रे निपतन्ति निहताः शेरते इति भावः ।

(ण) प्रकरणेन संयोगो विप्रयोगश्च साङ्गव्यर्थं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं
लिङ्गमिति लक्षणीकृतं नियमनात् व्यवस्थापनात् । सूच्यतयैव सामान्येन
प्रकाशयतयैव विवक्षितत्वात् वक्तुमिष्टत्वात् । अवदातं विशुद्धं निर्मलमिति
ज्ञातम् ।

गुणक्रियासाम्यवच्छेदसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमा प्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दशाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्य अवास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयतापरित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता न तु “सकलेत्यादौ” शब्दसाम्यस्य इति चेन्न । साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद् व्यावृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं तदा कथं “विदन्मानसेत्यादौ” आधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेहसाद्यारोपरूपकप्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्येतदा कथं त्वयापि “सकलकलेत्यादौ” बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्च अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान् । “प्रधानेन व्यपदेशा

सामान्यं शब्दमात्रम् आश्रित्य इहापि अर्थालङ्कारमध्येऽपि सम्भवति इति रुद्रेण यत्यकारेण उक्ता या दिक् नयः तथा ।

(ड) गुणेति । यथा गुणक्रियासाम्यम् उपमाप्रयोजकं तथा शब्दसाम्यमपि उपमाप्रयोजकमिति भावः । उपमाप्रयोजकता औपम्यसाधकत्वम् । साधर्म्यस्य समानधर्मवत्त्वस्य वास्तवत्वात् तार्त्वकत्वात् । तथा उपमाप्रयोजकता युक्ता इत्यर्थः । अन्यथानुपपत्तेः अन्यप्रकारेण अनुपपत्त्या उपपत्त्यभावेन इत्यर्थः । अविशिष्टस्य सामान्येनाभिहितस्येत्यर्थः । व्यावृत्तेः व्यवच्छेदस्य । विदन्मानसेत्यादि उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तिरूपस्य रूपकस्य कथमत्र अवास्तवेऽपि सहावः, भवन्मते अवास्तवे उपमानोपमेयभावस्यासत्त्वादिति भावः । स्ववशनेनैव प्रतिपच्चं दूषयति किञ्चेति । बाध्यभूता बाधिता इत्यर्थः । यच्चात्र श्लेषस्य प्राधान्यमुक्तं तदपि दूषयति किञ्चेति । अत्र सकलकलमित्यादौ साम्यनिर्वाहकता औपम्यप्रयोजकता, श्लेषबन्धतः श्लेषरचनायाः प्रथमं पूर्वं अङ्गित्वेन

काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपञ्चते । [न]

रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ॥

उक्तिवैचित्र्यमात्रा सा च्युतदत्ताक्षरादिका ॥

६४६ ॥ [प]

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणम् ।

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता” ॥ (फ)

अत्र “रमाले” इति वक्तव्ये “साले” इति रञ्जितः । “वने” इत्यत्र “यौवने” इति योर्दत्तः । “वदनेन” इत्यत्र “मदनेन” इति मञ्जुप्रतोर् वी दत्तः । आदिशब्दात् क्रियाकारकगुल्यादयः । तत्र क्रियागुप्तिर्यथा ।

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च” ॥ (व)

(न) काव्यान्तरिति । काव्यान्तर्वर्तिरोगविशेषतया तु इह न प्रपञ्चते विस्तार्यते चित्रालङ्कार इति शेषः ।

(प) रसस्येति । परिपन्थित्वात् प्रतिकूलत्वात् । सा प्रहेलिका उक्तिवैचित्र्यमात्रं वचनचातुर्यमेव । सा च च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा आदिपदेन क्रियाकारकगुप्तादीनां गृहणम् ।

(फ) कूजन्तीति । कोकिलाः साले रमाले इत्यर्थः कूजन्ति, यौवने वने जले इत्यर्थः अम्बुजं पद्मं फुल्लं विकसितम् । कुरङ्गाक्षी हिरण्यनयना वदनेन मदनेनेत्यर्थः निपीडिता सती किं करोतु ।

(व) पाण्डवानामिति । पाण्डवानां सभामध्ये यः अधनः उपागतः तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाणि आभरणानि अलङ्काराञ्च अदुः दत्तवन्तः पाण्डवा इति शेषः ।

पद्माद्याकारहेतुत्वे

वर्णानां चित्रमुच्यते ॥ ६४५ ॥ [त

आदिशब्दात् खड्गसुरजचक्रगोमूत्रिकादयः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कार-विधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वम् (ऋ) । तत्र पञ्चबन्धो यथा मम ।

“मारमासुषमा चारुचा मारबधूत्तमा ।

मात्तधूत्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा” ॥ (द)

एषोऽष्टदलपञ्चबन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णः किन्तु विदिग्दलेषु अन्यथा कर्णिकाचरन्तु श्लिष्टमेव (ध) । एवं खड्गबन्धादिकमपि ऊह्यम् ।

(त) चित्रमाह पद्मेति । वर्णानां पद्मादीनाम् आकारहेतुत्वे आदि-पदेन खड्गसुरजादयो गृह्यन्ते । पद्मादिसदृशवर्णानां विन्यासः चित्रमिति तात्पर्यायः ।

(घ) तथाविधेति । पद्मादिसदृशलपिसन्निवेशवशेन चमत्कारविधायिनां वैचित्र्यावीषकानामित्यर्थः । तथाविधेति । तादृशकर्णविवररूपे आकाशे सम-वायविशेषवशेन सम्बन्धविशेषवशेन चमत्कारविधायिभिः विस्मयजनकैः अभेदेन तादात्म्येन उपचारात् अध्यवसायात् ।

(द) मारमेति । मारस्य कामस्य मा जननी सुषमा परमा शोभा तत्-स्वरूपेत्यर्थः चारुचा मनोहरकान्त्या मारबध्वाः रतेरपि उत्तमा श्रेष्ठा मातः न गृहीतः धूत्ततमस्य आवासः यथा सा रमा लक्ष्मीः मे मम वामा प्रतिकूला मा भन्तु ।

(ध) एष इति । दिग्दलेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरपदेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां निर्गमेण एकार्थः प्रवेशेन अन्यार्थ इति श्लिष्टवर्णः विभिन्नरूपवर्ण इत्यर्थः । विदिग्दलेषु अन्यथादिक्कीर्णवर्तिदलेषु अन्यथा अश्लिष्टवर्ण इत्यर्थः कर्णिकाचरं पञ्चमध्यस्थितमचरम् ।

काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपञ्चते । [न]
 रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ॥
 उक्तिवैचित्र्यमावा सा च्युतदत्ताक्षरादिका ॥

६४६ ॥ [प]

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणम् ।

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता” ॥ (फ)

अत्र “रमाले” इति वक्तव्ये “साले” इति रञ्जितः । “वने”
 इत्यत्र “यौवने” इति यौवर्तः । “वदनेन” इत्यत्र “मदनेन”
 इति मञ्जितो वो दत्तः । आदिशब्दात् क्रियाकारकगुण्यादयः ।
 तत्र क्रियागुप्तिर्यथा ।

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च” ॥ (ब)

(न) काव्यान्तरिति । काव्यान्तर्वन्तिरोगविशेषतया तु इह न प्रपञ्चते
 विस्तार्यते चित्रालङ्कार इति शेषः ।

(प) रसस्येति । परिपन्थित्वात् प्रतिकूलत्वात् । सा प्रहेलिका उक्ति-
 वैचित्र्यमात्रं वचनचातुर्यमेव । सा च च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा
 आदिपदेन क्रियाकारकगुण्यादीनां ग्रहणम् ।

(फ) कूजन्तीति । कोकिलाः साले रमाले इत्यर्थः कूजन्ति, यौवने कने
 जले इत्यर्थः अम्बुजं पद्मं फुल्लं विकसितम् । कुरङ्गाक्षी हिरण्यनयना वदनेन
 मदनेनेत्यर्थः निपीडिता सती किं करोतु ।

(ब) पाण्डवानामिति । पाण्डवानां सभामध्ये यः अधनः उपागतः
 तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाणि आभरणानि अलङ्कारांश्च यदुः दत्तवन्तः पाण्डवा
 इति शेषः ।

अत्र “दुर्योधनः” इत्यत्र “अदुर्योधनः” इति अदुरिति क्रिया गुप्ता । एवमन्यत्रापि । अथावसरप्राप्तेषु अर्थोलङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमालङ्कारमाह ।

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं

वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः ॥ ६४७ ॥ [भ]

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्याभेदः ।

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च ।

उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम् ॥ ६४८ ॥ [म]

सा उपमा साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतू गुणक्रिये मनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं मुख्यादि उपमानं चन्द्रादि ।

द्वयं पुनः ।

श्रीती यथेववाशब्दा द्विवार्थी वा वतिर्यदि ।

अर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थी यत्र वा वतिः ॥

६४९ ॥ [य]

(भ) साम्यमिति । वाक्यैक्ये एकस्मिन् वाक्ये, द्वयोः उपमानोपमेययोः अवैधर्म्ये वैधर्म्यरहितं विरुद्धधर्मरहितं वाच्यम् अमिवैधर्म्यं साम्यं सादृश्यम् उपमा ।

(म) सेति । स्पष्टम् ।

(य) श्रीतीति । मुख्या अवगमनादेरैव औपम्यं बोधयन्ती श्रीती । अर्थी अर्थानुसन्धानेन औपम्यं बोधयन्ती अर्थी । अन्वत् स्पष्टम् ।

यथैववादयः शब्दा उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । एवं तत्र “तस्यैवेत्यनेन” इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । ‘तुल्यादयस्तु “कमलेन तुल्यं सुखम्” इत्यादौ उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यम्” इत्यादावुपमान एव । “कमलं सुखञ्च तुल्यम्” इत्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीति अर्थानुसन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यम्” इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

हे तद्विते समासेऽथ वाक्ये ॥ ६५० ॥

हे श्रौती आर्थी च उदाहरणम् ।

“सौरभमभोरुहवन्सुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पौनौ ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले !” ॥ (१)

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥ (ल)

(१) तद्वितसमासवाक्यगतां त्रिविधां श्रौतीमुदाहरति सौरभमिति । हे बाले ! तव सुखस्य सौरभम् अभोरुहवत् अभोरुहस्य तुल्यम् अत्र तुल्यार्थे वत्प्रत्ययस्य तद्वितगता श्रौती । स्तनौ कुम्भाविव पौनौ अत्र कुम्भाविवेति समासगता इवेन सह नित्यसमासो विभक्तेरनुक् चेति लक्षणात् । वदनं शरदिन्दुर्यथा हृदयं मदयति ह्लादयति । अत्र वाक्यगता श्रौती ।

(ल) त्रिविधामार्थीमुदाहरति मधुर इति । तस्याः अधरः सुधावत् मधुरः अत्र सुधया तुल्य इति तुल्यार्थे वत्प्रत्ययात् तद्वितगता मार्थी । पाणिः पल्लवतुल्यः पल्लवेन सदृशः अतिपेलवः अतिकोमलः । अत्र समासगता मार्थी । लोचने च चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च । अत्र वाक्यगता मार्थी ।

अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी ।

पूर्णा षडेव तत् ॥ ६५० ॥

स्मृतम् ।

लुप्ता सामान्यधर्मादिरेकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् ॥

६५१ ॥ [व]

सा लुप्ता । तद्वेदमाह ।

पूर्णावद्धर्मलोपे सा

विना श्रौतीन्तु तद्धिते ॥ ६५२ ॥ [श]

सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा ।

उदाहरणम् ।

“सुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ! ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते विस्वतुल्यो मनोऽश्मवत्” ॥ (ष)

(व) लुप्तोपमामाह लुप्तेति । सामान्यधर्मादिः एकस्य द्वयोर्वा त्रयाणां वा अनुपादाने सा उपमा लुप्ता भवति सा च पूर्ववत् पूर्णावत् श्रौती आर्थी च ।

(श) पूर्णेति । सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे तद्धिते श्रौतीं विना पूर्णावत् भवति ।

(ष) सुखमिति । हे प्रिये ! ते तव सुखम् इन्दुर्यथा, पाणिः पल्लवेन समः, वाचः वचनानि सुधा इव, ओष्ठः विस्वतुल्यः, मनः इदयम् अश्मवत् पाषाणतुल्यं कठिनमिति भावः । अत्र प्रथमे वाक्यगता श्रौती, द्वितीये वाक्यगता आर्थी तृतीये समासगता श्रौती, चतुर्थे समासगता आर्थी पञ्चमे वदितगता आर्थी ।

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्वचि क्वडि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥

६५३ ॥ [स]

‘धर्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते । क्वचक्वङ्णमुलः कलापमते
यिस्त्रायिणमः । क्रमेणोदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश !” ॥ (ह)

“अत्रान्तःपुरीयसि” इत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य “सुती-
यसि” इत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः ।
एवमन्यत्र । इह च यथादितुल्यादिविरहात् श्रीत्यादिविशेष-
चिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे
उदाहरन्ति तदयुक्तम् । क्वडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्य-
प्रतिपादकत्वात् । ननु क्वडादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति

(स) आधारेति । आधारकर्मविहिते द्विविधे क्वचि, क्वडि कर्मकर्त्रो-
र्णमुलि च इत्येवं पञ्चधा पञ्चप्रकारा लुप्ता पुनः धर्मलोपे भवति ।

(ह) अन्तःपुरीयसीति । हे क्षितीश ! त्वं रणेषु अन्तःपुरीयसि अन्तः-
पुरेषु इव आचरसि, अत्र आधारविहितक्वच् । पौरं जनं सुतीयसि सुतमिवा-
चरसि, अत्र कर्मविहितक्वच् । श्रीः लक्ष्मीः सदा तव रमणीयते रमणीव
आचरति, अत्र क्वङ् । प्रियाभिः अमृतद्युतिदर्शम् अमृतद्युतिरिवेत्यर्थः दृष्टः,
अत्र कर्मविहितणमुल् । अत्र भुवि इन्द्रसञ्चारम् इन्द्र इव सञ्चरसि, अत्र
कर्तृविहितणमुल् । अत्र प्रथमे सुखविहारितयेति द्वितीये स्नेहातिशयेनेति
तृतीये सन्तोषदायितयेति चतुर्थे आह्लादकत्वेनेति पञ्चमे निर्भयत्वेनेति साधारण-
धर्मलोपः ।

प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यम् ।
कल्पपादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पपादीनामिवादि-
तुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वम्,
इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा
समुदितं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ” इति च
मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः
“वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते (च) क्यडादयस्वाचारार्थं
इति” तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमात्रार्था अपि
तु सादृश्याचारार्था इति तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने

द्विधा वाक्यसमासयोः ॥ ६५४ [क]

उदाहरणम् ।

“तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ति न वा नयनतुल्यम्” ।

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमान-
लोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशम्” इत्यत्र “मुखं यथेदम्”

(च) तदर्थेति । तदर्थेविहितत्वेन वत्यर्थेविहितत्वेन औपम्यप्रतिपादक-
त्वात् बोधकत्वात् । सम्यक् सम्पूर्णा, अस्वतन्त्रत्वादिति प्रत्ययानां स्वातन्त्र्यार्थ-
बोधकत्वं नास्ति प्रकृतिप्रत्ययौ सङ्गार्थं द्रुत इति नियमात् । कल्पपादाविति ।
कल्पपादिप्रत्ययस्थली त्वया वतेर्लोपे इति वक्तुं न शक्यते, तत्र धर्मलोपे एव त्वया
वाच्यं तदयमेषां की भेद इति भावः । निश्चयाभावादिति । सर्वे हि निपाता
द्योतका एव न तु वाचका इति केचित् वदन्ति । तन्मते इवादीनामपि
साक्षात् औपम्यवाचकत्वेनाभिमतानां वाचकत्वे सन्देहः, किं वाच्यं प्रत्ययाना-
मिति भावः । अनुशिष्यन्ते विधीयन्ते ।

(क) उपमानेति । उपमायते अनेनेति उपमानम् अथ अनुपादाने
वाक्यसमासयोः द्विधा—वाक्यगता लुप्ता, समासगता लुप्ता इत्यर्थः ।

इति “नयनतुल्यम्” इत्यत्र “दृगिव” इति पाठे औत्थपि
सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्थार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्व-
सम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे

समासे क्विपि च द्विधा ॥ ६५५ ॥ [ख]

क्रमेणोदाहरणम् ।

“वदनं सृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” ।

“गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः” ॥ (ग)

अत्र “गर्दभति” इत्यत्र औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न
चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्” इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च

लोपे धर्मोपमानयोः ॥ ६५६ ॥ [घ]

“तस्मा सुखेनेत्यादौ” “रम्यम्” इति स्थाने “लोके” इति
पाठेऽनयोरुदाहरणम् ।

क्विप्समासगता द्वेधा

धर्म वादिविलोपने ॥ ६५७ ॥

(ख) औपम्येति । औपम्यवाचिनः इवादेः लोपे समासे क्विपि च प्रत्यये
द्विधा भवति ।

(ग) वदनमिति । सृगशावाच्याः वदनं सुधाकरवत् मनोहरम्, अत्र
औपम्यवाचकलोपे समासगता लुप्ता । गर्दभतीति । महात्मनां पुरतः अग्रतः
श्रुतिपरुषं शीघ्रकटुं निनदन् व्यक्तं स्पष्टं गर्दभति गर्दभ इवाचरति ।

(घ) द्विधेति । धर्मस्य उपमानस्य च उभयोः लोपे समासे वाक्ये च
द्विधा भवति । क्विविति धर्मस्य इवादेश उपयोर्विलोपने क्विप्समासगतत्वेन
द्विधा भवति ।

उदाहरणम् । “विधवति मुखाञ्जमस्याः” । अत्र “विधव-
तीति” मनोहरत्वक्किप्प्रत्यययोर्लोपः । केचित्त्वत्रापि प्रत्यय-
लोपमाहुः “मुखाञ्जम्” इति च समासगा (ङ) ।

उपमेयस्य लोपे तु

स्यादेका प्रत्यये क्यचि ॥ ६५८ [च]

यथा ।

“अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति” ॥ (क)

अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उप-
मेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव
न्यायात् । अत्र केचिदाहुः “सहस्रायुधेन सह वर्त्तते” इति
ससहस्रायुधः “स इवाचरति” इति वाक्यात् स सहस्रायुधी-
यतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपपात्तत्वादिहोपमेयलोप
इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या

॥ ६५९ ॥

यथा ।

“यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदौयन्ति सागराः सर्वे” ।

(ङ) विधवतीति । अस्याः मुखाञ्जं विधवति विधुरिवाचरति ।
मुखाञ्जमिति मुखम् अञ्जमिवेति समासे औपम्यवाचकलोपः, धर्मस्य मनोहर-
त्वादेव लोपो बोध्यः ।

(च) उपमेयस्येति । उपमेयते य इति उपमेयः तस्य । स्पष्टम् ।

(क) अरातीति । अरातीनां शत्रूणां विक्रमस्य आलोकेन दर्शनेन विक-
स्वरे विकासं गते विस्फारिते इत्यर्थः विलोचने येन तथाभूतः, तथा कृपाणेन
स्वर्ग्येन उदग्र-भौषणः दोर्दण्डः बाहुदण्डः यस्य तथोक्तः सः सहस्रायुधीयति ।
अनुशासनविरुद्धत्वात् व्याकरणशास्त्रविरोधात् आधारकर्मणोरेव तद्विधाना-
दिति भावः ।

अत्र चोरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधा-
रणसर्मः शुक्लता च लुप्ता ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ६६० ॥

यथा । “राजते मृगलोचना” ।

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे
उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः ।

तेनोपमाया भेदाः स्युः

सप्तविंशतिसंख्यकाः ॥ ६६१ ॥

पूर्णा षड्विधा लुप्ता च एकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्त-
विंशतिप्रकारोपमा । एषु च उपमाभेदेषु अलुप्तसाधारणधर्मेषु
भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते ।

एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ।

भिन्ने विस्वानुविस्वत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥

६६२ ॥ [ज]

अत्र एकरूपे यथा उदाहृतम् । “मधुरः सुधावदधरः”
इत्यादि । विस्वप्रतिविस्वत्वे यथा ।

“भस्त्रापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महौम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः सच्चौद्रपटलैरिव” ॥ (भृ)

(ज) एकरूप इति । विस्वानुविस्वत्वं प्रणिधानेन नम्यसात्यत्वम् ।
भिदा भेदः ।

(भृ) भस्त्रेति । रघुदिविजयवर्णनमिदम् । सः रघुः भस्त्रेण अस्त्रविशेषेण
अपवर्जितानि किन्नानि तैः श्मश्रुलैः तेषां शिरोभिः सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तैः
चौद्रपटलैरिव मधुचक्रैरिव महौं पृथ्वीं तस्तारं ह्यादयामास ।

अत्र “श्मश्रुलैः” इत्यस्य “सरघाव्याप्तैः” इति दृष्टान्तवत्-
प्रतिविम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा ।

“स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।
कथयामास क्लृप्ताङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम्” ॥

अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्द-
भेदेन निर्दिष्टे ।

एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ।

भवेतां यत्र साम्यस्य ॥ ६६३ ॥ [ज]

यथा ।

“नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव” ॥

अत्र उत्पलादीनां नेत्रादीनां सादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणा-
ञ्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् ।

कथिता रश्मनोपमा ।

यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥

६६४ ॥ [ट]

(ज) एकदेशविवर्तिन्युपमामाह एकदेशेति । यत्र साम्यस्य सादृश्यस्य
वाच्यत्वगम्यते वाच्यत्वं गम्यत्वञ्च इत्यर्थः भवेतां सा एकदेशविवर्तिन्योऽपमा
एकदेशे स्थितत्वात् अस्या एकदेशविवर्तिनी संज्ञेति बोध्यम् ।

(ट) रश्मनोपमामाह कथितेति । यथोर्ध्वम् उत्तरीतरम् उपमेयस्य यदि
उपमानता स्यात् तदा रश्मनोपमा कथिता, रश्मना काञ्ची तत्सदृशशयनात् इयं
संज्ञेति भावः ।

यथा ।

“चन्द्रायते शृङ्गारचापि हंसो
हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शमुखेन वारि
वारीयते स्वच्छतया विहायः” ॥ (ठ)

मालोपमा यदेकस्यो-

पमानं बहु दृश्यते ॥ ६६५ ॥ [उ]

यथा ।

“वारिजेनेव सरसो शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा” ॥
क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ।
“हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥
अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।
पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव” ।

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षभवा इव” इत्युपमान-
भूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा । अत्रैव “गृहे
इत्यस्य” “भवने इत्यनेन” प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा
इत्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा
सन्दर्शनात् ।

(ठ) चन्द्रायते इति । विहायः आकाशम् आकाशविहायसी इत्यमरः ।
अन्तर् स्पष्टम् ।

(उ) मालोपमानाह मालोपमेति । एकस्य उपमेयस्य यत् बहु उपमानं
दृश्यते सा मालोपमा ।

उपमानोपमेयत्व-

मेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ ६६६ ॥ [ठ]

अर्थादेकवाक्ये । यथा ।

“राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि ।

चन्द्रश्चन्द्र इवातन्त्रः शरत्समुदयोद्यमे” ॥

अत्र राजीवादीनामनन्वयसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोप-
मेयभावो द्वैवक्षिकः । “राजीवमिव पाथोजम्” इति चास्य
लाटानुप्रासाद्विविक्तो विषयः । किन्त्वत्रोचितत्वादेकशब्द-
प्रयोग एव श्रेयान् । तदुक्तम् ।

“अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् । (ण)

अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति” ॥

पर्यायेण द्वयोरेत-

दुपमेयोपमा मता ॥ ६६७ ॥ [त]

एतदुपमानोपमेयत्वम् । अर्थाद्वाक्यद्वये । यथा ।

“कमलेव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिधृतिरिव धरणी

सततं विभाति तव यस्य वत” ॥

(ठ) अनन्वयमाह उपमानेति । एकस्यैव उपमानोपमेयत्वम् अनन्वयः ।

(ण) अनन्वये इति । आनुषङ्गिकम् आश्रितम् ।

(त) उपमेयोपमासाह पर्यायेणेति । द्वयोः उपमानोपमेययोः एतत्
उपमेयोपमानत्वम् इत्यर्थः उपमेयोपमा मता ।

अत्रास्य राज्ञः श्रीवृद्धादिसदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः ।

सदृशानुभवाद् वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ॥

६६८ ॥ [थ]

यथा ।

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् ।

स्मरामि वदनं तस्याश्चरु चञ्चललोचनम्” ॥

“मयि सकपटम्” इत्यादौ च स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनो-
त्यापितत्वान्नायमलङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु, वैमा-
दृश्यात् (द) स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदा-
हरणं तेषामेव यथा ।

“श्रीरौषट्ठी गिरिषु प्रपेदे

यदा यदा दुःखशतानि सीता ।

तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-

लक्षाणि दध्यौ गलदशु रामः” ॥ (घ)

रूपकं रूपितारोपाद्

विषये निरपह्नवे ॥ ६६९ ॥ [न]

(थ) स्मरणमाह सदृशेति । सदृशस्य वस्तुनः अनुभवात् दर्शनादिजन्य-
ज्ञानात् वस्तुनः अन्यस्य स्मृतिः अनुभवः स्मरणम् उच्यते ।

(द) वैसादृश्यात् विसदृशस्य वस्तुनः अनुभवादित्यर्थः ।

(घ) श्रीरौषेति । श्रीरौषट्ठी श्रीरौषकुसुमसुकुमाराङ्गी, सीता गिरिषु
पर्वतेषु यदा यदा दुःखशतानि प्रपेदे प्राप, रामः तदा तदा सदनेषु गृहेषु
अस्याः सीतायाः सौख्यलक्षाणि सुखसन्तानान् गलदशु यथा तथा दध्यौ चिन्तया-
मास सस्मरित्यर्थः । अत्र विसदृशस्य दुःखशतस्यानुभवात् सुखसन्तानस्मरणम् ।

(न) रूपकमाह रूपकमिति । निरपह्नवे प्रकृतिगोपनम् अपह्नवः तद्रूपिते

“रूपितेति” परिणामाद् व्यवच्छेदः । एतच्च परिणाम-
प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । “निरपङ्कवः” इत्यपङ्कतिव्यवच्छे-
दार्थम् ।

तत् परम्परितं साङ्गं

निरङ्गमिति च त्रिधा ॥ ६७० ॥

तद्रूपकम् । तत्र

१. ।ः परारोपणकारणम् ।

तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिवन्धनम् ।

प्रत्येकं केवलं भालारूपपञ्चेति चतुर्विधम् ॥

६७१ ॥ [प]

तत्र श्लिष्टशब्दनिवन्धनं केवलपरम्परितं यथा ।

आहवे जगदुद्गण्डराजमण्डलराहवे ।

श्रीनृसिंहमहोपाल ! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे” ॥ (फ)

अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रबिम्बमित्यारोपो
राजबाहोः राहुत्वारोपे निमित्तम् । भालारूपं यथा ।

विषये उपनेये रूपितस्य उपमानस्य आरोपात् तादात्म्याध्यासात् रूपकं रूपकाल-
ङ्कारः अध्यासश्च अत्राह्वयः न तु वास्तव इति बोध्यम् ।

(प) यत्रेति । कस्यचित् आरोपः परस्मिन् आरोपणे कारणं तत् परम्परितं
रूपकं, तत् चतुर्विधं श्लेषाधीनतया केवलं भालारूपपञ्च, अश्लेषेण च केवलं
भालारूपपञ्चेति ।

(फ) आहवे इति । हे श्रीनृसिंहमहोपाल ! आहवे युद्धे जगत्सु
उद्गण्डानाम् उद्गण्डानां राजमण्डलानां राहवे तव बाहवे स्वस्ति अस्तु ।

“पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।

भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि” ॥ (ब)

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं, भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्यत्वाद्यारोपे निमित्तम् । अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

“पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः” ॥ (भ)

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् । मालारूपं यथा ।

“मनोजराजस्य सितातपत्रं

श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।

विगजति व्योमसरःसरोजं

कपूरपूरप्रभमिन्दुविखम्” ॥ (म)

(ब) पद्मेति । एक एव भवान् भुवि पद्मायाः लक्ष्म्याः उदये अन्यत्र पद्मानामुदये दिनाधीशः सूर्यः सताम् आगतौ अन्यत्र सदा गतौ समीरणः वायुः, तथा भूभृतां राजान् अन्यत्र पर्वतानाम् आवलिषु श्रेणिषु दम्भोलिः वज्रम् ।

(भ) पाप्विति । जलदश्यामाः नवनीरदश्यामवर्णाः शार्ङ्गस्य धनुषः ज्यायाः सौर्व्याः आघातेन आस्तालनेन कर्कशाः कठिनाः त्रैलोक्यं त्रिभुवनमेव मण्डपं गृहं तस्य स्तम्भाः अवलम्बनदारुणीत्यर्थः चत्वारः हरिबाहवः वः युष्मान् पान्तु रक्षन्तु ।

(म) मनोजिति । मनोजराजस्य कामरूपतेः सितातपत्रं श्वेतच्छत्रं हरि-
दङ्गनायाः दिगङ्गनायाः श्रीखण्डचित्रं चन्दनतिलकं व्योम आकाशमेव सरः
तस्य सरोजं पद्मं कपूरपूरप्रभं कपूरपुञ्जसदृशम् इन्दुविखं चन्द्रमण्डलं
विराजति ।

अत्र मनोजादेः राजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपच-
त्वाद्यारोपे निमित्तम् । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्या-
रोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तम्”
इति केचित् ।

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥६७२॥ [य]

तत्र ।

आरोप्याणामशेषाणां

शब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ६७३ ॥ [र]

प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा ।

“रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृथ मरुच्छस्यं कृष्णमेवस्तिरोदधे” ॥ (ल)

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपित-
त्वम् ।

(य) अङ्गिन इति । साङ्गस्य अङ्गसहितस्य अङ्गिनः यत् रूपणं तत् साङ्ग-
रूपकम् । तद् द्विविधं—समस्तवस्तुविषयं, तथा एकदेशविवर्त्ति ।

(र) समस्तवस्तुविषयमाह । आरोप्याणामिति । अशेषाणां सर्वेषाम्
आरोप्याणाम् उपमानानां शब्दत्वे शब्दप्रतिपाद्यत्वे प्रथमं समस्तवस्तुविषय-
मित्यर्थः मतम् ।

(ल) उदाहरति रावणेति । कृष्णः एव मेघः कृष्णमेघः रावणः एक
अवग्रहः वृष्टिप्रतिबन्धः तेन क्लान्तं मरुत् देवः एव ग्रस्यं तत् इति पूर्वोक्तेन वागेव
अमृतं जलं तेन अभिवृथ तिरोदधे अन्तर्हितः । अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोप-
सम्पादनाय तदङ्गानां सर्वेषाम् अमृतादीनां वागादिषु आरोपात् साङ्गत्वं
रूपकमिति शीघ्रम् ।

यत्र कस्यचिदार्थत्व-

मेकदेशविवर्त्ति तत् ॥ ६७४ ॥ [व]

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा ।

“लावण्यामधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते ?” ॥ (श)

अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप
आर्थः । न च इयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्या-
रोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् (घ) ।

निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ।

मालाकेवलरूपत्वात् ॥ ६७५ ॥ [स]

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा ।

“निर्माणकौशलं धातुञ्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।

क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥ (ङ)

(व) एकदेशविवर्त्तिरूपकमाह यत्रेति । यत्र कस्यचित् आरोप्यमाणस्य
आर्थत्वम् अर्थवशात् लभ्यत्वं तत् एकदेशविवर्त्ति रूपकमिति शेषः ।

(श) उदाहरति लावण्येति । अस्याः कालायाः लावण्यानि एव मधूनि
तैः पूर्णं विकस्वरम् आस्यं सुखं कैः लोकानां लोचनान्येव रोलम्बकदम्बानि
भ्रमरसमूहाः तैः न पीयते ? अपि तु सर्वैरेव पीयते इत्यर्थः ।

(घ) विकस्वरत्वेति विकस्वरत्वधर्मस्य विकासस्य इत्यर्थः मुख्यतया प्राधा-
न्येन वर्त्तनात् चवस्थानात् मुखे च उपचरितत्वात् आरोपितत्वात् गुणभावेन वर्त्त-
नादित्यर्थः । तथा च यत्र साधर्म्यम् उपमाने मुख्यतया स्थितं तत्रैव रूपकं,
यत्र तु उपमेये स्थितं तत्र उपमेवेति फलितम् ।

(स) निरङ्गमाह निरङ्गमिति । केवलस्य एकमात्रस्यैव अङ्गिनः रूपणं
निरङ्गम् । तदपि द्विविधं—मालारूपं, केवलरूपञ्च ।

(ङ) तत्र मालारूपमुदाहरति निर्माणेति । सा इयम् इन्दीवरेक्षणा

केवलं यथा ।

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्गरकण्टकाग्रै-
र्यङ्गियते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे” ॥ (च)

तेनाष्टौ रूपके भिदाः

॥ ६७६ ॥

चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परम्परितमप्येकदेश-
विवर्त्ति (क) यथा ।

“खड्गः क्ष्मासौविदलः समिति
विजयते मानवाखण्डलस्य” । (ख)

अत्रार्थः क्ष्माया महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदलत्वारोपे
हेतुः । अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं सृग्यम् ।

धातुः विधातुः निर्माणकौशलं सृष्टिवैचित्र्यं लोकचक्षुषां चन्द्रिका कौमुदी तथा
अनङ्गस्य कामस्य क्रीडाग्रहम् । अत्र इन्द्रीवरेक्षणरूपे अङ्गिनि मालारूपेण
निर्माणकौशलादीनाम् आरोपः ।

(च) केवलमुदाहरति दासे इति । हे सुन्दरि ! दासे किङ्करी कृतागसि
कृतापराधे सति प्रभूणां पादप्रहारः उचितः इति हेतोः अत्र पादप्रहारे न दूये
न दुःखमनुभवामीत्यर्थः । उद्यद्भिः कठोरैः पुलकाङ्गुरैरेव कण्टकाग्रैः पादस्पर्श-
जनितैरिति भावः मृदु कीमलं पदं तवेति शेषः यत् भिद्यते विध्यते, ननु भीः !
सा मे मम व्यथा पीडा । सदा प्रहरन्तीं कान्तां प्रति तत् कामुकस्योक्ति-
रियम् । अत्र पुलकाङ्गुरूपे अङ्गिनि केवलस्य कण्टकाग्रस्य आरोपः ।

(क) क्वचिदिति । एकदेशविवर्त्ति परम्परितरूपके कस्यचिदाश्रयत्वमित्यर्थः ।

(ख) उदाहरति खड्ग इति । मानवः एव आखण्डलः इन्द्रः अथवा
मानवानाम् आखण्डलः तस्य क्ष्मा पृथिवी तस्याः सौविदलः कञ्चुकी स्त्रीजनानां
रक्षणयुक्तभृत्यविशेषः, सौविदलः कञ्चुकिनं इत्यमरः । खड्गः समिति
संयामे विजयते ।

दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः

श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके ॥ ६७७ ॥ [ग]

तत्रैकदेशविवर्त्ति श्लिष्टं यथा मम ।

“करमुदयमहोदयस्तनाग्रे

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः” ॥ (घ)

समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव “विचुम्बति” इत्यादौ चुचुम्बे “हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन” इति पाठे न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् (ङ) । तत्र हि । “भूमदावलिदम्भोलिः” इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनौयस्य राजादे-
दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीशः” इत्यादौ परम्परितं, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् । तथाहि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते तद्विवर्त्तितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया

(ग) दृश्यन्ते इति । श्लिष्टाः अनेकार्था इत्यर्थः ।

(घ) करमिति । चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । अयं सुधांशुः चन्द्रः अमरेश-
दिशः प्राच्याः गलित तमसां पटलं समूहः एव अंशुकं यस्मात् तादृशे उदयमहो-
दयः एव सनः तस्याग्रे तदुपरि करं किरणं इत्यत्र निवेश्य विकसितानि
कुमुदान्येव ईक्षणानि नयनानि यत्र तादृशं मुखं विचुम्बति । पुष्पितायावत्तम् ।
अत्र अमरेशदिशि अङ्गनारीपस्य सुधांशौ नायकारोपस्य च आश्रयत्वात् एकदेश-
विवर्त्तितम् ।

(ङ) श्लिष्टपरम्परितमिति । यत्र सादृश्यासम्भवेन विना आरोपणं
वाक्यार्थासङ्गतिः तत्रैव परम्परितं यत्र न तथा तत्र साङ्गनिरङ्गयोरेवसर इति
तात्पर्यम् ।

विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित्
समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा ।

“सुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा” ।

क्वचिद्वैयधिकारख्येऽपि (च) ।

यथा ।

“विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया विधिः” । (छ)

क्वचिद्वैधर्म्येऽपि (ज) ।

यथा ।

“सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिगुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।

येरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम्” ॥ (झ)

इदं मम । अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि

(च) वैयधिकारख्ये इति । उपमानोपमेययोर्मित्रविभक्तिकले इत्यर्थः ।

(छ) उदाहरति विदधे इति । विधिः इह नायिकायां भूलतया
मधुपश्रेणीं भमरावलीं विदधे । अत्र भूलतायां व्यधिकारणायां मधुपश्रेण्यारोपः ।

(ज) वैधर्म्ये इति । विरुद्धधर्मसङ्गावे इत्यर्थः ।

(झ) उदाहरति सौजन्येति । सौजन्यमेव अम्बु जलं तस्य मरुस्थली
मरुभूमिः सौजन्यहीनेत्यर्थः, सुचरितमेव आलेख्यं चित्रकर्म तस्य द्युभित्तिः
आकाशरूपकुण्डं दुश्चरितेति भावः, गुणा एव ज्योत्स्ना तासां कृष्णचतुर्दशी गुण-
शून्या इत्यर्थः, सरलतायाः योगः तस्य अपुच्छच्छटा कुकुरलाङ्गूलविसारः, एषा
चतुर्दशी राजावली येः कलियुगे दुराशया दुष्टधनदृष्ट्या सेविता तेषां भक्तिमात्र-
सुलभे एकमात्रभक्तिलभ्ये शूलिनि शम्भौ सेवा कियत् कौशलम् ? शार्दूलविक्री-
डितं वृक्षम् । अत्र राजावल्यां मरुस्थल्यादारोपः सौजन्याम्बुशालित्वाधर्म्यः
स्यासङ्गाववशात् वैपरीत्येनाभिहितः ।

रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् (ज) । एवं वक्ष्य-
माणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ॥

६७८ ॥ [ट]

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञरूपकम् । यथा मम ।

“इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विस्वमधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः” ॥ (ठ)

अत्र कलङ्कराहित्यादिना अधिकं वैशिष्ट्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।

परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ॥

६७९ ॥ [ड]

(ज) शब्दज्ञेषमूलत्वेऽपीति रूपकविशेषत्वात् रूपकस्य विशेषत्वात् प्राधान्यादित्यर्थः ।

(ट) अधिकेति । अधिकम् आरूढं प्राप्तं वैशिष्ट्यं वैचित्र्यं येन तत् रूपकं तदेव अधिकारूढवैशिष्ट्यनामकम् ।

(ठ) उदाहरति इदमिति । इदं दृश्यमानमित्यर्थः वक्त्रं मुखं साक्षात् स्वरं विरहितकलङ्कः निष्कलङ्कः शशधरः चन्द्रः । सुधाधाराणाम् असुतधाराणाम् आधारः आस्यदम् अधरः चिरपरिणतं सम्यक् परिपक्वं विस्वं फलविशेषः । इमे नेत्रे रात्रिन्दिवम् अधिके शोभे अधिकशोभाशालिनी कुवलये नीलोत्पले, नीलोत्पलं कुवलयमित्यमरः । तनुः शरीरं लावण्यानां जलधिः समुद्रः परम् अवगाहे सुखतरः अतिसुखप्रद इत्यर्थः ।

(ड) परिणामालङ्कारमाह विषयेति । आरोप्ये आरोप्यमाणे वस्तुनि विषयात्मतया आरोपविषयाभिन्नतया प्रकृतार्थस्य प्रस्तुतस्य काव्यस्य उपयोगिनि उपकारिणि सम्पादके सतीत्यर्थः परिणामः भवेत् प्रकृतार्थोपयोगितया विषये

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिणमनात् परि-
णामः । यथा ।

“क्षितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।

स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तथा” ॥

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र
तु नायक सम्भावनद्यूतयोः क्षिताश्लेषरूपतया । अत्र प्रथमाङ्गे
वैयधिकरण्येन प्रयोगः (ढ) । द्वितीये सामान्याधिकरण्येन ।
रूपके “मुखचन्द्र पश्यामि” इत्यादौ आरोप्यमाणचन्द्रादेरुप-
रञ्जकतामात्रं न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः, इह तु उपायना-
देर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसम्भावनानादावुपयोगः ।
अतएव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः । अत्र तु
तादात्म्येन, “दासे कृतागसि” इत्यादौ रूपकमेव न तु परि-
णामः । आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्यस्याप्रस्तुत-
त्वात् । न खलु तत् कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनु-
सन्धीयते (ण) ।

विषयिण आरोपः परिणाम इति भावः । स च द्विधा—तुल्याधिकरणः,
व्यधिकरणश्च ।

(ढ) उदाहरति क्षितेनेति । सखायं प्रति कस्यचित् स्तनान्तासङ्गाव-
वर्णनमिदम् । तथा मत्कान्तया क्षितेन नृदुःक्षितेन दूरात् आगतस्य उपस्थितस्य
मम उपायनम् उपहारः कृतम् । तथा द्यूते द्यूतक्रीडायां स्तनोपपीडं यथा
तथा आश्लेषः आलिङ्गनं पणः कृतः । प्रथमाङ्गे इति वैयधिकरण्येन भिन्न-
विभक्तिकत्वेन ।

(ण) आरोप्यमाणेति । आरोप्यमाणस्य उपमानस्य चन्द्रादेरुपरञ्जकता-
मात्रम् उपमेयस्य शीमाविष्कारकत्वमात्रं प्रकृते प्रस्तुते । उपयोगः उपकारि-
त्वम् । इह तु विषयेण क्षितेन तादात्म्यम् अभेदः प्रकृते प्रस्तुते नायकसम्भाव-
नादौ नायकसंबन्धनकर्मणि उपयोगः उपकारित्वम् । आरोप्यस्य उपमानस्य
अवच्छेदकत्वमात्रेण विशेषकत्वमात्रेण अत्र तु परिणामं तादात्म्येन अभिन्नतये-

अयमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ट्ये दृश्यते । यथा ।

“वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः” ॥ (त)

अत्र प्रदीपानामोषध्यात्कतया प्रकृते सुरतोपयोगिनि
अन्यकारनामे उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्ट्यम् ।

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभीत्यितः ।

शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति विधा ॥

६८० ॥ [थ]

यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः । यथा ।

“किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी ?

वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ? ।

उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः

किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ?” ॥ (द)

त्यर्थः । प्रस्तुतकार्येति । अत्र नायिकाया अनुनयनमेव प्रस्तुतं पुलके कण्ट-
कारोपस्य न खलु तदुपयोगित्वमिति भावः ।

(त) वनेचराणामिति । यत्र द्विमादौ रजन्यां रात्रौ दृश्यः कन्दरा एव
गृहाणि तेषाम् उत्सङ्गेषु अन्यतरेषु निषक्ताः पतिताः भासः यासां ताः औषधयः
लताविशेषाः वनितासखानां सभास्याणां वनेचराणाम् अतैलपूराः सुरतप्रदीपा
भवन्ति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(थ) सन्देहालङ्कारमाह सन्देह इति । प्रकृते प्रस्तुते उपमेये इत्यर्थः
प्रतिभीत्यितः प्रतिभया प्रौढोक्त्या उल्लिखितः अन्यस्य उपमानस्य संशयः सन्देहः
असौ सन्देहः विधा शुद्धः, निश्चयगर्भः, तथा निश्चयान्तः ।

(द) शुद्धसुदाहरति किमिति । नायिकादर्शने कामिजनानां वितर्को-
क्तिरियम् । इयं पुरतः परिदृश्यमाना कापीत्यर्थः तारुण्यतरोः शौवनदुमस्य
रसभरेण रसातिरेकेण उद्भिन्ना निःसृता नवा वल्लरी मञ्जरी किम् ? वेलासु

अखरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः (व) । यथा ।
“शक्तिकायां रजतम्” इति । न च असादृश्यमूला । यथा ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे” ॥ (भ)

क्वचिद् भेदाद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ॥
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥

६८२ ॥ [म]

क्रमेणोदाहरणम् ।

“प्रिय इति गोपबधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधौश इति देवैः ।

नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवैः ।” (य)

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोल्लेखे गोप-
बधूप्रभृतीनां रुचादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः ।

“यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

अदरफलसुखिनीति सच्चिनीति । आदूर्णविक्रीडितं इत्तम् । अत्र सान्द्रचन्द्रिका-
ग्रभावेण अवास्तवदुग्धादिषु तद्वबुद्धिः ।

(व) अखरसोत्थापिता स्वभावजाता ।

(भ) सङ्गमेति । अत्र सङ्गमविरहयोः सादृश्यं नास्तीति बोध्यम् ।

(म) उल्लेखमाह क्वचिदिति । क्वचित् ग्रहीतृणां क्वचिद् वा विषयाणां
व्यवच्छेदकधर्माणां भेदात् भिन्नत्वात् यः एकस्य वस्तुनः अनेकधा बहुधा उल्लेखः
कौर्त्तनं स उल्लेख इष्यते ।

(य) प्रिय इति । देवैः कृष्णः गोपबधूभिः प्रिय इति, वृद्धैः तन्दादिभिः
शिशुरिति, देवैरिन्द्रादिभिः अधौश इति, भक्तैः भ्रुवप्रज्ञादादिभिः नारायण इति,
योगिभिः सनकादिभिः ब्रह्म इति, अग्राहि गृहीतः । तद्गुणयोगादिति
प्रियत्वादिगुणसम्बन्धात् रुचादयः अनुरागादयः आदिपदेन वास्तव्यभन्नादयो
व्युत्पन्नं ।

अप्रतिभोत्यापिते तु “स्याणुर्वा पुरुषो वा” इत्यादिसंशये
नायमलङ्कारः ।

“मध्यं तव सरोजाक्षि ! पयोधरभरादितम् ।

अस्ति नास्तीति सन्देहः कस्य चित्ते न भासते” ॥

अत्रातिशयोक्तिरेव उपमेये उपमानसंशयस्यैवेतदलङ्कार-
विषयत्वात् ।

साम्यादतस्मिंस्तद्वुद्धि-

भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यिता ॥ ६८१ ॥ [प]

यथा ।

“मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कभूपलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ?” ॥ (फ)

मुखम् अवभासते स्फुरति ? कश्चित् जनः इति इत्यं चणं संशय्य वकसहवा-
सिनां वकसहचराणां पद्मानां परोक्षैः अगोचरैः विष्णोर्कैः विलासविशेषैः निश्चि-
कायं सुखमिति शेषः । ईदृग् विलासः कुतः पद्मेषु तस्मात् तरुणीसुखमेवैतत्
इति स्थिरौषकारित्यर्थः । प्रहृषिणीवृत्तम् ।

(प) भ्रान्तिसन्तसाह साम्यादिति । साम्यात् सादृश्यात् अतस्मिन् वस्तुनि
प्रतिभोत्यिता प्रौढोक्तिसिद्धा तद्वुद्धिः तद्वस्तुबोधः भ्रान्तिमान् ।

(फ) उदाहरति मुग्धाति । चन्द्रीदयवर्णनमिदम् । सान्द्रा घना चन्द्र-
मसः चन्द्रस्य चन्द्रिका कस्य जनस्य चित्तभ्रमं न कुरुते ? अपि तु सर्वस्यैवेति
भावः । तथाहि मुग्धाः अनभिज्ञाः वल्लवाः गोपाः दुग्धधिया दुग्धक्षरणबोधेन
गवाम् अधः स्नतले इत्यर्थः कुम्भान् विदधते धारयन्ति । कान्ताः कामिन्यः
अपि कैरवशङ्कया स्वेतोत्पलबोधेन कर्णे कुवलयं नीलोत्पलं कुर्वन्ति धारयन्ति
तथा शवरी व्याधपत्नी मुक्ताफलाकाङ्क्षया मौक्तिकप्राप्त्यभिलाषेण कर्कभूपलं

अखरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः (व) । यथा ।
“शक्तिकायां रजतम्” इति । न च असादृश्यमूला । यथा ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे” ॥ (भ)

क्वचिद् भेदाद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ॥
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥

६८२ ॥ [म]

क्रमेणोदाहरणम् ।

“प्रिय इति गोपबधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधौश इति देवैः ।

नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवैः ।” (य)

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोल्लेखे गोप-
बधूप्रभृतीनां रुचादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः ।

“यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिष्यते ।

अदरफलसुखिनीति सच्चिनीति । आदूर्णविक्रीडितं इत्तम् । अत्र सान्द्रचन्द्रिका-
ग्रभावेण अवास्तवदुग्धादिषु तद्वबुद्धिः ।

(व) अखरसोत्थापिता स्वभावजाता ।

(भ) सङ्गमेति । अत्र सङ्गमविरहयोः सादृश्यं नास्तीति बोध्यम् ।

(म) उल्लेखमाह क्वचिदिति । क्वचित् ग्रहीतृणां क्वचिद् वा विषयाणां
व्यवच्छेदकधर्माणां भेदात् भिन्नत्वात् यः एकस्य वस्तुनः अनेकधा बहुधा उल्लेखः
कौर्त्तनं स उल्लेख इष्यते ।

(य) प्रिय इति । देवैः कृष्णः गोपबधूभिः प्रिय इति, वृद्धैः तन्दादिभिः
शिशुरिति, देवैरिन्द्रादिभिः अधौश इति, भक्तैः भ्रुवप्रज्ञादादिभिः नारायण इति,
योगिभिः सनकादिभिः ब्रह्म इति, अग्राहि गृहीतः । तद्गुणयोगादिति
प्रियत्वादिगुणसम्बन्धात् रुचादयः अनुरागादयः आदिपदेन वास्तव्यभन्नादयो
व्युत्पन्नं ।

आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः” ॥ (र)

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहीतृभेदाच्च न
मालारूपकं न च भ्रान्तिमान् न च अयमभेदे भेद इत्येवंरूपा
अतिशयोक्तिः (ल) । तत्र हि “अन्यदेवाङ्गलावस्थम्” इत्यादौ
लापण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम् । न चेह भगवति
गोपबधूप्रभृतिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति
तत्काले तात्त्विकत्वात् । केचिदाहुः “अयमलङ्कारो नियमे-
नावश्यभावेनालङ्कारान्तराविच्छित्तिसूत्रः, उक्तोदाहरणे च
शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसायः”
इत्यतिशयोक्तिरस्ति तत्सद्भावेऽपि च ग्रहीतृभेदेन नानात्वप्र-
तीतिरूपो विच्छित्तिविशेष उल्लेखाख्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः
(व) । श्रीकण्डजनपदवर्णने “वज्रपञ्जरम्” इति “शरणागतैः
अम्बरविवरम्” इति “वातिकैः” इत्यादिस्वातिशयोक्तेर्विवक्तो
विषयः । इह च रूपकालङ्कारयोगः । वस्तुतस्तु “अम्बरवि-

(र) यथारुचीति । यथारुचि यथाभिलाषं यथार्थित्वं यथाप्रयोजनवत्त्वं
तथाव्युत्पत्तिर्यथाज्ञानम् एकस्मिन् अर्थे विषये वस्तुनीत्यर्थः अनुसन्धानेन भावनया
साधितः कनितः आभासः ज्ञानम् अपि भिद्यते पृथक् भवति ।

(ल) अत्रेति । वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् न मालारूपकमिति रूपकै
आरोप्य अवस्तवत्वादिति भावः । अध्यवसीयते आरोप्यते वास्तवत्वादिति
भावः ।

(व) अयमिति । नियमेन अवश्यभावेन अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य अल-
ङ्कारस्य विच्छित्तिः वैचित्र्यं सूत्रं यस्य तथाक्तः अलङ्कारान्तरेणोक्त्यापित इत्यर्थः ।
अन्यसङ्गतः एवायं समत्करोतीति भावः । शिशुत्वादीनामिति प्रियत्वादे-
र्नियमाभिप्रायात् अयमस्माकं प्रिय एव नायं शिशुरिति व्यवच्छेदाभिप्रायत्वा-
दित्यर्थः भिन्नत्वाध्यवसाय इति अभेदे भेदारोप इत्यर्थः तत्सद्भावे अतिशयोक्ति-
सद्भावे नानात्वप्रतीतिरूपः विभिन्नज्ञानरूपः विच्छित्तिविशेषः वैचित्र्यातिशयः ।

वरम्” इत्यादौ भ्रान्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकं भेदप्रतीति-
पुरःसरस्यैवारोपस्य गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः
शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्याने श्रीमहाचस्रतिमिश्राः “अपि
च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते” इति । यत्र
प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तोः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरः-
सर इति । इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्ति-
कृत एव अस्वरविवरत्वाद्यारोप इति । अत्रैव च “तपोवनम्”
इति मुनिभिः “कामायतनम्” इति वेश्याभिरित्यादौ च
परिणामालङ्कारयोगः (ग्र) ।

“गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः” ।

इत्यादौ च अनेकधोल्लेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः
(घ) । अत्र च रूपकयोगः । “गुरुर्वचसि पृथुर्हरसि अर्जुनो
यशसि” इत्यादि च अस्य रूपकात् विविक्तो विषय इति । अत्र
हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः (स) ।

(ग्र) अपि चेति । परशब्दः अन्यशब्दः परत्र अन्यत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन
वर्तते यथा सुखचन्द्र मनीहर पञ्चतीयत्र सुखे यशन्द्रत्वारोपः स लक्ष्यमाणगुणेन
मनीहरत्वरूपेण योगादिति । यत्र आरोपे प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तोः वक्तृबोद्धव्ययोः
सम्प्रतिपत्तिः सम्यक् ज्ञानं सः गौणः । परिणामालङ्कारयोगः प्रकृतोपधीर्गिता-
दिति भावः ।

(घ) विषयभेदेनोल्लेखमुदाहरति गाम्भीर्येणेति । अत्र गाम्भीर्यादिविषय-
भेदेन एकस्य अनेकधा उल्लेखः ।

(स) वचसि गुरुः महान् सुवक्तव्यर्थः ब्रह्मस्यतिथ उरसि वचसि पृथुः
विशालः तदाख्यो भूपतिश्च यशसि अर्जुनः धवलः धनञ्जयः काशं वीर्यो वा ।
अत्र एकस्य पुंसः वचनादिविषयभेदेन अनेकधा उल्लेखः । इत्यादिश्च अस्य
उल्लेखस्य विषयः रूपकात् विविक्तः विभिन्नः । अत्रेति । अत्र गुरुरित्यादौ
श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः तस्यैव प्राधान्यादिति भावः ।

प्रकृतं प्रतिषिद्धान्य-

स्थापनं स्यादपङ्कतिः ॥ ६८३ ॥ [ह]

इयं द्विधा क्वचिदपङ्कवपूर्वक आरोपः क्वचिदारोपपूर्वको-
ऽपङ्कव इति ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“नेदं नभोमण्डलमम्बुराशि-

नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो

नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः” ॥ (छ)

“एतद् विभाति चरमाचलचूडचुम्बि-

हिण्डोरपिण्डरुचिश्रीतमरीचिविम्बम् ।

उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन” ॥ (क)

(ह) अपङ्कतिमाह प्रकृतमिति । प्रकृतं प्रस्तुतं प्रतिषिध्य अन्यस्य अप्र-
कृतस्य स्थापनम् अपङ्कतिः स्यात् ।

(छ) नेदमिति । इदं नभोमण्डलम् आकाशं न अम्बुराशिः समुद्रः,
एताश्च ताराः नक्षत्राणि न, नवाः फेनभङ्गाः फेनच्छेदाः, अयं शशी चन्द्रः न,
कुण्डलितः मण्डलाकारेण स्थितः फणीन्द्रः शेषः, असौ कलङ्कः चन्द्रस्थित इति
शेषः न, शयितः शयनं गतः मुरारिः कृष्णः । अत्र प्रकृतम् आकाशादिकं
प्रतिषिध्य अम्बुराशादीनां स्थापनम् ।

(क) एतदिति । एतत् चरमाचलः अस्ताचलः तस्य चूडं शिखरं चुम्ब-
कीति तथोक्तम् अस्ताचलचूडावलम्बीत्यर्थः हिण्डोरपिण्डरुचिं फेनपुञ्जनिभं,
हिण्डोरोऽम्बिकफः फेन इत्यमरः । श्रीतमरीचिविम्बं चन्द्रमण्डलं प्रकटलाञ्छन-
कैतवेन सुव्यक्तकलङ्कव्याजिन रजनीं व्याप्य प्रज्वालितस्य मदनानलस्य धूमं दधत्
विभाति विराजते । अत्र लाञ्छने धूमत्वारोपः प्रकृतस्य अपङ्कवात् प्राक् इति
आरोपपूर्वत्वमपङ्कवस्येति बोध्यम् ।

इदं पद्यं मम । एवम् ।

“विराजति व्योमवपुः पयोधिस्तारामग्रास्तत्र च फेनभङ्गाः” ।

इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

गोपनीयं कस्यचित् द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपङ्कतिः ॥

६८४ ॥ [ख]

श्लेषेण यथा ।

“काले वारिधराणा-

मपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठितासि तरले !

न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पत्न्याः ॥ (ग)

अत्र अपतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेनेत्यन्यथा-
कृतम् । अश्लेषेण यथा ।

“इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा

मिलति का न वनस्पतिना लता ।

(ख) प्रकारान्तरेण अपङ्कतिमाह गोपनीयमिति । गोपनीयं रहस्यं
कस्यचित् कथञ्चन द्योतयित्वा प्रकटय्य यदि श्लेषेण वा अन्यथा अश्लेषेण इत्यर्थः
अन्यथयेत् अन्यथा कुर्यात् सापि अपङ्कतिः ।

(ग) तत्र श्लेषमूलापङ्कतिमुदाहरति काले इति । वारिधराणां काले
वर्षाकाले अपतितया पतिशून्यतया स्थातुं नैव शक्यते । इति सखीं प्रति
कथाचिदुक्तम् । हे तरले ! सखले ! उत्कण्ठितासि इति सख्या प्रत्युक्तम् ।
‘हे सखि ! न हि न हि नैव नैव पतिशून्यतया स्थातुं नैव शक्यते इति मया
नोक्तमित्यर्थः पत्न्याः पिच्छिल इति नाधिकया पुनर्गोपितम् । अत्र अपतित-
येति श्लष्टम् ।

(घ) श्लेषमूलापङ्कतिमुदाहरति इहेति । इह वर्षाकाले पुरः अग्रतः

स्मरसि किं सखि ! कान्तरतोत्सवं

न हि घनागमुरीतिरुदाहृता” ॥ (घ)

वक्रोक्ती परोक्तेरन्यथाकारः, इह तु स्लोक्तेरेवेति भेदः ।
गोपनकृतागोपनस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तेः ।

अन्यन्निषिध्य प्रकृत-

स्थापनं निश्चयः पुनः ॥ ६८५ ॥ [ङ]

निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः । अन्यदित्यारोप्यमाणम् । यथा
सम ।

“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीवरे एते ।

इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर ! न मुधा परिभ्राम्य” ॥ (च)

यथा वा ।

“हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

अनिलेन वायुना कम्पितः विग्रहः शरीरं यस्याः तादृशी का लता वनस्पतिना न
मिलति न सङ्गच्छते ? अपि तु सर्वेवेति । इति कथाचित् सखीं प्रति
उक्तम् । हे सखि ! कान्तस्य रतोत्सवं स्मरसि किम् ? इति सख्या प्रत्युक्तम् ।
न हि नैव कान्तरतोत्सवं स्मरामीत्यर्थः, घनागमस्य वर्षाकालस्य रीतिः उदाहृता
उक्ता । इति पुनर्नायिकया अश्लेषेण गोपितम् ।

(ङ) निश्चयालङ्कारमाह अन्यदिति । अन्यत् अप्रकृतं निषिध्य प्रकृतस्य
प्रस्तुतस्य स्थापनं निश्चयः ।

(च) उदाहरति वदनमिति । हे मधुकर ! इदं वदनं सरोजं पद्मं न,
नयने एते, न इन्द्रीवरे नीलीतुल्ये, तस्मात् इह मुग्धदृशः कान्तायाः सविधे
सन्निधौ मुधा निरर्थकं मा परिभ्राम्य । अत्र सरोजादिकसंप्रकृतं निषिध्य
प्रकृतस्य वदनादेः स्थापनम् ।

(ङ) हृदीति । हे भगवन् ! अयं हृदि वसति विसलताहारः मृणाल-
हारः, न भुजङ्गमनायकः पद्मगतिः, कण्ठे इयं कुवलयदलानां नीलीतुल्यपुत्राणां

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग ! क्रुधा किमु धावसि ?” ॥ (ख)

न ह्ययं निश्चयान्तः सन्देहस्तत्र संशयनिश्चययोरेकाग्र्य-
त्वेनावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः
किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः । एककीट्यनधिके ज्ञाने तथा
समीपागमनासम्भवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम
भ्रमरादेर्भ्रान्तिः । न च इह तस्याश्चमत्कारविधायित्वम् अपि
तु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यम् । किञ्च अविव-
क्षितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाट्वादिरूपे-
णैव सम्भवत्येव तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयं मुखस्य
कमलत्वेन अनिर्द्धारणात् । न च अपङ्कतिः प्रस्तुतस्य अनिषेधा-
दिति पृथगेवायमलङ्कारश्चिरन्तर्नीत्तालङ्कारेभ्यः (ज) । शक्ति-
कायां रजतधिया पतति पुरुषे शक्तिकेयं न रजतमिति कस्य-
चिदुक्तेर्नायमलङ्कारो वैचित्र्याभावात् ।

भवेत् सम्भावनीत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

श्रेणी, सा प्रसिद्धा गरलद्युतिः कालकूटप्रभा न, इदं मलयजरजः चन्दनधूलिः,
न भस्म, तस्मात् प्रियारहिते मयि हरभ्रान्त्या शिवधर्मेण न प्रहर, क्रुधा कीपेन
किमु किमर्थं धावसि ? अत्र भुजङ्गमनायकादीनामप्रकृतानां निषेधः प्रकृतानां
विसृज्यताद्वारादीनां स्थापनञ्च ।

(ज) एककीट्यनधिके इति । एककीटिमात्रावलम्बिनि उभयकीटिक-
ज्ञानं हि संशयः, यदि भ्रमरादेः तादृक् संशयः स्यात् तदा कथं समीपागमनं
सम्भवेत्, निश्चितमेवेदं सरोजमित्येवं ज्ञाने एव समीपागमनं सम्भवतीति भावः ।
तथाविधनायकाद्युक्तेरेव चमत्कारविधायित्वमिति शेषः । नायिकेति । नायि-
कायाः चाट्वादिरूपेण प्रियोक्त्या रञ्जनाभिप्रायेणैव तथाविधा शक्तिः नाय-
कवचनं सम्भवति । रूपकध्वनिरिति । तत्र मुखे कमलत्वारीपस्य निर्द्धार-
णम् अत्र तु न तथा इति भावः । पृथक् भिन्नः ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्षं द्वयोरपि ॥

तदृष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वाविंशद्विधतां यान्ति ॥ ६८६ ॥ [भ]

तत्र वाच्योपेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ।

“ऊरुः कुरुङ्गकट्टशश्चलचेलान्चलो भाति ।

सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव” ॥ (ज)

(भ) उत्प्रेक्षामाह भवेदिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य परात्मना अप्रकृत-
स्वरूपेण सम्भावना उत्क्रांतेककोटिकः संशय इत्यर्थः उत्प्रेक्षा भवेत् । प्रथमं
सा उत्प्रेक्षा द्विविधा—वाच्या प्रतीयमाना च । इवादीनाम् उत्प्रेक्षावाचकानां
प्रयोगे वाच्या अप्रयोगे इवादीनामिति शेषः परा प्रतीयमाना स्यात्-। यत्
यस्यात् द्वयोरपि वाच्यप्रतीयमानयोः जातिः गुणः क्रिया द्रव्यम् एतच्चतुष्टयम्
उत्प्रेक्ष्यं सम्भावनीयं तस्मात् सा उत्प्रेक्षा षट्धा । षट्धापि सा भावा-
भावाभिमानतः भावाभिमानेन अभावाभिमानेन च प्रत्येकं द्वैविध्यात् षोडशधा ।
पुनश्च ताः षोडशप्रकाराः उत्प्रेक्षाः प्रत्येकं निमित्तस्य उत्प्रेक्षाकारणस्य गुण-
क्रियास्वरूपत्वात् कुत्रचित् गुणस्वरूपत्वात् कुत्रचित् क्रियास्वरूपत्वात् द्वैविध्यं
द्वाविंशद्भेदा भवन्ति ।

(ज) जात्युत्प्रेक्षासुदाहरति ऊरुरिति । कुरुङ्गकट्टशः हरिणाच्याः
चलं चेलान्चलं सूक्ष्मवस्त्रं यस्मिन् तादृशः ऊरुः स्मरस्य कामस्य सपताकः
यथाकासहितः कनकमयः काञ्चनमयः विजयस्तम्भः शत्रून् विजित्य तन्नगरे यः
स्तम्भः आरोप्यते स विजयस्तम्भः, स इव भाति राजते । अत्र इव प्रयोगात्
वाच्योत्प्रेक्षा, स्तम्भस्य बहुशः सद्भावाच्च जातिरुत्प्रेक्षिता नित्यानेकसमवायिनी
जातिरिति स्तम्भजतिरनेकसमवेतत्वादिति बोध्यम् । स्तम्भस्य भावपदार्थ इति
भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षेयम् । उत्प्रेक्षानिमित्तञ्च नाधिकीरोरुपं गुणः ।

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वाज्जात्युपेक्षा ।

“ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे ज्ञात्वाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥ (ट)

अत्र सप्रसवत्वं गुणः ।

“गङ्गाभ्रसि सुरव्राण ! तव निर्याणनिखनः ।

स्नातीवारिबधूवर्गगर्भपातनपातकौ” ॥ (ठ)

अत्र स्नातीति क्रिया ।

“सुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद् द्रव्यशब्दः । एते भावा-
भिमाने च (ड) । अभावाभिमाने यथा ।

(ट) गुणोत्प्रेक्षासुदाहरति ज्ञाने इति । तस्य दिक्षीपस्य ज्ञाने सत्यपि मौनं तूष्णीम्भावः मितभाषित्वं न तु वाचालत्वमिति भावः, शक्तौ सामर्थ्ये तस्यपि क्षमा अपराधसहनं, त्यागे दाने ज्ञात्वाविपर्ययः अनात्मप्रशंसनमित्यर्थः आसीदिति शेषः, अतस्तस्य दिक्षीपस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् परस्परसङ्घचारित्वादिति भावः सप्रसवा इव सहोदरा इव आसन्निति शेषः । अत्र इव प्रयोगात् वाच्योत्प्रेक्षा, उत्प्रेक्षणीया गुणः सप्रसवत्वं कुक्षिगर्भयोर्विभागस्यैव प्रसवपदार्थत्वात् विभागस्य च गुणत्वेनोक्तत्वात् तदुक्तं भाषापरिच्छेदे, “अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् । स्पर्शः संख्या परिमितिः संयोगश्च विभागश्चेति” । भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षेयं प्रसवस्य भावपदार्थत्वात् । उत्प्रेक्षाया निमित्तञ्च गुण इत्यवधेयम् ।

(ठ) क्रियोत्प्रेक्षासुदाहरति गङ्गेति । राजन्तुतिरियम् । सुरान् देवान् वायते रक्षति असुरेभ्य इति भावः तत्सम्बुद्धौ । हे सुरव्राण ! अरिबधूनां शत्रुनारीणां गर्भपातनेन पातकौ पातकवान् तव निर्याणस्य प्रयाणवाद्यस्य निखनः शब्दः गङ्गाभ्रसि स्नातीव । अत्र स्नानक्रियाया भावपदार्थत्वात् भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षा ।

(ड) द्रव्योत्प्रेक्षासुदाहरति सुखमिति । एणीदृशः हरिणाक्ष्याः सुखम् अपरः प्रसिद्धातिरिक्त इत्यर्थः पूर्णचन्द्र इव भाति । मेघमुपमा प्रसिद्धीप-

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां चामतां गतौ” ॥ (ठ)

अत्र अपश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् ।
निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा । “गङ्गाभसि” इत्यादौ
स्मृतीवेत्युक्ते च निमित्तं पातकित्वं गुणः । “अपश्यन्ताविव”
इत्यादौ चामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोक्ते च यथा ।

“तन्वद्भ्याः स्तनयुग्मेन सुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया” ॥ (ण)

अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोक्ते च । एव-
मन्यत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलङ्काराणां सर्वेषामपि

मानसदृभावे एव तस्या अधिकारात् न खलु अपरस्य चन्द्रस्य प्रसिद्धत्वं-
मिति बोध्यम् । चन्द्रस्य च भावपदार्थत्वात् भावाभिमानिनी इवप्रयोगात्
वाच्या च । अत्रोत्प्रेक्षानिमित्तं सुखस्य रूपं वेदितव्यम् । एते इति । एते
जात्यादय इत्यर्थः ।

(ठ) अभावाभिमानिनीमुदाहरति कपोल इति । कष्टमिति खेदे, अस्थाः
कान्तायाः कपोलफलकौ गृह्यदेशौ तथाविधौ अतिमुन्दराविति भावः भूत्वा
अन्योन्यं परस्परम् अपश्यन्ताविव ईदृक्षाम् एतादृशीं चामतां कृत्यां गतौ । पूर्वं
अफुल्लतया स्मृतीत्वात् उभौ अन्योन्यं दृष्टवतुः इदानीं विरहे काशीतिशयात्
अवनतत्वेन उन्नतनासाव्यवधानेन च दर्शनाभावः सम्भवति परन्तु अचेतनतया
दर्शनस्याशम्भवात् दर्शनमुत्प्रेक्षितमिति सुधीभिरवधेयम् । अत्रादर्शनस्य अभाव-
पदार्थत्वात् अभावाभिमानिनीयं क्रियोत्प्रेक्षा इवप्रयोगात् वाच्या च ।

(ण) प्रतीयमानामुदाहरति यथेति । तन्वद्भ्याः कशाभ्याः स्तनयुग्मेन
गुणिने सूत्रशुक्तिताय इत्यर्थः अन्यत्र दयादाक्षिणादिगुणशालिने स्थानम् अव-
काशेन दत्तम् इति लज्जया सुखं न प्रकटीकृतं सुखस्य कालिन्दावतत्वादप्र-
कटनमिति भावः ।

व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वमुच्यते । उच्यते व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायाम् ।

“महिलासहस्रभरिणं तुह हिम्रए सुहअ ! सा अमाअंती ।
अणुदिणं अणसुअंमा अंगं तणु अपि तणू एइ” (१) ॥

इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः, इह तु स्तन-
योर्लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीय-
मानोत्प्रेक्षयोर्भेदः (त) । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु
मध्ये विशेषमाह ।

तत्र वाच्या भिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः

स्वरूपफलहेतुगाः ॥ ६८७ ॥ [थ]

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्यो-
त्प्रेक्षयोः षोडश भेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश
भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्-

(१) महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग ! साऽमांती ।

अणुदिनमनन्यकर्मिणं तत्त्वपि तनकरोतीति सं० ।

(त) उत्प्रेक्षणं विनैवेति । तत्र हृदये वस्तुमिवेति उत्प्रेक्षामन्तरेणैव
वाक्यविश्रान्तिः, वाक्यार्थसङ्गतिरित्यर्थः । तथाच यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः परं
सात्वर्थ्यालोचनया अलङ्काराणां प्रतीतिः तत्र तेषां व्यङ्ग्यत्वं यत्र तु तदलङ्कार-
मन्तरेण वाक्यार्थाविश्रान्तिस्तत्र प्रतीयमानत्वमिति बोध्यम् ।

(थ) तत्रेति । तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये विना द्रव्यं द्रव्यभिन्नाः
सर्वाः द्वादशेत्यर्थः वाच्याभिदाः वाच्योत्प्रेक्षाभेदाः स्वरूपफलहेतुगाः स्वरूपगाः
फलगाः हेतुगाश्चेति त्रिधा भवन्ति

त्रिंशद्भेदाः, द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणेनैव सम्भवतीति चत्वार
इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।
पूर्वोदाहरणेषु “स्मरस्य विजयस्तन्मः” इति ।

“सप्रसवा इव” इत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ।

“रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाश्रुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ (द)

अत्र “आख्यातुम्” इति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्-
प्रेक्षितम् । हेतूत्प्रेक्षा यथा ।

“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां

भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-

विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्” ॥ (ध)

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

उक्त्यनुक्तोर्निमित्तस्य

द्विधा तत्र स्वरूपगाः ॥ ६८८ ॥ [न]

(द) फलोत्प्रेक्षासुदाहरति यथेति । रावणस्येति । रामेण अलः
निक्षिप्तः आश्रुगः शरः रावणस्य हृदयं भित्त्वापि उरगेभ्यः नागेभ्यः पाताल-
निजगेभ्य इति भावः प्रियम् आख्यातुं कथयितुमिव तेषामपि रावणेनोत्पीडित-
त्वादिति भावः । भुवं पृथिवीं विवेश ।

(ध) हेतूत्प्रेक्षासुदाहरति सैवेति । रावणं हत्वा पुष्पकेण अयोध्या-
मागच्छतः रामस्य पथि सीतां प्रत्युक्तिरियम् । प्रिये ! सा एषा स्थली वनभूमिः,
यत्र त्वां विचिन्वता भ्रष्टेष्वयता मया उर्व्यां पृथिव्यां भ्रष्टं च्युतम् एकं नूपुरं तव
चरणारविन्दात् पादपद्मात् यः विश्लेषः विधोगः तेन अत् दुःखं तस्मादिव
बद्धमौनं निःशब्दम् अदृश्यत दृष्टम् । उपजातिवृत्तम् ।

(न) पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदानाह उक्तौति । तत्र मध्ये स्वरूपगाः उत्-
प्रेक्षाः निमित्तस्य गुणक्रियारूपस्य उक्त्यनुक्तयोः उक्तौ अनुक्तौ चेति द्विधा ।

तेषु चत्वारिंशत्सङ्गक्षेपे भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश
भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा
इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र
निमित्तस्योपादानं यथा । पूर्वोदाहृते “स्नातीय” इत्युत्-
प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् । अनुपादाने यथा ।
“चन्द्र इवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः ।
हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव (प) । तथाहि
विशेषदुःखादिव” इत्यत्र यन्निमित्तं बडसौनत्वम् “आख्यातु-
मिव” इत्यत्र च भूपवेशस्तयोरनुपादानेऽसङ्गतमेव वाक्यं
स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह ।

प्रतीयमानाभेदाश्च

प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥ ६८६ ॥

यथोदाहृते “तन्वज्ज्ञाः स्तनयुग्मेन” इत्यत्र “लज्जतिवेति”
हेतुरुत्प्रेक्षितः । अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भ-
वति । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च अकौर्त्तने उपेक्षणस्य
प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षापि अत्र न भवति ।
धर्म्यन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषण-
योगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । यथा । “अयं राजाऽपरः
पाकशासनः” इति । विशेषणाभाते च रूपकस्य यथा राजा

(प) हेतुफलवीरिति हेतुत्प्रेक्षायां फलोत्प्रेक्षायाश्च इत्यर्थः नियमेन
अवश्यमेव ।

(फ) प्रमातुः प्रतिपत्तुः । धर्म्यन्तरेति । धर्म्यन्तरेण अन्येन धर्मिणा यत्
तादात्म्यम् अभेदप्रतीतिः तदेव निबन्धनं कारणं यस्याः तथाभूतायाम् अस्या-
नुत्प्रेक्षायां । अभ्युपगमात् स्वीकारात् प्राचीनेरिति शेषः । अस्यमिति ।

पाकशासन इति तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा (फ) ।

उक्तानुक्तयोः प्रस्तुतस्य

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥ ६६० ॥ [व]

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा । “ऊरुः कुरङ्गकटशः” इति । अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः । इह हि सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव स्रग्मदक्षोदैः ।

ततमिव तमालतरुभिर्बृंहितमिव नीलांशुकैर्भुवनम्” ॥ (भ)

अत्र अञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणौ यस्य विषयव्याप्तत्वं नोपात्तम् (म) । यथा वा ।

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः” । (य)

अत्र अपर इत्यनेन पाकशासनस्य अप्रसिद्धत्वं ततश्च यत्र प्रसिद्धमुपमानं तत्रैव रूपकस्यावसरः यत्र तु उपमानस्य अप्रसिद्धत्वं तदातिशयोक्तिरिति रूपकातिशयोक्त्योर्भेदः । तत्रापि यदि फलस्य हेतीत्यस्य सद्भावः स्यात् तदा प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति परस्परं भेद इति बोध्यम् ।

(व) उक्तीति । प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य उक्त्यनुक्तयोः उक्तौ अनुक्तौ चेति ताः अपि उत्प्रेक्षाः अष्टाशीतिप्रकाराः पूर्वाङ्गा इत्यर्थः द्विधा भवन्ति ततश्च षट्सप्तत्यधिकशतसंख्यका उत्प्रेक्षा इति बोध्यम् ।

(भ) घटितमिति । सुवनं जगत् अञ्जनपुञ्जैः कञ्जलराशिभिः घटितमिव निर्मितमिव, स्रग्मदक्षोदैः कस्तूरिचूर्णैः पूरितमिव व्याप्तमिव, तमालतरुभिः ततं विस्तृतमिव, नीलांशुकैः नीलवसनैः बृंहितमिव आच्छादितमिव ।

(म) विषयः प्रकृतं व्याप्तत्वं व्यापनरूपम् ।

(य) लिम्पतीति । तमः अन्धकारम् अङ्गानि शरीराणि लिम्पतीव । नभः आकाशम् अञ्जनं वर्षतीव । उक्तसम्पातः विषय इत्यर्थः ।

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः ।
अञ्जनवर्षणस्य तमःसम्पातः अनयोक्तप्रेक्षानिमित्तञ्च तमसो-
ऽतिबहुलत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासङ्गम् । केचित्
तु “अलेपनकट्वं भूतमपि तमोलेपनकट्वं त्वेनोत्प्रेक्षितं व्याप-
नञ्च निमित्तं, एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकट्वं त्वेनेत्याहुः” ।

अलङ्कारान्तरोत्था सा

वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥ ६६१ ॥ [र]

तत्र सापङ्क्तवोत्प्रेक्षा । यथा मम ।

“अशुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः ।

अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव” ॥ (ल)

लेपहेतुगा यथा ।

“मुक्तोत्करः सङ्कटशक्तिमध्याद्

विनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बु-

ग्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वमाप” ॥ (व)

(र) अलङ्कारेति । अलङ्कारात् उत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षा अधिकं वैचित्र्यं
वहेत् ।

(ल) अशुच्छिति । हुतस्य पावकस्य अग्नेः धूमेन कलुषे आविले अक्षिणी
यस्यास्तथाभूतायाः सुदृशः अशुच्छलेन नेत्राण्युज्ज्वलेन लावण्यवारिपूरः लावण्य-
जलप्रवाहः अङ्गे शरीरे मानम् अप्राप्यैव विगलति । अत्राशुजलम् अपङ्क्त्य
लावण्यवारित्वेन उत्प्रेक्ष्यते ।

(व) मुक्तोत्कर इति । सङ्कटं सङ्कीर्णं यत् शक्तिमर्थं तस्मात् विनिर्गतः
मुक्तानाम् उत्करः समूहः अस्याः सारसलोचनायाः कान्तायाः कमनीया कम्बुवत्
शङ्कसदृशी वा ग्रीवा तस्याम् अधिवासात् अवस्थानात् गुणवत्त्वं सूत्रवत्त्वं सत्सङ्ग-
जनिततदगुणशालित्वञ्च आप इति जानीमहे मन्ये । उपजातिवृत्तम् ।

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः । “कम्बुग्रीवाधिवासादिव” इति
हेतुत्प्रेक्षाया हेतुः । अत्र “जानीमहे” इत्युत्प्रेक्षावाचकम् ।
एवम् ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो

नूनमित्येवमादयः ॥ ६६२ ॥

क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा (श) यथा ।

“पारे जलं नौरनिधेरपश्यन्पुरारिरानीलपलाशराशैः ।

वनावलीरुत्कलिकासहस्र-प्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः” ॥ (ष)

इत्यत्र आभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्यव-
साने तु जलधितौरे शैवालस्थितेः सम्भवानुपपत्तेः सम्भावनो-
त्थानमित्युत्प्रेक्षा । एवं विरहवर्णने । “केयूरायितमङ्गदैः” (स)
इत्यत्र “विकासिनौलोत्पलति स्म कर्णे मृगायताभ्याः कुटिलः
कटाक्षः (ह) ।” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे “सुग्धा
दुग्धधिया” इत्यादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिका-

(श) क्वचिदिति । उपमा उपक्रमे यस्यास्तादृशी उत्प्रेक्षा ।

(ष) पारे इति । पुरारिः कृष्णः नौरनिधिः समुद्रस्य पारजलं जलस्य
पारे इत्यर्थः चानीलाः पलाशानां पत्राणां राशयः यासां तथोक्ताः तथा उत्कलि-
कानां तरङ्गाणां सहस्रैः प्रतिक्षणम् उत्कूलितानि कूलमुद्भवानि यानि शैवलानि
तेषाम् आभेव आभा यासां तादृशीः वनावलीः काननराजीः अपश्यत् । उप-
जातिवृत्तम् ।

(स) केयूरायितमिति । अङ्गदैः कङ्कणैः केयूरायितं केयूरी भुजमध्य-
देशालङ्कारविशेषः तद्वदाचरितम् । अत्र आयप्रत्ययस्य उपमावाचकत्वात्
उपक्रमे उपमायाः प्रतीतावपि भुजमध्ये कङ्कणधारणस्यासम्भवात् उत्प्रेक्षैव ।

(ह) विकासीति । मृगायताभ्याः कुटिलः कटाक्षः कर्णे विकासि यत्
भीषीत्यर्थं तद्वदाचरति स्म । अत्र क्तिप्प्रत्ययस्य उपमावाचकत्वादुपक्रमे उप-
मायाः प्रतीतावपि कर्णे कटाक्षस्यासम्भवाद् उत्प्रेक्षैवेति बोध्यम् ।

देज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनेव कृतत्वात्, इह तु सभावनाकर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः (क्ष) । सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह तु उत्कटासम्भाव्य-भूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसाना-दसत्यता प्रतीयते, इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः ।

“रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला

नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।

पूरिता नु विषमेषु धरित्रौ

संहता नु ककुभस्तिमिरेण” ॥ (क)

इत्यत्र यत्तर्वादौ तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण सन्दि-
ह्यत इति “सन्देहालङ्कारः” इति केदिदाहुः । तत्र एकविषये
समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् । इह तु तर्वा-
दिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निर्गणनेन रञ्जनादेः स्फुर-
णञ्च (ख) । अन्ये तु “अनिर्द्धारणरूपविच्छिन्नाश्रयत्वेनैक-

(क्ष) तदुपनिबन्धनस्येति । तद्वर्णनस्य विषयस्य प्रकृतस्य । विषयिणः
आरोप्यमाणस्य प्रतीतस्य ज्ञातस्य पर्यवसानात् अभिनिवेशात् असत्यता अवाप्त-
वत्त्वम् । इह तु उत्प्रेक्षायामित्यर्थः ।

(क) रञ्जितेति । अश्वकारवर्णनमिदम् । तिमिरेण अश्वकारेण विविधा-
स्तरुशैलाः रञ्जिताः नु अलङ्कृताः किम् ? गगनम् आकाशं नामितं नु ऊर्ध्व-
देशात् अधः पातितं किम् ? वा स्थगितं नु आच्छादितं किम् ? धरित्रौ पृथ्वी
विषमेषु उन्नतानतेषु स्थानेषु पूरिता नु पूर्णतां नीता किम् ? ककुभः दिशः
संहता नु एकत्र समावेशिताः किम् ?

(ख) एकविषये इति । एकस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थः, समानबलतया तुल्य-
कक्षतया अनेककोटिस्फुरणस्य बहुकोटिकप्रतीतेरेव यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ।
इह अस्मिन् उदाहरणे तर्वादिव्याप्तेः तरुशैलगगनपृथ्वोदिशां व्याप्तेः प्रतिसम्बन्धि-
भेदः नानासम्बन्धिवशात् भिन्नत्वमित्यर्थः । आस्तां प्रतिसम्बन्धिभेदस्तत्र सन्देहस्य
का चतिरित्याशङ्क्य दोषान्तरमाह व्यापनादेरिति निर्गणनेन अधःकरणेन ।

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः । असम्बन्धे सम्बन्धः । साऽति-
शयोक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम ।

“कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमौन्दुखण्डम् ।
कुवलययुगलं ततो विलोचं
तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात्” ॥ (ज)

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः
यथा वा । “विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्” अत्र चेतनगतं
मौनित्वमन्यदचेतनगतं च अन्यदिति द्वयोर्भेदः । एवम् ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ॥

अत्राधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम द्वयोर्भेदः ।
अभेदे भेदो यथा ।

“अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाख्याः सरसत्वनलौकिकम्” ॥ (ट)

(ज) भेदे अभेदमुदाहरति कथमिति । नायिकावर्णनमिदम् । उपरि
शिरसीत्यर्थः कलापिनः मयूरस्य कलापः बह्वै कथमिति सर्वत्र योज्यम् । कलापस्य
पुच्छवर्तित्वं सर्वत्र दृष्टम् इह तु उपरि कथमिति भावः । केशवर्णनमिदम् ।
तस्य कलापस्य तले अष्टम्यास्तूयैः इन्दुखण्डम् अर्द्धचन्द्र इत्यर्थः विलसति विरा-
जते । भालवर्णनमिदम् । ततः तस्मात् अध इति शेषः विलोचं चपलं कुवलय-
युगलं नीलीत्यलङ्घ्यं राजते इति शेषः । नेत्रद्वयवर्णनमिदम् । तदधः तस्मात्
अधः तिलकुसुमं विराजते इति शेषः । नायिकावर्णनमिदम् । अस्मात् तिल-
कुसुमात् अध इति शेषः प्रवालं नवपत्रम् । ओष्ठवर्णनमिदम् । अत्र कान्ता-
केशपाशादिभिर्भेदोऽपि मयूरकलापाद्यभेदेनाध्यवसायते ।

(ट) अभेदे भेदमुदाहरति । अन्यदिति । तस्याः पद्मपलाशाख्याः अङ्ग-
लावण्यम् अन्यत् असाधारणमित्यर्थः, सौरभसम्पदः गुणपरम्पराः अन्याः असा-
धारणा इत्यर्थः, तथा सरसत्वं रसिकत्वम् अलौकिकं लोकातीतम् । अत्र
अभिन्नमपि अङ्गलावण्यादिकं भिन्नत्वेनाध्यवसायते ।

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्या-

तिशयोक्तिर्निगद्यते ॥ ६६३ ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । तस्य च उत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम् (क) । इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विषयः निगरणं च उत्प्रेक्षायां विषयस्याधःकरणमात्रेण इहापि “सुखं द्वितीयश्चन्द्रः” इत्यादौ यदाहुः ।

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगौरुत्वं प्रचक्षते” ॥ इति । (ज)

भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ॥

॥ ६६४ ॥ [भ]

(च) अतिशयोक्तिमाह सिद्धत्वे इति । अध्यवसायस्य अध्यासस्य सिद्धत्वे सिद्धत्वं निर्देश्यत्वे अतिशयोक्तिः निगद्यते कथ्यते । सिद्धवन्निर्दिष्टोऽध्यवसाय एवातिशयोक्तिरिति फलितायः ।

(क) विषयेति । विषयस्य प्रकृतस्य निगरणेन अधःकरणेन विषयिणः आरोप्यमाणस्य अभेदप्रतिपत्तिः अभेदज्ञानं विषयादिति शेषः । अनिश्चितत्वेन अनिर्धारितत्वेन निर्देशात् आरोपात् साध्यत्वं साधनीयत्वम् ।

(ज) विषयस्येति । सूरयः विद्वांसः विषयस्य अनुपादाने अप्रयोगे उपपादाने प्रयोगेऽपि अधःकरणमात्रेण विषयस्येति शेषः, निगौरुत्वं निगरणं प्रचक्षते वदन्ति, निगरणमेवाधःकरणमिति फलितायः ।

(भ) तदभेदानाह भेदे इति । सा अतिशयोक्तिः भेदेऽपि अभेदरूपा अभेदेऽपि भेदरूप सम्बन्धेऽपि असम्बन्धरूपा असम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपा तथा कार्यहेत्वोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा चेति पञ्चधा ।

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः । असम्बन्धे सम्बन्धः । साऽति-
शयोक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम ।

“कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमौन्दुखण्डम् ।
कुवलययुगलं ततो विलोचं
तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात्” ॥ (ज)

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः
यथा वा । “विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्” अत्र चेतनगतं
मौनित्वमन्यदचेतनगतं च अन्यदिति द्वयोर्भेदः । एवम् ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ॥

अत्राधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम द्वयोरभेदः ।
अभेदे भेदो यथा ।

“अन्यदेवाङ्गलावस्थमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाद्याः सरसत्वनलौकिकम्” ॥ (ट)

(ज) भेदे अभेदमुदाहरति कथमिति । नायिकावर्णनमिदम् । उपरि
शिरसीत्यर्थः कलापिनः मयूरस्य कलापः बह्वै कथमिति सर्वत्र योज्यम् । कलापस्य
पुच्छवर्तिलं सर्वत्र दृष्टम् इह तु उपरि कथमिति भावः । केशवर्णनमिदम् ।
तस्य कलापस्य तले अष्टम्याक्षिप्यैः इन्दुखण्डम् अर्द्धचन्द्र इत्यर्थः विलसति विरा-
जते । भालवर्णनमिदम् । ततः तस्मात् अध इति शेषः विलोचं चपलं कुवलय-
युगलं नीलीत्यलङ्कारो राजते इति शेषः । नेत्रद्वयवर्णनमिदम् । तदधः तस्मात्
अधः तिलकुसुमं विराजते इति शेषः । नासिकावर्णनमिदम् । अस्मात् तिल-
कुसुमात् अध इति शेषः प्रवालं नवपत्रम् । ओष्ठवर्णनमिदम् । अत्र कान्ता-
केशपाशादिभिर्भेदोऽपि मयूरकलापाद्यभेदेनाध्यवसायते ।

(ट) अभेदे भेदमुदाहरति । अन्यदिति । तस्याः पद्मपलाशाद्याः अङ्ग-
लावस्थम् अन्यत् असाधारणमित्यर्थः, सौरभसम्पदः गुणपरम्पराः अन्याः असा-
धारणा इत्यर्थः, तथा सरसत्वं रसिकत्वम् अलौकिकं लोकातीतम् । अत्र
अभिन्नमपि अङ्गलावस्थादिकं भिन्नलेनाध्यवसायते ।

दशमः परिच्छेदः ।

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

६६५ ॥ [थ.]

अन्येषामेप्रस्तुतानां धर्मा गुणक्रियारूपः । उदाहरणम् ।

“अनुलेपनानि कुसुमान्यवलाः

कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः ।

समयेन तेन सुचिरं शयित-

प्रतिबोधितस्मरमबोधिषत” ॥ (द)

अत्र सन्ध्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वादप्रस्तुतानामनुलेपनादीना-
मेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

“त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशृङ्गेखाकदलीनां कठोरता” ॥ (ध)

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुण-
सम्बन्धः । एवम् ।

पदार्थानां यदा एकधर्माभिसम्बन्धः एकेन धर्मेण गुणक्रियान्यतररूपेण संयोगः
भवेत् तदा तुल्ययोगिता स्यात् ।

(द) क्रियारूपधर्मसम्बन्धमुदाहरति अनुलेपनानीति । सन्ध्यावर्णनमिदम् ।
तेन समयेन सन्ध्याकालेन अनुलेपनानि अङ्गरागद्व्याणि, कुसुमानि पतिषु कृत-
मन्यवः मानवत्य इत्यर्थः अवलाः नार्यः तथा दीपस्य दशाः वर्तयः सुचिरम् आदौ
शयितः निद्रितः पश्चात् प्रतिबोधितः जागरितः स्मरः कामी यव तत् यथा तथा
अबोधिषत बोधिताः अनुलेपनादीनां कुसुमानाञ्च उद्दीपकत्वात् सन्ध्याकालस्य
कामोद्दीपकत्वेन मानभजनसाधनत्वात् दीपवर्तीनां सुरतसामग्रीत्वाच्च अप्रवृद्ध-
व्यामप्रबोधकत्वमिति भावः । प्रमिताचरावृत्तम् । अत्र क्रियारूपधर्मसम्बन्धः ।

(ध) गुणरूपधर्मसम्बन्धमुदाहरति त्वदिति । तव अङ्गस्य मार्दवं सौकु-
मार्यं द्रष्टुः पश्यत इत्यर्थः कस्य जनस्य चित्ते मालतीशशृङ्गेखाकदलीनां कठो-
रत्वा काकंशं न भासते न प्रतिभाति ? अपितु सर्वस्म्यर्थः ।

अत्र यद्यर्थवलादाहतेन सम्बन्धेन सम्भावनया सम्बन्धः
(ङ) । 'कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति ।
कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावे द्वयोः समकालत्वेन च । क्रमेण
यथा ।

“प्रागेव हरिणाक्षीणां वित्तमुत्कलिकाकुलम् ।

पश्चादुद्भिन्नवकुलरसालमुकुलश्रियः” ॥

“सममेव समाजान्तं द्वयं विरदगामिना ।

तेन सिंहात्तवं पितरं मण्डलञ्च महौक्षिताम्” ॥ (ण)

इह केचिदाहुः । “केशपाशादिगतो लौकिकोऽतिशयो-
ऽलौकिकत्वेनाध्यवस्यते, केशपाशादीनां कलापादिभिरध्य-
वसायेऽप्याहोक्षियते” “प्रागेव हरिणाक्षीणाम्” इत्यत्र वक्तु-
लादिशेषां प्रथमताविशेषि पश्चादुद्भावित्वेनाध्यवसिता, अत-
एव अत्रापि इवमन्वयप्रयोगो उत्प्रेक्षा (त) । एवमन्यत्र ।

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

(ङ) अत्र दृश्यते । यदिशब्दस्य अर्थवलात् सम्भावनया आहतेन आरी-
पितेन सम्बन्धेन दृग्दीवरसयोरीनेन सम्बन्धः । इन्द्रावरासम्बन्धमपि वदनं तत्सम्बन्ध-
त्वेनाध्यवस्यते इति भावः ।

(ण) कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावमुदाहरति प्रागेवेति । हरिणाक्षीणां
वित्तं प्रागेव पूर्वेण उत्कलिकया उत्कलया आकुलं जातमिति शेषः । उद्भिन्नाः
वकुलानां रसालानाञ्च सुकुलानां श्रियः पश्चात् । अत्रोत्कलयाः कारणात्
वकुलरसालसुकुलश्रीणामुद्भेदात् प्राक् कार्यस्य उत्कलारूपस्य उत्पत्तिः ।

(त) इह केचिदाहुरिति । कलापादिभिरध्यवसाये विवक्षिते इति
शेषः । अन्यदेवाङ्गलादखनित्यादिप्रकारेषु अव्याप्तिलक्षणस्थिते अन्यदेवेति लावण्या-
लरस्य सिद्धत्वेन तादात्म्यासम्भवादिति भावः अन्यदेवेति पाठे उत्प्रेक्षाहो-
क्षियते । तत्र अत्र हि अन्यदङ्गलावखनित्वेनाध्यवसितम् ।

(थ) तुल्ययोगितासाह पदार्थानामिति । प्रस्तुतानां वा अन्येषामप्रस्तुतानां

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

६६५ ॥ [थ.]

अन्येषामेप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणम् ।

“अनुलेपनानि कुसुमान्यवलाः

कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः ।

समयेन तेन सुचिरं श्रयित-

प्रतिबोधितस्मरमबोधिषत” ॥ (द)

अत्र सन्ध्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वादप्रस्तुतानामनुलेपनादीना-
मेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

“त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशृङ्गेखाकदलीनां कठोरता” ॥ (ध)

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुण-
सम्बन्धः । एवम् ।

पदार्थानां यदा एकधर्माभिसम्बन्धः एकेन धर्मेण गुणक्रियान्यतररूपेण संयोगः
भवेत् तदा तुल्ययोगिता स्यात् ।

(द) क्रियारूपधर्मसम्बन्धमुदाहरति अनुलेपनानीति । सन्ध्यावर्णनमिदम् ।
तेन समयेन सन्ध्याकालेन अनुलेपनानि अङ्गरागद्रव्याणि, कुसुमानि पतिषु कृत-
मन्यवः मानवत्य इत्यर्थः अवलाः नार्यः तथा दीपस्य दशाः वर्तयः सुचिरम् आदौ
श्रयितः निद्रितः पश्चात् प्रतिबोधितः जागरितः स्मरः कामी यत्र तत् यथा तथा
अबोधिषत बोधिताः अनुलेपनादीनां कुसुमानाञ्च उद्दीपकत्वात् सन्ध्याकालस्य
कामोद्दीपकत्वेन मानभजनसाधनत्वात् दीपवर्त्तीनां सुरतसामग्रीत्वाच्च अप्रवृत्त-
त्वात्प्रबोधकत्वमिति भावः । प्रमिताचारावृत्तम् । अत्र क्रियारूपधर्मसम्बन्धः ।

(ध) गुणरूपधर्मसम्बन्धमुदाहरति त्वदिति । तत्र अङ्गस्य मार्दवं सौकु-
मार्यं द्रष्टुः पश्यत इत्यर्थः कस्य जनस्य चित्ते मालतीशशृङ्गेखाकदलीनां कठो-
रत्वात् कर्कशं न भासते न प्रतिभाति ? अपितु सर्वस्वेत्यर्थः ।

“दानं वित्तादृतं वाचः कौर्त्तिधर्मौ तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्” ॥ (न)

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसम्बन्ध
एकाहरणक्रियासम्बन्धः ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥

६८६ ॥ [प]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्

प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।

सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला

पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि” ॥ (फ)

अत्र प्रस्तुताया निश्चलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्या
योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

(न) दानमिति । असारात् वस्तुनः सारम् आहरेत्, तथाहि वित्तात्, अनात् असारभूतादित्यर्थः दानं सारमिति सर्वत्रान्वेतव्यम् । असारायाः वाचः ऋतं सत्यम्, आयुषः जीवनकालात् असारादिति शेषः कौर्त्तिधर्मौ, तथा कायात् परोपकरणम् आहरेदित्यन्वयः ।

(प) दीपकमाह अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरिकधर्माभिसम्बन्धः दीपकं निगद्यते । अथ किंवा चेत् यदि अनेकासु क्रियासु एकं कारकं स्यात् तदपि दीपकमिति शेषः ।

(फ) बलेति । अधुनापि अस्मिन् जन्मन्यपि जिगीषुणा तेन रावणेन बलावलेपात् बलदर्पात् जगत् प्रबाध्यते प्रपीड्यते । तथाहि, सती साध्वी योषित् सुनिश्चला प्रकृतिश्च भवान्तरेषु जन्मान्तरेषु अपि पुमांसम् अभ्येति प्राप्नोति । वंशस्थविलं हसम् ।

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे
भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।
उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-
मायाति याति हसति श्वसिति क्षणेन” ॥ (व)

इदं मम । अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रिया-
सम्बन्धः अत्र च गुणक्रिययोरादिसध्यावसानसङ्गादेन त्रैविध्यं,
न लक्षितम् । तथाविधैचित्तस्य सर्वत्रापि सहस्रधा
सम्भवात् ।

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाच्ययोग्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्
॥ ६६७ ॥ [भ]

यथा ।

“धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारै-
र्यया समाकृत्यत नैषवोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया
यद्विमप्यत्तरलीकरोति” ॥ (म)

(व) दूरमिति । दूरा नाशकं प्रत्युक्तिरिवम् । त्वयि जीवनाथे ग्राह-
वज्रमे दूरं समागतवति सति सा तपस्विनी वराकौ* मनोभवशरेण भिन्ना विहा
सती क्षणेन उत्तिष्ठति स्वपिति निद्राति त्वदीयं वासगृहमायाति, याति गच्छति,
हसति, श्वसिति निश्वासात् त्यजति । जीवनाथेति पाठान्तरं तथात्र, हे जीव-
नाथ ! इति सम्बुद्धिः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(भ) प्रतिवस्तूपमामाह प्रतीति । गम्यं प्रणिधानवेद्यं साम्यं सादृश्यं ययोः
तादृश्ययोः वाच्ययोः एकोऽपि सामान्यः साधारणो धर्मः गुणक्रियाद्वयः पृथक्
पर्यायशब्देन यत्र निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा स्यात् ।

(म) धन्यासीति । हे वैदर्भि ! विदर्भराजनन्दिनि ! दमयन्ति ! त्वं
धन्यासि साधुवादाहर्षीत्यर्थः, यथा त्वया नैषधः निषधाधिपः यत्रोऽपि उदारैः

अत्र समाकर्षणमुत्तरलोकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्य-
निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते ।
यथा ।

“विमल एव रविर्विशदः शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।

शिर्वागिरिः शिवहाससहोदरः

सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ (य)

अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण (र) यथा ।

“चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि ।

विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ (ल)

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य

वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥ ६६८ ॥ [व]

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः (श) अयमपि
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेण उदाहरणम् ।

महद्भिः गुणैः समाकृत्यते सम्यक् आकृत इत्यर्थः । चन्द्रिकायाः व्योम्न्यायाः
इतः अस्मात् परा अधिका स्तुतिः का ? यत् अस्मिन् समुद्रमपि उत्तरीकरीति
अपलयति । उपजातिवृत्तम् ।

(य) विमल इति । स्पष्टम् ।

(र) वैधर्म्येति विपरीतधर्मेणेत्यर्थः ।

(ल) चकोर्य इति । चकोर्यः एव चन्द्रिकायाः पानकर्मणि पानक्रियायां
चतुराः निपुणाः, अवन्तीः अवन्तिदेशीयाः कामिनीर्विना सुदृशः रतनर्मणि
सुरतविखासे न निपुणाः । अत्र चतुरा इति न निपुणा इति विपरीतधर्म-
त्वम् ।

(व) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । सधर्मस्य समानधर्मस्य वस्तुनः विषयस्य
प्रतिविम्बनं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वं दृष्टान्तः ।

(श) सधर्मस्येति । अत्र धर्मस्य साम्यं न तु एकरूपत्वं प्रतिवस्तूपमायां
एकरूपत्वं न तु साम्यमित्यनयोर्भेद इति भावः ।

“अविदितगुणापि सत्कविभणितिः

कर्णेषु वसति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलापि हि

हरति दृशं मालतीमाला” ॥ (घ)

“त्वयि दृष्टे कुरङ्गाद्याः शंसते मदनव्यथा ।

दृष्टानुदयभाजौन्दौ ग्लानिः कुसुदसंहतेः” ॥ (ङ)

“वसन्तलेखैकनिबद्धभावं

परासु कान्तासु मनः कुतो नः ? ।

प्रफुल्लमसौमधुलस्यटः किं

मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्याम् ?” ॥ (च)

इदं पद्यं सम । अत्र “मनः कुतो नः ?” इत्यस्य “काङ्क्षति वल्लिमन्याम्” इत्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात् प्रतिवस्तूप-
मेव । इह तु कर्णे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्य-

(घ) अविदितेति । सतां कवीनां भणितिः वाणी अविदितगुणा अशेष-
विरहादिति भावः कर्णेषु मधुधारां वसति उद्गिरति । मालतीमाला अनधि-
गतः अप्रातः परिमलो यस्यास्तादृशी अपि दृशं नेत्रं हरति । अत्र मधुधारा-
वमनस्य नेत्रहरणस्य च नैकरूपत्वं परं प्रणिधानेन गम्यसाम्यत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ।

(ङ) त्वयीति । त्वयि दृष्टे सति कुरङ्गाद्याः मदनव्यथा शंसते नमस्यति ।
शन्दौ अनुदयभाजि उदयनप्राप्ते सति कुसुदसंहतेः ग्लानिः मालिन्यं दृष्टा ।
अत्र मदनव्यथाशंसनस्य ग्लानिदर्शनस्य च वैपरीत्येन प्रणिधानगम्यसाम्यत्वमस्तीति
धीध्वम् ।

(च) वसन्तेति । वसन्तलेखायां तदाख्यायां कान्तायाम् एकनिबद्धभावं
केवलानुरक्तमित्यर्थः नः अस्माकं मनः परासु कान्तासु कुतो ? प्रफुल्लयाः विल-
सितायाः सल्लाः सल्लिकायाः मधुलस्यटः रसलुब्धः मधुव्रतः भ्रमरः अस्याम्
अपरां सल्लिकातिरिक्तानित्यर्थः वल्लिं कृतां काङ्क्षति अभिलषति किम् ? नैवा-
भिलषतीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

मेव न तु ऐकहृद्यम् । अथ समर्थसमर्थकवाक्ययोः सामान्य-
विशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः, प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न
तथेति भेदः (च) ।

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।

यत्र विस्वानुविस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥

६६६ ॥ [क]

अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा ।

“कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधा ।

तापयन् सुचिरमेति सम्यदम् ।

वेदयन्निति दिनेन भानुमान्

आससाद चरमाचलं ततः” ॥ (ख)

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनाक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्भव-
त्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च
रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च विस्वप्रतिविस्व-

(च) समर्थेति । समर्थेऽत्र दृढीकार्यस्य समर्थकस्य दृढीकारकस्य वाक्य-
इत्यर्थः । सामान्यविशेषभावे इति उभयोरेकस्य सामान्यत्वे अपरस्य
विशेषत्वे इत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न तथा सामान्यविशेषभाव-
इत्यर्थः ।

(क) निदर्शनामाह सम्भवन्निति । कुत्रचित् सम्भवन् कुत्रचिद्वा असम्भवन्
वस्तुसम्बन्धः यत्र विस्वानुविस्वत्वं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ।

(ख) कोऽत्रेति । अत्र भूमिवलये भूगण्डले की जनः जनान् सुधा
विरर्धकं तापयन् पीडयन् सुचिरं सम्यदम् एति प्राप्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
भानुमान् सूक्ष्मे दिनेन इति वेदयन् ज्ञापयन् ततः चरमाचलम् अस्ताचलम्
आससाद प्राप । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ग) अत्रेति । ईदृशार्थस्य उक्तरूपार्थस्य वेदनक्रियायां ज्ञापनव्यापारे ।

भावं बोधयति (ग) । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना तु एक-
वाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा:-

“कलयति कुवलयमालाललितं

कुटिलः कटाक्षविक्षेपः ।

अधरः किसलयलौला-

माननमस्याः कलानिधेर्विलासम्” ॥ (घ)

अत्र अन्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां
कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादि-
सदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमाला-
देश्च विस्वप्रतिविस्वभावं बोधयति । यथा वा ।

“प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरिण्यगौडशाम् ।

राजहंसगतिः पद्मग्रामाननेन शशियुतिः ॥ (ङ)

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेऽस्त्रागोऽनुपपन्न इति
तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स च असम्भवं राजहंसगतिमिव-
गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

इदंशार्थेति । ज्ञापनसमर्थः ज्ञापननिष्पादकः यः चरमाचलप्राप्तिरूपो धर्मः
तद्वत्त्वात् तच्छालिलादित्यर्थः । विस्वप्रतिविस्वभावं गम्यसादृश्यम् ।

(घ) कलयतीति । अस्याः कुटिलः कटाक्षविक्षेपः कुवलयमालायाः
नीलीन्यलस्रजः ललितं सौन्दर्यम् अधरः किसलयस्य पद्मस्य लीलां तथा आननं
कलानिधेः चन्द्रस्य विलासं कलयति धारयति ।

(ङ) प्रयाणे इति । हे राजेन्द्र ! तव प्रयाणे युद्धयात्रायां वैरिणां शत्रूणां
या मृगौदृशः कामिन्यः तासां पदभ्यां राजहंसगतिः तथा आननेन सुखेन शशि-
युतिः मुक्ता त्यक्ता ।

भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

‘शमीलतां ह्येतमुपिर्व्यवस्यति” ॥ (च)

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्य-
मानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विस्वप्रतिविस्वभावे पर्यवस्यति
(छ) । यथा वा ।

“जन्मेदं बन्धतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचमूलेन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥ (ज)

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूलेन
चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानम् । एवम् ।

“क सूर्यप्रभवो वंशः ? क चाल्पविषया मतिः । ?

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ॥ (झ)

(च) इदमिति । शकुन्तलाया रूपं दृष्ट्वा राज्ञी दुष्कृतस्त्रीक्तिरियम् । यः
कपिः इदम् अयाजमनीहरं स्वभावमनीहरं वपुः शरीरं तपःक्षमं तपश्चरण-
क्षेत्रसहं लाघयितुं कर्तुम् इच्छति सः भ्रुवं निश्चितं नीलोत्पलपत्रस्य धारया
अयमाग्रेण अतिक्रीमलया इति भावः शमीलताम् अतिकर्कशामिति भावः
हेतुं व्यवस्यति उदयुङ्क्ते । वंशस्यविलं वृत्तम् ।

(छ) अत्रेति । यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यमित्यादि इच्छेति पर्यन्तं तच्छब्द-
निर्दिष्टवत्त्वं भ्रुवमित्यादि व्यवस्यतीत्यन्तं तयोरर्थयोः अभेदेन अभिन्नतया अन्वयः
सम्बन्धः अनुपपद्यमानः असम्भवं विस्वप्रतिविस्वभावे गम्यसादृश्ये पर्यवस्यति
परिणमति ।

(ज) जन्मेति । मया भवस्य संसारस्य भोगः सुखं, भोगः सुखे त्यादि-
कृतावहेष फणकाययोरित्यमरः । तस्य उपलिप्तया लालसया इत्यर्थः इदं
जन्म बन्धतां विफलत्वं नीतम् । हन्त खेदे काचमूलेन चिन्तामणिः विक्रीतः ।

(झ) क्वेति । सूर्यः प्रभवति अस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानं यस्य अथवा
सूर्यात् प्रभवः उत्पत्तिर्यस्य तादृशः वंशः सूर्यवंशः क ? अल्पविषया यत्किञ्चिद्धार-
णत्वना इत्यर्थः मतिः बुद्धिश्च क ? क्वदर्थं महदन्तरं सूचयति । अल्पमतिःसूर्य-

अत्र मन्त्रत्या स्तः शवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति
पर्यवसानम् । इयं द्वाचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि
भवति ।

यथा ।

“योऽनुभूतः कुरङ्गाद्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।

समास्त्रादि स मृद्वीकारसे रसविशारदैः ॥ (ज)

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्वाचारसेऽसम्भवात्
पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानम् । मालारूपापि यथा सम ।

“क्षिपसि शुक्रं वृषदंशकवदने

मृगमपयसि मृगादनरदने ।

वितरसि तुरगं महिषविषाणे

निदधञ्चेतो भोगविताने” ॥ (ट)

इह विस्वप्रतिविस्वताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानं
दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्विस्वप्रतिविस्वता-
प्रत्यायनम् (ठ) । नापीयमर्थापत्तिः, तत्र “हारोऽयं हरिणा-
क्षीणम्” इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ।

वंशयोर्महदन्तरमिति भावः । अस्मि अहं सोऽहात् अज्ञानात् उडुपेन, मेलने
दुस्तरं सागरं तितौषुः तर्तुमिच्छुः ।

(ज) य इति । तस्याः कुरङ्गाद्याः अधरे यः मधुरिमा साधुर्यम् अनु-
भूतः, स मधुरिमा रसविशारदैः रसास्त्रादाभिज्ञैः जनैः मृद्वीकारसे द्वाचारसे
समास्त्रादि सम्यक् आस्त्रादितः ।

(ट) क्षिपसीति । भोगविताने संसारसुखसमूहे चेतः निदधत् त्वं
वृषदंशकस्य विडालस्य वदने शुक्रं क्षिपसि, मृगादनस्य तरुचोः रदने दने मृगम्
अपयसि, महिषस्य विषाणे शङ्खं तुरगम् अश्वं वितरसि ददासि । अत्र भोग-
विताने चेतोनिधानस्य वृषदंशकवदनादिषु शकादिक्षेपणस्य च अभेदेनावयः
अनुपपद्यमानः परस्परं विस्वप्रतिविस्वभावं गमयति ।

आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताथवा ।

व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।

आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ।

प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टाचत्वारिंशद्विधः पुनः ॥

७०० ॥ [ड]

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारण-
मुपमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं
समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोप-
मेयस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि
श्लेषे अपिशब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान्यून-
तायामप्यनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वा अष्ट-
चत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् ।

“अकलङ्कं मुख्यं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा” ॥ (ठ)

(ठ) इह निदर्शनायां विष्वप्रतिविष्वतायाः आक्षेपं प्रतीतिं विना वाक्या-
र्थस्य अपर्यवसानम् असङ्गतिः, पर्यवसितेन सङ्गततां प्राप्तेन । सामर्थ्यात्
योग्यतावशात् विष्वेति गत्यसिद्ध्यावगतिरित्यर्थः ।

(ड) व्यतिरेकमाह आधिक्यमिति । उपमेयस्य उपमानात् आधिक्यम्
अथवा न्यूनता व्यतिरेकः । स च हेतौ उक्ते एकः एकविधः, हेतौ नोक्ते
अकथिते त्रिधा । तथा चतुर्विधोऽपि साम्यस्य सादृश्यस्य शब्दतः अर्थतः आक्षे-
पाच्च बोधनात् प्रत्यायनात् द्वादशधा । द्वादशविधोऽपि श्लेषनिबन्धनत्वात्
अश्लेषत्वाच्च द्वैविध्येन त्रिरष्टधा चतुर्विंशतिप्रकारः । प्रत्येकम् आधिक्यन्यून-
तयोश्च मिलित्वा अष्टाचत्वारिंशत्प्रकार इति ।

(ढ) अकलङ्कमिति । सुगमम् ।

अत्र रागपदे श्लेषः ।

“सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः

सह घनतिमिरौघैर्यैः सुत्सारयन्तः ।

सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामौलयन्तः

प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ (फ)

इदं मम । अत्र उल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु
श्लिष्टतया ।

“सममेव नराधिपेन सा गुरुसम्मोहविलुप्तचेतना ।

अगमत् सह तैलविन्दुना तनुदीपार्चिरिव क्षितेस्तलम्” ॥ (ब)

इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते “सह कुमुद-
कदम्बैः” इत्यादौ ।

“लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ” इत्यादौ च
अतिशयोक्तिमूलत्वान्नायमलङ्कारः ।

विनोक्तिर्यद्विनान्येन

न साध्वन्यदसाधु वा ॥ ७०२ ॥ [भ]

(फ) सङ्केति । चन्द्रवर्णनमिदम् । अमृतांशोः अमृतस्य अंशवः किरणाः
कुमुदानां कदम्बैः समूहैः सह कामम् उल्लासयन्तः विकासयन्तः घनैः सान्द्रैः
तिमिराणाम् अन्धकाराणाम् औघैः समूहैश्च सह शैत्यं कामजननानामिति शेषः
उत्सारयन्तः विध्वंसयन्तः उद्दीपकत्वादिति भावः । सरसिजानां पद्मानां षण्डैः
समूहैः सह स्वान्तं मनः आमौलयन्तः सङ्कोचयन्तः प्रतिदिशं दिशि दिशि सञ्च-
रन्ति । मालिनौवृत्तम् ।

(ब) सममिति । सा इन्दुमती गुरुणा मद्धता सम्मोहेन विलुप्तं चेतनं
यस्यास्तथाभूता सती तनुदीपार्चिः क्षीणा दीपशिखा तैलविन्दुना सङ्घैव नरा-
धिपेन अजेन सममेव क्षितेस्तलम् अगमत् । अत्र कार्यकारणपूर्वापर्यवधिपर्यय-
रूपप्रतिशयोक्तिः ।

(भ) विनोक्तिमाह विनोक्तिरिति । अन्येन विना यत् न असाधु अशी-
लत्वं न भवति, तथा अन्येन विना अन्यत् यत् असाधु भवति सा विनोक्तिः ।

न असाधु अशोभनं न भवति । एवञ्च यद्यपि शोभनत्वं
एव पर्यवसानं तथापि अशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्या
यमभिप्रायो यत् कस्यचिद्वर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव
दोषः । तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति । यथा ।

“विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः ।

विना ग्रीष्मोष्मणा मञ्जुर्वनराजिरजायत” ॥ (म)

“असाधु अशोभनम् । यथा ।

अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण ?” का निशा शशिना विना ॥ (ग)

“निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या

यथा न दृष्टं तुङ्गिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव

दृष्टा विनिद्रा नलिनौ न येन” ॥ (र)

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः । विनाशब्द-
प्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवायम् । एवं
सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया भव-
तीति बोद्धव्यम् ।

(म) विनिति । चन्द्रः जलदकालेन विना निस्तन्द्रतां निर्मलतां गतः ।
ग्रीष्मोष्मणा विना वनराजिः मञ्जुः मनोहारिणी अजायत । अत्र जलदकाला-
पगमात् चन्द्रस्य तथा ग्रीष्मोष्मापगमात् वनराजिरशोभनत्वम् अपगतम् ।

(ग) अनुयान्त्येति । जनातीतं लोकातिशयिनं कान्तं प्रियम् अनुयान्त्या
अनुगच्छन्त्या त्वया साधु सम्यक् कृतम् । तथाहि, अकेण विना दिनश्रीः तथा
शशिना विना निशा च का ? सीतां प्रति अनसूयाया अप्रियवशा उक्तिरियम् ।

(र) निरर्थकमिति । नलिन्याः पद्मिन्याः जन्म निरर्थकं गतं, यथा
नलिन्या तुङ्गिनांशुविम्बं चन्द्रविम्बं न दृष्टम् । इन्दोश्चन्द्रस्यापि उत्पत्तिः निष्फ-
लैव, येन इन्दुना विनिद्रा विकसिता नलिनौ न दृष्टा । उपजातिवृत्तम् ।

अत्र रागपदे श्लेषः ।

“सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः

सह घनतिमिरौघैर्वैर्यमुत्सारयन्तः ।

सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामौलयन्तः

प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ (फ)

इदं मम । अत्र उल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु
श्लिष्टतया ।

“सममेव नराधिपेन सा गुरुसम्भोहविलुप्तचेतना ।

अगमत् सह तैलविन्दुना तनुदीपार्चिरिव क्षितेस्तलम्” ॥ (ब)

इयञ्च मालयापि सम्भवति । तयोदाहृते “सह कुमुद-
कदम्बैः” इत्यादौ ।

“लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ” इत्यादौ च
अतिशयोक्तिमूलत्वान्नायमलङ्कारः ।

विनोक्तिर्यद्विनान्येन

न साध्वन्यदसाधु वा ॥ ७०२ ॥ [भ]

(फ) सङ्गतिः । चन्द्रवर्णनमिदम् । अमृतांशोः अमृतस्य अंशवः किरणाः
कुमुदाङ्गां कदम्बैः समूहैः सह कामम् उल्लासयन्तः विकासयन्तः जनैः सान्द्रैः
तिमिराणाम् अन्धकाराणाम् ओघैः समूहैश्च सह वैर्यं कामिजनानामिति शेषः
उत्सारयन्तः विध्वंसयन्तः उद्दीपकत्वादिति भावः । सरसिजानां पद्मानां षण्डैः
समूहैः सह स्वान्तं मनः आमौलयन्तः सङ्कोचयन्तः प्रतिदिशं दिशि दिशि सञ्च-
रन्ति । मालिनौवृत्तम् ।

(ब) सममिति । सा इन्दुमती गुरुणा मङ्गता सम्भोहेन विलुप्तं चेतनं
यस्यास्तथाभूता सती तनुदीपार्चिः क्षीणा दीपशिखा तैलविन्दुना सङ्घैव नरा-
धिपेन अजेन सममेव क्षितेस्तलम् अगमत् । अत्र कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यय-
रूपप्रतिशयोक्तिः ।

(भ) विनोक्तिमाह विनोक्तिरिति । अन्येन विना यत् न असाधु अश्री-
लत्वं न भवति, तथा अन्येन विना अन्यत् यत् असाधु भवति सा विनोक्तिः ।

न असाधु अशोभनं न भवति । एवञ्च यद्यपि शोभनत्वे
एव पर्यवसानं तथापि अशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्या-
यमभिप्रायो यत् कस्यचिद्वर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परस्त्रिधेरेव
दोषः । तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति । यथा ।

“विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः ।

विना ग्रीष्मोष्णं मञ्जुर्वनराजिरजायत” ॥ (म)

“असाधु अशोभनम् । यथा ।

अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्चोर्विनाकेण ?” का निशा शशिना विना ॥ (ग)

“निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या

यया न दृष्टं तुङ्गिनांशुविस्वम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव

दृष्टा विनिद्रा नलिनौ न येन” ॥ (र)

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः । विनाशब्द-
प्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवायम् । एवं
सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया भव-
तीति बोद्धव्यम् ।

(म) विनेति । चन्द्रः जलदकालेन विना निस्तन्द्रतां निर्मलतां गतः ।
ग्रीष्मोष्णं विना वनराजिः मञ्जुः मनोहारिणी अजायत । अत्र जलदकाला-
पगमात् चन्द्रस्य तथा ग्रीष्मोष्मापगमात् वनराजिरशोभनत्वम् अपगतम् ।

(ग) अनुयान्तेति । जनातीतं लोकातिशायिनं कान्तं प्रियम् अनुयान्त्या
अनुगच्छन्त्या त्वया साधु सम्यक् कृतम् । तथाहि, अकेण विना दिनश्चोः तथा
शशिना विना निशा च का ? सीतां प्रति अनसूयाया अपिपत्रा उक्तिरियम् ।

(र) निरर्थकमिति । नलिन्याः पद्मिन्याः जन्म निरर्थकं गतं, यथा
नलिन्या तुङ्गिनांशुविस्वम् चन्द्रविस्वम् न दृष्टम् । इन्दोश्चन्द्रस्यापि उत्पत्तिः निष्फ-
लैव, येन इन्दुना विनिद्रा विकसिता नलिनौ न दृष्टा । उपजातिवृत्तम् ।

समाप्तिः समैवेव कार्यलिङ्गविशेषणैः ।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥

७०३ ॥ [ल]

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा ।

“व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया

वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

आलिङ्गति प्रसभमङ्गमशेषमस्या

धन्यस्त्वमेव मन्त्रयाचलगन्धवाह !” ॥ (व)

अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाम्येन
येथा ।

“असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रस्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥ (श)

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्यायोर्नायकनायिका-
व्यवहारः । विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्य-
गर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र श्लिष्टतया यथा मम ।

(ल) समाप्तिमाह समाप्तिरिति । समैः : कार्यलिङ्गविशेषणैः यत्र
प्रस्तुते अन्यस्य अप्रस्तुतस्य वस्तुनः विषयस्य व्यवहारसमारोपः सा समाप्तिः

(व) व्याधूयति । हे मन्त्रयाचलगन्धवाह ! यत् यस्मात् त्वम् अस्याः
अम्बुजलोचनायाः पद्मनयनायाः कनककुम्भविलासभाजोः वक्षोजयोः सनयोः
वसनम् अवधूय अपसाध्य अशेषं समस्तम् अङ्गं प्रसभं बलात् आलिङ्गति तस्मात्
त्वमेव धन्यः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(श) असमाप्तिरिति । असमाप्ता समाप्तिसमाप्ता जिगीषा यस्य तादृश्यं
मनस्विनः महानुभावस्य जिगीषोरित्यर्थः स्त्रीचिन्ता कान्ताभिलाषः का ? रविः
कृत्स्नं समयं जगत् अनाक्रस्य सन्ध्यां नो भजते ।

“विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं

दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।

जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः

अयति हरितं हन्त ! प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः” ॥ (घ)

अत्र मुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता । अत्र हि “तिमिरा-
वृतिम्” । इत्यत्र “तिमिरांशुकाम्” इति पाठे एकदेशस्य
रूपेणऽपि समासोक्तिरेव न तु एकदेशविवर्ति रूपकम् । तत्र
हि तिमिरांशुकयोः रूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुट-
सादृश्यतया परसाचिव्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न
समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुमौशः । यत्र तु रूप्यरूपकयोः
सादृश्यमस्फुट तत्रैकदेशान्तररूपणं विना तदसङ्गतं स्यादित्य-
शब्दमप्येकदेशान्तररूपणमायमपेक्षत (स) एवेति । तत्रैक-
देशविवर्तिरूपकमेव यथा ।

(घ) विकसितेति । हन्तेति खेदमूषकमव्ययम् । तुहिनद्युतिः चन्द्रः
पुरः अयतः रागस्य लौहित्यस्य अनुरागस्य च आसङ्गात् आवेशात् विकसित-
मुखीं प्रकाशितमुखीं प्रसन्नमुखीञ्च तथा गलन्ती निर्गच्छन्ती तिमिरमेव आवृतिः
आवरणं यथाः तथाभूता दिनकरस्य सूर्यस्य उपनायकस्य चेति ध्वनिः करिष्य
किरणेन हसीन च स्पृष्टाम् ऐन्द्रीं पूर्वां दिशं निरीक्ष्य दृष्ट्वा जरठा परिणता
या लवली तदाख्यफलविशेषः तद्वत् पाण्डुः छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतः भृशं
अत्यर्थं कलुषान्तरः मलिनान्तःकरणः सन् प्राचेतसीं पश्चिमां हरितं दिशं अयति
अवलम्बते । शिखरिणीवृत्तम् ।

(स) अत्रेति । अत्र विकसितमुखीमित्युदाहरणे रूप्यरूपकभावः रूप्यम्
आरोपविषयः तिमिरं रूपकम् आरोप्यमाणम् अंशुकं तयोर्भावः द्वयोः तिमिरां-
शुकयोरावरणत्वेन आच्छादकत्वेन परसाचिव्यम् अपरसाहाय्यं वाक्यार्थपर्यालोचन-
माहाय्यमित्यर्थः अनपेक्ष्य अगृहीत्वापि स्वमात्रे स्वार्थे एव विश्रान्तः सादृश्याव-
कीर्षकतया स्वतःसिद्ध इत्यर्थः इति द्वितीः समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुं स्वच्छयितुं
न ईदृशः न शक्तः । अत्रेति । अत्र वाक्ये इति शेषः अस्फुटम् अस्पष्टं तत्र

“जस्य रणंतउरण करे कुणंतस्य मण्डलगलअम् ।

रससंमुहौवि सहसा परंमुहौ होइ रिउसेणा” (३),॥ (इ)

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । क्वचिच्च यत्र स्फुट-
सादृश्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैक-
देशविवर्त्ति रूपकमेव । रूपकप्रतीतिर्व्यापितया समासोक्ति-
प्रतीतितिरोधायकत्वात् । ननु अस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुख-
सञ्चारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत् (च) । सत्यमुक्तम् ।
अस्येव किन्तु वाक्यार्थपर्यालोचनासापेक्षं न खलु निरपेक्षम् ।
सुखचन्द्रादेर्मनोहरत्वादिवत् रणान्तःपुरयोः स्वतः सुख-
सञ्चारत्वाभावात् । साधारण्येन यथा ।

“निसर्गसौरभोद्भूतान्तर्भङ्गसङ्गीतशालिनी ।

(३) जस्य इति ।

यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वाणस्य मण्डलागलताम् ।

रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना इति ॥ सं० ।

एकदेशान्तरस्य रूपणं विना तत् वाक्यम् असङ्गतम् अनुपपन्नम् । अशाब्दम्
शब्दाप्रतिपाद्यम् चार्थम् अर्थवल्लभम् ।

(इ) यस्येति । रण एव अन्तःपुरं तत्र करे मण्डलागलताम् असिलताम्
अपरां नायिकांमिति च ध्वनिः करे कुर्वतः यस्य रससंमुखी उत्साहाभिमुखी
अनुरागवती च रिपुसेना शत्रुबल कान्ता चेति ध्वनिः सहसा पराङ्मुखी भवति ।

(च) रूपकप्रतीतिरिति । व्यापितया बहुगमितया इत्यर्थः समासोक्ति-
प्रतीतिः तिरोधायकत्वात् भावरकत्वात् यथा लावण्यमधुभिः पूर्णमित्यादि । सुख-
सञ्चारतयेति । यथा अन्तःपुरे सुखं सञ्चरति तथा रणेऽपीति भावः । निरपेक्षं
कार्यार्थपर्यालोचननिरपेक्षमित्यर्थः । ततश्च बहूनां स्फुटसादृश्यानां सङ्गा-
तया अस्फुटसादृश्यानां सदभावे रूपणस्य अव्यापित्वेऽपि यदि एकदेशस्य रूपणं
स्यात् तदा एकदेशविवर्त्तिरूपकमेवेति बोध्यम् ।

(क) निसर्गेति । निसर्गसौरभेण स्वभावसौगन्धेन उद्भूतान्ताः ये भङ्गा-

उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥” (क)

अत्र निसर्गत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्यां नायिका-
व्यवहारप्रतीती स्त्रीमात्रगामिनः स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः
कारणम् । तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहार-
प्रतीतेरसम्भवात् । औपम्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा सम्भवति । उप-
मारूपकसङ्करगर्भत्वात् । अत्रोपमागर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिहृन्दं सुवेशा हरिणोक्षणा” ॥ (ख)

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमा-
गर्भत्वेन समासः । अनन्तरञ्च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादि-
समासान्तराश्रयेण समानविशेषणमाहात्म्याद्धरिणोक्षणायां
लताव्यवहारप्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णम्” इत्यादि । सङ्करगर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभापुष्पचिता” इत्यादौ “सुवेशा” इत्यत्र पाठे ह्युपमा-
रूपकसाधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणम् । समासान्तरं पूर्व-
वत् । समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिः । एषु च येषां मते

तेषां सङ्गीतशालिनी सरोजिनी पद्मिनी वासराधीशे सूर्ये उदिते सति स्मेरा
विकसिता सञ्चिता च अजनि अमृत ।

(ख) दन्तेति । दन्तानां प्रभाः पुष्पाणीवेति दन्तप्रभापुष्पाणि तैः चिता
व्याप्ता, पाणिः पल्लव इव पाणिपल्लवस्तेन शोभते इति पाणिपल्लवशोभिनी केश-
पाश अलिहृन्दमिव तेन उपलक्षिता सुवेशा सुष्ठु परिच्छदवती हरिणोक्षणा
विभातीति शेषः । लतापत्रे दन्तप्रभा इव पुष्पाणि तैश्चिता । पाणिरिव पल्लवः
तेन शोभिनी, केशपाश इव अलिहृन्दं तेन । अत्र सुवेशत्वधर्मस्य मुख्यतया
उपमये हरिणोक्षणायां वर्तनात् औपम्यगर्भत्वम् ।

(ग) उपमारूपकेति । उपमासाधकस्य उपमये मुख्यतया स्थितस्य धर्मस्य
रूपकसाधकस्य उपमाने मुख्यतया स्थितस्य धर्मस्य बाधकस्य च उपमैवात्र न

उपमासङ्करयोरैकदेशविवर्तिता नास्ति तन्मते आद्यद्वितीययोः
समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपैकविषय
एव । पर्यालोचने तु आद्ये प्रकारे एकदेशविवर्तिन्यपमैवाङ्गी-
कर्तुमुचिता (ग) । अन्यथा ।

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरदधानार्द्रनखक्षताभम् ।

प्रमोदयन्ती सकलङ्कमिन्दुं पापं रवेरप्यधिकं चकार” ॥

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिका-
पयोधरेणार्द्रनखक्षताभशक्रचापधारणसम्भवात् । ननु अत्र
“आर्द्रनखक्षताभम्” इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्या-
लोचनया ऐन्द्रे धनुषि सञ्चारणीयम् । यथा “दध्ना जुहो-
तीति” इत्यादौ हवनस्यान्यथासिद्धेर्दध्नि सञ्चार्यते विधिः ।
एवं च इन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति
चेन्न । एवविधनिर्वाहे कष्टदृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्तिन्युप-
माङ्गीकारस्यैव ज्यायस्त्वात् । अस्तु वा अत्र यथाकथञ्चित्
समासोक्तिः । “नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः” इत्यादौ च अन्यगत्या-

रूपकं रूपकमेवात्र उपमा इत्येवंरूपस्य अभावादित्यर्थः । समासान्तरं पूर्ववत्
उपमापक्षे उपमितिसमासः रूपकपक्षे रूपकसमासः । यथा दन्तप्रभाः पुष्पाणीव
तथा दन्तप्रभा एव पुष्पाणि इत्यादि बोध्यम् । आद्यद्वितीययोः दन्तप्रभापुष्पचिति-
त्यादिरूपे आद्ये उदाहरणे तृतीये अत्रैव सुविशेष्यत्वं परीतिरिति पाठे न परिवर्तिते
इत्यर्थः ।

(घ) ऐन्द्रमिति । शरदर्थनमिदम् । शरत् पाण्डुपयोधरेण निर्घटत्वात्
सितजलधरेण आर्द्रम् अभिनवं यत् नखक्षतं तस्यैव आभा यस्य तादृशम् ऐन्द्रं
धनुः शक्रचापं दधाना धारयन्ती सती सकलङ्कमिन्दुं प्रमोदयन्ती बिकासयन्ती
रवेः सूर्यस्य अभ्यधिकं तापं चकार । शरदि चन्द्रस्य उज्ज्वलत्वं सूर्यस्य च उग्र-
तापत्वं स्यादिति प्रसिद्धिरिति भावः । वस्तुपर्यालोचनया विषयानुशौखनेन ।
हवनस्य हीमस्य अन्यथा अन्यप्रकारेण सायं प्रातर्जुहोतीत्यादिविधिना सिद्धेः
प्राप्तेः । दध्नीति । यथा अत्र दधिकरणत्वे विधिः सञ्चार्यते तथावापीति भावः ।

सम्भवात् । किञ्च उपमायां व्यवहारप्रतीतिरभावात् कथं तदुपजाविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः (घ) । यदाहुः ।

“व्यवहारोऽथवा तत्त्वं नोपम्ये यत् प्रतीयते ।

तन्नोपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा” ॥ (ङ) ।

एवञ्च उपमारूपकयोरेकदेशविवर्तिताङ्गीकारे तन्मूल-
सङ्करेऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव तेनोपम्यगर्भविशे-
षणोत्थापितत्वं नास्या विषय इति विशेषणसाम्ये श्लिष्टविशे-
षणोत्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा । कार्य-
लिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समासोक्तिः सर्व-
त्रैवात्र व्यवहारसमारोपः कारणम् (च) । स च क्वचिह्नौकिके
वस्तुनि लौकिकवस्तु व्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि
शास्त्रीयवस्तु व्यवहारसमारोपः । लौकिके वा शास्त्रीयवस्तु-
व्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वा लौकिकवस्तु व्यवहारसमा-
रोप इति चतुर्धा । तत्र लौकिकवस्तुपि रसादिभेदादनेक-
विधम् । शास्त्रीयमपि तर्कयुर्वेदज्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्ध-

यथाकथञ्चिदिति । कष्टसृष्ट्या आर्द्रनखचते स्थितस्य उपमावाचकस्य आभा-
शब्दस्य इन्द्रे धनुषि सञ्चारणेनेति भावः । ननु अत्रापि सरःश्रिया मङ्गलाव्य-
हारसमारोपेण समासोक्तिरन्तु का अतिरित्याशङ्क्य दूषयति किञ्चेति । तथा
च यत्र व्यवहारसमारोपप्रतीतिः स्फुटा, तत्रैव समासोक्तिः न तु कष्टसृष्ट्या
व्यवहारप्रतीत्यानयने इति भावः ।

(ङ) व्यवहार इति । यत् यस्मात् औपम्ये औपम्यगर्भविशेषणसाम्ये
इत्यर्थः व्यवहारः साधर्म्यं वा तत्त्वं स्वरूपम् अप्रस्तुतस्येति शेषः न प्रतीयते न
बुध्यते तत् तस्मात् औपम्यसमासोक्तिः औपम्यगर्भविशेषणसाम्योत्थापिता समा-
सोक्तिर्न भवतीति शेषः, यतः सा स्फुटा सुव्यक्ता सर्वजनानुभवसिद्धा एकदेशो-
पमा एकदेशविवर्तिनी उपमित्यर्थः ।

(च) तन्मूलसङ्करे उपमारूपकसङ्करे इत्यर्थः न्यायसिद्धः युक्तिसिद्धः व्यव-
हारसमारोपाभावादिति भावः ।

तयेति बहुप्रकारा समासोक्तिः । दिङ्मात्रं यथा “व्याधूय
यदसनम्” इत्यादौ लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य हठकौमुदस्य
व्यवहारादेः समारोपः ।

“यैरेकरूपमखिलास्यपि वृत्तिषु त्वां
पश्यद्भिरव्ययमसङ्घततया प्रवृत्तम् ।
लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-
स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये” ॥ (क)

अत्र आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यव-
हारसमारोपः (ज) । एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूप-
मेव तं पूर्वावस्थातो विशेषयति (झ) । अत एव अत्र “व्यव-
हारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोपः” इति वदन्ति । उप-
माध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यमिह तु विशेषण-
मात्रस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह तु अप्रस्तुत-
स्येति भेदः ।

(क) यैरिति । ईश्वरं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे भगवन् ! अखिलासु
समयासु वृत्तिषु अवस्थासु पदप्रत्यययोगसमासादिषु च अव्ययम् । अविनाशिनम्
असङ्घातं सङ्घातौतया प्रवृत्तं ज्ञान् अव्ययशब्दश्च पश्यद्भिः यैः जनैः परत्वजुषः
त्वदन्यः कश्चिदस्तीत्येवंरूपाया इत्यर्थः परवर्तिन्याश्च विभक्तेः प्रत्ययस्य लोपः कृतः
तैः तव लक्षणं स्वरूपं तत्त्वमित्यर्थः सूत्रञ्च कृतं निरूपितमिति ध्रुवमेव निश्चितमेव
मन्ये जानामि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) आगमेति । आगमशास्त्रं वेदः तत्र प्रसिद्धं तस्मिन् वस्तुनि मन्त्र-
शीति भावः व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धस्य वस्तुतः अव्ययशब्दस्य इत्यर्थः व्यवहार-
समारोपः । *

(झ) रूपके इति । अप्रकृतम् उपमानम् आत्मस्वरूपस्य सन्निवेशेन आरो-
पेण प्रकृतस्य उपमेयस्य रूपम् अवच्छादयति आवृणोति । इह तु समासोक्तौ
तु स्वावस्था साधर्म्यं तस्याः समारोपेण तं प्रकृतं पूर्वावस्थातः प्रकृतावस्थामव-
च्छाद्येत्यर्थः विशेषयति उत्कृष्टत्वेन ज्ञापयति ।

उक्तिर्विशेषणैः साभि-

प्रायैः परिकरो मतः ॥ ७०४ ॥ [ज]

यथा ।

“अङ्गराज ! सेनापते ! द्रोणीपहासिन् !

कर्ण ! रक्षैनं भीमाद् दुःशासनम्” । (ट)

शब्दैः स्वभावादेकार्थैः

श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ॥ ७०५ ॥ [ठ]

“स्वभावादेकार्थैः” इति शब्दश्लेषाद् व्यवच्छेदः । “वाच-
नम्” इति च ध्वनेः (ड) । उदाहरणम् ।

“प्रवर्त्तयन् क्रिदाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन् ।

सहसा भूयसा दीप्तो विभाति च विभाकरः” ॥ (ड)

(ज) परिकरमाह उक्तिरिति । साभिप्रायैः अभिप्रायव्यञ्जकैः विशेषणैः
उक्तिः परिकरः मतः । अपुष्टार्थत्वदोषपरिहारेण अस्य प्राप्तावपि एकत्र बहूनामेवं
विशेषणानुक्तौ वैचित्र्यातिशयदर्शनात् अस्योक्तिरिति ध्येयम् ।

(ट) अङ्गराजेति । भीमेन वध्यमानं दुःशासनं रक्षितुमशक्तुं वन् कर्णं
प्रति, अश्वत्थामः सीकुण्डनं वचनमिदम् । अङ्गानां देशभेदानां राजा अङ्गराजः
तत्सम्बुद्धौ । सेनापते ! सां विहाय त्वं सेनापत्ये अभिषिक्तोऽसौत्रि भावः द्रोणम्
उपहसितवान् इति द्रोणीपहासौ तत्सम्बुद्धौ, तथा आत्मगर्वेण द्रोणं मत्पितरम्
उपहसितवानसि । कर्ण ! एनं दुःशासनं भीमात् वृकोदरहस्तात् रथ परि-
व्रायस्व । अत्र विशेषणत्रयप्रभावात् कर्णस्य दुःशासनरक्षणम् अवश्यकर्तव्यं
प्रतीयते, तद्वचनत्वे तस्यातिशयवृज्जिति बोध्यम् ।

(ठ) अर्थश्लेषमाह शब्दैरिति । स्वभावात् एकार्थैः शब्दैः अनेकार्थानां
वाचनं प्रतिपादनं सन्त्वभिप्रेक्ष्येति भावः श्लेषः ।

(ड) शब्दश्लेषादिति । शब्दश्लेषे हि स्वभावादेव शब्दानां भिन्नार्थत्वेति
भावः ध्वनेः व्यङ्ग्यस्य व्यवच्छेद इत्यनेनावयः ।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् दावपि राजसूय्यौ वाच्यौ ।
 क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।
 कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् ॥
 अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।
 अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ॥ ७०६ ॥ [ठ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” ॥ (ण)

• अत्र अस्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते
 • सामान्यमभिहितम् (त) ।

“स्रगियं यदि जीवितापहा

हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

(ङ) प्रवर्त्तयन्निति । साध्वीः क्रियाः वैदिककर्माणि प्रवर्त्तयन् प्रजाभिः
 स्वयं च कारयन् हरितां दिशं मालिन्यं हरन् प्रियाप्रदानादिना चेति भावः
 अस्वकारध्वंसेन भूयसा अतिमहता महसा तेजसा प्रभावेण उष्णकिरणेन च
 दीप्तः विभ्रां प्रकाशं करोतीति विभाकरः राजा सूर्यश्च विभाति राजते ।

(ढ) अप्रस्तुतप्रशंसामाह क्वचिदिति । क्वचित् सामान्यात् साधारणात्
 अप्रस्तुतात् विशेषः प्रस्तुतं क्वचित् विशेषतः विशेषात् अप्रस्तुतात् सामान्यं प्रस्तुतं
 क्वचित् अप्रस्तुतात् कार्यात् प्रस्तुतं निमित्तं क्वचित् अप्रस्तुतात् निमित्तात् प्रस्तुतं
 कार्यं क्वचित् समात् अप्रस्तुतात् समं प्रस्तुतं गम्यते चेत् ततः तदा पञ्चधा पञ्च-
 विधा उक्तरीत्येति भावः अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

(ण) पादाहतमिति । यत् रजः पादाहतं सत् उत्थाय मूर्धानम् अधि-
 रोहति आक्रामति, तत् रजः अपमानेऽपि स्वस्थात् देहिनः वरं मनाक् प्रिय-
 मित्यर्थः, देवाद्भूते वरः श्रेष्ठे त्रिषु कौवे मनाक् प्रिये इत्यमरः ।

(त) सामान्यमिति । देहिमासान्वमित्यर्थः ।

(थ) स्रगिति । दिव्यस्रजि उरसि पतितामेव स्रग्प्रियामिन्दुमतीं गवासु-

विषमप्यमृतं कचिद्वैत्

अमृतं वा विषमौश्वरेच्छया" ॥ (थ)

अत्रेश्वरेच्छया कचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं
हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशे-
षोऽभिहितः । एवं च अत्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः ।
दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु, प्रतिविम्बत्वेनोपादीयते । इह तु
विषामृतयोरमृतविषौभावस्याप्रसिद्धेन तस्य सद्भावः (द) ।

“इन्दुरित इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगौणामिव

प्रक्षानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कलया च कोकिलबधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सौतायाः पुरतश्च हन्त ! शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव” ॥ (ध) ।

अत्र सम्भाव्यमानेभ्यः (ध) इन्वादिगताञ्जनलिसत्त्वादिभ्यः
कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं
प्रतीयते ।

नवलीक्य अजस्र विलापवचनमिदम् । इयं सक् मात्य यदि जीवितम् अप-
हन्तीति जीवितापह्ना जीवनहारिणीत्यर्थः । तदा हृदये निहिता सती ममेति
शेषः सां किं कथं न हन्ति ? मन्ये सजी न दोषः ममेवेश्वरप्रतिकूलतेत्याह विष्-
मिति । कचिद् ईश्वरेच्छया विषमपि अमृतम्, अमृतं वा विषं भवेत् ।

(द) प्रख्यातमेवेति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । तस्य दृष्टान्तस्य ।

(ध) इन्दुरिति । हन्तीति हर्षसूचकमन्ययम् । सौतायाः सौन्दर्यवर्णन-
मिदम् । सौतायाः पुरतः अगतः इन्दुः अन्द्रः अञ्जनेन लिप्त इव सालिन्यपूर्णं
इव न राजते इति भावः, मृगौणां दृष्टिः जडिता इव सङ्कुचिता इव, विद्रुमदलं
प्रक्षालपल्लवं प्रक्षानः प्रकर्षेण ज्ञानं मतः अरुणिमा यस्य तादृशमिव, हेमः
काञ्चनस्य प्रभा श्यामेव कण्ठवर्णैव, कोकिलबधूनां कोकिलानां कण्ठेषु कलया
कार्कश्यं प्रस्तुतमिव कोकिलारवः कार्कश्यं प्रतीयते इति भावः । तथा शिखिनां
सयूराणां वर्हाः सगर्हा इव निन्दिता इव । आदूखविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) सम्भाव्यमानेभ्यः उत्प्रेक्षणीयेभ्यः ।

“गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं
त्यक्त्वा तिर्यग्वेक्ष्य वाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा ।
अथ प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यता-
मित्यं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोऽप्रासमाभाषितः” ॥ (न)

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् (पु) ।
तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने (फ) च द्विधा श्लेषमूला सादृश्य-
मात्रमूला च । श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे
श्लेषवद्विशेषस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा ।

क्रमेण यथा ।

“सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥ (ब)

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सहकारात् कस्य-
चित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

(न) गच्छामीति । विदेशगमने कृतनिशङ्कमपि अगच्छन् प्रति तत्कारणं
जिज्ञासुं सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । गच्छामि इति मया उक्तया मृग-
दृशा उद्रेकिणं दीर्घं निःश्वासं त्यक्त्वा वाष्पकलुषेण अशुपूर्णेन एकेन चक्षुषा मां
तिर्यक् वक्ष्ये भवेत्य अथ मदर्पितं प्रेम त्वया प्रियसखीवृन्दे बध्यताम् इत्यम्
अनेन प्रकारेण स्नेहेन विवर्द्धितः प्रतिपालितः मृगशिशुः सोऽप्रासं सुखितम्
आभाषितः कथितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) अत्रेति । अगमनरूपे कार्ये जिज्ञासिते इति शेषः कारणं नायिकाया
मरणाभिप्रायव्यञ्जकं वाक्यरूपमिति भावः ।

(फ) तुल्याभिधाने इति । तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य अभिधाने इत्यर्थः ।

(ब) सहकार इति । सहकारः आसः सदा आमोदः सौख्यम् आन-
न्दश्च यस्य तथाभूतः वसन्तस्य श्रिया पुष्पपल्लवादिजनितया इति भावः समन्वितः
युक्तः वसन्तकालोचितवैश्वसमन्वितश्च समुज्ज्वला रुचिः कान्तिः अन्यत्र समुज्ज्वले
अङ्गारे रुचिः अभिलाषो यस्य तथोक्तः श्रीमान् सुदर्शनः तथा प्रभूताभिः बह्वीभिः
उज्ज्वलिकाभिः उद्भूतकलिकाभिः अन्यत्र उत्कण्ठाभिः आकुलः ।

“पुंस्त्वादपि प्रविचलेद् यदि यद्यधोऽपि
 र्यायाद् यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
 अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
 केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥ (भ)

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेषेणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्धा
 प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित् पुरुषः प्रती-
 यते (म) । सादृश्यमात्रमूला यथा ।

“एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः क्षुधाभिधावन्ति ।
 अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः करुणा” ॥ (य)

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते (र) ।
 इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा ।

“धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पर्शशीतलाः ।

(भ) पुंस्त्विति । पुंस्त्वात् पुरुषत्वात् प्रविचलेत् भवेत् यदि स्त्री भवेद्
 यदीत्यर्थः, अधोऽपि पानालमपि यायात् गच्छेत् यदि, प्रणयने याच्ञायां न
 भेदान् अपि स्यात् खर्वः स्यात् यदि, तदपि तथापि विश्वं जगत् अभ्युद्धरेत्
 केनापि पुरुषोत्तमेन इति दृष्टशौ एवंप्रकारा इयं दिक् नीविः प्रकटिता ।
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(म) अनेति । प्रचुरप्रसिद्धा बहुशः ख्याता विष्णुरेवेति तेन हि दैत्य-
 कृताश्वतथरणात् मोहिनीमूर्तिपरिग्रहः कृतः । सङ्घातवनिसङ्घां धरासुद्धर्तुं
 वराहरूपेण पातालं प्रविष्टम् । वलिराजद्वतं त्रैलोक्यसुद्धर्तुं वामनरूपेण याच्ञापि
 कृता इति द्रष्टव्यम् ।

(य) एक इति । एकः असङ्ख्य इत्यर्थः कपोतपोतः पारावतशावकः,
 शतशः बहुशः श्येनाः घातकाः पक्षिविशेषाः क्षुधा अभिधावन्ति, एनं प्रतीति
 शेषः, अम्बरम् आकाशम् आवृतिशून्यं निरावरणम्, हरि हरि खेदतृप्तकमन्यवं
 विधेः करुणा शरणं रक्षित्री । विधातैवास्त्रेदानौ रक्षणश्चम इति भावः ।

(र) अनेति । प्रस्तुतः आपन्नः बहुशब्दपरिवृत इति भावः ।

(ल) धन्या इति । दशरथस्योक्तिरियम् । कङ्काराणां रक्तोत्पलानां स्पर्शेन

शामिन्दीवरश्यामं ये सृशन्त्यनिवारिताः”॥ (ल)

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रती-
यते । वाच्यस्य सम्भवात्सम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् (व) ।
तत्र सम्भवे उत्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा ।

“कौकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः ।

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलौकोविदाः पुनः” ॥ (श)

अत्र काककौकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विना-
ऽसम्भवि (ष) । उभयरूपत्वे यथा ।

“अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो वह्निः ।

कथं कमलनालस्य सा भूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥ (स)

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्त-
श्छिद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि, अन्येषान्तु
सम्भवोभयरूपत्वम् (ह) । अस्याश्च समाप्तोक्तिवद् व्यवहार-

श्रीतलाः बने वाताः वनवायवः धन्याः खलु, ये वाताः अनिवारिताः सन्तः
इन्दीवरश्यामं श्यामं सृशन्ति ।

(व) अत्रेति । प्रस्तुतः सम इति शेषः । वाच्येति । क्वचित् वाच्यस्य
सम्भवरूपत्वं, क्वचित् असम्भवरूपत्वं क्वचित् उभयरूपत्वमिति भावः ।

(श) कौकिल इति । अहं कौकिलः, भवान् काकः, आवयोः कालिमा
कृष्णवर्णत्वं समानः । पुनः किन्तु काकलौ सौम्यौ मधुरध्वनिः तस्यां कौविदाः
विचक्षणाः अन्तरं प्रसेदम् आवयोरिति शेषः कथयिष्यन्ति ।

(ष) अत्रेति । वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्युक्तौ । प्रस्तुतस्य कस्यचित् जनस्य
अध्यारोपणम् आरीपणम् ।

(स) अन्तरिति । कमलनालस्य पद्मनालस्य गुणाः सूत्राणीत्यर्थः कथं
भङ्गुराः छिदुराः सा भूवन् न भवेयुः, यतः भूयांसि बह्वनि अन्तश्छिद्राणि अन्त-
रविचराणि तथा वह्निः बहवः कण्टकाः ।

(ह) अत्रेति । अन्येषां कण्टकानामित्यर्थः । वस्तुवदेति । तत्र हि

समारोपप्राणत्वाच्छब्दशक्तिमूलाद् वस्तुध्वनेर्भेदः, उपमाध्व-
नाधर्मास्तुतस्य व्यञ्जित्वम् । एवं समासोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयो-
रपि वाच्यत्वम् ।

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।

निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः

॥ ७०७ ॥ [च]

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याज-
स्तुतिः, स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा ।

“स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ! ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥ (क)

इदं मम ।

“व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं

यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।

व्यवहारसमारोपी नास्तीति भावः एवं समासोक्तौ अप्रस्तुतस्य व्यञ्जित्वमिति शेषः,
इह तु प्रस्तुतस्य इति भावः ।

(च) व्याजस्तुतिमाह उक्तेति । वाच्याभ्याम् अभिव्येद्याभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां
स्तुतिनिन्दयोर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिरुक्ता ।

(क) स्तनेति । राजविषयिणी व्याजस्तुतिरियम् । हे देव ! त्वयि
कुपितेऽपि रिपूणां स्वयः नार्यः स्तनयुगेषु मुक्ताभरणं यासामिति निन्दा,
स्तनयुगेषु मुक्तं व्यक्तम् आभरणं याभिरिति स्तुतिः तथोक्ताः कण्टकेन रोमाञ्चन
पतिसङ्गजनितसार्वकभावविश्लेषेण कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टयो यासामिति
निन्दा, कण्टकेन चुद्रश्वरणापि कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टयो यासामिति स्तुतिः
तथाभूताः अतएव प्रागिव अप्रकुपिते इव विश्वस्ता निःशङ्का इति निन्दा, विधवा
इति स्तुतिः जाताः, विश्वस्ता विधवा समी इत्यमरः । अत्र निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वम् ।

(ख) व्याजिति । हे पयोद ! मेघ ! तव जीवनानि जलानि जगत्तः

स्तीव्रन्तु ते महदिदं घन ! धर्मराज-
साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥ (ख)

पर्यायोक्तं यदा भङ्गा
गम्यमेवाभिधीयते ॥ ७०८ ॥ [ग]

उदाहरणम् ।

“सृष्टास्ता नन्दने श्रयाः केशमन्भोगलालिताः ।

सावन्नं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः” ॥ (घ)

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गी विजित इति प्रस्तुतमेव गम्य
कारणरूपं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरी-
सावन्नस्य र्शनरूपकार्यद्वारेणाभिहितम् । न चेदं कार्यात्
कारणप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र कार्यस्य अप्रस्तुत-
त्वात् । इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्य-
मपि कारणवत् प्रस्तुतम् । एवञ्च ।

“अनेन पर्यासयताश्चुविन्दून्

मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।

जीवनाय भवन्तीति यत् इयं तव व्याजन्तुतिः क्लृप्ता स्तुतिः, हे घन ! इदं
ते तव महत् स्तीव्रं यत् पथिकान् निहत्य धर्मराजस्य यमस्य साहाय्यम् आनु-
कूल्यम् अर्जयसि । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र स्तुत्या धर्मराजसाहाय्यार्जन-
रूपया निन्दाया गम्यत्वम् ।

(ग) पर्यायोक्तमाह पर्यायोक्तमिति । यदा भङ्गा भङ्गीकृत्य गम्यनेय
अभिधीयते अभिधीयवत् प्रकाशयते तत् पर्यायोक्तम् ।

(घ) सृष्टा इति । यस्य हयग्रीवस्य सैनिकैः श्रयाः इन्द्राद्याः केशनां
सन्भोगे विन्यासे लालिताः प्रयुक्ताः नन्दने तदाख्योपवने पारिजातस्य ताः प्रसिद्धाः
मञ्जर्यः सावन्नं सावहस्यं सृष्टाः ।

(ङ) अनेनेति । अनेन राज्ञा शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलानां च

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनौना-

माक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः” ॥ (ङ)

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्
कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशय-
बोधकत्वेन वर्णनाहंमिति पर्यायोक्तमेव ।

“राजन् ! राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुञ्ज ! भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ? ।

इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

क्षित्रस्थानवलोक्य शून्यवङ्गभावेकैकमाभाषते” ॥ (च)

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारयः पलायिता
इति कारणं प्रस्तुतम् । “कार्यमपि वर्णनाहंत्वेन प्रस्तुतम्”
इति” केचित् । अन्ये तु “राजशुकवृत्तान्तेन न कोऽपि
प्रस्तुतस्य प्रभावो बोध्यते इति अप्रस्तुत प्रशंसैव” इत्याहुः ।

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।

स्थूलतमान् अतिस्थूलान् अशुविन्दून् पर्यासयता पातयता सुता आक्षेपसूत्रेण
गुण्ढनसूत्रेण विनैव हाराः प्रत्यर्पिताः उपजातिवृत्तम् ।

(च) राजन्निति । पलायितेषु राजपरिवारेषु प्रासादस्थितस्य पालित-
शुकस्य राजादिचित्रपटेषु राजाद्रिबुद्ध्या आवेदनमिदम् । हे राजन् ! राजसुता
मा न पाठयति, देव्यः सहिष्यः अपि किं कथं तूष्णीं स्थिताः ? हे कुञ्ज ! मां
भोजय, कुमारस्य राजपुत्रस्य सचिवैः सहचरैः किम् अद्यापि इदानीमपि न
भुज्यते ? इत्थमनेन प्रकारेण तव अरिभवने अध्वगैः पथिकैः पञ्जरात् मुक्तः राज-
शुकः शून्यवङ्गमौ क्षित्रस्थान् राजादीन् अवलोक्य एकैकम् आभाषते कथयति ।
आर्द्रक्षत्रिक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) अर्थान्तरन्यासमाह सामान्यमिति । साधर्म्येण समानधर्मवत्त्वदा
इतरेण वधर्म्येण वा विशेषेण सामान्यं वा तेन सामान्येन विशेषी वा, कारणेन

कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।

साध्यमर्थेणेतरैणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥३॥

७०६ ॥ [क]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाभ्योधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥ (ज)

अत्र द्वितीयाह्वगतेन विशेषेणार्थेन प्रथमाह्वगतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

“यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः” (झ)

“पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम ! धारयैनां

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधौथाः ।

कार्यञ्च, कार्येण इदं कारणञ्च यदि समर्थ्यते तदोक्तिर्यते असौ ततः उक्तरीत्या अष्टधा अष्टप्रकारः अर्थान्तरन्यासः ।

(ज) बृहदिति । क्षोदीयान् क्षुद्रतरोऽपि जनः बृहन् महान् सहायो यस्य तथाभूतः सन् कार्यान्तं कार्यपारं गच्छति प्राप्नोति सिद्धकार्यो भवतीत्यर्थः । तथाहि, नगापगा नगनिर्भरिणी महानद्या गङ्गायां सम्भूयां मिलित्वा अभ्योधिं समुद्रम् अभ्येति प्राप्नोति ।

(झ) यावदिति । माधवः कृष्णः यावन्नः अर्थाः यावदर्थम् । यावदर्थे पदानि सुतिष्ठन्तानि यस्यां तथोक्तम् एवम् उक्तप्रकारां वाचम् आदाय गृहीत्वा उक्तोक्त्यर्थः विरराम निवहते । तथाहि, महीयांसः अतिसहान्तः जनाः प्रकृत्या स्वभावेन मितभाषिणः भवन्तीति शेषः । अत्र सामान्येन प्रथमाह्वगतस्य विशेषः सोपपत्तिकः ज्ञतः ।

(ज) पृथ्वीति । खच्छणस्योक्तिरियम् । हे पृथ्वि ! त्वं स्थिरा भव, हे भुजङ्गम ! अनन्त ! त्वम् एनां पृथ्वीं धारय, हे कूर्मराज ! त्वम् इदं द्वितयं पृथ्वीः

दिक्, ज्ञराः ! कुरुत तच्चितये दिधीर्षाम्

आर्थः करोति हरकामुक्ताततज्यम् ॥ (ज)

अत्र कारणभूतं हरकामुक्ताततज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्यादेः
कार्यस्य समर्थकम् ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्” । (ठ)

इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विस्मय-
कारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्यं उदा-
हरणानि । वैधर्म्यं यथा ।

“इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।

शास्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥ (ड)

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीत”
इत्यत्र सहसाविधानाभावस्यापत्यदत्वं विरुद्धं कार्यं समर्थ-
कम् । एवमन्यत् ।

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे

काव्यलिङ्गं निगद्यते ॥ ७१० ॥ [ड]

भुजङ्गमयोर्द्धयमित्यर्थः दधीषाः, हे दिक्कुञ्जाः ! दिग्गजाः ! तेषां पृथ्वादीनां
वये दिधीर्षां धारणेच्छां धारणशक्तमित्यर्थः कुरुत । आर्थः रामः हरस्य शम्भोः
कामुकम् आततज्यं विस्तृतमौर्विकं करोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ङ) सङ्गतिः । सहसा अविविच्छेत्यर्थः क्रियां न विदधीत न कुर्यात्,
अविवेकः अविस्मयकारौ जनः परम् अत्यर्थम् आपदां पद स्थानम् । सम्पदः
गुणलुप्ताः गुणानुरक्ताः सत्यः विस्मयकारिणं जनं स्वयं वृणते हि आश्रयन्त्येव ।

(ठ) इत्यमिति । इत्यम् अन्वेन प्रकारेण आराध्यमानः सेव्यमानोऽपि
स तारकः भुवनत्रयं क्लिश्नाति तापयति । दुर्जनः दुष्टो जनः प्रत्यपकारेण
शास्येत् शान्तिं गच्छेत्, उपकारेण न शास्येदिति शेषः प्रत्युत विकुर्यादिति
भावः ।

(ड) काव्यलिङ्गमाह हेतोरिति । हेतोः कारणस्य वाक्यपदार्थत्वे वाक्यार्थ-
पदार्थयोः कारणत्वे इत्यर्थः काव्यलिङ्गं निगद्यते ।

तत्र वाक्यार्थता यथा ।

“यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दौवरम्,
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारौ शशी ।
येऽपि त्वहमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते” ॥ (ठ)

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः । पदार्थता यथो-
क्तम् ।

“त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिपटलपङ्किलाम् ।
न घत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः” ॥ (ण)

अत्र द्वितीयाहं प्रथमाहंमेकपदं हेतुः । अनेकपदं यथा-
मम ।

“पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।
देव ! त्विपथगात्मानं गोपयत्यग्रमूर्धनि” ॥ (त)

(ठ) यदिति । रावणेन सीताहरणानन्तरं वर्षाकाले सीताविरहदुः-
खमस्य उक्तिः । हे प्रिये ! तव नेत्रयोः समाना कान्तिर्यस्य तथोक्तं यत् इन्दौवरं
नीलोत्पलं तत् सलिले मग्नं वर्षाप्रभावादिति भावः । तव मुखस्य छायां कान्तिम्
अनुकरोतीति तथाभूतः शशी चन्द्रः मेघैरन्तरितः आच्छादितः । येऽपि तव
गमनानुकारिणी गतिर्येषां तथोक्ताः तेऽपि राजहंसाः गताः मानसमिति शेषः ।
वर्षासु भूस्खलनानामाबिलत्वात् तत्पानस्य हंसानां पीडाकरत्वात् ते निर्मलजलं
मानसं सरो यान्तीति प्रसिद्धिः । अतः दैवेन तव सादृश्येन विनोदमात्रमपि
सन्तापनिवृत्तिरपि न क्षम्यते न सम्पद्यते ।

(ण) त्वदिति । राजसुतिरियम् । हरः शम्भुः भूरिभारभिया बहुभार-
भयेन शिरसा तव वाजिराजिभिः अश्वसमूहैः निर्धूतं क्षिप्तं यत् धूलिपटलं
रजरीराशिः तेन पङ्क्तिनां सञ्जातपङ्कां गङ्गां न घत्ते ।

(त) पश्यन्तीति । हे देव ! त्विपथगा मार्गत्रयमात्रवाहिनीत्यर्थः गङ्गा
तव दानजलवाहिनीं नदीमित्यर्थः असङ्ख्यापथगां बहुमार्गवाहिनीं पश्यन्ती सती-

इह केचित् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते, तदयुक्तम् । तथाहि अत्र हेतुस्त्रिधा भवति, ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति । तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्येति । पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् । तथाहि “यत्त्वन्नेत्रेत्यादौ” चतुर्थपादवाक्यम् । अन्यथा साकाङ्क्षतयाऽसमञ्जसमेव स्यादिति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्ष्यते (थ) । “सहसा विदधौ” इत्यादौ तु ।

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

वदामि भदतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन” ॥ (द)

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि गतार्थं सहसाविधानाभावं सम्पहरणं सोपपत्तिकमेव कले-
तौति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

“न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।

त्वद्वाजिराजिनिधूतधूलिभिः पङ्क्तिरा हि सा” ॥

आत्मानम् उग्रस्य हरस्य भीषणपुरुषस्येति ध्वनिः सूईनि शिरसि गोपायति रक्षति खञ्जयेति श्रेयः । प्रथमाईगतमनेकपदं हेतुः ।

(थ) अथेति । अन्यथा प्रथमाईतीयद्वतीयपादवाक्यानि विनित्यर्थः अस-
मञ्जसम् असङ्गतम् ।

(द) परापकारेति । भवतः तत्त्वं सत्यं वदामि, कदाचन परापकार-
निरतैः दुर्जनैः सह सङ्गतिः न विधेया न कर्तव्या इति । निराकाङ्क्षतया कार-
णनिरपेक्षतया स्वतोऽपि आत्मनैव गतार्थं कृतार्थम् । नात्रोत्तराई निष्पादक-
त्वेन अपेक्ष्यते इति भावः ।

इत्यत्र हिशब्दोपादानेन पङ्क्तितादितिवहेतुत्वस्य स्फुट-
तथा नायमलङ्कारः, वैचित्र्यास्यैवालङ्कारत्वात् ।

अनुमानन्तु विच्छित्या

ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ॥ ७११ ॥ [ध]

यथा ।

“जानीमहेऽस्या हृदि सारसाच्या

विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः ।

तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे-

ष्वापाण्डुता कुङ्कुलताक्षिपद्मे” ॥ (न)

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः । यथा वा ।

“यत्र पतत्यवलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः ।

तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरौ मन्ये” ॥ (प) ।

(ध) अनुमानमाह अनुमानमिति । विच्छित्या वैचित्र्येण साधनात्
साध्यस्य कार्यस्य ज्ञानम् अनुमानम् ।

(न) जानीमहे इति । अस्याः सारसाच्याः हृदि अन्तः हृदयमध्ये प्रियस्य
वक्त्रचन्द्रः^० मुखचन्द्रः विराजते इति जानीमहे मन्यामहे । तथाहि, प्रसृतैः
विसृतैः तस्य हृदिस्थितस्य वक्त्रचन्द्रस्य कान्तिजालैः तदङ्गेषु तस्या अङ्गेषु आपा-
ण्डुता तथा अक्षिपद्मे नयनकमले कुङ्कुलता जातेति शेषः । उपजातिवृत्तम् ।
अत्र अङ्गानाम् आपाण्डुतया अक्षिपद्मस्य च मुकुलीभावेन लिङ्गेन साध्यस्य वक्त्र-
चन्द्रस्य हृन्मध्ये विराजनस्य ज्ञानम् ।

(प) यद्वेति । यत्र अवलानां कामिनीनां दृष्टिः पतति तत्रैव निशिताः
शराः कामस्येति शेषः पतन्ति । तत् तस्मात् स्मरः कामः चापे धनुषि रोपितः
शरी येन तथाभूतः सन् आसाम् अवलानां पुरः अगतः धावति इति मन्ये ।
अत्र अवलादृष्टिपतने कामशरपतनरूपात् लिङ्गात् साध्यस्य स्मरस्य धनुरारोपित-
शरत्वेन पुरोधावनरूपस्य ज्ञानम् ।

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छिन्तिः । उभे चायामनिश्चितः
तथा प्रतीतिरिह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः ।

अभेदेनाभिधाहेतु-

हेतोर्हेतुमता सह ॥ ७१२ ॥ [फ]

यथा मम । “तारुण्यस्य विलासः” इत्यत्र वशीकरण-
हेतुर्नायिकावशीकरणत्वेनोक्तः । विलासहासयोस्तु अध्यवसा-
यमूलोऽयमलङ्कारः (ब) ।

अनुकूलं प्रातिकूल्य-

मनुकूलानुबन्धि चेत् ॥ ७१३ ॥ [भ]

यथा ।

“कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ॥ (म)

(फ) हेतुलङ्कारमाह अभेदेनेति । हेतुमता कार्येण सह हेतोः कारणस्य
अभेदेन अभिधा उक्तिः हेतुः । केचित्तु हेतुमता सह हेतोरभेदेन अभेदारीपक्ष-
मित्यर्थः, अभेदे द्वितीया । अभिधाहेतुनामालङ्कारम् इत्याहुः ।

(ब) तारुण्यस्येति । प्रकरणवशात् नायिकास्वभावः । विलासः विजृम्भ-
णम् । हासः विकासः । विलासहासयोरिति अध्यवसायः आह्वार्याभेदाव-
बोध एव मूलं यस्य तादृशोऽयम् अलङ्कारः एतयोः कार्यकारणसम्बन्धरूपला-
भावादिति भावः ।

(भ) अनुकूलालङ्कारमाह अनुकूलमिति । प्रातिकूल्यं प्रतिकूलभावः अनु-
कूलानुबन्धि अनुकूल्यविधायकं चेत् तदा अनुकूलं नामालङ्कारः ।

(म) कुपितेति । हे तन्वि ! यदा यदि कुपितासि, तदा करजक्षतं
नष्टक्षतं निधाय भुजपाशाभ्याम् अस्य कान्तस्य कण्ठं दृढं बधान । अत्र
करजक्षतं भुजवन्धनञ्च प्रतिकूलमपि नायकस्य अनुकूल्यकरणम् । प्राचीनैरथ-
लङ्कारो नादत्त इत्याशयेनाह अस्मिेति ।

अस्य च विच्छित्तिविशेषस्य सर्वालङ्कारधिलक्षत्वेन स्फुर-
णात् वृथगलङ्कारत्वमेव न्याय्यम् ।

वस्तुनो.वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो विधा ॥

७१४ ॥ [य]

अत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित् सर्वस्यापि सामान्यतः सूचि-
तस्य निषेधः क्वचिदंशोक्तावंशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ, उक्त-
विषये च क्वचिद्वस्तुस्वरूपस्य निषेधः क्वचिद्वस्तुकथनस्येति
द्वावित्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा ।

“अरशरशतविधुराया भणामि सख्याः कृते किमपि ।

क्षणमिह विश्राम्य सखे ! निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा” ॥ (१)

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाण-
विशेषे निषेधः ।

“तव.विरहे हरिणाक्षौ निरीक्ष्य नवमालिकां दलिताम् ।

हन्त.नितान्तमिदानीम् आः ! किं हतजल्पितैरथवा” ॥ (ल)

(य) आक्षेपालङ्कारमाह वस्तुन इति । वक्तुमिष्टस्य विवक्षितस्य वस्तुनः
विषयस्य विशेषप्रतिपत्तये यः निषेधाभासः निषेधप्रकाशः स आक्षेपः । स च
विधा वक्ष्यमाणः, उक्तगद्येति ।

(१) अरेति । नायकं प्रति नायिकाप्रेरितयाः सख्या उक्तिरियम् । हे
सखे ! अरस्य कामस्य शरशतैः शरशतप्रहारैरित्यर्थः विधुरायाः कातरायाः
सख्याः कृते ज्ञप्तिं किमपि भणामि कथयामि, इह क्षणं विश्राम्य तिष्ठ इत्यर्थः,
अथवा निर्दयहृदयस्य तव किं वदामि ? न किमपि वक्तुमुचितं त्वदग्रे इति
भावः । अत्र वक्ष्यमाणगत आक्षेपः ।

(ल) तवेति । नायकं प्रति दूया उक्तिरियम् । हरिणाक्षौ तव
विरहे नवमालिकां दलितां विवक्षितां निरीक्ष्य, हन्त इति खेदसूचकमव्ययम्,

अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः ।

“बालक ! नाहं दूती तुअ पिओसि त्ति ण मइ बावारी ।
सा मरइ तुअ अओसो एअं धमक्खरं भणिम” (५) ॥ (व)

अत्र दूतीत्यस्य वस्तुनो निषेधः ।

“विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपाम् ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ?” ॥ (श)

अत्र कथनस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्य-
भाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽशक्यवक्तव्य-
त्वादि । तृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वम् । चतुर्थे दुःख-
स्यातिशयः । न च अयं विहितनिषेधः । अत्र निषेधाभास-
त्वात् (ष) ।

(५) बालक ! नाहं दूती त्वं प्रियोऽसीति न मङ्गान् व्यापारः ।

सा मरिष्यते तवाग्र एतद् धर्माक्षरं भणामः ॥ इति सं०

नाहं दूती नाहं मिष्या वदामीत्यर्थः ।

इदानीं नितान्तम् आः ! अथवा हतजल्पितैः अत्यन्तानिष्टत्वात् अशक्यवचने-
रित्यर्थः किम् ?

(व) बालकेति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् । हे बालक ! अनिदृश-
इत्यर्थः नाहं तस्यास्तव कान्ताया दूती प्रियः असि इति हेतोः मङ्गान् व्यापार-
समः न, त्वदर्थं प्रयासी नैत्यर्थः, सा तव कान्ता म्रियते चेत् तव अग्रः
अकीर्तिः एतत् धर्माक्षरं सत्यवचनं भणामः ।

(श) विरहे इति । दूत्या उक्तिरियम् । तव विरहे तन्वङ्गी कथाङ्गी
कथं क्षपं रात्रिं क्षपयतु यापयतु रात्रिषापनमशक्यमिति भावः, अथवा दारुण-
व्यवसायस्य निष्ठुरक्रियस्य तव पुरतः अग्रतः भणितेन उक्तेन किम् ? उक्ति-
निरयंकेति भावः ।

(ष) चतुर्थे इति । चतुर्थोदाहरणे दुःखस्य नायिकाया इति शेषः । न

अनिष्टस्य तथार्थस्य

विध्याभासः परो मतः ॥ ७१५ ॥ [स], ३

तथेति पूर्वबद्धिशेषप्रतिपत्तये । यथा ।

“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्” ॥ (ह)

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रसङ्गलट्ठूपो निषेधे पर्यव-
स्यति (क्ष) । विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रती-
यते ।

विभावना विना हेतुः कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता ॥

७१६ ॥ [क]

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत्

चेति । विहितनिषेधः वास्तुनिषेधः कथनस्येति शेषः तथात्वे दूत्या आगमनस्य
निष्पत्त्युक्तत्वात् । निषेधाभासस्यैव वैचित्र्याघायकत्वादिति बोध्यम् ।

(स) प्रकारान्तरेणाक्षेपमाह अनिष्टस्येति । अनिष्टस्य अर्थस्य विषयस्य
तथा विशेषप्रतिपत्तये इत्यर्थः विध्याभासः विधिरूपेण प्रकाशः परः अन्यः
आक्षेपी मतः ।

(ह) गच्छेति । हे कान्त ! गच्छसि चेत् गच्छ ! ते तव पन्थानः शिवाः
शुभदाः सन्तु भवन्तु । यत्र भवान् गतः, ममापि तत्रैव जन्म भूयात् ।

(क्ष) अत्रेति । प्रसङ्गलट्ठूपं यस्य तथाविधः पर्यवस्यति
परिणमति ।

(क) विभावनामाह विभावनेति । हेतुं कारणं विना यत् कार्यस्य
उत्पत्तिः, असौ विभावना उच्यते । सा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता चेति
द्विधा परिकीर्तिता ।

कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं
क्वचिदनुक्तमिति द्विधा । यथा ।

“अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशी ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥ (ख)

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव “वपुर्भाति सृगी-
दृशः” इति पाठेऽनुक्तम् ।

सति हेतौ फलाभावो

विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ॥ ४१७ ॥ [ग]

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा ।

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” ॥ (घ)

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थ-
पादे “कियन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्य-
निमित्तत्वं च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथक् नोक्तम् ।
यथा ।

(ख) अनायासेति । वयसि यौवने सुभ्रुवः नायिकायाः मध्यम् अन-
यासम् आयासरहितम् अथच कृशं, दृशी नेत्रे अशङ्कं शङ्कारहितं अथच तरले
चञ्चले, तथा वपुः शरीरम् अभूषणम् अनलङ्कारम् अथच मनोहारि भवतीति
दृशः । अत्र कृशत्वे हेतुमायासं तारल्ये हेतुं शङ्कां, मनोहारित्वे हेतुं भूषण-
विना कार्यस्य कृशत्वस्य तारल्यस्य मनोहारित्वस्य कीर्त्यतिः ।

(ग) विशेषोक्तिमाह सतीति । हेतौ सति फलस्य काव्यस्याभावः विशेष-
ोक्तिः । सा च तथा पूर्ववत् उक्तानुक्तनिमित्तत्वादित्यर्थः द्विधा ।

(घ) धनिन इति । स्पष्टम् । अत्र उन्मादस्य हेतीधनस्य चाञ्चल्यस्य
हेतीर्थीवनस्य प्रमादस्य हेतोः प्रभुत्वस्य सत्तेऽपि उन्मादादौर्नां फलानामभावः ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्” ॥ (ङ)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्यविरुद्धसङ्गावमुखेनापि निबध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसङ्गावमुखेनापि । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वरः” इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निबन्धनाद् विभावना । “यः कौमारहरः” इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोक्तिः । एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः । शुद्धोदाहरणन्तु सृग्यम् (च) ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः ॥

७१८ ॥

(ङ) स इति । सः कुसुमायुधः एकः एकक इत्यर्थः त्रीणि जगन्ति जयति । यस्य तनुं हरता भस्मीकुर्वतापि शम्भुना बलं न हृतम् । अत्र तनुहरणरूपहेतुसत्त्वेऽपि बलहरणरूपस्य कार्यस्य अभावः ।

(च) उत्कण्ठाकारणविरुद्धस्येति । उत्कण्ठायाः कारणं पत्याद्यभावः तस्य विरुद्धस्य पत्यादिसङ्गावस्येत्यर्थः निबन्धनात् रचनात् । कारणस्येति । कारणस्य उत्कण्ठाद्यभावकारणस्य पत्यादिसङ्गावस्य कार्यम् उत्कण्ठाभावः तादृक्तायाः तद्विपरीतायाः । शुद्धोदाहरणं केवलविभावना केवलविशेषोक्तिविषयमुदाहरणमित्यर्थः ।

(छ) विरोधालङ्कारमाह जातिरिति । जातिः शीलादिः जात्याद्यैः चतुर्भिः जातिगुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, गुणः शुक्लादिः गुणादिभिः त्रिभिः गुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, क्रिया पाकादिः क्रियाद्रव्याभ्यां तथा द्रव्यम् एकव्यक्तिवाचकः ।

क्रमेण यथा ।

“तव विरहे मलयमरुद्वानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।

हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः (ज)
सन्ततमुषलासङ्गात् बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।।

द्विजप्रद्वीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः (भ)

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरुकस्य यथार्थं वेद कस्तव ? ॥ (ज)

वल्लभोत्सङ्गमङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥ (ट)

इत्यर्थः द्रष्टव्यं मिथः परस्परं यत् विरुद्धमिव भासेत असौ दशाकृतिः उक्तरीत्या
दशविधः विरोधः आपाततो विरोधवत् भासन विरोधाखण्डार इति फलितार्थः ।

(ज) तवेति । दूया नायकं प्रत्युक्तिरियम् । तव विरहे अस्याः मलय-
मरुत् दवानलः दावाग्निः, शशिरुचः चन्द्रमरीचयः अपि तथा शीतला इत्यपि-
शब्दाः । सोष्माणः उष्णा इत्यर्थः अलिरुतं भस्मस्वनोऽपि हृदयं भिन्ने विधत्ति,
नलिनीदलमपि पद्मिनीपत्रमपि निदाघरविः योषसूर्यः ।

(भ) सन्ततेति । हे नृपते ! भवति राजनि सति विद्यमाने इत्यर्थः
सन्ततः निरन्तरः यः मुषलेन आसङ्गः ससर्गः तस्यात् तथा बहुतराणां गृह-
कर्माणां घटनया अनुष्ठानेन कठिनाः क्षिणाङ्किता इति भावः द्विजप्रद्वीनां
ब्राह्मणीनां कराः सरोजवत् कमलवत् सुकुमाराः कीमलाः जाताः, तव दान-
शक्तिप्रभावात् ब्राह्मणानां कष्टकूरुवृत्तित्वव्यपगमादिति भावः । अत्र काठिन्यं गुणः
तस्य सौकुमार्येण सह विरोधः आपाततो भासते, परं राज्ञो दानशक्त्या
समाधानम् ।

(ज) अजस्येति । ब्रह्मसुतिरियम् । हे देव ! को जनः अजस्य जन्म-
रहितस्य अथच जन्म गृह्णतः, निरीहस्य निर्विषस्य अथच हता द्विषो येन
तादृशस्य, स्वपतः निद्राणस्य अथच जागरुकस्य तव यथार्थं तत्त्वं वेद जानाति ?

(ट) वल्लभोत्सङ्गेनेति । वल्लभस्य कान्तस्य उत्सङ्गः प्रीतिः तेन विना
तत्त्वोपवेशनेन विनेत्यर्थः हरिणचक्षुषः हरिणेष्वनायाः कान्तायाः राकाविभावरी-
जानिः यौषमासौनिशाचन्द्रः विषस्य ज्वालाया आकुलः आकुलताजनक इत्यर्थः

नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिराख्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥ (ठ)

“त्वद्वाजिराजौत्यादि” “वक्त्रभीक्ष्णेत्यादि” श्लोके चतुर्थ-
पादे “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरहे” इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जाति-
शब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैर्-
न्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वात् समा-
धानम् (ड) । अत्र “अजस्य” इत्यादावजत्वादिगुणस्य ग्रह-
णातिक्रियया विरोधः, भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात्तु समा-
धानम् । “त्वद्वाजौत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते”
इति विरोधः । त्वद्वाजौत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् ।
स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात्,
कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते, विशेषोक्तौ च कार्यभावेन
कारणमेव । इह तु अन्योऽन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति
भेदः ।

अभ. . . आकुलत्वं गुणः चन्द्ररूपद्रव्यवाचिना आपाततः विरुद्धवत् प्रतीयते,
विरहहेतुकत्वात् तु समाधानम् ।

(ठ) नयनेति । नयनयुगलस्य आसेचनकम् अतिवृत्तिकरं, तदासेचनकं
वृत्तेर्नात्यन्तो यस्य दर्शने इत्यमरः । मानसवृत्त्या मनःकल्पनयापि दुष्प्रापं
खञ्जमशक्यं मदिराख्या इदं रूपं न हृदयं मदयति उल्लासयति दर्शनेनेति भावः,
दुनोति तपयति च अप्राप्ता इति भावः । अत्र मदनं क्रिया तापनक्रियया
विरुद्धेव प्रतिभाति, पूर्वरागनिवन्धनात् तु समाधानम् ।

(ड) त्वद्वाजौति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र गङ्गाधरोऽपि गङ्गां न धारय-
तीति गङ्गाधररूपद्रव्यं क्रियया आवरणरूपया विरुद्धमिवापाततः प्रतीयते,
राजस्तुतिपरत्वात् तु समाधानम् ।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ॥

७१६ ॥ [ठ]

“सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ॥ (ण)

माक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम् ।

दोषैरन्यजनान्शितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम्” ॥

अस्याश्चापवादत्वाटेकदेशस्थयोर्विरोधे विरोधालङ्कारः । (थ)

गुणौ क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यद्वाऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

(ठ) असङ्गतिमाह कार्येति । कार्यकारणयोः भिन्नदेशतायां कार्य-
कारणयोः समदेशवर्तित्वं निवमः तदन्यथाले इत्यर्थः असङ्गतिः ।

(ण) सेति । सखायं प्रति कस्यचित् नाधिकाविरहिण उक्तिरियम् ।
सा कान्ता बाला सुग्धा, वयम् अप्रगल्भमनसः कार्यकारणवधारणाद्यमचेतसः ।
तस्यां सौगन्धेन सत्सम्भोगपराङ्मुखत्वं युक्तमनस्तु तत्सम्भोगबालसत्वेऽपि तत्कारणे
अनभिमुखत्वमसङ्गतिमिति भावः । सा स्त्री वयं कातराः समयाः कामभयात्तां
इत्यर्थः, स्त्रीणामेव कातरत्वं स्वभावः न तु पुंसामिति भावः । सा पीनोन्नति-
मत् पीनमुन्नतस्थलेन पयोधरयुगं धत्ते धारयति, वयं सखेदाः श्रान्ताः । सा
गुरुणा दुर्भरेण जघनस्थलेन आक्रान्ता अभिभूता, वयं गन्तुं चलितुं न शक्ताः
कामाकर्तव्या किमपि कर्तुं न समर्था इति भावः । तस्मात् अन्यजनान्शितैः
तत्क्रान्तरूपजनान्शितैः दोषैः वयम् अपटवः इतिकर्तव्यमूढा जाताः स्म इति
अद्भुतम् आश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अप्रगल्भमनस्तादिकं
कार्यं नायकनिष्ठं कारणन्तु बालत्वादिकं नायिकानिष्ठमिति कार्यकारणयो-
र्भिन्नदेशत्वम् ।

(थ) अस्या इति । अस्याः असङ्गतेः अपवादत्वात् विशेषत्वात् । एक-
देशस्थयोर्विरोधे विरोधालङ्कारः भिन्नदेशयोस्तथाले असङ्गतिरिति भावः ।

(द) विषममाह गुणविति । हेतुकार्ययोः विरुद्धौ गुणौ वा विरुद्धे

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥

७२० ॥ [द]

क्रमेण यथा ।

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं

रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु-

यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ॥ (ध)

अत्र कारणरूपामिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः ।

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे” ॥ (न)

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

क्रिये यत् स्यातां यदा आरब्धस्य प्रक्रान्तस्य कर्मणः वैकल्यं निष्पन्नत्वं अनर्थस्य
अनिष्टस्य च सम्भवः, या च विरूपयोः विरुद्धयोः सङ्घटना सम्मेलनम् तैत्
विषम मतम् ।

(स) सद्य इति । यस्य तमालनीला कृपाणलेखा खड्गयष्टिरित्यर्थः रणे
रणे प्रतिसंश्रामं करस्पर्शम् अवाप्य शरदिन्दुः शरचन्द्रः तद्वत् पाण्डु शुभं त्रिलो-
काभरणं सर्वगामित्वेन विभुवनादृतमिति भावः । यशः सद्यः प्रसूते जनयति
चित्रम् आश्चर्यमेतदिति शेषः । उपजातिवृत्तम् । अत्र हेतोरसिद्धताया विरुद्धो
शुभः कार्यस्य यशसः शुक्लता, कार्यस्य च शुक्लयशसः विरुद्धे गुणः कारणस्य
कृपाणस्य तमालनीलत्वम् ।

(न) आनन्देति । हे कुवलयदलं नीलीत्यलपत्रं तद्वत् लोचनं यस्याः
तत्त्वस्त्वहो । त्वम् इदम् अमन्दं महान्तम् आनन्दं, ददासि, किन्तु त्वयैव
जनितः उत्पादितः विरहः मे मम शरीरं तापयतितराम् अतिशयेन तापयति ।
आश्चर्यवृत्तम् । अत्र हेतुरानन्दयित्री स्त्री तत्कार्यस्य विरहस्य तापजनकत्वमिति
हेतोः कार्यस्य विरुद्धे क्रिये ।

“अयं रत्नाकरोऽभोधिरित्यसेवि धनाश्रया ।

धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि चारवारिभिः” ॥ (प)

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभि-
र्वदनपूरणम् ।

“कर्वनं तरुवल्कभूषणं नृपलज्जोः क्व महेन्द्रवन्दिता ।

नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनो वत धातुश्चरितं सुदुःसहम्” ॥ (फ)

अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना । इदं मम । यथा
वा ।

“विपुलेन सागरश्रयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा” ॥ (ब)

(प) अयमिति । अयम् अभोधिः समुद्रः रत्नानामाकर इति हेताः
धनाश्रया धनप्राप्तिलासया असेवि सेवितः मयेति शेषः । किन्तु धनं दूरे
अस्तु, प्रत्युत वदनं चारवारिभिः लवणजलैः अपूरि पूरितम् ।

(फ) केति । तरुणां वल्कानि त्वचः भूषणानि यत्र तादृशं वनं क्व,
महेन्द्रवन्दिता देवेन्द्रादृता नृपलज्जोः राजश्रीश्च क्व, क्वयं महदन्तरमनयोः सूच-
यति । वत खेदे, प्रतिकूलवर्त्तिनः विरुद्धस्य धातुः दैवस्य चरितं नियतं निश्चितं
सुदुःसहम् ।

(ब) विपुलेनेति । युगक्षये कल्पान्ते सागरश्रयस्य समुद्रनिक्षयस्य यस्य
क्षणस्य विपुलेन कुक्षिणा लदरेण भुवनानि जगन्ति पपिरे पीतानि, सः एक-
तमया पुरस्त्रिया नगरवासिन्या कामिन्या मदविभ्रमेण असकलया असम्पूर्णया
कुटिलयेत्यर्थः एकया दृशा नेत्रेण पुनः पपे पीतः । मञ्जुभाषिणीवृत्तं, सजसा
कनौ च यदि मञ्जुभाषिणीति लक्षणात् । अत्र एकत्र सर्वजगन्पायितम् एक-
नार्यैकनेत्रपीतलक्षं विशद्वं सङ्घटितम् ।

समं स्यादानुरूप्येण

ज्ञाघा योग्यस्य वस्तुनः ॥ ७२१ ॥ [भ]

यथा ।

“शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुलं

जलनिधिमनुरूपं जङ्गकन्याऽवतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रौतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः” ॥ (म)

विचित्रं यद्विरुद्धस्य

कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥ ७२२ ॥ [य]

यथा ।

“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विसृजति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः” ॥ (र)

(भ) सममाह सममिति । योग्यसमागमेन आनुरूप्येण । योग्यस्य वस्तुनः विषयस्य ज्ञाघा समं स्यात् ।

(म) शशिनमिति । इन्दुमत्या अजि स्वयंव्रते पौराणामुक्तिः । इयं कौमुदी शशिनं मेषमुक्तं मेघावरणशून्यम् उपगता, जङ्गकन्या जाङ्गवी अनुरूपं स्वसदृशं जलनिधिम् अवतीर्णा प्रविष्टा, समगुणयोः तुल्यगुणयोरजिन्दुमत्योर्योगेन मिश्रणेन प्रीतिः येषां तथाभूताः पौराः पुरवासिनः तत्र स्वयंवरक्षेत्रे नृपाणाम् अग्नेषां स्वयंवरागतानामिति शेषः श्रवणकटु दुःश्रवम् इति इत्यम् एकवाक्यम् विवव्रुः प्रकटयामासुः ऊचुरित्यर्थः । सालिनीवृत्तम् ।

(य) विचित्रमाह विचित्रमिति । विरुद्धस्य विपरीतस्य कृतिः करणम् इष्टफलाय अभिमतफलसाधनाय चेत् भवति तत् विचित्रम् ।

(र) प्रणमतौति । सेवकात् भृत्यात् अन्यः को मूढः उन्नतिहेतोः प्रणमति जीवितहेतोः प्राणान् विसृजति, तथा सुखहेतोः दुःखीयति ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्र उन्नतिरूपस्य नतिविरुद्धस्य फलस्य लाभाय उन्नतिविरुद्धस्य प्रणतिरूपकार्यस्य करणम् । एवमन्यत्रापि ।

आश्रयाश्रयिणीरेक-

स्याधिक्येऽधिकमुच्यते ॥ ७२३ ॥ [ल]

आश्रयाधिक्ये यथा ।

“किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरियत्न ।

अज्ञात एव श्रुते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” ॥ (व)

आश्रिताधिक्ये यथा ।

“युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-

स्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः” ॥ (श)

अन्योन्यमुभयोरेक-

क्रियायाः करणं मिथः ॥ ७२४ ॥ [ष]

(ल) अलिङ्गमाह । आश्रयाश्रयिणीराधाराधेययोः एकस्य आधिक्ये अधिकम् उच्यते ।

(व) किमधिकमिति । अस्य वारिधेः समुद्रस्य अधिकं महिमानं महत्त्वं किं ब्रूमः ? यत्र हरिर्नारायणः कुक्षौ जठरे भुवनानि निक्षिप्य अज्ञात एव कुर्वेति केनाश्रयस्त्यगाण इत्यर्थः श्रुते । अत्राश्रयस्य वारिधेराधिक्यम् ।

(श) युगान्तेति । युगान्तकाले कल्पान्तसमये प्रतिसंहृतः सङ्कुचितः आत्मा येन तादृशस्य कैटभद्विषः कक्षास्य यस्यां तनौ शरीरे जगन्ति सविकासम् असङ्कीर्णमिति यावत् यथा तथा आसत तिष्ठन्ति च तत्र तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमेन समागमेन सन्धवाः समुत्पन्नाः मुदः हर्षाः न ममुः न भान्ति स्म । वंशस्थविलो वृत्तम् । अत्र आश्रयस्य आनन्दस्याधिक्यम् ।

(ष) अन्योन्यमाह अन्योन्यमिति । उभयोः मिथः परस्परम् एकक्रियायाः करणम् अन्योन्यम् ।

यथा ।

ल्वया सा शोभते तन्वी तथा त्वमपि शोभसे ।

रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनौ ॥ (स)

यदाधियमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम् ।

किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्तेतरस्य वा ॥

कार्यस्य करणं देवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ॥ ७२५ ॥ [ह]

क्रमेण यथा ।

“दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

इमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः” ॥ (क्ष)

कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरैः ।

पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥ (क)

(स) लयेति । सा तन्वी कृशाङ्गी लया शोभते, त्वमपि तथा कृशाङ्गा शोभसे । चन्द्रः रजन्या शोभते निशीथिनौ रजनौ च चन्द्रेण शोभते इति शेषः ।

(ह) विशेषमाह यदिति । यत् अनाधारम् आधारवर्जितम् आधेयं यच्च एकं वस्तु अनेकगोचरं बहुस्थानवर्त्त, यदा किञ्चित् किमपि कार्यं प्रकुर्वतः जनस्य अशक्यस्य इतरस्य शक्यस्य वा कार्यस्य देवात् करणं विशेषः स च ततः तस्मात् उक्तनयात् त्रिविधः ।

(क्ष) दिवमिति । दिवं स्वर्गम् उपयातानामपि मृतानामपीत्यर्थः येषां कवीनाम् अनल्पा बहवः गुणानां गणा यासु ताः गिरः वाचः आकल्पम् आप्र-
त्ययं जगन्ति रमयन्ति तीषयन्ति ते कवयः कथमपि न वन्द्याः नार्चनीयाः ? अपि तु वन्द्याः एवेत्यर्थः । अत्राधेयं कविवाक्यं तेषां स्वर्गमनादनाधारम् ।

(क) कानने इति । राजस्तुतिरियम् । रिपवः शत्रवः एकं त्वां कानने वने सरितां नदीनाम् उद्देशे अवकाशे गिरीणां पर्वतानां कन्दरैः गुहायामपि पुरः अग्रतः अन्तकसङ्काशं यमसदृशं पश्यन्ति । अत्र एकस्य राज्ञः बहुगोचर-
त्वम् ।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः

प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ?” ॥ (ख)

इति रघुवंशे ।

व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् ।

तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥ ७२६ ॥ [ग]

यथा । “दृशा दग्धं मनमिजम्” इत्यादि ।

सौकर्येण च कार्यस्य

विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ७२७ ॥ [घ]

व्याघात इत्येव ।

“इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः

समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि न चायाससहना ।

(ख) गृहिणीति । अजविलापीऽयम् । हे प्रिये ! इत्याद्याहार्यम् । त्वां हरता करुणाविमुखेन निर्दयेन मृत्युना मे किं न हृतं वद तथाहि, त्वं मे गृहिणीति गृहिणी हता, त्वं मे सचिवः मन्त्रीति । मन्त्री हतः, त्वं मे मिथः सखी विजनसहचरीति सखी हता, त्वं मे ललिते मनोहरे कलाविधौ नृत्य-गीताद्यनुष्ठाने प्रियशिष्या इति सापि हता । तस्मात् सर्वमेव मे हृतमिति भावः । सुन्दरीवृत्तम् । अद्युक्तोऽयं सौ जगौ युजोः सभराखौ यदि सुन्दरी तदेति लक्षणात् । अत्र इन्दुमतीहरणरूपमेकं कार्यं प्रकुर्वतः विधेः गृहिण्यादि-कस्य अपरस्य कार्यस्य देवात् करुणम् ।

(ग) व्याघातमाह व्याघात इति । येन केनापि यथा कृतं यत् वस्तु, अन्यो जनः तेनैव उपायेन चेत् यदि तत् वस्तु अन्यथा अन्यप्रकारं कुरुते तदासौ व्याघातः । दृशेति व्याख्यातं प्राक् । अत्र हरेश्च नयनेन भस्मीकृतः सदनः नारीभिः तेनैव नेत्ररूपोपायेन सजीवः कृतः ।

(घ) प्रकारान्तरेण व्याघातमाह सौकर्येणेति । सौकर्येण सुकरत्वेन यदि कार्यस्य विरुद्धं क्रियते तदापि व्याघातः स्यादिति शेषः ।

सृष्टुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं

न मदी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्” ॥ (ङ)

अत्र नायकेन नायिकामृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वे-
नोक्तम् । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्यं
हेतुतयोपन्यस्तम् ।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात् ॥ ७२८ ॥ [च]

यथा ।

“श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।

लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः?” ॥ (छ)

तन्मालादीपकं पुनः ।

धर्मिणामेकधर्मेण सख्यस्यो यद्ययोत्तरम् ७२९ [ज] .

(ङ) उदाहरति इति । प्रवासगमनकाले दम्पत्योक्तिप्रत्युत्तौ । हे
कान्त ! त्वम् इहैव गृहे तिष्ठ, अहं कतिपयेरेव अहोभिः समागन्ता आगमिष्या-
मीत्यर्थः, त्वं सृष्टुः कोमलाङ्गी असि, आयाससङ्घना क्लिष्टवन्ता न च येन मया
सह गमिष्यसीति भावः । हे सुभग ! सृष्टुत्वं कोमलत्वं मे मम भवता सह
गन्तुम् अधिकं हेतुः, यत् यस्मात् सृष्टौ अहं विरहकृतम् असमं निरुपमम् आयासं
न सोढा न सहिष्ये । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) कारणमालामाह परमिति । यदा पूर्वपूर्वस्य परं परं प्रति हेतुता
तदा कारणमाला स्यात् ।

(छ) श्रुतमिति । कृतधियां शिक्षितमतीनां सङ्गात् श्रुतं शास्त्रज्ञानं,
श्रुतात् विनयः शिष्टाचारः, विनयात् लोकानुरागः लोकप्रियता, लोकानुरागतः
किं न जायते ? अत्र परं परं विलासादिकं प्रति पूर्वपूर्वस्य श्रुतादिः हेतुत्वम् ।

(ज) मालादीपकमाह तदिति । धर्मिणा बहूनां यद्योत्तरम् उत्तरोत्तरं
यत् एकधर्मेण सख्यः तत् पुनः मालादीपकम् ।

यथा ।

त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषाऽऽसादिताः शराः ।

शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः” ॥ (भ)

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तदैकावली द्विधा ॥

७३० ॥ [ज]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“सरो विकसिताभोजमभोजं भृङ्गसङ्गतम् ।

भृङ्गा यत्र ममङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्” ॥ (ट)

“न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।

(भ) त्वथीति । राजसुतिरिधम् । हे राजन् ! त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते रण गते सति धनुषा शराः आसादिताः प्राप्ताः, शरैः शरीः शरीः शिरः आसादितमिति शेषः । तेन अरिशिरसा भूः भूतत्वम् आसादितं, तया भुवा त्वम् आसादितः तत्र भूत्वमित्वादिति भावः, त्वया यशः आसादितम् । अत्रैकया असादनक्रियया यथोत्तरं बहूना धर्मिणां धनुरादीनां सम्बन्धः ।

(ज) एकावलीमाह पूर्वमिति । चेत् यदि पूर्वं पूर्वं प्रति परं परं विशेषणत्वेन स्थाप्यते वा अपोह्यते निराक्रियते तदा द्विधा स्थापनापोहनभेदात् द्विकारा एकावली स्यात् ।

(ट) सर इति । सरः सरोवरं विकसितानि अभोजानि यस्मिन् लयीकम् । अभोजं भृङ्गैः भ्रमरैः सङ्गतं युक्तम् । भृङ्गाः भ्रमराः यत्र ममङ्गीताः सङ्गीतशास्त्रिनः, सङ्गीतं सरस्य कामस्य उदयः स्मरोदयः तेन सङ्गीतं काम-उद्वेगकरमित्यर्थः । अत्र पूर्वं पूर्वं वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन स्थापितम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जहार यत्ननः” ॥ (ठ)

कौचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपो-
हितञ्च दृश्यते । यथा ।

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।

कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम्” ॥ (ड)

एवमपोहनेऽपि ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ७३१ [ठ]

यथा ।

“राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं, पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम्” ॥ (ण)

यथासङ्ग्रामनूदेश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ७३२ [त]

* (ठ) नेति । तत् जलं न आसीदिति शेषः यत् जलं सुचारुणि पङ्कजानि
यस्मिन् तथाभूतं न । तत् पङ्कजं पद्मं न, यत् अलीनाः षट्पदाः भ्रमराः यत्र
तादृशम् । असौ षट्पदी न, यः मधुरं न जुगुञ्ज । तत् गुञ्जितं न, यत्
गुञ्जितं मनुः न जहार । अत्र पूर्वैः पूर्वैः वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन
अपीकृतम् ।

(ड) वाप्य इति । वाप्यः सरसः विमलः भवन्ति, वापीषु कमलानि
स्फुटन्ति विकसन्ति, कमलेषु अलयः भ्रमराः पतन्ति, सङ्गीतम् अलिषु पदं स्थानं
करोति अलयः सङ्गीतं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

(ठ) सारमाह उत्तरोत्तरमिति । उत्तरोत्तरं वस्तुनः विषयस्य उत्कर्षः
सार उच्यते ।

(ण) राज्ये इति । राज्ये काननसागरसहितभूतले वसुधा पृथिवी सारं,
वसुधायामपि पुरं नगरं सारं, पुरे सौधं हव्यं सारं, सौधे तल्पं ग्रन्थ्या सारं, तल्पे
अनङ्गस्य कामस्य सर्वस्वं सर्वधनं वराङ्गना उत्तमा कान्ता सारम् ।

(त) यथासङ्ग्रामलङ्कारमाह यथासङ्ग्राममिति । उद्दिष्टानां वस्तूनां क्रमेण
अगु पश्चात् यत् उद्देशः कौर्त्तनं तत् यथासङ्ग्रामम् ।

यथा ।

“उन्मीलन्ति नखैर्लुनौहि वहति क्षौमाञ्चलेनावृणु

क्षौडाकाननमाविशन्ति बलयक्काणैः समुत्त्रासय ।

इत्थं वञ्जलदक्षिणानिलकुह कण्ठेषु साङ्केतिक-

व्याहाराः सुभग ! त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥ (थ)

क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इष्यते ॥

०३३ ॥ [६]

क्रमेण यथा ।

“स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

(थ) उन्मीलन्ति । दृष्ट्या पाशकं प्रयुक्तिरित्यन् । हे सुभग ! त्वदीय-
विरहे तस्यास्तेन कान्तायाः मिथः अन्योन्यं वञ्चनाः वकुणाः दक्षिणानिलाः
बलयवाताः कुहकण्ठाः कोकिलाः तेषु इत्थम् एवप्रकाराः साङ्केतिकव्याहाराः
वञ्जितोक्तयः तर्जन्ते इति शेषः, यथा उन्मीलन्ति विकसन्ति इति एकया वञ्जितान्
प्रति उक्ते अपरया नखैः लुनौहि क्षिप्ति वञ्जलपुष्पाणीति भावः इति उच्यते ।
वहति इति एकया दक्षिणानिलप्रति उक्ते अपरया क्षौमाञ्चलेन पट्टवसनप्रालेन
तस्य प्रवृत्तादिति भावः आवृणु आवृत्तादय यथा न सखीशरीरं स्पृशेदिति भावः
इति उच्यते, क्षौडाकाननं विदूरीद्यानम् आविशन्ति प्रविशन्ति इति एकया
कोकिलान् प्रति उक्ते अपरया बलयक्काणैः कङ्कणधनानिः उद्युत्तानय ताडय
कोकिलान् येन तेन कुहरवसातन्वन्तीति भावः इति उच्यते । आद्रुण
विक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र उद्दिष्टानां वस्तूनां पञ्चात् क्रमेण पुनरुद्देशः ।

(द) पर्यायाख्यारमाह क्वचिदिति । क्वचित् एकं वस्तु क्रमात् अनेक-
स्मिन् भवति वा क्रियते चेत् तथा क्वचित् अनेकं वस्तु क्रमात् एकगं भवति वा
क्रियते चेत् तदा पर्याय इष्यते ।

बलीषु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे

क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः” ॥ (ध)

“विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रीणिभरालसाः ।

वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव” ॥ (न)

“विस्मृष्टरागादधराद्विवर्त्तित-

स्तनाङ्गरागादरूपाच्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्गरादानपरिचिताङ्गुलिः

कृतोऽक्षसूत्रप्रणयौ तथा करः” ॥ (प)

“ययोरारोपितस्तारो हारस्तोऽरिवधूजनैः ।

निधीयन्ते तयोः खूलाः स्तनयोरश्रुविन्दवः” ॥

एषु च कचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च कचिदाधेय-

(ध) स्थिता इति । प्रथमे उदविन्दवः वृष्टिजलकणाः तस्याः पार्वत्याः पक्षसु नेत्रलोमसु चणं स्थिताः पक्षणामतिसान्द्रत्वादिति भावः, ततः ताडितः पतनेन क्लेशितः अधरः यैः तथाभूताः अधरपतिता इत्यर्थः, ततः पयोधरयोः स्तनयोः उत्प्लेवि उत्प्लेये निपातेन चूर्णिताः खण्डिताः, ततः बलीषु द्विवलीषु खलिताः पतिताः सन्तः क्रमेण नाभिं प्रपेदिरे प्रापुः । वंशस्थविल वृत्तम् । अत्र एकं वस्तु वर्षास्वरूपम् अनेकगोचरं क्रमेण सूतम् ।

(न) विचरन्तीति । राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! इति अख्याहार्यं, यत्र तव अरिपुरे शत्रुनगरे श्रीणिभरेण नितम्बभारेण अलसाः मन्दरगामिन्यः विलासिन्यः विचरन्ति, तत्र इदानीं वृककाकशिवाः शार्दूलवायसश्चगालाः विचरन्ति । तव शत्रूणां निधनात् तन्नगरं वनेभूतमिति भावः । अत्र वृकादि अनेकं वस्तु एकगं भूतम् ।

(प) विस्मृष्टेति । तथा पार्वत्या विस्मृष्टः व्यक्तः व्रतविरुद्धत्वादिति भावः रागो रज्जनं यस्य तथोक्तात् अधरात् तथा स्तनयोरङ्गरागेण अरुणात् रक्तोक्तात् कन्दुकात् निवर्त्तितः, तथा कुशाङ्गराणाम् आदानेन चयनेन परिचिताः व्रणिताः अङ्गुलयः यस्य तादृशः करः पाणिः अक्षसूत्रप्रणयौ जपमालानिरतः कृतः । अत्र एकं वस्तु कररूपम् अनेकस्मिन् कर्मणि वा विषये कृतम् । •

मपि । यथा “स्थिताः क्षणम्” इत्यत्र उदविन्दवः पक्ष्मादाव-
संहतरूप-आधारे क्रमेण अभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधेय-
भूता वृक्षादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेण अभवन् । एवमन्यत् ।
अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद्भेदः । विनि-
मयाभावात् परिवृत्तेः ।

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ७३४ [फ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“दत्त्वा कटाक्षनणाक्षौ जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः” ॥ (ब)

अत्र प्रथमेऽर्धे सनेन द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन ।

“तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जजरकलेव वययात् क्रौतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः” ॥ (भ)

अत्राधिक्येन ।

प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छब्दार्थोऽथवा तदा ॥

परिसंख्या

॥ ७३५ ॥ [म]

(फ) परिवृत्तिमाह परिवृत्तिरिति । समन्यूनाधिकैः वस्तुभिः विनिमयः
परिवृत्तिः भवेत् ।

(ब) दत्तेति । स्यष्टम् । अत्रेति । सनेन तुल्येन कटाक्षहृदययोर्द्वयोरपि
तुल्यत्वादिति भावः । न्यूनेन निकृष्टेन हृदयात् मदनज्वरस्य निकृष्टत्वादिति
भावः ।

(भ) तस्येति । रामस्योक्तिरियम् । तस्य प्रवयसः स्वविरस्य जटायुषः
अधुना स्वर्गिणः स्वर्गं गतस्य किमिव शोच्यते ? नैव शोचोऽसाविति भावः ।
येन जटायुषा जजरं जराक्षीणं यत् कलेवरं तस्य व्ययात् विनिमयात् इन्दुकिरण-
वत् उज्ज्वलं यशः क्रौतम् । अधिकेन वस्तुना यशसा न्यूनं वस्तु जराक्षीणं
शरीरं परिवर्त्तितम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(म) परिसङ्ग्रामाह प्रश्नादिति । प्रश्नात् वा अप्रश्नतः कथितात् वस्तुनः

क्रमेण उदाहरणम् ।

“किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्य्यमार्य्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किञ्चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम्” ॥ (य)

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शाब्दम् ।

“किमाराध्यं सदा पुण्यं कश्च सेव्यः सदागमः ।

को ध्येयो भगवान् विष्णुः किं काम्यं परमं पदम्” ॥ (र)

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यर्थम् । अनयोः प्रश्नपूर्वकम् ।
अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा ।

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम्” ॥ (ल)

“बलमात्तभयोपशान्तये विदुषां सम्प्रतये बहु श्रुतम् ।

शाब्दः शब्दप्रतिपाद्यः वा आद्यः अर्थबलात् लभ्यः तादृशः अन्यस्य व्यपोहः निरा-
करणं चेत् भवति तदा परिसङ्ख्या ।

(य) किमिति । उक्तिप्रत्युक्तौ । अत्र जगति सुदृढम् अचयमित्यर्थः
भूषणं किम् ? यशः न रत्नम् । किं कार्य्यम् ? आर्य्याणां चरितं सुकृतं सुत्कार्य्यं
न दोषः । अप्रतिहतं चक्षुः किम् ? धिषणा बुद्धिः न नेत्रम् । त्वदपरः तत्तो-
ऽन्यः कः सदसतां विवेकं जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिखकं वृत्तम् ।

(र) किमिति । उक्तिप्रत्युक्तौ सदा किम्, आराध्यम् अनुष्ठेयम् ? पुण्यम् ।
कश्च सेव्यः ? सदागमः सच्चात्मन् । कः ध्येयः चिन्तनीयः ? भगवान् विष्णुः ।
किं काम्यं वाञ्छनीयम् ? परमं पदं सुक्तिपदम् ।

(ल) भक्तिरिति । महतां जनानां प्रायः बाहुल्येन भवे शिवे भक्तिः न
विभवे सत्पदि । शास्त्रे व्यसनम् आश्रुतिः युवतिरेव कामस्य अस्त्रं तस्मिन् न ।
यशसि चिन्ता न वपुषि शरीरे दृश्यते । अत्र महतां कुत्र भक्तिर्दृश्यते इत्यादि-
प्रश्नाभावात् ।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥ (व)

श्लेषमूलत्वे च अस्य वैचित्र्यविशेषः । यथा ।

“यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु
वर्णसङ्कराद्यापेषु गुणच्छेदाः” इत्यादि (श) ।

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासकृदसम्भाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥

७३६ ॥ [ष]

“वौचितुं न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनौ बाला तवेह वसतिः कुतः ?” ॥ (स)

(व) वलमिति । तस्य विभोः वलम् आर्त्तानां विपन्नानां भयस्य उप-
शान्तये नाशाय, न तु परपीडनायेति भावः । बहु सुतं शास्त्रज्ञानं विदुषां
पण्डितानां सत्कृतये सम्मानाय, न तु आत्मप्रतिष्ठायै इति भावः । वसु धनं
केवलं न परप्रयोजनमिति भावः, गुणवत्तापि दयादाक्षिण्यादिगुणशालित्वमपि
परप्रयोजना परेषां प्रयोजनानुरोधिनीत्यर्थः न तु स्वार्थपरमिति भावः । अत्रापि
किमर्थं तस्य वलमित्यादिप्रश्नाभावः ।

(श) यस्मिंश्चेति । यस्मिन् राजनि जितं जगत् श्रेण तथाभूते महीं-पृथ्वीं
पालयति शासति सति चित्रकर्मसु आलिख्यव्यापारेषु वर्णानां रज्जनद्रव्याणां सङ्कराः
समावेशाः न तु वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कराः सङ्करोत्पत्तिरिति भावः, चापेषु
शत्रुषु गुणानां मौर्वीणां छेदाः न तु गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां विच्छेदा इति
भावः ।

(ष) उत्तरमाह उत्तरमिति । उत्तरात् उत्तरवाक्यात् यदि प्रश्नस्य उत्तरयः
आगमः स्यात् यदा सत्यपि विद्यमानेऽपि प्रश्ने असकृत् पुनः पुनः अतिविचित्र-
मित्यर्थः उत्तरं स्यात् तत् उत्तरं नामालङ्कारः ।

(स) वौचितुमिति । पथिकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । श्वश्रूः स्वामिजननी
वौचितुं न क्षमा न शक्ता अन्वेति भावः । स्वामी पतिः दूरतरं अतिदूरं गतः न
तृत्याप्यागमनं सम्भवतीति भावः । अहं बाला सुम्हा एकाकिनौ, अतः तव इह

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

“का विषमा देवगतिः किं लब्धव्यं जनो गुणग्राही ।

किं सौख्यं सुखलतं किं दुर्गोक्तं खलो लोको” (१) ॥

अत्र अन्यव्यपोहे तात्पर्याभावात् (ह) परिसंख्यातो
मैदः । न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोर्निर्देश एव तद्व्याङ्गी-
कारात् । न च काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

दण्डापूपिकयान्यायादर्थगमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥

७३७ ॥ [च]

“मूषिकेण दण्डो भक्षितः” इत्यनेन तत्सहचरितमपूप-
भक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमा-
पततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका (क) । अत्र च क्वचित् प्राक-
रणिकादर्थदप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिका-
र्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेण उदाहरणम् ।

(१) का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं जनो गुणग्राही ।

किं सौख्यं सुखलतं किं दुर्गोक्तं खलो लोकोः ॥ इति सं० ।

वसतिः अवस्थानं कुतः कथं स्यात् ? अत्र उत्तरवाक्येन पथिकः पूर्वं वसत्यर्थं
प्रार्थितवानिति प्रश्नस्य उत्तरः ।

(ह) विषमा का ? दैवगतिः । किं लब्धव्यं ? प्राप्तव्यम् ? गुणग्राही जनः ।
सौख्यं सुखहेतुः किम् ? सुखलतं साध्वीभाष्येत्यर्थः । दुर्गोक्तम् अवस्थं किम् ?
खलः लोकः दुर्जन इत्यर्थः ।

अत्रेति । अन्यव्यपोहे अन्यस्य व्यवच्छेदे तात्पर्याभावात् वक्तुरभिप्राया-
सद्भावात् ।

(च) अर्थापत्तिमाह दण्डेति । दण्डापूपिकया कैमुतिकन्यायेनेत्यर्थः अन्यस्य
आगमः उपस्थितिः अर्थापत्तिः इष्यते ।

(क) नियतेति । नियतो निश्चितः सिद्धान्तित इति यावत् यः समान-
न्यायः तुल्यनयात् आपतति आगच्छति । न्यायः नीतिः ।

“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डलै ।

सुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥” (ख)

“विललाप सवाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ?” (ग)

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथो-
दाहृते “हारोऽयम्” इत्यादौ । न चेदमतुमानम् । समानन्या-
यस्य सख्यत्वरूपत्वाभावात् (घ) ।

विकल्पस्तुल्यबलयो-

विरोधश्चातुरीयुतः ॥ ७३८ ॥ [ङ]

यथा ।

“नम्यन्तां शिरांसि धनूषि वा कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा-
मौर्वी वा” (च) । अत्र शिरसां धनुषाञ्च नमनयोः सन्धि-
विग्रहोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा कर्तव्यतासम्भवा-

(ख) हार इति । हरिणाक्षीणां अयं हारः स्तनमण्डले लुठति । सुक्तानां
भौक्तिकानां हारस्थितानामिति भावः, मुक्तिपयावलम्बिनानामिति ध्वनिः, अपि
इयम् अवस्था दशा, स्मरस्य कामस्य किङ्कराः वयं के ? अत्र प्राकरणिकात्
भौक्तिकरुपात् अप्राकरणिकस्य स्मरार्तरूपस्य अर्थस्य आपतनम् ।

(ग) विललापेति । सः अजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरताम् अपहृष्टाय
परित्यज्य वाष्पगद्गदं विललाप । तथाहि, अभितप्तं सन्तप्तम् अयोऽपि लौहमपि
मार्दवं भजते शरीरिणां देहिनां कोमलानामिति भावः कैव कथा ? अत्र अप्रा-
करणिकात् लौहद्रवीभावात् प्राकरणिकस्य शरीरिद्रवस्यापत्तनम् ।

(घ) समानन्याय्येति । सख्यत्वरूपत्वाभावात् व्याप्तिरूपत्वाभावात् व्याप्ति-
रेवानुमानस्य सावकमिति भावः ।

(ङ) विकल्पमाह विकल्प इति । तुल्यं बलं यथोः तादृशयोः चातुरीयुतः
वैचित्र्ययुक्तौ विरोधः विकल्पः ।

(च) नम्यन्तामिति । शिरांसि धनूषि वा नम्यन्तां नतैः भूयतां धनुर्युतं
वा इत्यर्थः, आज्ञाः अज्ञादादेशाः मौर्वीः धनुर्युषा वा कर्णपूरीक्रियन्ताम् ।

विरोधः । स च एकपक्षाश्रयणपर्यवसानः । तुल्यबलञ्चात्र धनुः-
शिरोनमनयोरपि स्पष्टया सम्भाव्यमानत्वात् । चोत्तर्यं च
अत्रौपम्यगर्भत्वेन । एवं कर्णपूरीक्रियन्ताम्” (क) इत्यत्रापि
एवम् ।

“युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः” । (ज)
अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वम् ।

“दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा” ॥

इत्यत्र चातुर्यभावाच्चायमलङ्कारः ।

समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधकै ।
खले कपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ।
गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा, गुणक्रिये ॥

७३६ ॥ [भ.]

(क) सन्धिविग्रहेति । शिरोनमनं सन्धिलक्षणं धनुर्नमनं विग्रहलक्षणं
लङ्गात् । एकदा युगपत् कर्तव्यताया असम्भवात् विरोधः । एवमिति ।
आज्ञायाः कर्णपूरीकरणस्य सन्धिलक्षणात् मौख्याः कर्णपूरीकरणस्य विग्रहलक्षण-
त्वात् । तयोर्योगपक्षे विरोधः, स च एकपक्षाश्रयणपर्यवसानः । औपम्यञ्च
वैचित्र्यापाद्यकम्, तुल्यबलञ्च अत्र समयोरपि प्रस्तावस्य स्पष्टान्यत्वादिति
बोध्यम् ।

(ज) युष्माकमिति । हरिर्नारायणस्य नेत्रे, तनुः शरीरं वा युष्माकं भवा-
र्त्तिशमनं संसारदुःखध्वंसं कुरुताम् । अत्र कुरुतामिति पदस्य लोटविभक्तेः परस्मै-
पदीयप्रथमपुरुषद्विवचनान्तत्वे नेत्रे इत्यनेनान्वयः । आत्मनेपदीयैकवचना-
न्तत्वे तनुरित्यनेनान्वयः । अत्र नेत्रयोस्तनयोश्च संसारदुःखमोचने सामर्थ्यात्
तुल्यबलत्वम् ।

(झ) समुच्चयमाह समुच्चय इति । एकस्मिन् कार्यस्य साधकै सति खले
कपोतिकान्यायात् परोऽपि चेत् तत्करः तस्य कार्यस्य कारकः स्यात्, वा गुणौ
गुणद्वयं वा क्रिये क्रियाद्वयं युगपत् स्याताम्, अथवा गुणः क्रिया च द्वयं युगपत्
स्यात् तदा समुच्चयः, सकरीत्या चतुर्विध इति बोध्यम् ।

यथा मम ।

“हंही धीर समीर ! हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निव-
न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कीकिलः” ॥ (ज)

अत्रादाहे एकस्मिंश्चन्दनक्ष्माभृज्जन्यरूपे कारणे सत्यपि
दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि
हेतूनां शोभनत्वात् सद्योगः । तत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीना-
मशोभनानां योगादसद्योगः सदसद्योगो यथा ।

“शशी दिवसधूसरो गलितयीवना कामिनी
सरो विगतवारिजं सुखमनच्चरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे” ॥ (ट)

(ज) हंही इति । विरहिण्य उक्तिरियम् । हंही इति सम्बोधनतूचक-
मव्ययम् । हे धीर समीर ! हन्ति खेदतूचकमव्ययम् । ते तव जननम्
सत्यतिः चन्दनक्ष्माभृतः चन्दनपर्वतात् मलयश्रेलादित्यर्थः, तव दाक्षिण्यं सारत्वं
दाक्षिण्यदिग्भवञ्च जगति उत्तरं प्रधानं ख्यातञ्च, परिचयः सङ्गः गोदावरी-
वारिभिः । एतादृशोऽपि त्वं चेत् यदि इह मे मम प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि
उद्दामदावाग्निवत् उत्कटदावीनल इव दहसि, तदा मत्तः मलिनात्मकः
मलिनस्वभावः कृष्णवर्णश्च वनचरः वन्यः अमद्र इति भावः अयं कीकिलः किं
वक्ष्यते ? न किमपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः । मद्दाममपि यदि ईदृक् परपीडनं,
तदा प्राकृताः किमु वक्तव्या इति भावः । आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) शशीति । दिवसे धूसरः मलिनः शशी, गलितं गतं यौवर्नं यस्या-
स्तादृशी कामिनी, विगतानि वारिजानि यस्मात् तादृशं सरः, शोभना आकृतिः
स्य तादृशस्य सुन्दरस्येत्यर्थः अनचरम् अचरशून्यं वचनाञ्चममित्यर्थः सुखं,
धनपरायणः धनलुब्धः प्रभुः राजा, सततं दुर्गतः दुरवस्थः सज्जनः साधुजनः तथा
नृपाङ्गनगतः राजसभास्य इत्यर्थः खलः दुर्जनः एतानि मे मनसि निखातानीति

इह केचिदाहुः “शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्या-
शोभनत्वमपि सदसद्योगः” इति । अन्ये तु “शशिप्रभृतीनां
स्वतः शोभनत्वं धूसरादीनां त्वशोभनत्वम्” इति सदसद्योगः,
अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति
विच्छित्तिविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वं, “मनसि सप्त
शल्यानि” इति सप्तानामपि शल्यत्वेनोपसंहारश्च, (ठ) “नृपा-
ङ्गनगतः खलः” इति प्रत्युत क्रमभेदाद् दुष्टत्वमावहति, सर्वत्र
विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमादिति इह च खले (ड) कपोत-
वत् सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलङ्कारे तु
एककार्यं प्रति साधके समयेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेन
अपतनमिति भेदः ।

“अरुणे च तरुणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य सुखम् ।

सुखमानतश्च सखि ! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः” ॥ (ठ)

अत्राद्योऽङ्गे गुणयोर्यौगपद्यं, द्वितीये क्रिययोः (ण) ।

उभयोर्यौगपद्ये यथा ।

शेषः सप्तशल्यानि । पृथ्वीवत्, जसौ जसयला वसुधैवकुतश्च पृथ्वी गुरुरिति
लक्षणात् ।

(ठ) अत्र शल्यत्वे एकस्यैव दिवसधूसरशशिनः कारणत्वेऽपि कामिन्या-
देर्गलितयौवनत्वादीनां बह्वन्तामुपादानम् ।

(ड) खले इति । खले धान्यादिक्षेत्रे यथा एकस्य कपोतस्य आयमनात्
अष्टवः समापतन्ति तद्वत् एकस्य कारणत्वेऽपि यत्र अन्वेषामापतनं स खले
कपोतकान्याय इति बोध्यम् । साहित्येन यौगपद्येन । काकतालीयन्याये-
नेति । काकगमनेन तालपतनमिव आकस्मिकमन्यस्य यत्र आपतनं स काक-
तालीयन्यायः तेन ।

(ठ) अरुणे इति । हे तरुणि ! तव नयने अरुणे रक्ते च, तव प्रियस्य
सुखं मलिनञ्च, हे सखि ! ते तव सुखम् आनतश्च, अस्य तव प्रियस्य अन्तरे
मनसि स्मरज्वलनः कामाग्निः ज्वलितश्च । च द्वयं यौगपद्युच्यते ।

(ण) अत्रेति । गुणयोः अरुणमलिनयोः । क्रिययोः आदमनज्वलनयोः ।

“कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्
सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षुः ।
पतितञ्च महीपतीन्द्र ! तेषां
वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः” ॥ (त)
“धुनोति चासिं तनुते च कौर्त्तिम्” । (थ)

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते । न च अत्र दीपकम् ।
एते हि गुणक्रिया यौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्य-
कारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य
च अतिशयोक्तिमूलत्वाभावः ।

समाधिः सुकरे कार्ये

दैवाद्वस्त्वन्तरागमात् ॥ ७४० ॥ [द]

यथा ।

“मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्” ॥ (घ)

(त) कलुषमिति । राजस्तुतिरियम् । तव सितं शुभं यत् पङ्केरुहं पद्मं
तस्य सोदरा सदृशीत्यर्थः । श्रीरस्य तादृशं चक्षुः अकस्मात् अहितेषु शत्रुषु कलुषञ्च
आविलम्ब्य, हे महीपतीन्द्र ! तेषां तव अहितानां वपुषि आपदां कटाक्षैः
पतितञ्च ।

अत्र गुणस्य कलुषस्य क्रियायाः पतनस्य च यौगपद्यम् ।

(थ) धुनोतीति । असिं तलवारं धुनोति च कम्पयति च कौर्त्तिं तनुते
च विस्तारयति च । समुच्चयप्रकारा इति समुच्चयभेदा इत्यर्थः, नियमेन
अवश्यभावेन ।

(द) समाधिमाह । दैवात् सहसा वस्त्वन्तरस्य अन्यस्य वस्तुनः आगमात्
कार्ये सुकरे सति समाधिः स्यात् ।

(घ) मानमिति । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अस्याः कान्तायाः
मीनं निराकर्तुम् अपनेतुं पादयोः अरयोः पतिष्यतः मे मम उपकाराय

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥७४१[न]

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम ।

“मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम् ।

इभकुम्भौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः” ॥ (प)

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

७४२ ॥ [फ]

क्रमेण यथा । “यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं
तदिन्द्रीवरम्” (ब) इत्यादि ।

पादपतनस्य अनावश्यकत्वाय इत्यर्थः दिष्ट्या देवेन इदं घनगर्जितम् उदीर्यम्
उपस्थितम् । येन तस्योद्दीपकत्वात् तत्क्षणादेव मानभङ्गो जात इति भावः ।

अत्र देवात् मेघगर्जनरूपवस्तुन आगमात् मानभङ्गनस्य कार्यस्य सुकरत्वम् ।

(न) प्रत्यनीकमाह प्रत्यनीकमिति । रिपोः प्रतीकारे दमने अशक्तेन
जनेन यदि तस्यैव रिपोरेव उत्कर्षसाधकः तदीयस्य तस्य रिपुसम्बन्धिवस्तुनः
तिरस्कारः स्यात् तत् प्रत्यनीकम् ।

(प) मध्येनेति । तनुमध्या कृशाङ्गी प्रमदा मध्येन मे मम मध्यं कृश-
मिति शेषः जितवती इति क्रोधेनेति भावः, असौ हरिः सिंहः अस्याः प्रमदायाः
कुचकुम्भनिभौ स्तनकलससदृशौ इभकुम्भौ हस्तिकुम्भौ भिनति ।

अत्र मध्यजयित्वेन रिपोः प्रमदायाः प्रतीकारासमर्थेन हरिणा तस्या एव
उत्कर्षसाधकः श्रौपस्येति भावः तदीयस्य स्तनकुम्भस्य तत्सदृशहस्तिकुम्भभेदेन
तिरस्कारः कृतः ।

(फ) प्रतीपमाह प्रसिद्धस्येति । प्रसिद्धस्य विख्यातस्य उपमानस्य उप-
मेयत्वकल्पनं वा निष्फलत्वाभिधानं प्रतीपमिति कथ्यते ।

(ब) यदिति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र नेत्रादीनामुपमानानामपि इन्द्री-
त्रादीनां तदुपमेयत्वकथनम् ।

तद्वक्त्रं यदि सुद्रिता शशिकथा हा ! हेम सा चेदद्युति-
श्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तच्चेत् स्मितं का सुधा ।

धिकन्दर्पधनुर्भुवौ यदि च ते किंवा बहु ब्रूमहे ।

यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः” ॥ (भ)

‘अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां
निष्फलत्वम् ।

उक्त्वा चाल्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः ।

कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

७४३ ॥ [म]

यथा ।

“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति हालाहल ! तात ! मास्म दृष्यः ।

(भ) तदिति । सीतां दृष्ट्वा रावणस्योक्तिः । यदि तस्याः सीतायाः
वक्त्रं सुखं तिष्ठतीति शेषः, तदा शशिकथा चन्द्रसम्बन्धिनी वार्ता सुद्रिता
सदुचिता नष्टवर्थः । चेत् यदि सा द्युतिः कान्तिः सीताया इति शेषः तिष्ठति,
तदा हेम स्वर्णं हा ! शोचनीयमित्यर्थः, हाशब्दः शोकसूचकोऽव्ययः । यदि
तस्याश्चक्षुः तिष्ठति, तदा कुवलयैः नीलोत्पलैः हारितं पराभूतम् । चेत् यदि
तत् स्मितं तिष्ठति, तदा सुधा का ? यदि ते भुवौ तिष्ठत इति शेषः तदा
कन्दर्पधनुः धिक् निन्दामीत्यर्थः धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोऽरित्यमरः । किंवा इहु
अधिकं ब्रूमहे वदामः वेधसैः विधातुः सर्गक्रमः सृष्टिनियमः पुनरुक्तात्
द्वितीयात् वस्तुनः विमुखः विधिरुक्तरूपं वस्तुद्वयं न सृजतीत्यर्थः इति यत् तत्
सत्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) प्रकारान्तरेण प्रतीपमाह उक्तेति । अत्युत्कृष्टस्य अतिश्रेष्ठस्य वस्तुनः
अत्यन्तम् उत्कर्षम् उक्त्वा तस्यैव उपमानत्वे कल्पिते सति केचित् प्रतीपम् ऊचिरे
कथयामासुः ।

(य) अहमिति । हे हालाहल कावकूट ! अहमेव सुदारुणानां गुरुः

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो

भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम्” ॥ (ग)

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नायम-
लङ्कारः (र) ।

यथा ।

“ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदति” इत्यादि ।

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः

केनचित् तुल्यलक्षणा ॥ ७४४ ॥ [ल]

अत्र समानलक्षणं वस्तु कचित् सहजं, कचिदागन्तुकम् ।

क्रमेण यथा ।

“लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरः ।

प्रसन्नं नालक्षि भारत्या भासा नौलोत्पलाभया” ॥ (व)

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदैव शोणोपलकुण्डलस्य

यस्यां मयूखैररुणीकृतानि ।

श्रेष्ठ इति बुद्ध्या मास्य दृष्यः दर्पं मा कार्षीरित्यर्थः, अस्मिन् भुवने जगति भवा-
दृशानि लक्षदृशानि दुर्जनानां वचनानि भूयः बाहुल्येन सन्ति ननु विद्यन्ते खलु ।

(र) अत्र प्रथमे पादे उत्कर्षसुक्ता द्वितीये दुर्जनवचनानाम् उपसम्भन्तं
कल्पितम् । तदनुक्तौ उत्कर्षानुक्तावित्यर्थः ।

(ल) मीलितमाह मीलितमिति । केनचित् तुल्यलक्षणा समानचिह्नेन
वस्तुनः गुप्तिः गोपनं मीलितम् ।

(व) लक्ष्मीति । भारत्या सरस्वत्या सपत्न्या इत्यर्थः हरः नारायणस्य
वक्षःस्थले लक्ष्म्याः श्रियाः वक्षोजयोः स्नयोः या कस्तूरी स्रगमदः तस्य लक्ष्म
चिह्नं निजोत्पलाभया इन्द्रीवरतुल्यया भासा स्वदेहप्रभया यत्नम् अतएव न
अलक्षि न दृष्टम् ।

अत्र तुल्यलक्षवस्तुना देहप्रभया कस्तूरीलक्षारूपस्य वस्तुनः गोपनम् ।

(श) सदैव । नगरीवर्णनमिदम् । यस्यां नगर्यां सदैव शोणोपलकुण्ड-

कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां

मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनाम्” ॥ (श)

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

सामान्यं प्रकृतस्यान्य-

तादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ७४५ ॥ [ष]

यथा ।

“मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः ।

अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः” ॥ (स)

मौलिते उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानम्, इह
तु उभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

तद्गुणः स्वगुणत्यागा-

दत्युत्कृष्टगुणग्रहः ॥ ७४६ ॥ [ह]

स्य माणिक्यकुण्डलस्य मयूखैः किरणैः अरुणीकृतानि रक्तीकृतानि कामिनीनां
मुखानि कोपेन उपरक्तान्यपि यूनां तरुणानां शङ्कां भयं न विदधुः । उपजाति-
व्याप्तम् । अत्र तुल्यलक्षणवस्तुना माणिक्यमयूखेन कोपोपरागदपस्य वस्तुनः गोप-
नम् ।

(ष) सामान्यमाह सामान्यमिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य सदृशैः गुणैः अन्यस्य
तादात्म्यम् अभेदप्रतीतिः सामान्यम् ।

(स) मल्लिकेति । अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः मायिकाः । तदुक्तम् ।
कान्तार्थिनी तु या याति सङ्घतं साभिसारिकेति । मल्लिकाभिः पुष्पविशेषैः
आचिताः खचितः धम्मिल्लाः संयतकेशा यासां तथोक्ताः, धम्मिल्लाः संयताः
कचा इत्यमरः । तथा चारुभिः अतिसुरभिभिः चन्दनैः चर्चिताः कृताङ्गरागा
इत्यर्थः अतएव चन्द्रिकासु अविभाव्याः अभिसारिकात्वेन अप्रतीयमाना इत्यर्थः
सुखं यान्ति ।

अत्र मल्लिकादिगुणसादृश्येन प्रकृतस्य अभिसारिकारूपस्य वस्तुनः चन्द्रिका-
तादात्म्यम् ।

(ह) तद्गुणमाह तद्गुण इति । स्वस्य गुणत्यागात् अत्युत्कृष्टस्य गुणस्य
ग्रहः ब्रह्मण्यम् तद्गुणः ।

यथा ।

“जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन्मधुलिहः श्वेत्यमुदग्रदशनांशुभिः” ॥ (च)

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम्, इह तु वस्त्वन्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति ।

तद्रूपाननुहारस्तु

हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ॥ ७४७ ॥ [क]

यथा ।

“हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौरनिप्रसोऽपि कथं नाम न रज्यसि ?” ॥ (ख)

यथा वा ।

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाम्बुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते” ॥ (ग)

(च) जगादेति । उदग्रदशनांशुभिः उन्नतदन्तकिरणैः वदनस्य च्छद्मं यस्य तादृशं यत् पद्मं तस्य पर्यन्ते पतन्तीति तथोक्तान् मधुलिहः अमरान् श्वेत्यं धावत्यं नयन् प्रापयन् जगाद उवाच ।

अत्र मधुलिहं कृष्णवर्णरूपस्वगुणत्यागात् अत्युत्कृष्टस्य श्वेत्यगुणस्य ग्रहणम् ।

(क) अतद्गुणमाह तद्रूपेति । हेतौ सत्यपि तस्य रूपस्य अनुनुहारः अग्रहणम् अतद्गुणः ।

• (ख) हन्तेति । नायकं प्रति कस्यासिदुक्तिरियम् । हे गुणगौर ! गुणी-
ज्वल इत्यर्थः, हन्त खेदे । सान्द्रेण घनेन रागेण अनुरागेण लौहित्येन च भृते
पूरितेऽपि मम हृदये निप्रसोऽपि त्वं कथं नाम न रज्यसि न अनुरागभाक्
लोहितार्थं न भवसीत्यर्थः ।

अत्र रक्ते स्थाने स्थितिरुपहेतौ सत्यपि रक्ततायाः अग्रहणम् ।

(ग) गाङ्गमिति । हे राजहंस ! गाङ्गम् अम्बु जलं सितं शुभं यामुनम्
अम्बु यमुनाजलं कज्जलाम् कृष्णवर्णमित्यर्थः उभयत्र गङ्गाजले यमुनाजले च
मज्जतः तव सैव शुभ्रता न च चीयते न च वर्द्धते न च अपचीयते क्वापि गच्छति ।

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसम्पर्कात् प्राप्तवदपि गुणगौरवशब्द-
वाच्यस्य नाशकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नम् । उत्तरत्रापस्तुतप्रशं-
सायां दिश्यमानायामपि गङ्गायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य
गङ्गायमुनयोः सम्पर्कोऽपि न तद्रूपता । अत्र च गुणाग्रहण-
रूपविच्छित्तिविशेषाश्रयाद्विशेषोक्तेर्भेदः । वर्णान्तरोत्पत्त्य-
भावाच्च विषमात् (घ) ।

संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा ।

कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥

७४८ ॥ [ङ]

सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः । अत्राकारेण यथा ।

“वक्त्रस्यन्दिस्त्रेदविन्दुप्रबन्धै-

र्दृष्टा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्त्रा व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिलेख” ॥ (च)

(घ) अत्र शुभताया हेतुः सत्यपि तदग्रहणम् । अत्रेति । गुणग्रहणरूपं
या विच्छित्तिः वैचित्र्यं तस्या विशेषः वैशिष्ट्यं तस्य आश्रयात् विशेषोक्तेः सति
हेतौ गुणाभावरूपात् भेदः सामान्यविशेषभावेनेति भावः । विषमादिति । विषमे
वर्णान्तरोत्पत्तिरस्ति इह तु न तथेति भावः ।

(ङ) सूक्ष्माह संलक्षित इति । आकारेण वा इङ्गितेन संलक्षितः सम्यक्-
अनुसूतः सूक्ष्मः अर्थः कयापि भङ्गा-प्रकारेण यत्र सूच्यते प्रकाशते तत् सूक्ष्मम्
उच्यते ।

(च) वक्त्रेति । कापि वयस्या सखी वक्त्रात् वदनात् स्यन्दिनः-चरन्तः
ये स्त्रेदविन्दवः घर्भविन्दवः तेषां प्रबन्धैः धाराभिः कण्ठे कुङ्कुमं भिन्नं मृष्टं दृष्टा
तन्त्राः वयस्यायाः नायिकायाः पुंस्त्वं पुरुषत्वं पुरुषवदाचरितत्वमित्यर्थः व्यञ्ज-
यन्ती प्रकटयन्ती सती स्मिता ईषत् हसिता पाणौ करे खड्गलेखां खड्गाकृतिं
लिलेख ।

अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषा-
यितं पाणौ पुरुषचिह्नखङ्गलेखालिखनेन सूचितम् । ॥ इङ्गितेन
यथा ।

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेवार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्” ॥ (छ)

अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनीकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजा-

दुङ्गिन्नस्यापि वस्तुनः ॥ ७४६ ॥ [ज]

यथा ।

“शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोत्तस-

द्रोमाञ्चातिविसंशुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

आः शैल्यं तुङ्गिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं

शैलान्तःपुरमाढमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद् वः शिवः” ॥ (झ)

नेयं प्रथमापङ्कतिः अपङ्गवकारिणो विषयस्यानभिधा-
नात् । द्वितीयापङ्कतेर्भेदश्च तत्प्रस्तावे दर्शितः ।

(छ) सङ्केतेति । व्याख्यातं प्राक् ।

(ज) व्याजोक्तिमाह व्याजोक्तिरिति । उङ्गिन्नस्य प्रकटितस्य केनापि
कारणेनेति शेषः वस्तुनः व्याजात् कलात् गोपनं व्याजोक्तिः ।

(झ) शैलेन्द्रेण । शैलेन्द्रेण हिमालयेन प्रतिपाद्यमानायाः सम्प्रदीप्त-
मानायाः गिरिजायाः गौर्याः हस्तस्य उपगूढेन स्थितेन उल्लसद्भिः सत्यद्यमानैः
रोमाक्षैः अतिविसंशुलः अतिशयेन विषमस्य अतएव अखिलस्य विधेः वैवाटिक-
व्यापारस्य व्यासङ्गः व्यासक्तिः तस्य भङ्गेन व्याघातेन आकुलः अतएव आः ।
तुङ्गिनाचलस्य हिमाद्रेः करयोः शैल्यं शीतलत्वम् इति कचिवान् तथा शैलस्य
अन्तःपुरे स्थितैरिति भावः माढमण्डलगणैः ब्राह्मीत्यादिभिः सस्मितं दृष्टः शिवः
वः युष्मान् अवतात् रक्षतु । शार्दूलविभ्रीडितं वृत्तम् ।

स्वभावोक्तिदुरुहार्थ-

स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ ७५० ॥ [ज]

दुरुहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिग्भादेः स्वक्रिययोस्त-
देकाश्रययोश्चेष्टारूपयोः । यथा मम ।

“लाङ्गुलेनाभिहत्य क्षितितलमसक्तद्वारयन्त्रग्रपद्मा-
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।
स्फूर्जद्द्वारघोषः प्रतिदिशमखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून्
कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरणोच्छूनचक्षुस्तरक्षुः” ॥ (ट)
अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम् ॥

७५१ ॥ [ठ]

यथा । “सुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

अत्र सर्वोद्दिष्टात् उदभिन्नस्य रोमाक्षरूपस्य वस्तुनः तुङ्गिनाचलकरञ्जैत्य-
व्याजेन गोपनम् ।

(ज) स्वभावोक्तिमाह स्वभावोक्तिरिति । दुरुहयोः अर्थस्य क्रियास्वरूपयोः
वर्णनं स्वभावोक्तिः ।

(ट) लाङ्गुलेनेति । एष तरक्षुः शार्दूलविशेषः, तरक्षुस्तु मृगादन इत्य-
मरः । असक्तं पुनः पुनः लाङ्गुलेन क्षितितलं अभिहत्य आहत्य अग्रपदस्य
पार्श्वभागां दारयन् उल्लिखन् आत्मन्येव अवलीय लीनी भूत्वा सङ्कुचवपुर्भूतैत्यर्थः
अथ द्रुतं शीघ्रं विक्रमेण बलेन गगनं प्रोत्पतन् उल्लम्बन् स्फूर्जन् हृद्धारस्य घोषः
यस्य तथोक्तः घोरं हृद्धारं स्फूर्जन्नित्यर्थः प्रतिदिशं अखिलान् सर्वान् जन्तून्
द्रावयन् ताडयन् कोपाविष्टः अतएव अरण्ये रक्ते उच्छूने स्तीते चक्षुषी यस्य
तथाभूतः सन् प्रतिवनं वनं प्रति प्रविष्टः । सम्भरावृत्तम् ।

(ठ) भाविकमाह अद्भुतस्येति । अद्भुतस्य भूतस्य अतीतस्य भविष्यतः
भाविको वा पदार्थस्य वस्तुनः यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रत्यक्षवत् भासमानत्वं तत्
भाविकम् उदाहृतम् ।

(ड) सुनिर्जयति । महात्मा कुम्भसम्भवः योगीन्द्रः सुनिः अगस्त्यः जयति,

येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ” ॥ (ड)

यथा वा । “आखौदञ्जनमद्वेति पश्यामि तव लोचने”

भाविभूषणसम्भारां साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम् ॥ (ठ)

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षाय-
माणत्वे तस्याहेतुत्वात् । न च अदभुतो रसः । विस्मयं प्रति
अस्य हेतुत्वात् । न च अतिशयोक्तिरलङ्कारः । अध्यवसाया-
भावात् । न च भ्रान्तिमान् । भूतभाविनोर्भूतभावितयैव
प्रकाशनात् न च स्वभावोक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्म-
धर्मस्वभावस्यैव यथावद्वर्णनं स्वरूपम्, अस्य तु वस्तुनः प्रत्य-
क्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति यदि पुनर्वस्तुनः
काचित् स्वभावोक्तावपि अस्या विच्छित्तेः सम्भवस्तदोभयोः
सङ्करः ।

अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते

सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।

अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते

विलासबालव्यजनेन कोऽप्ययम्” ॥ (ण)

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलङ्कारः । वर्णनाव-

धेन अगस्त्रेण एकचुलुके एकस्मिन् गण्डूषे तौ दिव्यौ मत्स्यकच्छपौ दृष्टौ । समुद्र-
यानकाले गण्डूषे समुद्रेण सह पातालनिवासयोर्मत्स्यकूर्मयोः प्युत्थानादिति
भावः ।

अत्र अतीतपदार्थस्य अदभुतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वम् ।

(ढ) आसीदिति । अथ अञ्जनमासीदिति तव लोचने नयने पश्यामि
तव आकृतिश्च भाविनः भूषणानां सम्भाराः समूहा यस्यास्मादृशीं साक्षात् कुर्वे
अस्मामीत्यर्थः ।

अथ भूतभाविनोरुभयोरपि प्रत्यक्षायमाणत्वम् ।

(ण) अनातपत्र इति । अयम् अनातपत्रः छत्ररहितोऽपि सितातपत्रै-
रिव सर्वतः समन्तात् वृतः आवृतः लक्ष्यते । एष अचामरः अपि सदैव विलास-
बालव्यजनेन वीज्यते अतः कोऽपि अयम् अलोकसामान्यगुणः पुरुष इति भावः ।

त्वद्वैरिवनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम्” ॥ (प)

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । एवं भावस्योऽपि । समाहितं परीहारः (फ) । यथा ।

“अविरलकरवालकम्पनै-

भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

दृष्ट्ये तव वैरिणां मदः

स गतः कापि तवेक्षणेक्षणात्” ॥ (ब)

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

भावस्य चोदये सन्धौ

मिश्रत्वे च तदाख्यका ॥ ७५४ ॥

तदाख्यका भावोदयभावमन्विभावशवलनामानोऽलङ्कारः ।

क्रमेण उदाहरणेम् ।

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम्” ॥ (म)

अत्र त्वासादयो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

“जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गमङ्गसमुत्सुका ।

क्षेच्छजातिविशेषाः घने अखिलकलासक्ता निजस्त्रियः परिहृत्य परित्यज्य तव वैरिणां शत्रूणां वनितावृन्दे कान्तासमूहे रतिं विहारं कुर्वते ।

(फ) परीहारः परित्यागः विलय इति यावत् ।

(ब) अविरलेति । हे राजन् ! अविरलैः घनैः सन्ततैरित्यर्थः करवालानां असीनां कम्पनैः आस्फालनैः तङ्गैर्मुहुः पुनः पुनः भ्रुकुटीभिस्तर्जनैः गर्जनैश्च तव वैरिणां मदः गर्वः दृष्ट्ये दृष्टः, स मदः क्षणात् तव ईक्षणे दर्शनमात्रे कापि गतः विलयं प्राप्त इत्यर्थः ।

(म) भावस्येति । भावस्य उदये, सन्धौ मिश्रत्वे च गुणीभावापन्ने इति शेषः तदाख्यकाः तदामानः अलङ्काराः भवन्ति ।

(न) सन्धिति । ते वैरिणः शत्रवः सुहृद्भिः सह मधुपाने प्रवृत्ताः अपि कुतोऽपि तव नाम श्रुत्वा विषमां वैकल्पकारिणीं दशाम् अवस्थां लेभिरे प्रापुः ।

सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा" ॥ (य)

अथौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्निर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

"पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे ! का त्वराहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हह हा व्युत्क्रमः क्वासि यासि ? ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विशोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते" ॥ (र)

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्चमदन्यविबोधीत्सुक्यानां श्व-
लता राजविषयरतिभावस्याङ्गम् (ल) । (व) इह केचिदाहुः

"वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः ।

रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता

भवितुं युक्ता" इति, अन्ये तु "रसाद्युपकारमात्रेणैवालङ्कार-
ति-

अत्र वासस्य भावस्य उदयः राजविषयरते रङ्गम् ।

(य) जन्यान्तरीयेति । जन्यान्तरीयेण्य पूर्वजन्मनि भूतस्य रमणस्य पतेः
हरस्य अङ्गसङ्गे समुत्सुका अतएव सख्या अन्तिके समीपे सलज्जा पार्वती सदा
नः अस्मान् पातु रक्षतु ।

(य) पश्येदिति । राज्ञः स्तुतिरिषम् । कश्चित् पश्येत्, रे चपल ! चल
गच्छ, का त्वरा औत्सुक्यम्, अहं कुमारी अजातपरिणया, हस्तालम्बं वितर
हस्तं सङ्काशेत्यर्थः, हह हा दैन्यसूचकमव्ययमेतत्, व्युत्क्रमः अहं राजकन्या
कथमिममधममजातिं स्मृशामीति अधीगमितम् असि त्वं क्व यासि ? हे
पृथ्वीपरिवृढ ! पृथिवीपते ! अरण्यवृत्तेः वनाच्छस्य भवद्विद्विषः भवद्विषोः
कन्या फलकिसलयानि आददाना चिन्तयती सती कश्चित् श्वरयुवानमिति भावः
इत्थम् उक्तप्रकारम् अभिधत्ते कथयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ल) अत्रेति । पश्येत् कश्चिदिति शङ्का, चल चपल रे इति असूया, का
त्वरेति धृतिः, अहं कुमारीति स्मृतिः, हस्तालम्बं वितर इति यमः, हह हेवि
दैव्यं व्युत्क्रम इति विरोधः, क्वासि यास्यीति औत्सुक्यम्, एतेषां श्वलता
मिश्रणम् ।

(व) इहेति । वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन । वाच्यमभिधेयं वाचकः
शब्दः वयोः रूपयोः अलङ्करणमुखेन शोभाजननद्वारेण इत्यर्थः रसादीनाम्

व्यपदेशो भाक्तश्चिरन्तनप्रतिष्ठा अङ्गीकार्य एव” इति, अपरं च “रसाद्युपकारभावेणालङ्कारत्वं मुख्यता रूपकादौ वाच्याद्युपधानम् अजागलजनन्यायेन” इति, अभियुक्तास्तु “स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपल्लैरङ्गभूतैः रसादिभिरङ्गिनो रसादेर्वीच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वेज्जिरलङ्घतिव्यपदेशो लभ्यते, समामोक्तौ तु नायकादिअवधारमात्रस्यैवालङ्घतितान तु आस्वादस्य, तस्योक्तरीतिविरहात्” इति मन्यते । अतएव ध्वनिकारिणोक्तम् । (व) ।

“प्रधानेऽत्र वाक्यार्थे यचाङ्गन्तु रसादयः ।

काव्ये तन्मिरलङ्कारो रसादिरिति मे मतिरिति” ॥ (श)

यदि च रसाद्युपकारभावेणालङ्घतित्वं तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रतज्येत (घ) । एवञ्च यच्च कैश्चिदुक्तं “रसादी-

उपकारकाः’ पोषका रसादयः रसभावतदाभासभावप्रशमभावोदयभावसन्धिभाववशबलताः पूर्वोक्ता अलङ्घतिव्यपदेशभाज इति शेषः वाच्यवाचकाभ्याम् अर्थशब्दाभ्याम् । भाक्ताः नीणः । चिरन्तनप्रतिष्ठा प्राचीनमतेनेत्यर्थः । रसादौति । रसादीनामुपकारकत्वं अलङ्कारत्वमिति मुख्यलक्षणमिति भावः, वाच्याद्युपधानं वाच्यवाचकालङ्कारमित्यर्थः । अजागलजनन्यायेनेति । यथा जगत्स्य गलदेशवर्ती स्तनः दुग्धानुपयोगितया निष्पूयोजनः तथा रसादेरुपकारकत्वाभावेन प्रकृतानुपयोगीत्यर्थः । अभियुक्ता मान्याः । स्वव्यञ्जकेति । रसव्यञ्जका ये वाच्यवाचकाः अर्थशब्दाः तैः उपकृतेः पुष्टिं नीतैः अङ्गभूतैः अप्रधानतया स्थितैः । अङ्गिनः मुख्यस्य । वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेण अर्थशब्दाभ्यां य उपस्कारः स पुष्ट्यद्वारेण तेन । उक्तरीतिविरहादिति वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेण रसाद्युपकारकत्वाभावादित्यर्थः ।

(श) प्रधाने इति । यत्र वाक्यार्थे प्रधाने अन्यत्र अन्यस्मिन् रसादौ रसादयः आदिपदेन भावादिरिच्छः । अङ्गम् अप्राधान्येन स्थिता इत्यर्थः । तस्मिन् काव्ये वाक्यार्थे रसादिः अलङ्कारः भवति इति मे मम मतिः ।

(घ) वाचकादिवृत्तिः । तथा अलङ्कारत्वमित्यर्थः । परास्वं निराकृतं वाच्यवाचकालङ्कारमुखेन रसाद्युपकारकत्वाभावादिति भावः ।

नामङ्गित्वे रसवदाद्यालङ्कारः अङ्गित्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः
तदपि परास्तम् ।

यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥

७५५ ॥ [स]

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चारु-
त्वेन पृथगलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि
परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र ।

मिथोऽनपेक्षयैतेषां

स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ॥ ७५६ [ह]

एतेषां शब्दार्थालङ्काराणाम् । यथा ।

“देवः पायादपायान्नः स्मरेन्दौवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः” ॥ (च)

अत्र “पायादपायात्” इति यमकम् । “संसारेति” आदौ
चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा

(स) अधुना संसृष्टिसङ्कराख्यावलङ्कारावाहं गृह्णीति । यदि एते पूर्वोक्ता
एव अलङ्काराः परस्परं विमिश्रिताः भवन्ति तदा संसृष्टिः तथा सङ्कर इति
नामानौ पृथक् भिन्नौ अलङ्कारौ स्यातामिति शेषः ।

(ह) संसृष्टिसाह मिथ इति । मिथः अन्योन्यम् अनपेक्षया परस्परापेक्षां
विनेत्यर्थः एतेषाम् अलङ्काराणां बहुवचनमुपलक्षणं इयोरपि अलङ्कारयोः स्थितिः
संसृष्टिः उच्यते ।

(च) देव इति । स्मरे विकसिते इन्दौवरे इव लोचने यस्य तथोक्तः,
संसार एव ध्वान्तं तिमिरं तस्य विध्वंसं हंसः सूर्यः कंसनिसूदनः कंसारिः देवः
क्षणः अपायात् आपदः न अस्मान् पायात् रक्षतु ।

द्वितीयाहं च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः । उभयोः
स्थितत्वाच्छब्दार्थालङ्कारसंसृष्टिः ।

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाग्रयस्थिता ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः ॥

७५७ ॥ [क]

अङ्गाङ्गिभावो यथा ।

“आकृष्टवेगविगलङ्गुजगेन्द्रभोग-

निर्मीकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।

मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य

मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ (ख)

अत्र निर्मीकपट्टापङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः ।

सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूल-
वेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् । श्लेषश्च पादमूल-
वेष्टनमेव । चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम्, अतिशयोक्तिश्च
“मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा
च अम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा ।

(क) सङ्करमाह अङ्गिति । अलङ्कृतीनाम् अङ्गाङ्गित्वे गुणप्रधानभावे
तद्वत् तथा एक एव आशयः आधारः तत्र स्थितौ तथा सन्दिग्धत्वे च अतएव
त्रिविधः सङ्करः भवति ।

(ख) आकृष्टीति । आकृष्टेः समुद्रमन्यनसमये देवासुराणामुभयतः आक-
र्षणस्य यः वेगः तस्यात् विगलन् खलन् भुजगेन्द्रभोगस्य वासुकिन्देहस्य यः
निर्मीकपट्टः परित्यक्तत्वसनं तस्य परिवेष्टनया परिवेष्टनच्छलिनेत्यर्थः अम्बुराशेः
समुद्रस्य पत्न्युरिति भावः मन्यव्यथायाः मन्यनजनितपीडायाः व्युपशमार्थमिव
आशु शीघ्रं मन्दाकिनी गङ्गा यस्य नारायणस्य पादमूले पदतले चरणसमीपे च
चिरम् अवेष्टत अवहत् संवाहनाथंमतिष्ठत् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

दशमः परिच्छेदः ।

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो ! दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः” (ग)

अत्र समाप्तिविशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा ।

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः

अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्” ॥ (घ)

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः उक्त इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वरोपाद्रूपकं, अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धा तुल्ययोगिता, आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दोषकं, किंवा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गन्धत्वात् समाप्तिः, यद्वाऽप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बह्वनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहः सङ्करः, यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सङ्गावेन पुनर्न सन्देहः । यथा “मुखचन्द्रं चुम्बति” इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं, चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम् । “मुखचन्द्रः प्रकाशते”

(ग) अनुरागेति । सन्ध्या अनुरागवती लौहित्यवती प्रेमवती च, दिवस तस्याः सन्ध्यायाः पुरःसरः पुरोवर्ती । अहो आश्चर्यं दैवगतिश्चित्रा अहोता तथापि अनुरागवत्त्वे पुरोवर्त्तित्वे चेत्यर्थः न समागमः न सम्मेलनम् ।

(घ) इदमिति । सन्ततं निविष्टं तमः अन्धकारं भिन्दानं खण्डय अमन्दं यथा तथा नयनयोः आनन्दकरम् ऐन्दवं चान्द्रं मण्डलमिदम् आभा राकृते ।

(ङ) साधकेति । साधकं मुख्यतया उपमानिष्ठं साधक्यं रूपक

इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः (उ) ।

“राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्” ॥ (च)

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवाद्वूपकम् । एवं

“वदनाम्बुजमेणाद्या भाति चञ्चललोचनम्” । (छ)

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे च असम्भवाद्वूपकस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्” इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः । एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वाद्वूपकसमास एव । एकाग्रयानुप्रवेशो यथा मम ।

“कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा

तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः ।

सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलसनिभिन्नवसनः

परौरश्मारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः” ॥ (ज)

साधकम् उपमाया बाधकं तथा मुख्यतया उपमेयनिष्ठं साधक्यम् उपमायाः साधकं रूपकस्य बाधकं तयोरेकतन्त्रस्य साधकस्य बाधकस्य वा इत्यर्थः ।

(च) राजति । राजा एव नारायणः तं त्वां लक्ष्मीः निर्भरं गाढम् आलिङ्गति आश्रयतीत्यर्थः ।

(छ) एवमिति । एणाद्याः हरिणाद्याः चञ्चले लोचने यस्य तथावधं वदनम् अम्बुजमिव तत् भाति शोभते ।

(ज) कटाक्षेणापीति । यदि सा कटाक्षेण ईषत् क्षणमपि अल्पक्षणमपि निरीक्षेत पश्येत् तदा पिहितः आच्छादितः अशेषः विषयः येन तादृशः सान्द्रः

